

KRUPPA TAMÁS
TRADÍCIÓ ÉS PROPAGANDA
KERESZTÚTJÁN

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

SZERKESZTI JANKOVICS JÓZSEF

36

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
RENEZÁNSZ OSZTÁLY

KRUPPA TAMÁS

TRADÍCIÓ ÉS PROPAGANDA KERESZTÚTJÁN

*Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának
kultúrájából*

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST

A könyv megjelenését támogatta

Lektorálta
JANKOVICS JÓZSEF

© Kruppa Tamás, 2015

ISSN 0134-0468

ISBN 978-963-506-968-2

A kiadásért felelős a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Gilicze Ágnes
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Hollós János
Nyomás és kötés az OOK Press Kft.-ben készült
Felelős vezető Szathmáry Attila

Tartalom

Bevezetés.....	7
A dinasztikus politika és a katolicizmus kettős vonzásában	
Szentkultusz és a pietas Bathoriana	19
Családi tradíció és eredetmítosz a Báthory-ellenes és a Báthory-párti propaganda tükrében	51
Barbárság és kegyetlenség mint az <i>idoneitas</i> és a <i>legitimatio</i> cáfolatai	51
Sárkányfogak és égi lovagság mint az <i>idoneitas</i> és <i>legitimatio</i> bizonyítékai	67
Gyulafehérvár és Nagyszeben között: Georgius Deidrich, a szászok és a fejedelmi udvar	82
A dinasztikus propaganda főpróbája: a havasalföldi hadjárat és a gyurgyevói diadal	102
Tudósító énekek és humanista erudíció a fejedelmi propaganda szolgálatában	
Testvérvizsálya a Báthory-családban: az <i>Igön szép história</i> és háttere	121
A nemzeti királyság fikciója: humanista <i>Enarratio</i> , populáris <i>Historia</i>	143
Vaticinium és prófécia; Baranyai Decsi János <i>Oratiója</i> és a <i>Török császárok krónikája</i>	161
Vallás és politika a Báthory-korszakban (1583–1594)	
Respublica vagy egyeduralom? Viták Erdély kormányzásának módjáról és formájáról (1583, 1588, 1594).....	195
Monarchia? Singularis principatus? Aristocratia?	212

Ferencesek vagy jezsuiták? Erőfeszítések az erdélyi katolicizmus feltámasztására (1589–1592).....	224
Összefoglalás	235
Adattár	243
Irodalomjegyzék	287
Levéltári és kéziratári források.....	287
Források	289
Irodalom.....	298
Abstract.	317
Névmutató	321

Bevezetés

Hol vagyon Attila Istennek ostora?
S Chábának megdühödött végetlen tábora?
Hol a visszavonyó Aladár sátora?
Vagy a számkivetett Salamon udvara?

Hol most Mátyás király erős dandárival
Aki csak nem követ vetett Nagy Sándorral?
Hol Hunyadi János vitéz hadaival?
Vagy Báthori Zsigmond szerencsés táborral?

Hol a több régi, sok, és nagy uraságok,
Fejedelemségek, és kapitányságok?
Hercegek, hadnagyok, és tisztartóságok?
Egy szempillantásban elmúltak hiúságok.

*Kornis Zsigmond: Tintinnabulum tripudiantium*¹

A 16. század utolsó harmadának erdélyi történelmét illetően a kutatás vitathatatlan eredményei ellenére még sok a megválaszolatlan kérdés. A jelentős mennyiségű forráskiadvány ellenére máig is csak vázlatos áttekintések születtek a magyar és erdélyi történelem fordulatos, tragikus mozzanatokban nem szűkölködő periódusáról.² Ez nemcsak a köztörténetre vagy a politikatörténetre, hanem az eszmetörténetre is igaz; jöllehet a források régóta rendelkezésünkre állnak, néhány úttörő munkát leszámítva nem készült átfogó elemzés a Báthory-udvarról vagy a dinasz-

¹ PAP, A *Tintinnabulum tripudiantium* szerzőségéhez, 585–590.

² SZABÓ, Az erdélyi fejedelemség, OBORNI, *Erdély fejedelmei*. Ez utóbbi a korszakot az egymást váltó fejedelmek népszerűsítő stílusban megírt életrajzaiban dolgozza fel. A legújabban Bagi Zoltán foglalkozott – igen vázlatosan – Báthory Zsigmond historiográfiájával. BAGI, *Báthory Zsigmond a magyar történetírásban*, 113–125.

tikus propagandáról, egyáltalán arról az eszmetörténeti közegről, amelyben ez az udvar élt, illetve amely meghatározta tagjainak gondolkodásmódját.

Éppen ezért nem meglepő, hogy az óriási mennyiségű rendelkezésünkre álló forrás ellenére nem született szintézis a korszaknak akár csak Báthory Zsigmond alig egy évtizedes uralmát felölelő időszakáról sem.³ Ez azonban egyáltalán nem jelenti az érdeklődés hiányát. Már a kortársakat is élénken foglalkoztatta a fejedelem bonyolult, nem mindennapi jelleme, tetteinek, lépéseinek motivációja. Első szemtanúnk, Szamosközy István fejedelmi levéltáros, a modern „oknyomozó” történetírás első hazai művelőjeként, rengeteg forrást elolvasva, számtalan tanút meghallgatva, alapvetően elmarasztaló ítéletet mondott a fejedelem és politikája felett. Ő az első, aki a híres Báthory-címer egyértelműen pejoratív interpretációját adja, ékes bizonyságául nemcsak az udvarban szállongó pletykáknak, hanem a bűvópatakként jelen lévő Báthory-ellenes propagandának is.⁴ Ezzel szemben kortársa, Baranyai Decsi János, marosvásárhelyi iskolamester, szintén csak töredékben ránk maradt históriájában a fejedelem elkötelezettségét és eltökéltségét hangsúlyozta a török elleni háborúban a keresztény hatalmak oldalán. A török hódoltsági területről származó Baranyai Decsi számára a pogányok ellen vívott harc követendő példa kortársai és a fiatalabb nemzedék számára.⁵ A harmadik fontos szemtanú, sok szempontból Szamosközy forrása, Gyulaffy Lestár fejedelmi titkár szintén kritikusan ítélte meg Báthory Zsigmond uralmát.⁶ Somogyi Ambrus munkája ugyancsak a Báthory Zsigmondot elmarasztaló hagyományba tartozik.⁷

Ennek fényében talán nem véletlen, hogy az utókor véleményét alapvetően Szamosközy ítélete formálta: a 17. század egyéb erdélyi történetírói az ő, és kisebb mértékben Gyulaffy, illetve Baranyai Decsi szövegeit ismerve, felhasználva nyilatkoztak Báthory Zsigmondról. Az elveszett szövegekből a legtöbbet Bethlen Farkas örökítette ránk, néhol egyszerűen átmásolva a fentebb említett történetírók általa még majdnem teljesen hiánytalanul birtokolt feljegyzéseinek vonatkozó részleteit.⁸ Báthory Zsigmond uralma tehát már alig néhány évvel halála után a rossz kormányzás szinonimájává vált. De ez már nem volt igaz Bocskai Istvánra is, akinek szerepéről a háborúba való belépésben és az 1594-es kivégzésekben gyanúsán, vagy inkább sokat sejtetően hallgat a kortárs Szamosközy. Mint ismeretes, Bocskai jelentős pénzösszeget hagyott munkája kiadására.

A magyarországi kortárs történetírók, gondolunk itt elsősorban Istvánffy Miklósrá, Illésházy Istvánra, és Pethő Gergelyre, az erdélyi eseményeket a magyaror-

³ A fejedelem uralkodásának kezdő dátumát 1588-tól, amikor megkapta a rendektől a *plenitudo potestatis*, egészen első lemondásáig, 1598-ig számolom.

⁴ SZAMOSKÖZY, IV.

⁵ Baranyai Decsi János magyar históriája.

⁶ Gyulaffy Lestár följegyzései; Magyar történelmi évkönyvek és naplók.

⁷ SOMOGYI, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól*, II.

⁸ BETHLEN, I–V.

szágiak függelékeként tárgyalják.⁹ Ez lehet az oka, hogy Báthory Zsigmond uralmának értékelésével keveset foglalkoznak, és inkább az események ismertetésére szorítkoznak. Istvánffy Miklós esetében katolicizmusa is szerepet játszhatott. Erdély közeledése a katolikus világhoz és belépése a török elleni háborúba magától értetődő, erről az oldalról mondhatni természetes dolognak számított. Különösen Istvánffy számára, aki személyesen is megtapasztalta a fejedelemségben széles körben elterjedt katolikusellenességet, és aki számára az erdélyiek magatartása a keresztény ügy elárulását jelentette, Báthory Zsigmond Habsburg-párti politikája viszont éppen az országegyesítés mindenki által várt megvalósulását hozta elérhető közelségbe. Igaz ez a lutheránus Illésházy István feljegyzéseire is, aki ha szűkszavúan is, de ugyanígy interpretálja a század végi erdélyi eseményeket.¹⁰

Az erdélyi történetírók munkái kivétel nélkül kéziratban maradtak. Egyedül Bethlen Farkas munkájának egy része jutott el a keresdi nyomdáig 1684-ben.¹¹ A teljes munka Benkő József gondozásában 1782-től több kötetben látott napvilágot.¹² A Szamosközyt felhasználó Kultsár István krónikája 1805-ben jelent meg Pesten, néhány évvel megelőzve Somogyi Ambrus *Históriájának* Joseph Eder által megjelentetett latin nyelvű kiadását. Ez utóbbi második, Báthory Zsigmond uralmával foglalkozó része évtizedekkel később, 1840-ben látott napvilágot Joseph Mildenberg kiadásában.¹³ A szász történetírás érdeme egy másik, a korszakkal foglalkozó latin nyelvű munka a *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum*, amely alapvetően szász szempontból tárgyalja az eseményeket, és elsősorban udvarelles retorikája tűnik ki, Báthory Zsigmond személyét nem, annál inkább a szászokat elnyomó urakat ostorozva. Korabeli szövegei értékes darabjai a Báthory-párti propagandának, és egyben bizonyítékai a protestáns felekezeteket is megosztó elmentéseknek.¹⁴

⁹ ISTVÁNFFY, *Magyarok krónikája*; ISTVÁNFFY, *Magyarország története*; Roevíd magyar kronika; *Illésházy följegyzései*. Illésházy szerzőségét kétségbe vonja Ötvös, *Illésházy István följegyzései*, 165–177.

¹⁰ Istvánffy erdélyi útjáról lásd EOE IV, 25–67.

¹¹ Testvére, Bethlen Elek kimondottan a mű miatt felállított keresdi nyomdában 1684 és 1690 közt bajlódott az első 10 könyv kiadásával; ennek a kinyomtatott példányait használta fel később Benkő József. BARTONIEK, *Fejezetek a magyarországi történetírás történetéből*, 493.

¹² BETHLEN, *Historia de rebus Transylvanicis*, I–VI, magyarul BETHLEN, I–V, im.

¹³ KULTSÁR, *Krónika*; *Scriptores rerum Transsilvanicarum*. Ambrosii Simigiani historia..., illetve lásd a 7. jegyzetet.

¹⁴ *Chronicon*. A fentebb idézett műveken túl természetesen ismeretes még egy sor kisebb-nagyobb terjedelmű történeti feljegyzés, emlékirat erdélyi diplomata, hivatalnokok tollából (itt ki kell emelnünk Jacobinus János művét), ezek azonban Báthory Zsigmond uralkodói portréjához, historiográfiai megítéléséhez nem szolgálnak újabb adalékokat. Ezért tételes felsorolásuktól eltekintettem. A korszak történetírói termésének máig nélkülözhetetlen áttekintését lásd BARTONIEK, *Fejezetek a magyarországi történetírás történetéből*.

A fentebb említett három erdélyi történetíró műveinek sajtó alá rendezésére az 1800-as évek második feléig kellett várni.¹⁵ A kiegyezés után már nem volt sem politikai, sem anyagi akadály a kinyomtatásnak: a század második felében meginduló pozitívista forráskiadás a Monumenta Hungariae Historica sorozat keretében soha nem látott mennyiségben ontotta a köteteket nem feledkezve meg értelmezésükről sem. A Szilágyi Sándor nevével jelzett Erdélyi Országgyűlési Emlékek 2. kötete az önálló Erdélyi Fejedelemség történetének bizonyos szempontból máig nem meghaladott összefoglalása.¹⁶ Óriási kiadott és kiadatlan forrásanyagot görgetve tárgyalja az eseményeket, nem meglepő módon Báthory Zsigmondot itt is elmarasztalva.¹⁷

Kivételt képez azonban Báthory István lengyel király alakja. Jóllehet az egykorú források – felekezeti hovatartozástól függetlenül – nem mindig nyilatkoznak hízelgően róla, mégis az utókor történeti tudata benne látta megtestesülni a magyar vitézség és virtus ezeréves hagyományát. Ez lehetővé tette, hogy ki-ki a maga szája íze szerint emelje ki a király Habsburg-ellenes vagy éppen katolikus párti politikáját.¹⁸ Ez a felekezeti hovatartozástól mentes csodálat egyúttal alkalmasnak bizonyult arra is, hogy a majdnem ezer évre visszatekintő magyar–lengyel (fegyver)barátságot szimbolizálja. Az egyrészt felekezetek közti, másrészt nemzetek közötti nagy összeborulást a dicső múlt iránti nosztalgia vagy éppen vágy táplálta: a lengyelek a király oroszországi győztes, Rettenetes Iván cárt megalázó békére kényszerítő háborúira, és, bár kevésbé hangsúlyosan, az ortodoxiával szembeállítva mély katolicizmusára emlékeztek. Ennek 1935-ben egy közös kiadásban megjelenő, többnyelvű tanulmánykötet állított emléket.¹⁹ Ne feledjük, hogy további közös érintkezési pont volt, hogy mindkét nemzet, ha függetlenségét tekintve jelentősen eltérő mértékben ugyan, de mégsem szuverén országgént, hanem birodalmi keretben élte mindennapjait az első nagy világegyezésig.

Az Erdélyt szuverén országgént kormányzó, a fejedelemség egyetlen oszmánok elleni győztes hadjáratát vezető Báthory Zsigmond alapvetően elmarasztaló megítélésén érdekes módon nem változtatott a magyar és erdélyi történelem nagy fordulata, a vesztes első világháború utáni területrendezés sem. Nem számított,

¹⁵ Itt mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet gróf Kemény József munkásságára, akinek oklevélpublikációit sok támadás érte, mindazonáltal Báthory Zsigmond korából több fontos iratot publikált, köztük történetírói szövegeket is. Munkásságának nagy része, amelyet Kolozsváron a Román Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őriznek, kéziratban maradt. KEMÉNY, *Erdélyország történetei' tára; Deutsche Fundgruben*.

¹⁶ Vonatkozó köteteit lásd EOE, II–III.

¹⁷ Az elfogult megközelítés iskolapéldája a Báthory Zsigmond uralmáról megjelent hosszú tanulmány LÉNÁRT, *Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem élete, jelleme és politikája*, 217–248, 249–278.

¹⁸ HÓMAN–SZEKFÜ, *Magyar történet*, III.

¹⁹ Étienne Bathory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Itt kell megemlíteni CSORBA, *A humanista Báthory István című munkáját, amely bő teret szentel a király személye körül kibontakozó propagandának (kevesebbet az ellenpropagandának)*. Ehhez legújabban lásd BRZEZIŃSKI, *Tanulmányok a 16–17. századi lengyel–erdélyi–magyar kapcsolattörténetről*, 121–152.

hogyan Bethlen Gáborhoz és a Rákócziakhoz hasonlóan a román vajdaságok – a magyar történelmi tudat és nemzeti büszkeség sovány elégtételeként – a Báthoryaknak is hűséget esküdtek. A két világháború közti tudományos könyvkiadás ezen sztereotípiák foglya maradt. Jó példa erre Kispál László Erdély-monográfiája, amelynek Báthory Zsigmonddal foglalkozó fejezete már a címében is jelezte a negatív értékítéletet (*A csélcsep fejedelem*).²⁰

Ez nem mondható el az erdélyi történelem forrásainak publikálásában legtöbb érdemet szerző Veress Endréről: túlzás nélkül állíthatjuk, hogy munkássága megkerülhetetlen, és külön fejezetet alkot a Báthory-korszak kutatásában.²¹ Ez még akkor is igaz, ha a források feldolgozására már nem maradt ideje. Egyetlen, sajnos regényes formában megírt monográfiája Báthory István életét dolgozta fel.²² A kiadott forrásokon túl könyvtárnyi hagyatéka máig a kutatók kincsesbányája. Veress, akinek megadatott az a szerencse, hogy életének jó részét itáliai levél- és könyvtárakban tölthette a magyar, majd a román állam által biztosított ösztöndíjakból, a Báthory-korszakot, benne Zsigmond uralmának éveivel, a közgondolkodással és a protestáns szellemű történetírással szemben Erdély igazi aranykorának, a gyulafehérvári udvart pedig a magyarországi reneszánsz egyik központjának tartotta, amelyhez képest a rákövetkező korszakok fejedelmi udvarai ennek a ragyogásnak a halvány visszfényei voltak.

A két világháború közti korszak másik nagy előrelépése az a hatkötetes válogatott szövegkiadás, amely 1941-ben jelent meg. A Báthory-korszakot felölelő kötete a sokat sejtető *Sárkányfogak* címet viseli, a családi címer interpretációját az erdélyi történelmet negatívan befolyásoló események felidézéséhez kötve. A vállalkozás előremutató jellege azonban vitathatatlan: először közölt az Erdélyi Fejedelemség egész 16–17. századi történetét átfogóan addig magyar nyelven nem hozzáférhető, kulcsfontosságú szövegeket azzal a nem titkolt szándékkal, hogy minél szélesebb körben népszerűsítse két évszázad erdélyi történelmét. Kiemelendő, hogy ezek között nemcsak történelmi szövegek kaptak helyet, hanem a korabeli levelezésanyag is. Gondolunk az ismeretlen jezsuita (valójában Szántó Arator István) beszámolójára a jezsuita rend 1588-as kiűzetéséről:²³ a többi szövegtől eltérően itt egy alapvetően protestánsellenes katolikus forrás szólal meg, amely szépen illeszkedik Szittyai Dénesnek az erdélyi hitvitákat a katolikus szellemű Magyar Kultúra hasábjain felidéző cikkéhez. Ő közölte a nagyváradi hitvitáról beszámoló Szántó jelentésének magyar fordítását is.²⁴

²⁰ KISPÁL, *Erdély fejedelmi korszaka*, 36–61. Megjelenésének időpontja, helye és előadásmódja nyilvánvalóan nem volt mentes aktuálpolitikai okoktól.

²¹ A korszakra vonatkozó publikációi: *Erdélyországi pápai követek; Báthory; Carrillo*, I–II; *Documente*, III–V; *Báthory levélváltása; Báthory levelezése*, I–II. A korszakra vonatkozóan lásd még LUKINICH, *Erdély területi változásai*.

²² VERESS, *Terror hostium*.

²³ A vonatkozó kötet *Erdély öröksége*, II.

²⁴ SZITTYAI, *A nagyváradi disputa*, 723–728.

Az újabb világháború és a rákövetkező évek nem kedveztek annak, hogy a már elért eredményeket egy újabb történészgeneráció továbbgondolja, ezért nem véletlen, hogy több évtizedes hallgatás után éppen az országhatáron túl születtek újabb, eddigi ismereteinket alapvetően befolyásoló eredmények. Lukács Lászlónak, a Jezsuita Történeti Intézet (Istituto Storico della Compagnia di Gesù) munkatársának hatalmas, négykötetes forráspublikációja²⁵ a Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatban megszületett jezsuita leveleket, jelentéseket tartalmazza a teljesség igényével az 1556 és 1600 közti időszakból. Munkájának maradandó értéke a hatalmas mennyiségű kiadatlan irat megismertetése mellett, hogy ráirányította a figyelmet egy addig csekély figyelemre méltatott forráscsoportra,²⁶ amelyből minden addiginál pontosabb és élesebb képet kaphatunk a Báthory-udvar hétköznapijairól, a fejedelem neveléséről és jelleméről. Az már a magyar történetírás felelőssége, hogy ezt a páratlan és pótolhatatlan anyagot, néhány úttörő vállalkozást leszámítva, máig meg sem kísérelte beemelni a köztudatba.²⁷ Tüzetesebb elemzésükkel pedig több ponton árnyalható az egyoldalú kép, amelyet az alapvetően protestáns szellemű történetírás Báthory Zsigmondról a mai napig közvetít. Kiderül, hogy az országot a mélyen megosztó és régóta ismeretes vallási kontroverziák mellett legalább olyan mértékben osztották meg a pártküzdelmek, amelyek sokszor nélkülözték a felekezetiiséget, mivel tétjük a hatalom megszerzése, illetve megtartása volt. Ezek a küzdelmek, amelyekről jezsuita forrásaink nyilván nem előítélet-mentesen, de igen bőségesen beszámolnak, némiképp más színben tüntetik fel az erdélyi kormányzó elitet, amely az eddig hangsúlyozott véleményektől eltérően nem szentelte minden idejét kizárólag az ország felvirágoztatásának és a török, illetve a pápista ellenségtől való megóvásának. Lukács a magyar történetírástól elszigetelten adta közre köteteit, mivel a hivatalos marxista álláspont finoman szólva nem tette lehetővé az intenzív egyháztörténeti kutatások folytatását (ami – legalábbis akkor – magyarázta szinte teljes visszhangtalanságukat). Ez alól kivételt képeznek Bartók István és Benda Kálmán munkái,²⁸ illetve a Keserű Bálint fémjelezte szegedi iskola, amely Holl Béla és Klaniczay Tibor ösztönzésére felfigyelt az igen gazdag forrásanyagot tartalmazó *Monumentákra*. Ez utóbbi főleg az erdélyi reformáció története szempontjából fontos adatokat aknázt ki. Az *Adattár* sorozatban

²⁵ MAH I–IV.

²⁶ Kivételt képez Veress Endre publikációja a jezsuita évkönyvekből. Uő, *Jézus Társasága Évkönyveinek jelentései*.

²⁷ Jellemző, hogy Szilágyi Sándor Báthory Zsigmond diplomatájának tevékenységéről írt kismonográfiája után hosszú évtizedekkel később egy újabb monográfiával a jezsuita levelezésanyag alapos kiaknázásával egy római magyar jezsuita történész jelentkezett. SZILAS, *Der Jesuit Alfonso Carrillo*. A kötet a közelmúltban magyarul is megjelent; Uő, *Carrillo*.

²⁸ BARTÓK, *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*, 135–158; B. ENDA, *Báthory tervei* (Ez megjelent korábban egy tanulmánykötetben is. Lásd 34. jegyzetet); BENDA, *Erdély végzetes asszonya*.

megjelenő folytatás újabb, igen fontos adalékokkal gazdagította eddigi tudásunkat például Báthory Zsigmond nehezen kiszámítható politikájáról és jelleméről.²⁹

Az 1945 utáni fordulat tehát nem kedvezett a Báthory-kutatásoknak, aminek a Báthory István lengyel királlyal kapcsolatban mondottak fényében nyilvánvalóan politikai okai is voltak. Az viszont már a változások jeleként értelmezhető, hogy 1994-ben a Nagy László szerkesztésében napvilágot látott dokumentumválogatásban hangsúlyosan megjelennek az oroszországi háborúkról készült, addig magyar nyelven hozzá nem férhető szövegek. A szerző több művet is szentelt a Báthoryaknak, amelyek a korszak népszerűsítésében játszott szerepükön túl kísérletet tettek a dinasztiára egyébként, a köztudatban meglehetősen negatívan megítélt tagjainak rehabilitálására.³⁰

A 80-as években újra fellendülő kora újkori kutatások szintézisei, a tízkötetes magyar történelem vonatkozó kötetei, illetve a Makkai László szerkesztésében megjelenő három kötetes *Erdély története* sok szempontból régi adósságokat törlesztett, különösen az utóbbi esetében. Az előbbi a szerzőgárda friss szemléletét tükröző, bár szakmailag nem teljesen egyenletes színvonalú fejezetei közül a korszak erdélyi történéseit röviden összefoglaló részek nem részrehajló módon, objektíven tárgyalják a 16. század végi Erdély történetét.³¹ Ugyanez mondható el a háromkötetes Erdély történetéről is, amely már meríthetett Klaniczay Tibor 1985-ben megjelent tanulmányából. Ez az akkor fellendülő nemzetközi udvari kultúra kutatások részeként hívta fel a figyelmet arra a nagy ellentétre, amely egy alapvetően olaszos műveltségű és kultúrájú, de sok magyarországi nemest is magában foglaló kozmopolita udvar és az udvari pozíciók jó részéből kiszorult erdélyi arisztokrácia között feszült.³² A Klaniczay által elért és megfogalmazott eredményeket az újabb nemzetközi szakirodalom adaptációjával gondolta és fejlesztette tovább a 90-es évek újabb történészgenerációja.³³ A Báthory István halálának 300. évfordulójára megjelentetett tanulmánykötet szerzői a nagy királyt és politikáját méltatták, két tanulmányt is szentelve az országgyesítő politikának és a nemzeti királyság gondolatának.³⁴

Az udvar mint hatalmi, reprezentációs központ iránt megnövekedő érdeklődést mutatja az a tanulmánykötet, amelyben egy egész fejezetet szenteltek Báthory Zsigmond gyulafehérvári udvarának. Balázs Mihály és Monok István a történetírói hagyomány szerepének fontosságára hívta fel a figyelmet, míg Bartók István a jezsuita iratok vállatásával a fejedelem ifjúkorának eddig nem ismert részleteiről

²⁹ JO I/1–2; *Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban*; *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában*.

³⁰ *Báthory István emlékezete*. A Báthoryak – köztük Zsigmond – új, pozitívabb megítélésére a teljesség igénye nélkül NAGY, A rossz hírű Báthoryak.

³¹ *Erdély története*, I–III; *Magyarország története*, I–II.

³² KLANICZAY, *Udvar és társadalom szembenállása*, 104–123.

³³ ERDŐSI, *Báthory Zsigmond ünnepi arcma*, 24–68; Uő, *Az itáliai erényekben vétkesnek mondott fejedelem*, 12–48; Uő, *Uralkodók, sajtómesterek és történetírók*, 173–185.

³⁴ *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*.

lebbentette fel a fátylat, magyarázatot adva a fejedelem nem mindig a kor normáit követő magatartására.³⁵ A 80-as évek feltámadó érdeklődésének további szép példája Hopp Lajos műve, aki egy szállóigének a magyar–lengyel irodalmi érintkezésben betöltött szerepére hívta fel a figyelmet.³⁶ A Báthoryaknak a 16. századi lengyel irodalomban betöltött szerepét Gömöri György is vizsgálat alá vette 1986-ban.³⁷

Az udvarkutatás leágazásaként legújabban Horn Ildikó foglalkozott a korszakkal, bár elsősorban a Báthory-családra, illetve a család egyéb tagjaira koncentrálván kutatásait. Báthory Andrásról írott monográfiája elsősorban a Veress-hagyatékot hasznosítja, Zsigmond személyével pedig csak érintőlegesen foglalkozik.³⁸ Egyéb munkáiban egy eddig mellőzött, figyelmen kívül hagyott szempontra is felhívja a figyelmet. A Báthory-korszaknak az erdélyi elitkutatás³⁹ oldaláról történő megközelítése nemcsak ismereteinket bővíti, hanem tovább árnyalja azt a néhol egyoldalú képet, amelyről a fentebbiekben már szót ejtettünk.

Ez a kötet a fentieket figyelembe véve alapvetően művelődés- és esztétörténeti szempontból közelíti meg Báthory Zsigmond ellentmondásos uralmának időszakát. A vizsgálat alapját két nagy forráscsoportnak, az egykorú levelezésanyagnak és történeti jellegű szövegeknek, illetve a korszak propagandisztikus okokból megszületett idegen és magyar nyelvű alkalmi irodalmi műveinek az összevetése képezi. A könyv első fejezete arra tesz kísérletet, hogy feltérképezze azt az esztétörténeti hátteret, amely a Báthoryak dinasztikus legitimációját, illetve ebből következően a Báthory-párti és -ellenpárti propagandát döntően meghatározta. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódnak a Báthory-propaganda régóta ismert, de alaposabb vizsgálat alá nem vett darabjai, a históriás-tudósító énekek és egyéb alkalmi művek. A munkának ebben a részében arra kerestem választ, hogy a fejedelmi udvar propagandisztikus törekvései hogyan formálják a dinasztia népszerűsítésére szánt alkalmi művek hangvételét és jellegét. Itt kell hangsúlyoznom, hogy az alább elemzendő propagandisztikus szövegek egyike sem teljes, hanem csonka változatban maradt ránk, ezért az énekek tendenciájával, mondanivalójával kapcsolatban levont következtetések értelemszerűen nem teljes szövegekre vonatkoznak. Éppen ezért törekedtem arra, hogy történeti hátterüket talán az egyébként kíváncsiaknál is sokkal alaposabban, körülményesebben, az okmánytárakban, illetve kutatásaim során vallatóra fogott források lehetőség szerinti teljes körű feldolgozásával tárjam fel és mutassam be. A tárgyalás egyéb, nem kevésbé fontos kiegészítői azok a kül- és belpolitikai események, amelyek ebben a néhány évben a fejedelmi politi-

³⁵ BARTÓK, A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. Brutusról lásd PAPP, Brutus János Mihály és Báthory István magyar humanistái; BALÁZS–MONOK, Történetirők Báthory Zsigmond udvarában, 249–262, BALÁZS–MONOK–TAR, Az első magyar ars historica, 47–85.

³⁶ HOPP, Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje, 132–181.

³⁷ GÖMÖRI, Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében, 44–55.

³⁸ HORN, Báthory András.

³⁹ HORN, A hatalom pillérei, 259–275; Uő, Hit és hatalom; Ennek korábbi változatát Uő, Tündérorság útvesztői.

kát és a támogatására megszületett propagandaművek hangvételét befolyásolták. Ezek tárgyalásánál a korszak diplomáciai levelezésanyagát hasznosítottam.

Az utolsó két fejezetben, amelyek egyúttal a munka második részét adják, a fejedelmi propagandával látszólag lazábban érintkező kérdéskör került vizsgálat alá. De csak látszólag, hisz mint látni fogjuk, a Báthory Zsigmond-féle uralkodói propagandát a korszak nyugat-európai dinasztiáihoz hasonlóan elsősorban a valóság, és utána a politika határozta meg, de talán nem túlzás azt állítani hogy ezek a többi kora újkori államhoz képest az ország geopolitikai helyzetéből fakadóan még nagyobb súllyal estek a latba. A két nagy kérdéskör a fejedelemség kormányzásával kapcsolatos vitában játszott kulcsszerepet. Talán ezzel függ össze, hogy a 16. század egyetlen, a nyugat-európai politikaelméleti irodalomhoz valamelyest köthető, a régenskormányzás buktatóival foglalkozó magyarországi munka, Kovacsóczy Farkas *Dialógusa*, éppen Erdélyben született meg.

Az új állam identitásának kérdése ugyanakkor a legszorosabb összefüggésben volt a vallásgyakorlat és az államvallás kérdésével, amellyel már igen korán szembe kellett néznie az erdélyi elitnek és társadalomnak. Ennek intézményes formája és a hatalom egyik pillére Báthory Zsigmond elképzelései szerint az erdélyi püspökség lett volna, amelynek visszaállítása azonban végül nem valósult meg.

A fentebb vázoltak miatt az összefoglaló utolsó fejezet nem pusztán a kutatás eredményeinek ismételt áttekintésére, hanem arra is vállalkozik, hogy a kapott eredményeket egy olyan összefüggésrendszerbe helyezze, amelynek keretét János Zsigmond és a két Báthory uralmának fél évszázada, de bizonyos szempontból az Erdélyi Fejedelemség önálló történelmének egésze adja.

A dinasztikus politika
és a katolicizmus kettős vonzásában

Szentkultusz és a pietas Bathoriana

Őneki az többi között első tiszti ez léssen, hogy rendelt órákban, az fejedelemhez és udvarhoz menjen, az fejedelmet az tanúságra, avagy az szentségnek hallására, és vadászni vigye, és onnét ismét meghozza.¹ Mikor István lengyel király az három praeses urakat rendelte Bátori Zsigmond nevelésére, az sok instrukciói között ezt is levélben írta, hogy Zsigmond előtt mikor eszik, háromféle dolgokról beszéljenek, 1. Idegen országokról, 2. Hadi dolgokról és vitézkedéshez valókról. 3. Vadászásról.²

A fentebbi idézetek közül az első az erdélyi hármastanácsnak 1583. március 6-ai kelettel írott utasításából, a másik Szamosközy István történetírói hagyatékából származik. Mindkettőn érződik az a mindenre kiterjedő gondoskodás és figyelem, amelyet az eddigi szakirodalom az ifjú fejedelem nevelésével kapcsolatban mindig hangsúlyozott. Köztudomású az is, hogy a jezsuita rend behozatala, különösen pedig, hogy Báthory István rájuk bízta a gyermek Zsigmondot,³ soha sem tetszett az udvarnak és az erdélyi rendeknek, de nem volt módjuk arra, hogy ebbe a kérdésbe beleszóljanak. A helyzet radikálisan a király halálával változott meg, aki előre látta a jezsuiták és az erdélyi rendek között később bekövetkező konfliktust.

Bartók István tanulmányából⁴ részletes képet kapunk arról a késhegyig menő küzdelemről, amely a fejedelem neveléséért, a hatalmi pozíciók megszerzéséért folyt. Benda Kálmán Zsigmond házasságáról írt könyvének egyik végkövetkeztetése Bartók tanulmányának eredményeivel összhangban, hogy a küzdelem leg-súlyosabb következménye a sokat emlegetett lelki torzulás, amely a fejedelem impotenciájában, végső soron Erdély pusztulásában mutatkozott meg.⁵ A küz-

¹ *Báthory levélváltása*, 26,

² SZAMOSKÖZY, IV, 17.

³ Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a rend behívásában és a fiatal fejedelem nevelésében legalább akkora szerepet játszott az apa, Báthory Kristóf, akinek Erdély történelmében játszott szerepe máig nem tisztázott.

⁴ BARTÓK, *A gyulafehérvári fejedelmi udvar*, 135–158.

⁵ BENDA, *Erdély végzetes asszonya*, 78–79. Régebbi feldolgozás a fejedelemasszony életéről SZILÁGYI, *Egy nő a trónon*, 95–124.

delem 1589–1591 közötti időszakáról egyoldalú, jezsuita nézőpontból értesülhünk, éppen ezért nagyon fontos, hogy a vizsgálatba eddig kellő figyelemre nem méltatott forrásokat is bevonjunk. Az első fejezet arra keres válasz(oka)t, hogyan született meg az új fejedelmi „arcmás”, amelyben Báthory Zsigmond alattvalói és a nagyvilág előtt megmutatkozott, illetve milyen történelmi hagyományok mentén próbálta igazolni a Báthory-dinasztia hatalmát és jogigényét Erdély trónjára. A vizsgálatba – néhány kivételtől eltekintve – alapvetően két forráscsoportot, a korszak levelezésanyagát és a Báthoryaknak, de főleg a Báthory Zsigmondnak ajánlott műveket vontam be.

Kézenfekvő lenne azokkal a könyvekkel kezdeni, amelyekből az ifjú fejedelmet tanították, ezek azonban jórészt megsemmisültek, alig néhány maradt belőlük. Ezek számbavétele mindazonáltal nem teljesen haszontalan, már csak azért sem, mert közülük szinte mindegyiket a nevelését irányító lengyel királytól kapta. Reinold Heidenstein *De bello moscovitico*, továbbá egy angol jezsuita, Arturus Faunteus *De Christi in terris Ecclesia* című munkáján (Posnaniae 1584),⁶ valamint egy latin *Thesaurus* és Platón összes műveinek két-két kötetén a fogas Báthory-címer látható, annak bizonyítékeként, hogy nagybátyja személyesen neki szánta ezeket a műveket, amelyeket Krakóban köttetett be. Legutóbb Mikó Árpád foglalta össze a szétszórt adatokat, aki szerint a reneszánsz kötetestáblák meggyőzően árulkodnak arról, hogy a király átgondolt művelődéspolitikájának⁷ művészettörténeti jelentőségű konzekvenciái is vannak. Ezek azonban, mivel folytatójuk nem akadt, a nagy király halála után elenyésztek.⁸

Heidenstein művét a Rettenetes Iván cár ellen viselt győztes háborúról írta. A szerző Báthory Zsigmondnak szóló ajánlásban kifejezte abbéli reményét, hogy az ifjú fejedelem nagybátyja nyomdokaiba fog lépni. Az ajánlás szépen illeszkedik a fenti Szamosközy-idézethez, a hadi mesterségben való jártasság, amelynek követését az ifjú figyelmébe ajánlja, azonban természetes velejárója az uralkodói méltóságnak, így a királyi titkár könyve – amelyben sajnos nem találunk bejegyzéseket – nem árul el többet a fejedelmi nevelésének körülményeiről. Hasonlóan nem tartalmaznak margináliákat a Platón-kötetek sem, így a könyvek pusztá meglétén túl ezekből sem tudunk messzemenő következtetéseket levonni arról a szellemi környezetről, amelyben nevelkedett.⁹ Nem tudunk meg többet a fejedelem egykori titkárától, Giorgio Tomasitól sem, aki szerint a lemondása után Libochovi-

⁶ Reinold HEIDENSTEIN, *De bello moscovitico*, Cracoviae 1584, magyar nyelvű részleteit lásd *Báthory emlékezete*, 120–200.

⁷ Könyveket nemcsak unokaöccse számára küldött, hanem családtagjainak, így a frissen áttért Báthory Miklósnak és Báthory Andrásnak, hanem az erdélyi udvar protestáns humanistáinak, Kovacsóczy Farkasnak, Gyulai Pálnak, illetve a szászok vezetőinek, Huet Albert nagyszebeni, és Hirschler Lukács brassói királybíráknak is. MIKÓ, *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben*, 115–116, 128–129.

⁸ Uo. 119, 126.

⁹ Uo. 116.

cébe húzódó Báthory Zsigmond idejét szent könyvek és a legnagyobb filozófusok olvasásával töltötte.¹⁰

Sokkal többet árul el Báthory Zsigmondnak egy több szempontból is izgalmas levele, amelyet Helsbergből írt 1599. november 18-án az erdélyi trónt nemrégien elfoglaló Báthory Andrásnak. Ebben unokaöccsét az uralkodás buktatóira, a világ állhatatlanságára, a tapasztalatlanságából adódó esetleges hibákra figyelmezteti. Platón neve itt is felbukkan, jelezve, hogy művei nem véletlenül voltak meg a könyvtárában. A levél legérdekesebb részében András figyelmét arra hívja fel, hogy a helyes kormányzáshoz *pietasra* és *doctrinára* van szüksége. A fejedelem nem hagy kétséget afelől, hogy kik bővelkednek ebben a két erényben.¹¹ A jezsuita rend életében és neveltetésében játszott fontos szerepére – amely eddig sem volt titok – saját maga világít tehát rá. Ezen a szalon érdemes elindulni abban a reményben, hogy a fejezet elején feltett kérdésre választ kaphassunk.

Az első szövegünk Báthory István végrendelete, amely hasonlóan fogalmaz, mint a trónjáról leköszönt, fejedelemségének búcsút intő Báthory Zsigmond fentebbi levele:

És most rád térek drága unokaöcsém, Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem, rád bízom a Jézus Társaság kolozsvári és gyulafehérvári kollégiumát, amelyeket atyád és én alapítottunk lehetőségeinkhez mérten senki jogát nem sértve. Úgy védj és óvd ezeket, mint a lelket és a hazát, amelynek uralkodója vagy, amelyeknek üdve számodra mindennél fontosabb legyen. Az ariánusok, különösen a kolozsváriak, gondolom, el akarják majd pusztítani a kollégiumokat, amiben az összes tanácsúr segíteni fogja őket, akik mind egyformán eretnek, és legyenek bár lutheránusok vagy kálvinisták, fiatalok vagy öregek, nem fognak egyetlen alkalmat sem elszalasztani, hogy arcátlanul és hízelegve, rá ne vessék magukat nemcsak a kollégiumokra, hanem a te lelkedre is. Ha férfi vagy, könnyen ellent tudsz állni mindennek az Isten iránti mind jobban és jobban kinyilvánított kegyes buzgalom és az emberekkel szemben tanúsított állhatatosság révén. Ó bárcsak módom lett volna, ha csak egy kis mértékben

¹⁰ „...godendo della vita di privato, et ricreando l'animo con lettione de sacri libri, et de scritti di più gravi filosofi.” TOMASI, *Delle guerra et rivolgimenti*, 161. Magyarul részleteket lásd ERDŐSI, *Giorgio Tomasi és műve*, 47–63.

¹¹ „In quo te conari cum et ipse viderim, et ipsorum etiam patrum Societatis Jesu hic usus et consuetudo sit, ut bonis litteris pietatem etiam coniunctam esse vehint, de tua autem indole quaque bona mihi persuadeam, et mihi gaudeo et tibi gratulor, vere ex sincero et fraterno cordis affectu atque, paucis haec tibi scribenda censui.

Hoc unum potest immortale contingere mortali, ut praeclara quaque suarum virtutum indicia posteritati relinquat ut inde faedum inceptu, faedum exitu quod nitet capiat, inde quod imitetur habeat gloriosum. Quod si tu quoque in hac tua tenera aetate ad hac eniti vis duobus his mediis et quasi ducibus hoc assequere pietate et doctrina illius de Deo optime sentire est exordium, atque ut operibus etiam verum christianum te esse testeri quam maxime necessarium.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Mikrofilmtár, 26516. sz. (Cancellaria Transylvanica) 343–345.

is, az irántad érzett jóakarat bizonyítékaként, legalább néhány hű katolikus tanácsurat és szolgát adni neked, akik támaszul és díszül szolgáltak volna udvarunknak. De olyan idők járnak, amikor az erkölcsök megromlanak, és eretnokségek ütik fel fejüket.¹²

Érthető, hogy a végrendeletnek ez a része nem került bele az Erdélybe küldött, és ott nyilvánosságra hozott hivatalos változatba. Báthory István élete utolsó napjaiban nemcsak a trónutódlás miatt aggódott, hanem életművének, a gyöngécske erdélyi katolicizmusnak a jövőjéért is. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezt tartotta élete és uralkodása legfontosabb eredményének, természetesen a Báthory-dinasztia felemelkedése mellett. Személyes elkötelezettsége kortársak előtt is egyértelmű volt. Több, eddig kellő figyelemre nem méltatott dokumentum is elárulja, hogy a szó legszorosabb értelmében vett *pietas* gyakorlását a mindennapi életben rendkívül szigorúan vette. A kormányzást, ahogy forrásaink beszámolnak erről, vérbeli keresztény uralkodóhoz illően, tehernek érezte. A hatalmat eszköznek tekintette ahhoz a szolgálathoz, amely célja az alattvalók boldogulásának előmozdítása, azaz teljes mértékben a középkori jámbor, szent életű uralkodók példájára járt el.¹³

A királynak ebben a szellemben a nyilvánosság előtt tett gesztusairól az 1580-as évek elején Lengyelországban működő pápai nuncius, Alberto Bolognetti érdekes feljegyzései tanúskodnak, aki egyik jelentésében egy olyan erénykatalógust tár elénk, amelynek több eleme a szentek vagy szentként tisztelt uralkodók, hadvezérek életéről készült legendákban, hagiografikus történetekben is megtalálható. Bolognetti igazi *miles christianusként*¹⁴ festette le a királyt, aki életében hordozta azt a szentséget, amelyhez hasonlót a magyarországi kortársak Szent Istvánban és Lászlóban, illetve Hunyadi Jánosban fedeztek fel:

Könnyen elérzékenyül és sírva fakad a misén az Úr testének felmutatásakor, talán amiatt a sok megpróbáltatás miatt, amelyeket Isten mért ki rá. Vilnóból írták a jezsuiták, hogy ugyanez történt a kollégiumban egy Ábrahámról és Melkizedekről szóló dialógus hallgatása közben. Amikor hírért vette a békének, így szólt az Úrhoz: a te parancsodra hordozom ezt a zászlót ellenségeim közepette... Ugyanabban az időben, amikor meghozták a béke hírért éppen misét mondtak a vilnai székesegyházban, majd a prédikáció következett: a prédikáció után dialógust és egy kis előadást rendeztek, amelyben megjelent a béke, a háború, a győzelem és ezek szolgálói, vagyis a katonák, az egyházatyák és a papok. A béke kezébe vette a király zászlaját és térdepelve szemét az ég felé fordítva Istent hívta tanúul, hogy emelje föl azt és vezesse győzelemre az ellenség

¹² Báthory levelezése II, 302.

¹³ CANNING, A középkori politikai gondolkodás története, 80–90.

¹⁴ A *miles christianus* alakjának a korújkori uralkodói és katolikus egyházi propagandájában betöltött szerepéről lásd WANG, *Der miles christianus im 16–17. Jahrhundert*.

fegyvereivel szemben. A király is térdre hullott és összetett kézzel imádkozott, miközben szeméből folytak könnyei.¹⁵

Bizonyos, hogy Báthory István szuggesztív személyiség volt, fellépése erőt sugárzott, amelynek hatása alól nehezen lehetett szabadulni. Jó példa erre a királyi titkár, Krzysztof Warszewiczki esete is, aki 1575–1576-ban az erdélyi jelölt ellen a Habsburgok pártján agitált, hogy aztán buzgó és odaadó híve legyen.¹⁶ A legszebb példa mindazonáltal Bekes Gáspáré: Báthorynak minden oka megvolt arra, hogy esküdt ellenségét lássa a tehetséges főúrban, mégis meg tudott bocsátani neki. Bekes élete hátralévő éveiben a király egyik legmeghittebb híve, sőt, mondhatni barátja lett, egy szobában aludt vele, ami a bizalom legbeszédesebb jele volt. Bekes tevékeny részt vállalt a király oroszországi háborúiban, ahol nem mindennapi képességeit egykori ellensége oldalán kamatoztathatta.¹⁷

Bolognetti összegző nagy jelentésében a királyról szóló fejezetben írtak másra is felhívják a figyelmet. Az előadásokat jezsuiták tartották Vilnóban, ahol a király megalapította a máig is működő egyetemet. Julian Lewanski kissé elfeledett színháztörténeti tanulmányában felhívja a figyelmet a vilnai jezsuita központ, az ott megszületett politikai háttérű színdarabok és a Báthory-propaganda közti szoros kapcsolatra. A Bolognetti által említett drámát 1579-ben adták először elő *De Abrahamo victore et Melchizedecho litante* címmel, amelyen jelen volt a király és a szenátus is. Ezzel az 1578-ban egyetemi privilégiummal ellátott Akadémia fényét és jelentőségét kívánták emelni. Hogy stílusosan fogalmazunk, a másik jelenet ugyancsak Vilnóban játszódott le, a katedrálisban, szintén a király, a szenátus és a helyi patriciátus jelenlétében. A Bolognetti által említett másik dialógus Kaspar Pętkowski műve, a *De pace* volt, amely a Jam Zapolsk-i béke alkalmából íródott, és amelyben a fentebb említett királyi lobogónak kitüntetett szerep jutott: a harci lobogó közszemlére tétele Lewanski szerint a jezsuita színdarabok dramaturgiáján való túllépést jelentette, legalábbis a konvencionális színpadi kellékekhez (mitológiai, bibliai alakok stb.) képest, amellyel a darabnak egyértelmű politikai jelentést adtak. Az előadásról beszámoló Skarga az eretnekek elleni harcot emelte ki a fő mondanivalóként. A darabban a főszereplők, a földműves és a katona antitézisei, az Antistratio és az Antigeorgos arról győzködik a másik kettőt, hogy a háború megérte az áldozatot, és jobb, mint a béke, mivel az oroszok még nem adtak minden általuk elrabolt területet vissza.¹⁸ Mindehhez tudnunk kell, hogy Pętkowski

¹⁵ MPV V, 655, 659. Érdekes ugyanakkor, hogy a Báthory halála után született lengyel királykatalógusok a király hadi erényei mellett leginkább az igazságosságát emelik ki, a vallásosságát azonban, legalábbis a Bolognetti által leírt módon nem hangsúlyozzák. BRZEZIŃSKI, *Tanulmányok a 16–17. századi lengyel–erdélyi–magyar kapcsolattörténetről*, 141–152.

¹⁶ Warszewickiről CSORBA, *A humanista Báthory*, 159–161, TAMBORRA, *Krzysztof Warszewicki e la diplomazia del rinascimento in Polonia*; BITSKEY, *A Warszewiczki-testvérek és Magyarország*, 116–122.

¹⁷ SZÁDECZKY, *Bekes Gáspár*, 91–98.

¹⁸ LEWANSKI, *A lengyel színház Báthory István idején*, 1962, 11–12, 14–19.

műve háborúellenes és békepárti volt. A kézműves és a katona más-más szempontból ugyan, de ennek a vágnak adott hangot. Hogy a mű ebben a formájában nem igazán alkalmas a Báthory-féle háborús propagandára, az mutatja, hogy a fenti premier alkalmával az eredeti szindarabot a szerző tudta nélkül megcsontították, az első fejezetet teljesen kihagyták, és kimaradtak Antistratio és Anti-georgos meglehetősen vérszegényre sikeredett buzdításai a háborúra, amelynek következtében a szindarabban szintén megjelenő, az egyházat szimbolizáló pap alakja vált a leghangsúlyosabbá. Ennek fényében írhatta Skarga a fentieket.¹⁹

Ezek az adatok tehát arra hívják fel a figyelmet, hogy a királyi propaganda a lehető legszorosabb együttműködésben lépett fel a jezsuita renddel, amely a közvélemény befolyásolásának egy olyan eszközét is bevetette a királyi hatalom szolgálatában, amelyben potenciálisan igen nagy lehetőség rejtett. Fény derül arra, hogy ez a propaganda igen gyorsan és érzékenyen reagált az eseményekre, és megkísérelte abból a maximumot kihozni. Arra is éles fény vetül, hogy a király nem megvetendő színészi adottságokkal rendelkezett, amit szemmel láthatóan nem habozott felhasználni, ha céljai elérése érdekében érdemesnek tartotta. Az persze örök titok marad, hogy ez a mai ízlésünknek kissé teátrális gesztus ott és akkor mennyire volt őszinte, illetve mennyire írható a szituáció számlájára.

A Báthoryak, az ecsedi és a somlyói ág igen nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a legjelentősebb és legnagyobb létszámú szerzetesrenddel, a ferencesekkel jó kapcsolatokat ápoljanak. Ezt mutatják a rend javára tett alapítványok: a kenyérmezei csata után ecsedi Báthory István vajda fogadalmi templomot építtetett a régi plébániatemplom helyén a ferencesek számára a nemzetiégi központban, amelynek védőszentjei Mária és Szent György voltak. A család Mária-tiszteletéről több fontos adatunk tanúskodik, így a loretoi fogadalmi ezüst Mária-szobor, amelyet Pázmány még látott, és le is írt egyik művében, vagy a Báthory András megrendelésére készült ún. Báthory Madonna.²⁰ Ez a spiritualitás a jezsuita források tanúsága szerint nem hiányzott a somlyói ág tagjaiból sem.

Antonio Possevino, a király jezsuita diplomatája egyik felső-magyarországi és erdélyi látogatása alkalmából felkereste a király szülőhelyét, Szilágysomlyót is. A rendfőnöknek írott levelében Báthory szülőhelyét szent helyként írja le, ahová fiuk angyalí üdvözlétként érkezett szüleihez:

¹⁹ LEWANSKI, *A lengyel színház Báthory idején*, 20–21.

²⁰ MIHALIK, *Tesori ungheresi smarriti della Santa Casa di Loreto*, 110–111, ill. MIKÓ, *Báthori András Madonnája*, 167–174. A késő középkori magyarországi arisztokrácia devóciójáról újabban több tanulmány is megjelent: FEDELES, *Egy középkori főúri család vallásossága*, 377–418; UŐ, *Mennyei és földi kommunikáció*, 67–102; UŐ, „*Medicina contra peccata mundana*”, 443–469; FEDELES–PRAJDA, *Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához*, 357–382; ÁRVAI, *Vallásos áhítat és hatalmi reprezentáció a Garai családban*, 81–105. A Báthoryakról tudtommal a késő középkort illetően még nem készült ilyen jellegű átfogó elemzés. Nyírbátori patrónusi tevékenységükről a 16. században lásd BARÁTH, *Adalékok az Ecsedi Báthoriak patrónusi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához*, 26–52.

Magas hegyektől övezve, a vár fölé emelkedve építtették a király jámbor szülei Boldogasszony templomát 1534-ben, amikor Lengyelország jelenlegi királya megszületett, szülei számára ajándékként, akiknek istenfélelme fiuk jövődjéért jámborságát és királyi méltóságát is mintegy megjósolta. Mert ők nem egyszerűen templomot építtettek és gyermeket nemzettek, hanem őt hozták a világra, aki nem egyszerűen templomokat emelt, hanem a katolikus vallást terjesztette Livóniában, Litvániában, Lengyelországban és Erdélyben.²¹

A jövődjéért lengyel király tehát olyan szellemi környezetben nevelkedett, amelyet a török elleni harc, a Mária-tisztelet és a családi hagyományok rajzoltak ki. Jóllehet a század utolsó harmadára a somlyói ág jó része valamelyik protestáns felekezethez tartozott, Szilágysomlyón mindig volt vagy pap, vagy ferences atya, akiket az 1560-as években a katolikus felekezet ellen hozott végzések ellenére is megvédték.²² A jezsuita rendben újabb, minden addiginál hatékonyabb eszközt találtak mind a családon belüli kegyesség ápolására, mind a katolicizmus terjesztésére először birtokaikon, majd 1571-től az egész fejedelemségben.

A rend ezért már a kezdetektől fogva igen tudatosan nyúlt vissza ehhez a családi tradícióhoz, mivel Erdély rekatolizációjával kapcsolatos minden reményük a Báthory-családban testesült meg. Olyan patrónusra volt szükségük, akire az eretnokségnek még az árnyéka sem vetül, ha már az egész általa kormányzott ország az. Ehhez a római magyar zarándokok egykori gyóntatójának, a később az erdélyi misszióban tevékenykedő Szántó Arator Istvánnak a levelezése számtalan adatot szolgáltat.

Szántó a magyar jezsuiták első nemzedékéhez tartozott, a rendbe 21 évesen lépett be Rómában 1560-ban, ahol 1575-től kezdve a magyar zarándokok gyóntatója volt. Tevékenysége a szakirodalomban leginkább a római Collegium Hungaricum megalapításával kapcsolatban ismert. Az intézmény felállítása/megalapítása sok érdeket sértett. A Habsburgok nem láttak szívesen egy olyan papnevelő intézetet, amely egy későbbi önálló magyar rendtartomány alapját képezte volna, és amelynek támogatója nagy riválisuk, Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem volt, aki így próbálta intézményi szinten is függetleníteni a magyarországi papnevelést és utánpótlást az ausztriai rendtartománytól. A kísérlet sértette a magyar klérus érdekeit is, amely nem nézte jó szemmel a rend előretörését. Ez kiderült már a rend első sikertelennek bizonyuló megtelepedési kísérletében 1561–1567 között Nagyszombatban, illetve a Santo Stefano Rotondo hovatartozása körüli harcokban. Szántó ugyanis a Collegium számára ezt a templomot, illetve javadalmait akarta megszerezni, amely a pálosok birtokában volt.²³ Ebben a küz-

²¹ MAH II, 526–527. A hagiografikus hagyomány toposzaival való hasonlóságokra KRUPPA, *Marciaire verso Constantinopoli*, 307–327.

²² KRUPPA, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára*, 39–74.

²³ A pálos kolostor iratait kiadta WEINRICH, *Hungarici monasterii*, a konfliktus említve a IX. oldalon.

delemben a magyar klérus, például Draskovich György győri püspök a pálosok mellé állt. Az egyenlőtlen küzdelem végül Szántó vereségével ért véget, a Collegium Hungaricumot megalapítása után néhány hónappal beolvasztották a Collegium Germanicumba, így lett Collegium Germanicum et Hungaricum, Szántónak pedig a pápa egyházi átok mellett tiltotta meg, hogy az üggyel a továbbiakban foglalkozzon.²⁴

Magyar gyóntatóként folytatott levelezése és a Collegium Hungaricum körüli küzdelmekben írott orációi nemcsak ezekre a küzdelmekre, hanem arra a szellemi közegre is éles fényt vetnek, amely Szántó gondolkodását meghatározta.

Lássuk tehát először, hogy mit tudhatunk ifjúkoráról és iskoláiról! Elöljáróinak adott válaszaiból kiderül, hogy Devecserben született, és Pápa városában kezdett el tanulni,²⁵ majd a nyitrai egyházmegyébe került. Pontosan nem nevezte meg továbbtanulásának színhelyeit, csak annyit árul el, hogy gyerekkora óta folytonosan tanult. Egy másik alkalommal azt állította, hogy a Társaságba való belépése előtt Magyarországon, Lengyelországban és Németországban tanult.²⁶ A *studia litteraria*, amelyet a kérdésekre adott válaszaiban említ, feltehetően egyetemi tanulmányokat jelent, 1560-ban a rendbe való belépése idején ugyanis már 21 éves. A rendbe való belépés gondolata saját bevallása szerint Rómában, a Collegium Germanicumban érett meg benne,²⁷ ahová Bornemissza Pál nyitrai püspök jóvoltából érkezett. Innen újra a nyitrai egyházmegyébe került, amely az esztergomi káptalan mellett a katolikus egyház és szellemiség egyik utolsó védőbástyája volt. (Pozsony és Nagyszombat, tehát két nem túl messze fekvő város a török és a protestánsok elől menekülő szerzetesek és apácák központjává vált, akik kódexeiket is magukkal vitték. Így került Nagyszombatba az Érdy-kódex is).²⁸ A nyitrai egyházmegye erős lokális hagyományokkal rendelkezett, saját helyi szentjei voltak, így Szent Szórád és Benedek, akik a magyar szenteket népszerűsítő, 1512-ben Velencében megjelent reprezentatív kiadványban, az alább részletesebben is tárgyalandó *Legendében* is helyet kaptak.²⁹ Szántó külföldi tanulmányait tehát Bornemissza püspök és talán a nyitrai káptalan tették lehetővé. Ennyi állapítható meg a rendelkezésünkre álló adatok alapján. Tény, hogy művelt ember volt, aki élete első 21 évében olyan helyeken tanult, amelyek a késő középkori magyarországi egyházi műveltség hagyományos központjai voltak, így a ferences rend obszerváns ágának

²⁴ BITSKEY, *Hungariából Rómába*, 48–49; olasz változata *Il collegio Germanico-Ungarico di Roma*, 33–43. Aktáit lásd MAH I, passim.

²⁵ MAH I, 183–184.

²⁶ Uo. 288.

²⁷ Uo. 184. és uo. 4. jegyzet.

²⁸ *A Néma Barát*, 545.

²⁹ *Legende sanctorum regni Hungariae*. A két szent kultuszát a XVII. század második felében a jezsuiták karolják fel. SÓLYMOS, *Szent Zoerard (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*, 39–46. TARNAI, *A magyar nyelvet írni kezdik*, 80–87.

dunántúli (Pápa),³⁰ illetve a világi egyház török háborúkat és a reformáció viharait túlélte felvidéki (Nyitra, Nagyszombat) központjai, illetve a magyarországi peregrináció egyik késő középkori egyetemi központja (Krakkó). Korszerű humanista műveltséghez Krakkó mellett a rend iskoláiban jutott.³¹

A ferencesek, különösen obszerváns águk, akiknek az iskoláiban tanulmányait elkezdte, a késő középkori Magyar Királyság legnépszerűbb szerzetesrendje volt, kb. tízezer taggal. Az általuk képviselt spiritualitás kulcsszerepet játszott a magyar nyelvű (egyházi) irodalom megszületésében, de ők voltak az 1514-ben kitörő Dózsa-féle parasztlázadás fő ideológusai is. Ez a spiritualitás egyszerre táplálkozott a ferences tradícióból és a *devotio modernából*.³² Legismertebb képviselői, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei igen ismertek és népszerűek voltak Nyugat-Európában, ahol több munkájuk is megjelent nyomtatásban.³³ Prédikációgyűjteményeik azzal a céllal készültek, hogy az alsópapság számára mintát és segítséget adjanak a szentbeszéd összeállításához, ugyanakkor ékesen tanúskodnak az erőteljes társadalomkritikáról és egy újfajta nemzetfelfogásról. A kutatások kimutatták azt is, hogy a ferences rendnek ezek a legiskolázottabb és szellemileg legnyitottabb képviselői szinte kivétel nélkül a középosztályból, az ún. mezővárosok feltörekvő polgárságából származtak.³⁴

Társadalomkritikájuk középpontjában az igazságosság kérdése állt, amely a késő középkori magyar társadalom égető problémájára, a paraszt és nemesúr kiéleződő ellentétére próbált meg választ adni. A kritika másik célpontja a felső klérus volt. Az igazságosság, vagy másként a társadalmi igazságtalanság és egyenlőtlenség ugyanakkor felvetette a parasztok és nemesek viszonyának mint nemzeti közösségnek a kérdését. A hagyományos nemesi nemzetfelfogás szerint a *natio* vagy *gens hungaricát* az ország nemessége, a kiváltságos rend alkotja, akiknek az ősei elfoglalták a Kárpát-medencét, és megalapították a magyar királyságot. A parasztság és a polgárság nem tartozik közéjük, mivel ez utóbbiak jövevények, idegenek, míg a parasztok azok ősei voltak, akik nem teljesítették hadi kötelességeiket, ezért szolgaságba taszították őket. A társadalmi rend eredetének ez a rendi-nemesi ma-

³⁰ A pápai ferences kolostor fontosságát mutatja, hogy 1535-ben hittudományi főiskolát állítottak fel. A ferences közösség viszontagságai 1544-től kezdődtek, amikor Török János, Bálint fia lett a város kegyura, aki folyamatosan zaklatta őket. Szántónak a protestánsokkal való feszült viszonyára már a pápai gyerekkor ezirányú tapasztalatai meghatározó hatást gyakorolhattak. MEZEI, A pápai ferencesek története a XV–XVIII. században, 220–221.

³¹ MAH I, 183–184, 287–288. Humanista műveltségére bizonyíték többek közt a Bonfinire és Aeneas Silvius Piccolomini munkáira történő hivatkozásai. MAH I, 663, 716.

³² SZÜCS, *Nemzet és történelem*, 601–667. A ferences rend történetéről összefoglalóan KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon I.*

³³ *Pomerium; Quadregesimales Bigae salutis*. Temesvári munkáiból részleteket magyarul lásd *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, Temesvári és Laskai műveihez lásd még *A magyar középkor irodalma*, ill. MADAS, *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae*. Munkásságukhoz *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, 413–441.

³⁴ SZÜCS, *Nemzet és történelem*; KUBINYI, *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez*, 39–52.

gyarázata olvasható a Werbőczy István által összeállított *Tripartitum*ban.³⁵ Etnikai szempontból természetesen az előjogokkal nem rendelkező társadalmi rétegeket is magyarnak tartották, jogilag azonban nem. A jogi, illetve az etnikai elv tehát élesen elvált egymástól.

A középkor végi nagy szellemi-spirituális megújulási mozgalmak, a humanizmus és a *devotio moderna* magyarországi képviselői nem értettek egyet a nemzeti közösségnek ezzel a szűkkeblű felfogásával. Számukra a *natio hungarica*, illetve a *patria* az egész magyar társadalmat jelentette, amelynek tagjait eltéphetetlen vérségi kötelék fűzi össze. Ebből az etnikai, illetve rokonsági alapra helyezett nemzetfelfogásból következett a választott nép bibliai gyökerű gondolata.³⁶ Laskai Osvát Szent László-napi prédikációjában ezt a közösséget így fogalmazta meg: László király a mi csontunk és húsunk (*os nostrum caro nostra*). Ez a kötelék még a szeretet keresztyéni parancsát is felülírja, mert még a szent király is ölt keresztyényeket, például németeket magyarjai és hazája védelmében.³⁷

A kiválasztottság gondolatát a ferencesek mellett az egyházi középrend is megfogalmazta. Hozzájuk köthető ugyanis a *Legende sanctorum regni Hungariae in Lombardica non contente* című kiadvány, amely először Strassburgban jelent meg 1486–1487 körül, majd 1498-ban és 1512-ben Velencében. A mű a kelet-közép-európai szentek, de amint kissé polemikus címe is utal rá, elsősorban a magyar szentek életét tartalmazza, akiket kihagytak Jacobus Voragine reprezentív gyűjteményéből, a *Legenda Aurea*ból.³⁸ Ez az elsősorban a magyarok nemzeti büszkeségét reprezentálni szándékozó munka egy olyan nemzeti szentekből álló panteon, amely azt demonstrálta, hogy a magyarok sok szentet adtak a keresztyénségnek.³⁹

³⁵ WERBŐCZY, *Tripartitum*, 64–67, illetve átfogóan ECKHARDT, *A szentkorona-eszme története*

³⁶ Erről lásd Szűcs nyomán SCHLETT, *A politikai gondolkodás története I*, 149–153. Ebből következett a zsidó és magyar nép közt vont párhuzam is, lásd a reformátorok közül Farkas András részben nyilván hasonló gyökerekből származó elképzelését *Az zsidó és magyar nemzet-ről* címen írt, 1538-ban megjelent verses krónikáját. RMKT XVI/1, 13–24. Az énekről legutóbb lásd PAP, *Históriák és énekek*, 110–117. A párhuzamról legutóbb lásd LOVAS, *Erkölc és identitás*, 298–310.

³⁷ A sermónak két helyét emelem csak ki: „Mármost Szent László király sohasem mondhatja, hogy nem volt nemzete szerint magyar, és Magyarország királya. Ezért méltán kell őt másoknál jobban szeretnünk. Hiszen ő mondja: Csontotok és hústok vagyok.... Ám mivel Szent László csontunk és húsunk, azaz közeli hozzátartozónk az örök boldogság révén, szeretnünk kell őt.” *A magyar középkor irodalma*, 730, a saját nép védelmében a többi keresztyén elleni fegyverfogásról: „Mármost Szent László király azokat a keresztyényeket ölte meg, akik avégett fordultak ellene, hogy övéit igazságtalanul megöljék, s javaiktól megfosszák, s az ő szándéka nem arra irányult főképpen, hogy megölje őket, hanem arra, hogy saját magát s övéit megvédje.” Uo. 737. Az idézet latin eredetijét lásd *Sermones de sanctis ... biga salutis*, 1502, XLIX. sermo, RIIIr. A társadalmi egyenlőtlenség eredetéről, a hagyományos rendi nemzetfogalomról, illetve a nemzet és haza középkor végi újfajta felfogásáról Szűcs, *Nemzet és történelem*, 413–557.

³⁸ Részleteket magyarul lásd VORAGINE, *Legenda Aurea*.

³⁹ A mű jelentőségéről TARNAI, *A magyar nyelvet írni kezdik*, 80–87.

Szántó a *De collegio Hungarico in urbe erigendó*ban és a *De Collegio Hungarico in Urbe excitando libellus*ban – ez két, a római magyar kollégium érdekében a pápának benyújtott műve volt, az elsőt valószínűleg szóban is előadta – szintén a magyarok különleges vallásosságával érvelve fejtette ki, hogy az Örök Városba özönlő zarándokok közt kitűnnek a magyarok, mivel vallásos áhítatban felülmúlják az összes többi nemzetet.

Csak ők kaptak engedélyt arra, hogy azon a napon, amikor a szentatya a népet az emelvényről megáldja, a templom lépcsőin tartózkodjanak. Pannónia királyai közül, nem úgy, mint más népeknél, sem eretneket, sem szakadárt, sem az egyház felforgatóját nem lehet megtalálni. Mindegyikük a pápa támasza, a legbuzgóbb eretneküldöző és a török örök és esküdt ellensége volt.

Senki a népek közül nem jött Isten és szentjei iránt akkora áhítattal, olyan alázatosan és kegyes fogadalommal eltelve Rómába, mint a magyarok mezítlábas zarándokserege... mind a kegyességben, mind az áhítatban felülmúlja a többi népet. Csakis nekik mutatják meg az év bármely napján, amint az régi szokás, a szent képmást. Csakis számukra engedélyezik (azon a napon, amikor a szentatya a népet az emelvényről meg szokta áldani), hogy a templom lépcsőin tartózkodjanak... Mert ha valaki szorgalmasan forgatja a magyar krónikákat, világossá válik számára, hogy Pannónia királyai közül sem eretneket, sem szakadárt, sem egyház felforgatót nem lehet találni: hanem ellenkezőleg, mindegyik a pápa biztos támasza, a legbuzgóbb eretneküldöző és végül a török örök és esküdt ellensége volt. Magyarország volt a tatárokkal és törökökkel szemben mindig az egész kereszténység védőbástyája.⁴⁰

Hasonlóan nyilatkozott két évvel korábban, 1576. október 1-jén írt levelében, amelyben Báthory Istvánt köszöntötte lengyel királlyá való választása alkalmából. A szöveget újra közlő Lukács László megállapította, hogy a levél három részből áll, az első, leghosszabb része tulajdonképpen egy cicerói mintákat követő oráció – vagy inkább laudáció –, amelyet Szántó a lengyel király köszöntésére írt. Nem véletlen, hogy éppen ebben a részben fogalmazta meg a keresztény uralkodóval kapcsolatos elvárásokat:

Úgy gondolom, hogy egy igaz katolikus uralkodónak négy erényt okvetlenül gyakorolnia kell: a jámborságot Isten iránt, az igazságosságot és jóságot az alattvalók iránt és végül a vitézséget az ország ellenségeinek legyőzéséhez...⁴¹

Példaként nagy királyainkat állítja elé:

⁴⁰ MAH I, 713–714, 721.

⁴¹ A levél megszületésével kapcsolatban lásd MAH I, 562–563, 588, az idézet 565.

Ott van az isteni István, első királyunk, aki a sok templom közül a legpompásabbat Boldog Szűz Mária, a Magyarok Nagyasszonya néven emeltette, vagy Szent László, Szent Imre, Erdély hercege, Korvin Mátyás, Pannónia királya, Jagelló Ulászló, Lengyelország királya, Szent Szaniszló krakkói püspök, Kázmér lengyel király és végül az összes többi katolikus császár, király, herceg, fejedelem és főpap.⁴²

Az *Oratio* elején személyes indítékai között említi a katolikus hitet, de rögtön hozzáteszi, hogy a legfontosabb mégis a haza (*patria*) iránti szeretet, amely a természet jogán (*iure debitum a natura officium*) kötelez mindenkit:

A lelkemben égő vágytól feltüzelve Isten dicsőségének és a katolikus hitnek az eretnekektől való megvédésére siettem magyarjaim javát és üdvét is minden módon keresve. Végezetül hazám iránti szeretettől ösztönözve, (amely egyetlen ember számára sem lehet drágább ebben a halandó életben) és amely a természet jogán is megkövetelte tőlem ezt a szolgálatot, segítségére siettem, hogy hasznára lehessenek, mivel ezekben a nehéz időkben (amikor a török pusztítja, az eretnekek gyötrik, barátai elhagyták, szomszédai elfordultak tőle és szinte minden emberi segítségtől megfosztották) ki akartam mutatni azt a hálát és szeretetet, amelyet addig is éreztem iránta.⁴³

Nem nehéz szavaiban felfedezni a választott nép fentebb már említett motívumát. Laskai, mint láttuk, a Szent László-prédikációban ehhez hasonló értelmű kifejezést használt.

Szántó orációjának másik vezérmotívuma a védőbástya toposza, amely széles körben ismert és elterjedt a humanistáknak köszönhetően a 15. században, amikor a török veszély egyre súlyosabbá és aktuálissá vált. Magyarország a tatá-

⁴² „Habuisti praeterea Divum Stephanum, primum regem nostrum qui inter multa templa... unum caeteris magnificentibus sub nomine Beatae Mariae Virginis, Patrona Hungariae construxit. Habuisti Sanctum Ladislaum regem, Sanctum Emericum, ducem Transilvaniae, Mathiam Corvinum, regem Pannoniae, Vladislaum Jagellonem, regem Poloniae, Sanctum Stanislaum, episcopum cracoviensem, Casimirum regem Poloniae, omnes denique totius christianitatis catholicos imperatores, reges, duces, principes et praelatos.” MAH I, 568.

⁴³ „Huc accedebat ardens animi desiderium, quo urgebar gloriam et honorem Dei opt. max. tueri, catholicam fidem propagare et contra haereses defendere, meorumque pannoniourum utilitatem quaerere et salutem modis omnibus procurare. Deinde amor quoque patriae (qua nihil homini in hac vita mortali debet esse charius) hortabatur, obtestabatur et suo quodammodo *iure debitum sibi a natura officium* a me reposcebat, ut si aliqua adhuc in me superesset scintilla gratitudinis vel amoris in patriam, eum hoc maxime tempore (quo a turcis opprimitur, ab haereticis vexatur, ab amicis deseritur, a propinquis non sublevatur et omni fere humani auxilio destituitur) erga illam demonstrarem, salutique eius et utilitati accurate servirem.” MAH I, 701. [Kiemelés tőlem – K. T.]

rokkal és törökökkel szemben mindig az egész kereszténység védőbástyája volt.⁴⁴ Mercurian rendfőnöknek írott levelében olvashatjuk:

Mert kérdem én, ki tartja annyi év óta távol, hogy föl ne prédálja, a törököt Németországtól? Magyarország. Ki oltalmazza Morvaországot a barbár betörésektől? Magyarország. Ki tartja távol a hitetleneket a cseh és sziléziai határoktól? Magyarország. Ki hárítja el a kegyetlen szaracénok dühét és fegyvereit Stájerország, Karintia és Illiria határaitól? Magyarország. És végül, ki zárja el a kereszténység közös ellensége elől Ausztria kapuját? Egyedül Magyarország.⁴⁵

Az *Oratió*ban pedig azt olvassuk, hogy nincs a magyaroknál vitézebb nép, akik már 600 éve harcolnak a török és a tatár ellen. Szárazföldi háborúban senki nem okozott nagyobb veszteséget az ellenségnek, mint a magyarok. De szerényen hozzáteszi, ez nem érvényes a tengeri háborúkra. Hosszan sorolja Nagy Lajos, Zsigmond király, I. Ulászló és a Hunyadiak hadi érdemeit. A magyar virtus demonstrálására a néhány évvel korábban elhunyt híres végvári vitéz, Thúry György, a magyar El Cid példáját, akinek a neve hallatára megfutamodott a török, akik fizikai ereje miatt a keresztények istenének hívtak.⁴⁶ Természetesen az összes vitéz parancsnok, Szántó itt a kortársairól beszél, katolikus. Ezért Magyarország bukásának okai nem a magyarok, hanem az eretnokség és az idegen uralom: mindkettő külföldről került az országba. Történelmi példái Júdea, Görögország, Németország, amelyeknek romlását az írástudók és farizeusok és az egyház gőgje és kapzsisága okozta.⁴⁷ A lutheránus eretnokség Németországból, a kálvinista francia, Miguel Serveto pedig Spanyolországból. De nincs jobb véleménye a magyar egyház képviselőiről sem. A romlás elérte a nyáj pásztorait is, az ő erkölcsük is megromlottak. Kutassy János pécsi püspökkel folytatott vitája, amelyről csak egy rövid feljegyzés maradt ránk, ékesen tanúskodik erről:

Felemlített [ti. Szántó] néhány halott püspököt és prelátust, akik közül az egyik eltékozolta az egyházi javakat, egy másik utálatos módon ribancokkal adta össze magát, egy harmadik pedig minden egyes napot ivással és részegséggel fecsérelt el. És mindezek ellenére, mondta, adományokat kaptok, ha viszont ne-

⁴⁴ MAH I, 639, 713–714, 721. A védőbástya külföldön elterjedt toposzához lásd HOPP, Az „*antemurale*” és „*conformitas*” humanista eszméje; TERBE, Egy európai szállóige életrajza, 297–350; JÁSZAY, A kereszténység védőbástyája olasz szemmel; Das Ungarbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit; BENDA, A törökkor német újságirodalma.

⁴⁵ „Nam quis quae, Germaniam, ne a Turca depopularetur, tot annorum spacio defendit? Hungaria. Quis Moraviam a barbarorum incursibus tutatus est? Hungaria. Quis prohibuit infideles in Bohemiae et Silesiae fines appropinquare? Hungaria. Quis arma et furorem crudelissimum Sarracenorum a Styria, Carintia et tota Iliria avertit? Hungaria. Quis denique communi inimico christianorum aditum in Austriam interclusit? Sola Hungaria.” MAH I, 428.

⁴⁶ MAH I, 725.

⁴⁷ Uo.

künk adnak, irigykedtek. Főtisztelendősége erre azt válaszolta, hogy legalább a halottakat hagyja békében nyugodni.⁴⁸

Mohács után a magyarok legitim módon nemzeti uralkodót választottak, Ferdinánd főherceg azonban az örökösödési jogra hivatkozva ezt megakadályozta. Ennek következtében a magyarok két részre szakadtak. Az erdélyi magyarok (*ungari transylvanienses*), Szapolyai István halála után fiát, János Zsigmondot választották uruknak, mivel irtóztak a németektől (*quidam enim nomen germanorum abhorrentes*) és békében éltek a törökkel. A többiek viszont egészen 1568-ig kegyetlen háborút kényszerültek vívni ellenük csakis azért, mert egy idegen királyt választottak maguknak (Habsburg Ferdinándra és Miksára céloz).⁴⁹ Ebből következik, hogy Szántó számára az ország igazi, legitim – és nemzeti – uralkodója Szapolyai János volt.

Habsburg-ellenes érzelmeinek másik eklatáns példáját Morone bíboros levelezésében találjuk. Egy kelet nélküli feljegyzésről, orációról van szó. A kiadó, Carolina Lanskoronska nem ismerte a szerzőt, de a szövegből egyértelműen kiderül, hogy írója Szántó. Megírásának oka a király eretnekek elleni fellépése volt, valószínűleg az antitrinitáriusok ellen 1578-ban hozott intézkedései miatt. A Habsburgok, írja jezsuitánk, minden győzelmüket úgy ünneplik, mint az egykori római császárok, pedig valójában ezek jelentéktelen semmiségek ahhoz képest, amit Báthory a katolikus vallás érdekében tett. Rómában megtapasztalta, mekkora a híre és a dicsérete a király tetteinek, amelyet az Örök Városba érkező látogatók, zarándokok elvisznek a kereszténység minden sarkába. Ez a néhol a rajongásig fokozódó hangvétel egyébként jellemző volt Szántónak a lengyel királyhoz írt leveleire, illetve azokra az írásaira, amelyekben a lengyel királyról nyilatkozott meg.⁵⁰

Szántó német- és Habsburg-ellenességének voltak tehát aktuálpolitikai okai is – Báthoryt 1571-ben erdélyi fejedelemmé és 1576-ban lengyel királlyá a Habsburg-jelöltekkel szemben választották meg. Fejedelemmé, illetve királlyá választása alkalmából írt leveleiben, Szántó, mint láttuk, szent királyaink, illetve Szent

⁴⁸ MAH I, 726. A Kutassy-afférhoz MAH III, 1981, 389–390. Ehhez az érzelmektől túlfűtött előadásmóddhoz hasonlóan nyilvánított hasonló elítélő véleményt a papságot illetően bő fél évszázaddal korábban a Karthauzi Névtelen: „Ilyen szent atyákat, kik nem pusztítottak, mint az mastaniak, kik gonoszságra nem költöttek az szentegyház jószágát, mint az mastaniak, kik el nem rekkentöttek Krisztusnak részét, jószágát, mint az mastaniak, kik sem hasártra, sem torkoságra, sem drága ruházatokra nem vesztegették az szent alamizsnát, mint az mastaniak. Annak okáért minemő jámborságban és szent életben éltenek az régiek, nyilván valjja anyaszentegyház. Viszon ellen az mastani országlo és egyházbiró fejedelmekkel pokol, nem mennyország telik be.” *A Néma Barát*, 391–392. BÁN, *A karthauzi Névtelen műveltsége*. Hasonló kritikát fogalmaz meg egy kortárs egyházi személy, az a jezsuitákhoz közel álló, a teatinusok rendjébe belépő Verancsics Faustus neve alatt, valójában Sebastiano Lambero Fornari által a pápa elé terjesztett emlékirat is, amely közvetlenül a Bocskai-felkelés után íródott. VERANCICS, *Ma-chinae novae és más művei*, 332, TUSOR, *Verancsics Faustus emlékirata?* 443–453.

⁴⁹ MAH I, 723–724.

⁵⁰ Lásd Adattár 2. sz. irat.

Szaniszló püspök, Kázmér és I. Ulászló lengyel királyok, valamint Korvin Mátyás példájának követését ajánlotta a figyelmébe.⁵¹ Uralomra léptét második államalapításként állította be, Báthory személye az ő számára a nemzeti királyság eszméjét szimbolizálta.⁵² Tőle várta, hogy Magyarországot megszabadítja a Habsburg- és az az oszmán uralomtól, és visszaállítja a nemzeti királyságot. Adataink vannak arról, hogy Báthory kultuszát, illetve ezzel összefüggésben a nemzeti királyság gondolatát a magyar nemesség tekintélyes része is osztotta.⁵³

A választott nép eszméje, a *propugnaculum Christianitatis* gondolata, a Habsburg-ellenesség sajátosan ötvöződik Szántó gondolatvilágában az idegen-, főleg a németellenességgel. Fentebb idézett orációjában arra kérte a szentatyát, hogy a magyar zarándokokat ne keverjék össze idegen nemzetekkel, de különösen ne a németekkel, mert mint mondja, e két nemzet között természetből fakadó gyűlölet van (*naturali quodammodo odium*), s ez az oka a közöttük zajló gyakori háborúzásnak.⁵⁴

1579-ben négy évvel a Collegium Hungaricum és a magyar jezsuita provincia felállításának kudarca után, Erdélybe került. Ennek előzménye, hogy Báthorynak végül a lengyel provincián keresztül sikerült jezsuitákat küldenie a fejedelemségbe. Jezsuitánk először Kolozsváron, majd a fontos határvárosban, Váradon missziózott. Nem sokkal később a lengyel előjárókkal is összetűzésbe keveredett. Jóllehet a rendfőnöknek írt leveleiben Wujek, a lengyel rektor ellen általános vádakokat fogalmazott meg, a feszültségnek egyértelműen etnikai okai voltak. Szántó ugyanis Acquaviva rendfőnöknek azt írta, hogy minden nemzet természetéből fakadóan csak a saját nemzetéből valónak engedelmeskedik (*naturale est ut unaquaeque natio magis erga suam afficiatur*),⁵⁵ tehát ugyanazt a frazeológát használja a lengyelek, mint korábban a németek ellen. Szerinte Erdélybe magyar előjárókat kell helyezni: mi lenne, tette föl a kérdést, ha Spanyolországban német, Itáliában lengyel lenne az előjáró?

Szántó patriotizmusának újabb izgalmas bizonyítéka az a terve, hogy megkeresi a magyarok őshazáját. 1606. február 16-án keltezett levelében olvashatjuk, hogy Ál Dmitrij cár hatalomra kerülése lehetőséget teremt arra, hogy megkeressék a magyarok őshazáját. Ez az ötlet akkor fogant benne, amikor még Báthory István megbízásából a Vatikáni Könyvtárban forrásokat másoltatott a magyar és lengyel történelemről.⁵⁶ Ekkor akadhatott a kezébe Ricardus leírása a Julianus barát-féle expedícióról. A domonkosokat IV. Béla magyar király küldte 1236-ban, hogy

⁵¹ MAH I, 393, 568.

⁵² MAH I, 393.

⁵³ Erről bővebben KRUPPA, *A kereszt, a sas és a sárkányfog*, 79–86.

⁵⁴ „Deinde precor, oro atque obtestor ne patiatua Sua Sanctitas peregrinas nationes cum hungarica misceri. Ungari enim impatientes sunt talis missionis, et praesertim a germanis multo magis abhorrent, quam galli ab hispanis; ita ut videatur naturalis quodammodo odium inter eos propter varia bella quae inter se gesserunt.” MAH I, 647.

⁵⁵ MAH II, 176–177.

⁵⁶ MAH I, 672–673. KRUPPA, *A jezsuiták és az őshaza*, 43–46.

megkeressék a magyarok őshazáját. Julianus úti beszámolóját a híres ferences utazó, Plano Carpini és Rubruk is felhasználta. A jelentés a *Liber Censuum*-ban őrződött meg, amelybe a pápaság legfontosabb jogai mellett a különösen fontosnak tartott információkat jegyezték fel.⁵⁷

A királynak ez a rajongó, már-már kultikus tisztelete nem maradt hatás nélkül Báthory jezsuita diplomatájára, a mantovai származású Antonio Possevinóra sem, aki a pápa legátusaként tető alá hozta a lengyel–orosz békét, és aki, mint korábban láttuk, a szent legendák toposzaival írta le a király szülőföldjét. Amit tehát Szántó a magyar nép különleges pietasáról, kiválasztottságáról, a haza iránti szeretetről, szent királyaink tiszteletéről a fennálló viszonyokat haragosan ostorozva mond, retorikájában leginkább a patriotizmusnak ahhoz a fajtájához hasonlít, amelyet a 16. század elején fogalmaztak meg a magyar nyelvű irodalom megteremtésében elévülhetetlen érdemeket szerzett ferencesek és egyházi középrétegünk.⁵⁸ Nem tagadható ugyanakkor, hogy Szántó levelei át vannak szöve humanista reminiscenciákkal, tehát a humanista patria gondolat szintén nem állhatott távol tőle. Az a militáns és értetlen türelmetlenség, amelyet saját felekezete képviselőivel és az idegen nemzetek tagjaival szemben tanúsít, amely szavaiban, de ha erdélyi és különösen váradi működését nézzük, tetteiben is megmutatkozott, azonban kizárja, hogy a humanista erudícióban keressük műveltségének mélyrétegeit.

Szántó társáról, Báthory Zsigmond nevelőjéről, Leleszi Jánosról még kevesebbet tudunk. 1581-től kezdve állandóan betegségekkel és idegkimerültséggel küzdve a rend szinte egyedüli képviselőjeként kellett ellenállnia a személyét ért támadásoknak, majd István halála után végképp magára maradván kellett katolikusnak megtartania Zsigmondot. Ehhez az óriási kihíváshoz Szántóéhoz hasonló fanatikus hivatástudattal kellett rendelkeznie.⁵⁹ Ezt nemcsak a „végeredmény”, a bigottan katolikus Báthory Zsigmond, hanem az is bizonyítja, hogy amikor az erdélyi misszió elindítása kézzel fogható közelségbe került, Leleszi nem bírván tovább, először előljárója háta mögött levelet küldött a lengyel királyhoz és testvéréhez Kristófhhoz, majd a kedvező választ megkapva, megsértve a legalapvetőbb rendi szabályt, az engedelmisséget, egi missziójából Erdélybe szökött.⁶⁰ Mercurian rendfőnök *mirus homónak* nevezi, mivel Erdélybe mert menni.⁶¹ Feltételezésün-

⁵⁷ Szántó kivonatos levelét lásd JO I/2, 544–545. A Riccardo-féle jelentésről MAH I, 627. A Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjainak beszámolóit és további jelentéseket illetve levelezést lásd *Julianus barát és napkelet fölfedezése*, 1986.

⁵⁸ TARNAI, *A magyar nyelvet írni kezdik*, 84–87, 98–100.

⁵⁹ Erről lásd BARTÓK, *A gyulafehérvári udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*, 145, 147–149. Leleszi jezsuita létére nagy tekintélyt tudott kivívni magának, ebben, mint a forrásokból kiderül erkölcsi tartása és elvei is nagy szerepet játszottak. Uo.

⁶⁰ MAH I, 603, 606, 609.

⁶¹ Uo. 883.

ket, mint Szántó esetében, alátámasztani látszik az a kevés adat is, amit iskoláiról tudhatunk meg.⁶²

Leleszi a nagyvárad püspökséghez tartozó Beregszászon⁶³ született 1546-ban vagy 1548-ban,⁶⁴ hétéves korától tanult, de rendszertelenül. A rendbe való belépése előtt középfokú tanulmányokat végzett egy közelebbről meg nem határozott helyen.⁶⁵ Később a rend nagyszombati iskolájában tanult.⁶⁶ Nagyszombatba az iskola utolsó napjaiban, 1566 októberében került. Leleszi tehát mind származását, mind iskoláit tekintve (ferences obszervancia helyi központja) olyan társadalmi-szellemi közegbe születik bele, ahonnan az 1514-es Dózsa-féle parasztháború ferences szellemi vezetői is származtak. Mind ő, mind Szántó a mezővárosi parasztpolgárságból származtak, amelyről a szakirodalom azt állapította meg, hogy a legfogékonyabb volt arra a fentebb érintett, szociális érzékenységet is magával görgető „nacionalizmusra”, amelyet radikális társadalomkritikaként a kolostorok egyetemet megjáró, művelt írástudói az anyanyelvi irodalom megteremtésének programjával egy időben fogalmaztak meg.⁶⁷ A patriotizmusnak ez a fajtája, Szűcs Jenő és Tarnai Andor kutatásai szerint eltért attól a rendi-nemesi nacionalizmustól, amelynek az alapelemei a hun-szittya öntudat és az idegengyűlölet voltak. Érdekes ugyanakkor látnunk azt is, hogy Szántó egyáltalán nem volt mentes az idegengyűlölettől: ez arra hívja fel a figyelmet, hogy patriotizmusa nem volt mentes a rendi-nemesi nacionalizmustól sem. Nemcsak a németeket, hanem a lengyeleket is szívből utálta, aminek minden fórumon hangot is adott. Az sem számított, hogy emiatt többször bajba került.

Szántó ugyanazon a nyomvonalon halad, mint szellemi elődei, amikor arról beszél, hogy Magyarországot szentjeinek sokasága miatt különleges hely illeti meg a keresztény nemzetek közösségében. Egyszerre *propugnaculum*, *antemurale* és szentségtartó, amelyből, mint fentebb láttuk, mint gyermekét tápláló anyából árad az éltető erő, a szentség, amely által óvja és védi az Antikrisztus, a pogányok és az eretnekek csapásaitól az egész kereszténységet. Nem alávalóbb tehát, hanem éppen fordítva, előbbre való, mint a többi nemzet.⁶⁸

⁶² Lelesziről eddig nem készült életrajz, Szántóról először Fraknói Vilmos írt, a közelmúltban pedig több, életét és működését elemző tanulmány is megjelent. FRAKNÓI, *Egy magyar jezsuita a XVI. században*, 385–433, TÍMÁR, *Szántó Arator István irodalmi tervei*, 34–42, 161–174, SZÁNTÓ, *Confutatio Alcorani*, 8–10, SZITTYAI, *Szántó (Arator) István*, 5–35, SZILÁGYI, *Szántó Arator István mint a Missio Transylvanica szervezője*, 131–141; UŐ, *Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése*, 255–292.

⁶³ MAH I, 295.

⁶⁴ Az egyik 1576-os adatunk 30 és fél évesnek mondja, a másik 1572-es 24 évesnek. MAH I, 405, 608.

⁶⁵ MAH I, 296, 608.

⁶⁶ Uo. 295. Az 1572-es bejegyzés minden kommentár nélkül neve után Debrecen városát említi. Nem világos, hogy milyen vonatkozásban szerepel a kálvinista központ neve, előljárói kérdésére válaszolva ugyanis nem említi a város nevét. MAH I, 405.

⁶⁷ HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, 260–267. Szűcs, *Nemzet és történelem*, 569–581.

⁶⁸ Magyarország, mint Mária országa 16. századi képéről éppen Szántó levelei kapcsán lásd TÜSKÉS-KNAPP, *Magyarország Mária országa*, 584–585.

Szántó szemében eltéphetetlen szálakkal kötődött a Báthory-dinasztia és neveltjük, Báthory Zsigmond az ősök vére által megöntözött, csontjaik által megszentelt földhöz, a minden oldalról fenyegetett hazához, a *propugnaculum*hoz. Az a pantheon, amelyet a tudós jezsuita bemutat, az összetartozás tudatát erősítette a darabokra szakadt országban, mivel az a szent tér, amelyben István, László, a Hunyadiak és a Báthory-ősök éltek, a magyar királysággal, a hazával azonos.⁶⁹ Szent Istvánt és Lászlót, Hunyadi Jánost és Mátyást és a Báthoryakat tehát nem vérségi kapcsolat, hanem a keresztény erényekben bővelkedő tökéletes élet, a *virtus* és a *pietas* fűzi egymáshoz. A Báthoryakban Szántó ennek a belső, lelki rokonságnak a folytatóit látja, akikben mindaz az érdem megtestesül, amelyet a magyar királyok, a magyar szentek és a magyar nép, egyáltalán nem a legutolsóként, a keresztény nemzetek közösségében felhalmozott.

Ugyanezek a hagyományos uralkodói erények testesültek meg a Báthoryak nemzetségi eredetmondájában is, amely talán a 15. század folyamán fogalmazódott meg, és a fogas családi címer genealógiai magyarázatából táplálkozott, de nem előzmények nélkül, gondoljunk csak Bátor Oposnak a krónikák által megörökített alakjára, akinek tetteiről minden bizonnyal ének is született.⁷⁰ Erről azonban a puszta tényen kívül semmit nem tudunk, éppen ezért célszerűbb kézzelfogható adatokból kiindulni. A legendás sárkányölő, nemzetségalapító Vid története a Báthory-család 14–15. századi lassú felemelkedésének nyomát őrzi. Okleveles adatok alapján tudjuk, hogy az ecsedi várat a Báthoryak Károly Róbert idején, annak engedélyével építették, és a királynak tett szolgálatokra való utalásul a Hűséges nevet adták neki.⁷¹ A legenda a birtokszerzéssel lehet kapcsolatban, mint ahogy a Gut-Keled nemzetségből származó család a Báthory-nevet is az általuk megszerzett Bátor mezővárosáról kapta. A címer eredetileg zászlót ábrázolt, amelyet a 15. századtól kezdve kezdtek farkas-, illetve sárkányfogként értelmezni. Ennek egyik bizonyítéka Báthory Miklós váci püspök címerfaragványa az önnön farkába harapó sárkánnyal.⁷²

Sárkányölő Vid története tehát összefüggésben van a Sárkány-rend megalapításával. A Zsigmond-korszakban különösen intenzív volt Szent György hazai kultusza, amire az 1408-ban alapított lovagrend címere, a sárkány éppen úgy utal, mint a rend elnevezése.⁷³ A Báthoryak ekkor kerülnek véglegesen az arisztokra-

⁶⁹ Nem modern értelemben vett nacionalizmusról van szó, amint arra Szűcs Jenő is figyelmeztet a törökellenes harc ideológiája kapcsán: „...a török elleni küzdelmek már azért sem válhattak a »nemzeti« érzés és érvelés forrásává, mert történetesen a törökellenes propaganda csaknem kizárólag a keresztény argumentáció szövegeivel folyt még a 16–17. században is. A török nem a »nemzet«, hanem a kereszténység, a »keresztény szabadság« ellensége volt. Ez ekkor még súlyosabb argumentum volt, mint a »nemzet ellensége«.” Szűcs, *Nemzet és történelem*, 96.

⁷⁰ DEMÉNY, *Hósi epika*, 175–176, 182–183, 186, 212.

⁷¹ MÁLYUSZ, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, 64–65.

⁷² BALOGH, A művészet Mátyás király udvarában II, 230. A Báthoryak ecsedi ágáról legutóbb lásd *Az ecsedi Báthoryak a XV–XVIII. században*.

⁷³ BARANYAI, *Zsigmond király ú.n. Sárkány-rendje*, 561–591, 681–719.

ták soraiba, Báthory Istvánt ugyanis ekkor veszik fel a rendbe, nem sokkal ezután pedig megkapja az országbírói tisztséget. A sárkányfog, illetve a benne kifejeződő lovageszmény, amelynek a török elleni harc szerves része volt, igen alkalmasnak bizonyult a család trónnal kapcsolatos jogigényének igazolásához is.

A családi eredetmondáról a legtöbbet Bethlen Farkastól tudjuk meg:

Ez a Báthoryak családja (akikről Báthory városa nevét kapta), mindig a vitézség példáját mutatta Magyarország királyai mellett, de különösen, mikor Jeruzsálemi András, Magyarország király a szent föld felszabadításáért viselt háborút. Érdemeiért ez a király a Bolinak nevezett birtokot adta nekik Magyarországon s ezt a dolog örök emlékezetére a Thábor hegyen írott okmánnyal erősítette meg... Báthory István, Ulászló, Magyarország király mellett állva Várnánál is nem kis bátorságnak adta tanújelét, mikor a heves csata legválságosabb percében a neki átadott királyi zászlót tartva, Istenért és a haza szabadságáért bátran harcolva esett el.⁷⁴

A Bethlen Farkas által említett oklevél még a 16. században is megvolt, amelyet a család különös kegyelettel, ereklyeként őrzött. Ezt támasztja alá Antonio Possevino említett 1583-as magyarországi útjáról készült beszámolója, amely a Bethlen Farkas által említett oklevél tartalmáról ugyan nem mond semmi közelebbit, de a fentebbi adatok fényében egészen bizonyos, hogy ugyanarról az oklevélről van szó:

Innen Váradra megyek, egyrészt azért, hogy Magyarországon még hátralévő utamat a lehető leggyorsabban megtegyem, másrészt, hogy annak az oklevélnek a példányát, amelyet András király állíttatott ki Jeruzsálemben a Kálvária hegyen, magamhoz vegyem. Ezt ugyanis Báthory István öméltósága őrizte Kolozsvár és Várad között lévő várában, aki miután megkapta Őfelségének ez ügyben írott levelét, a kért iratot átadta nekem.⁷⁵

Possevino ugyan nem Tábor hegyről, hanem a kereszténység legszentebb hegyéről, a Golgotáról beszél, ez azonban csak erősíti a család elhivatottságtudatáról fentebb megfogalmazottakat. A Bethlen és a jezsuita által említett oklevél bizonyosan ugyanaz az irat volt, amelyet nem elsősorban a birtokadományozás miatt őriztek ereklyeként annyi évszázadon át. Az oklevéllel ugyanis a király Bolognettinek is eldicsekedett, amikor felidézte egyik ősenek hőstettét, aki egy párviadalban

⁷⁴ *Báthory emlékezete*, 81–82.

⁷⁵ „Inde Varadinum ibo ut reliquum per Ungariam iter diligentissime absolvam et litterarum illarum exemplum quae ab Andrea hyerosolymitano rege in monte Calvariae scriptae sunt, in itinere accipiam. Exemplum enim ea in arce est quae inter Claudiopolim et Varadinum spectat ad Illustrissimum Dominum Stephanum Batorem qui hunc excurrit, ut Regiae Maiestatis ea de re litteras acciperet mihi que sua fidenter animi sensa exponeret.” MAH II, 411.

legyőzte a szaracén hadsereg vezérét, amiért a Boly nevű birtokot kapta.⁷⁶ Sajnos nem tudjuk, mi volt a lengyel király célja az oklevéllel, talán a tervbe vett magyar história, amelynek megírására Gianmichele Brutót kérte fel, vagy a végül Tomasi által elkészített családi krónika számára kellett.

A családi tradícióként őrzött harci erények, a virtus, a lovagi erények egy másik, nem mindig gyakorolt elemével egészültek ki. Angelus pápai nuncius a kegyérmezei hős ecsedi Báthory Istvánt a következőképpen jellemezte: „...bátor katona, a király az ő vezérletével szokta legyőzni a törököt, ráadásul gazdag, soha sem volt felesége, sem gyermekei, még a házaselet iránti vágy sem tartja rab-ságában, mintha csak a török elleni háború lázában égne.”⁷⁷ Úgy tűnik, néhány évtizeddel később követője is akadt somlyói Báthory István személyében. Jelenlegi tudásunk szerint Jagelló Annával való házassága előtt, amelyre a politikai kényszer vitte, nem volt házas ember, forrásaink legalábbis nem tudnak a házastársról.⁷⁸ Úgy tűnik, a magánszférát kizárta az életéből, mert nemcsak hitvesről, hanem gyermekről is hallgatnak forrásaink. Ezt nevezhetnénk akár a *castitas* lovagoktól elvárt erényének is. Láttuk, Possevino úgy írta le szülőhelyét, mintha egy kegyhely lenne.

A keresztes háborúban történő részvétel emlékét megőrizte a Báthory-családnak egy egész művet szentelő Giorgio Tomasi, egykori fejedelmi titkár is: „...fenséges emlékműveket emeltettek a régi dicsőség emlékezetére, amelyek nemcsak a kereszténységnek a Szentföld visszafoglalására tett közös erőfeszítésének, hanem a Báthoryak rendkívüli vitézségének emlékét is őrizték, akik amellett, hogy előkelő tisztségeket viseltek, a magyar királyok zászlaját is hordozták.”⁷⁹

⁷⁶ „Che una di dette ville chiamata Buli (Boly) fu concessa già sono molte centinaia d'anni ad un Battori, che fu de suoi antecessori da Andrea Hierosolimitano per il valore mostrato da detto Battori in una guerra periculosissima contro agl'infideli, havendo esso scavalcato, et ucciso un capo principalissimo di quell'essercito, come disse il re essere espresso a pieno in un privilegio honoratissimo veduto forse anco dal padre Possevino quando fu in Transilvania.” Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segreteria di Stato, Polonia vol. 21, fol. 156r. A Bolyra vonatkozó adománylevélre az itt olvasható családi emlékezetten túl semmilyen egyéb bizonyítékunk nincs. Egy ilyen fontos, a Szentföldön kelt és egy családtag vitézségét megörökítő, ereklyeként őrzött adománylevélnek a nagymértékű iratpusztulás ellenére is meg kellett volna maradnia. Ugyanakkor valamilyen iratnak léteznie kellett, ezt a fenti adatok egyértelműen bizonyítják, de ez egy hamisítvány lehetett. A szaracénok legyőzésének motívuma felbukkan a *Képes krónikában* is, ahol azt olvashatjuk, hogy Bátor Opos Nándorfehérvár alatt három nagytermetű szaracén harcossal küzdött meg, közülük kettőt megölve. Elképzelhető, hogy az oklevélbe a krónikából került be ez a regényes történet. Lásd MAGYAR, *A Báthoriak sárkányölő hagyománya*, 125.

⁷⁷ Idézi NEUMANN, *Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt*, 84. Pályafutásáról a legújabban lásd HORVÁTH–NEUMANN, *Ecsedi Bátori István*.

⁷⁸ Házaseletükről HORN, *A könnyező krokodil*.

⁷⁹ „...si veggono eretti monumenti augustissimi, et memorie molto antiche, quali sono parimenti indici d'opra fatta dalla Republica Christiana, nel riacquisto comune di Terrasanta, dove portarono i Battori le prime cariche, et insegne de'Re d'Ungaria, facendosi prodezze ammirande.” TOMASI, *La Batorea*, 4.

Ezek az adatok kézzelfogható közelségbe hozzák sárkányölő Vid már említett történetének egyik valószínű forrását. A Báthoryak sárkányölő Szent Györgyhez kötődő lovagi kultuszának gyökerei ezek szerint legalább II. András keresztes hadjáratának idejére nyúlnak vissza, amikor a család még Gut–Keled nevet viselte.⁸⁰ Mátyás idején a család nyíri majd ecsedinek nevezett ágába tartozó Báthory István erdélyi vajda Kenyérmezőnél világraszóló győzelmet aratott a törökön. Sikerei nemcsak a család hírnevét öregbítették, hanem hozzájárultak a Báthory-eredet-mítosz alakításához. A kenyérmezei győztes Nyírbátorban a régi plébániatemplom helyén két fogadalmi templomot is emeltetett a ferencesek számára a nemzetségi központban, majd a hagyomány szerint egy másikat is családi temetkezési helyül; védőszentjei Mária és Szent György voltak.⁸¹ A templomok falaira a töröktől elvett fegyvereket akasztották, örök emlékezetül a nagyszerű diadalra. Ezek a falakra aggatott, töröktől megszerzett trófeák emlékeztettek a diadal soha el nem múló emlékére. Nyírbátornak a családi öntudatban elfoglalt központi helyéről, és kiválasztottságáról a későbbi protestáns ecsedi Báthory István testamentuma is megemlékezik:

Honnan az Úristen az ő nagy jóvoltából és irgalmasságából a Báthory familiának (ki már elrongyolódott és többire semmivé lőtt) szövétnekét felgyújtotta volt, ki noha kétfelé ágazott volt, de mind egy nemzetség volt. Mely mi Istenöknek nem hogy mi (kik az Báthoryaknak csak seprűje vagyunk) tudnánk hálákat adni, de még csak megköszönni sem tudnók, mennyi sok jókat ennyi száz esztendőktől fogva az örök mindenható Úristen mivelünk cselekedett, mennyire fel is nevelte volt az mi szegény familiánkat minden mi érdemünk nélkül.⁸²

Fentebb láttuk, hogy a család eme ágában szintén erős volt a Mária-tisztelet. Mindkét nyírbátori templomot kifosztották ugyan Petraskó moldvai vajda csapatai, a dicsőség emléke azonban tovább élt. Bonfini egy érdekes adatot őrzött meg ennek a dicsőségnek a kenyérmezei diadal utáni nyomairól: „A vacsora vitézi ének kíséretében folyt; a vezérek és a daliák dicsőségét szabálytalan, rögtönzött versekben énekelték meg”.⁸³ A család törökverő hírnevét ecsedi Báthory István alapozta tehát meg, akiről Bonfini nyomán Temesvári István deák szerzett krónikás éneket. A fentebbiekből is látszik, hogy a Báthory-családi mitológia kialakításában az ecsedi ágat kitüntetett szerep illeti, amelyet ma is meglévő okleveles adatokkal is alá

⁸⁰ MAGYAR, *A Báthoriak sárkányölő hagyománya*, 122–124.

⁸¹ A templomról és az építkezésekről NÉMETH–BALÁZSIK, *A nyírbátori ferences kolostor*, 377–391, legutóbb pedig PAPP *A királyi udvar építkezései Magyarországon*, 67–76, 194–201.

⁸² *Ecsedi Báthory István végrendelete*, 74.

⁸³ BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, 847. Erről lásd még Galeotto Marzio ismert adatát a török elleni harcok témájának népszerűségéről a szerelmi költészet rovására a magyarok között. MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, 56.

tudunk támasztani. I. Albert magyar király 1439. június 19-én Budán kiállított adománylevelében ecsedi Báthory István országbíró és testvérét, Bertalant birtokadományban részesíti. Ez utóbbi a husziták elleni háborúban mutatott vitézsége jutalmaként *post mortem* részesült birtokadományban. A narrációból megtudjuk, hogy a táboríták ellen, Tábor váránál, amely a husziták radikális szárnyának fő erőssége volt, a két Báthory néhányadmagával visszaverte a magyar táborra támadó husziták rohamát. A harcban Bertalan is elesett. Az adománylevelében említett birtok azonban nem a Bolognetti híradásából ismert Boli (Boly), hanem Buják volt. A nuncius valószínűleg félrehallotta a nevet, és mivel létezett egy hasonló nevű település, a Bethlen által megőrzött magyar hagyomány is tévesen az előbbivel azonosította.⁸⁴ A családi hagyomány valószínűleg a csehországi Tábor hegynék a közelében véghezvitt haditettet és a *Képes krónikában* olvasható fentebb idézett történetet mosta össze, amellyel üdvtörténeti dimenziót adott a pogányok elleni harcnak.

A somlyói ágból csak a későbbi lengyel királyt emelem ki, akinek törökellenes harcairól ugyan nem maradtak ránk emlékek, csak a Habsburgok ellen vívottakról, mégis vitathatatlan, hogy a 60-as és 70-es években harci erényei miatt országszerte ismert és elismert személy volt, aki egy ideig a váradi főkapitányság nehéz tisztét is viselte.

A felsorolásból azonban nem maradhat ki a család legidősebb és méltatlanul elfeledett tagja, Báthory Kristóf: forrásaink igen kevés figyelmet szentelnek személyének. Ennek valószínűleg az az oka, hogy Báthory Kristóf levelezése nem maradt ránk, szinte nyomtalanul megsemmisült. Később is igen mostohán bánt vele mind a történettudomány, mind az irodalomtörténet-írás. Valóban nehéz lehetett nagyhírű öccse árnyékában élni, ezért aztán az utókor számára sem ígérkezett hálas feladatnak az Erdélyben maradt idősebbik testvér életrajzának megírása. Erre most én sem vállalkozom, csupán arra, hogy megtegyem az első lépést, az erdélyi történelmi panteon – csak közhelyeket tudok mondani – méltatlanul elfeledett alakjának megfelelő helyre állításához. Kristóf ugyanis jelentős államférfiaink közé sorolható. Ennek megállapításához nincs szükség elmélyült kutatásokra, elég, ha a levéltári forrásokat és az okmánytárakat kicsit alaposabban átforgatjuk, és elgondolkozunk az ott találtakon.

Forrásaink kivétel nélkül csak jót mondanak róla, mint vajdáról, aki arra törekedett, hogy az érdekellentétek ne fajuljanak összetűzésig, és mindent megtett annak érdekében, hogy béke honoljon az udvarban és az országban. Báthory Zsig-

⁸⁴ „... dum quadam die ipsorum Taboritarum in castra nostra seu descensum ad aures vehemens irreptio perstreperet nostrorum, ipse condam egregius Bartholomeus, veluti vir animosus pariter cum ceteris nostris baronibus et militibus ac gentibus nationis Hungarice tunc nobiscum existentibus contra ipsos hostes viriliter e castris exiliens inito cum ipsis bellicoso certamine peremptis et prostratis per nostros pluribus ex ipsis nostris hostibus laudabiles et commendabiles peregit actus militares et quamvis domino exercituum favente et aminiculante nostri de ipsis hostibus eis terga vertentibus victoriam reportarint triumphalem... Bwyak” *Documenta ad historiam familiae Batori de Ecsed spectantia* I, 75. Az adatra C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmemet.

mond katasztrófához vezető politikája végeredményének fényében persze könnyű volt apjának uralmára aranykorként tekinteni.

Ezt tette a kálvinista Bethlen Farkas, aki több helyen és igen szépen emlékezett meg Báthory István erényekben bővelkedő bátyjáról. Az ő előadásában Kristóf a béke fejedelme, aki bölcsességével és mértékletességével kormányozza a rábízott országot:

Báthory Kristófot okossága, állhatatossága, igazságossága és kegyessége már gyermekkorától ajánlotta nekik, az ország karai és rendjei egyhangú egyetértéssel őt Erdély vajdájának megválasztották... Miután Báthory István Lengyelország trónjára került, testvére, Kristóf nem annyira hivatali tisztségekkel és származásának méltóságával, mint inkább bölcsességéről hírneves hős, mivel egészen addig a váradi körzetet nagy igazságossággal, bátorsággal és a szilárdság dicséretével igazgatta...⁸⁵ Báthory Kristóf az ország gyepelőit – úgy, ahogyan előadtuk – mindenki legnagyobb dicséretére és megelégedésére több mint öt évig irányította...⁸⁶ Mikor megtudta, hogy eljött az utolsó napja, magához hívatván az igen szomorkodó tanácsosokat, először a trónra támaszkodva sokáig nézte külön-külön mindegyiket, azután hulló könnyekkel, szinte már mozdulatlan, vértelen arccal⁸⁷ abban a korban Erdély vajdájává tett egyetlen fiát odaadón az ő hűségükbe ajánlotta, és kebléről őt a nagy tudású és igen komoly Leleszi János atyának, mintegy második apjának kezébe adta, hogy jámborságban nevelje és oktassa a szép tudományokra, előbb ezt a néhány szót intézve fiához: „Kicsi vagy, fiam, de olyan helyre állítva, ahol erényekben nagyoknak kell lenned, ezért emlékezz őseidre, akiktől származol, kövesd az ősök nyomdokait, hogy elérd a tökéletességet és a dicsőséget. Én atyád voltam, aki gondoskodott arról, hogy az összes erény mintáját rád hagyja, van nagybátyád, Lengyelország királya, a védelmeződ, tanuld meg tőle az erényt, a kegyességet és a viselt dolgok dicsőségét, akinek a gyámságába egészen átadlak és rábízlak. Nekem ugyanis meg kell halnom, neked pedig uralkodnod kell. Ezért tőlem, fiam, fogadd ezt a végső [tanácsot], gondoskodj arról, és szorgosan ügyelj arra, hogy téged nem az ország, nem a hatalom, hanem erényeid és viselt dolgaid tesznek fejedelemmé.”

Majd egykorú forrást idézve a következő, gyászfeliratnak is beillő szavakkal folytatja:

Róla az Erdélyi Évkönyvek a következőket mondják, melyeket jónak láttuk itt egészében megismételni. „Amint egész életét a lehető legkötelelességtudóbban

⁸⁵ BETHLEN, III, 115.

⁸⁶ Uo. III, 122.

⁸⁷ Szamosközy *maximo ac fatali sanguinis fluxu* jelölte meg Báthory Kristóf halálának az okát. SZAMOSKÖZY, IV, 14.

élte le, azonképpen főleg miután a legmagasabb méltóságra emelték, a tartományt annyi üdvös tanáccsal és intézkedéssel formálta, s mindenkinek a lelket jóteteményekkel, nyájassággal, bőkezűséggel megnyerte magának, hogy a haza atyjaként, az ország megújítójaként ugyanolyan ragaszkodással tisztelte mindenki, mert a kedvességet hasonló szigorúsággal tudta fűszerezni, és megtanulta, hogy a bölcsességet, az elme természetes ügyességét az ország és az övéi jólétére használja fel. Erényei nyomán, ha a sors hosszabb élettel kedvezett volna neki, nem kétséges, hogy fejedelemsége alatt a mások mesterkedései miatt megrendült Erdélyt kora törvényekben és a legjobb intézményekben virágozóknak látta volna. Mert ifjúságának első éveitől kezdve, mindig éjszakai tanulással, magába szívta a szabad tudományokban való jártasságot, lelkét bőven megtöltötte bölcsességgel, később, az érettebb kor beköszöntével Itáliában, Franciaország, Spanyolország, Németországban, Angliában eszét annyira kiművelte, hogy hazájába visszatérve, ha a véleszületett méltóság és a lelki adottságok hiányoztak volna is nála, csupán bölcsessége és tudós hírének következtében méltónak tartották volna az uralkodásra és a hatalom ilyen magas csúcsára. A többi erény között, amelyekkel Báthory Kristóf a maga számára a legfényesebb nevet szerezte, az is különösen dicséretes, hogy a büntetésekhez, megtorláshoz távolról sem feldühödve, a legsúlyosabb sértésekkel foglalkozott, és ezért a nemesség közül senkit sem idegenített el magától, mivel mindig megfontolta, hogy a fejedelem leghűségesebb oltalma a feddhetetlenség, hogy nincs sértőbb dolog a fejedelem számára, mint természetének mogorvasága, mihelyt a legfőbb hatalomra felér, és életét annyira feddhetetlenül töltötte el, hogy méltán lehet róla elmondani, amit állítólag Antonius Piusról⁸⁸ mondtak, nevezetesen, hogy szinte ő volt az egyetlen uralkodó, aki a polgárok és az ellenesség lemeszárlása nélkül élt.”⁸⁹

Azon kevés oklevél, amely ránk maradt tőle, semmi rendkívülről nem árulkodik: megszokott keretek között irányította a rábízott földet és népét. Ebben persze közrejátszott, hogy minden fontos kérdésben ki kellett kérnie öccse véleményét, a nyomtatványok szerzői pedig, legalábbis amelyekben felbukkan alakja, fiának, Zsigmondnak ajánlották műveiket, tehát nem állítható, hogy túlságosan objektívek lennének. Érdekes azonban elgondolkodni azon, hogy a halála után Erdély kormányzására felállított grémiumot, amely tele volt kipróbált diplomatákkal, miért érte olyan sok dühödés és elkeseredett támadás az erdélyiek részéről?⁹⁰ Nem arról van-e szó, hogy a kormányzás írott és íratlan szabályai már nem működtek

⁸⁸ BETHLEN, III, 124–126. Báthory Kristóf hasonló jellemzését lásd SZAMOSKÖZY, IV, 14.

⁸⁹ Báthory Kristóf dicséretéhez Georgius DEIDRICIUS, *D. Sigismundo Bathoreo...* Cibinii, 1591.

⁹⁰ Az erdélyiek végül megelégtették a kollektív kormányzást, és 1585-ben levélben fordultak a királyhoz, hogy vessen véget a tanácsurak uralmának. EOE III, 56. A kollektív kormányzásról legutóbb az eddigi eredményeket összefoglalva HORN, *Az erdélyi hármastanács kormányzata*, 883–924.

olyan jól 1581, Kristóf halála után? Pedig Báthory-családtag lett volna bőven Kristóf helyének betöltésére. István mégsem ezt a kézenfekvőnek tűnő megoldást választotta, hanem kinevezett egy katonai kormányzót, Ghiczy Jánost a fejedelemség élére. Indítékairól később bővebben is szólni fogok, de a bekövetkező eseményeket figyelembe véve, erős a gyanú, hogy nem annyira unokaöccsei fiatal korát tette mérlegre (a legidősebb, András ekkor 18 éves), hanem sokkal inkább hajlamaikat és képességeiket. Ezek pedig, úgy tűnik, nem bizonyultak elégségesnek egy olyan kormányzati szerephez, mint amelyet bátyja, Kristóf játszott el 1576 és 1581 között. Ő vezényelte le az 1578. évi országgyűlést, amelyen az antitrinitáriusok ellen irányuló innovációt tiltó törvényeket hozták, és később a Dávid Ferenc-pert is; nyilván testvére instrukciói alapján, de az adott körülmények közt, az erdélyiek többségének approvációjával.⁹¹ Vallásossága ugyanakkor nem akadályozta meg abban, hogy a prédikációival nagy viharokat kavaráó Szántót váradi viselt dolgai miatt felelősségre vonja, és megfenyegetse, ha nem változtat a felekezeteket egymás ellen hangoló fellépésén, el kell hagynia a fejedelemséget.⁹²

Mondanivalónk szempontjából azonban nem a zökkenőmentes kormányzás, amely egy olyan körülmények között élő ország számára, mint Erdély, már önmagában is tiszteletet parancsoló teljesítmény, hanem az a világ, az a szellemi horizont az érdekes, amelyben Kristóf élt, akinek féltő gondoskodása alatt az utód megtette az első lépéseket. Ebből a szempontból kedvező helyzetben vagyunk, ránk maradt ugyanis Kristóf imádságoskönyve.⁹³ Az imént mondottak fényében nem meglepő, hogy ez a mű egyáltalán nem keltette fel az érdeklődést. Pedig már a megléte is rendkívül izgalmas tény, mivel az 1500-as évekből egyetlen olyan katolikus imádságoskönyv maradt ránk, amely tulajdonosának személyes devóciójáról árulkodik. A nyomdászattörténet csak két, közhasználatra készült imádságoskönyvről tud a korszakból, mindkettőt külföldön adták ki, az egyiket, John Fischer megmagyarított imakönyvét Bécsben 1572-ben (*Imatsagos könvecke*), a másikat, amelyből példány nem maradt, 1594-ben Prágában (Fejérvöy István-féle imádságoskönyv).⁹⁴ Ezek a művek a nagyközönség számára készültek, személyes vonatkozásuk nincs, ezzel szemben Báthory Kristófé saját használatra készült. A kéziratokat illetően sem sokkal jobb a helyzet: a 16. század első feléből maradtak ránk imádságoskönyvek, a legszebb közülük egy előkelő nemesasszony, Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készült.⁹⁵ Kézenfekvő és igen kecsegtető feladatnak ígérkezne az ecsedi Báthory István *Meditációival* való összehasonlítás: ennek

⁹¹ EOE III, 24–29. A Dávid-per aktái sajnos nem maradtak ránk. Egykorú, Leleszi János kezéből készült, a perről beszámoló jelentését lásd MAH I, 863–869, magyarul BODOR, *Újabb adatok egy négyszáz éves perről*, 1208–1216. A Dávid-perről részletesen KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története I*, 285–296. Mindez azt is jelzi, hogy a kortársak tudatában voltak annak, hogy az igazi döntéseket nem Gyulafehérváron, hanem Varsóban hozzák.

⁹² MAH II, 76.

⁹³ Liber precuum Christophori Báthori principis Transilvaniae, OSZKK Duod. Lat. 295.

⁹⁴ RMNY I, 308A, 751.

⁹⁵ *Czech kódex*, VI–VII, és *Festetics-kódex*.

azonban legfőbb akadálya, hogy a *Meditáció* más műfajba sorolandó, akár szerencsés ez utóbbi műfajtörténeti besorolása, akár nem. Ezért itt most mellőzöm ennek vizsgálatát.⁹⁶ Az összehasonlításnak tehát nem igazán vannak alapjai. Itt most arra sem vállalkozom, hogy kimerítő elemzését adjam ennek a fontos szövegnek, történeti és nem műfajtörténeti szempontból közelítek az imádságoskönyvhöz, amelyet az egyik legfontosabb dokumentumnak tartok Báthory Zsigmond szellemi fejlődésének és lelki alkatának megértésében.

A kéziratra írt latin nyelvű bejegyzés röviden felhívja a figyelmet egyedülálló értékére, rövid tartalmi ismertetőt is ad, feltüntetve azt, hogy mely imádságokban szerepel Kristóf neve, és hogy az egyik imádság a jó kormányzásról szól. Tájékoztató a fejedelemtől szóló történeti szakirodalomról, pontosan idézve Bethlen Farkas históriája II. kötetének 447–452. lapjait, ahol a jeles történetíró Kristóf kormányzásával foglalkozik. A bejegyzés valamikor a 19. század első felében, Széchényi Ferenc életében íródott, amikor a kéziratot katalogizálták, amiről a múzeumi pecsét is tanúskodik. És most lássuk a szöveget!

Az imádságoskönyv a János evangéliummal kezdődik. Kezdő szakasza a középkori gyakorlatnak megfelelően szerepel a könyv elején, éppen úgy, mint a Mária-officium, amely szintén megtalálható a szövegben. Olvashatunk még több, zsoltaírokról, illetve egyéb bibliai helyre, a Példabeszédek könyvére, a Bölcsességek könyvére épülő imádságot.⁹⁷ Helyet kapnak tipikus középkori imádságok is, a legismertebb talán közülük Jézus hét, a keresztfán mondott szavára írt imádság.⁹⁸ A rövid tartalmi áttekintésből jól látszik, hogy az imakönyv szerkezete tipikus, a középkori szokásoknak megfelelő szövegekből épül föl. Mivel azonban magánhasználatra készült, érdekessége, különlegessége nem tartalmi felépítéséből, hanem abból adódik, hogy a szöveg az imádkozó személyére fókuszálva a Máriához, Istenhez, Jézushoz, szentekhez forduló magánember ájtatosságát állítja a középpontba. Ebben a felajánlkozó gesztusban tárulkozik fel az imádkozó belső lelki világa, és ezen a ponton pillanthatunk be Báthory Kristóf személyiségébe, rajta keresztül pedig abba a több évtizedre visszanyúló vallásos tradícióba, amely a Báthory-családot kiemeli a többi főúri család közül. Ez a tradíció a mű motívumkészletében, illetve egy összefüggő szövegrészletében ragadható meg, amely szintén nem tér el az egyéni devóciót szolgáló imádságoskönyvektől.

Isten és a hívő kapcsolatát tradicionális módon, az úr és szolga bibliai motívumára épülő, a feudális világnak megfelelő viszonyrendszerében írja le. Választási lehetőség nem marad az önmeghatározására: Kristóf is szolgaként, Isten szolgálja-

⁹⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az összehasonlításnak ne lenne értelme: figyelemre méltó, hogy a Báthory-család két tagja is egyedülálló módon, vallásos mű szerzőjeként szerepel. Ráadásul nem ismerjük sem elődeiket, sem folytatóikat a magyarországi irodalomban, legalábbis a 16. században. Ecsedi Báthory István vallásosságáról *Ecsedi Báthory István meditációi*; BALÁZS, *Ecsedi Báthory István levele Báthory Andrásához*, 253–256. VADÁSZ, *Ecsedi Báthory István biblijájáról*, 211–217; Uő, *Ecsedi Báthory István végrendelete*.

⁹⁷ Liber precuum, fol. 48r–54v.

⁹⁸ Liber precuum, fol. 9v–10r. Az imádsághoz lásd RMKT XVI/1, 210–212.

ként (*servitor, famulus*), nyolc esetben *famulus Christophorus*ként, illetve *famulus tuus*ként határozta meg magát. Az alapszituáció szintén tradicionális. A bűnös, a kísértések, üldöztetések hálójában vergődő lélek oltalomért, a szorongatásoktól való megszabadításért eseng, fohászkodik – néhány kivételtől eltekintve – Krisztushoz. Ezt az alaphelyzetet színezi jellegzetes, a zsoltárok, illetve Jeremiás siralmait felidéző szóhasználat (tribulationes, angustias). Kristóf ugyanakkor feltűnően sokszor tér ki a látható és láthatatlan ellenséggel szemben folytatandó harcra. A 95 fóliót tartalmazó szöveg 20(!) különböző helyén olvashatunk, szinte mindig ugyanazokkal a szavakkal jellemzett ellenségeinek (*inimici mei*), közelebből nem részletezett ártó szándékairól.⁹⁹ Ebből hét alkalommal az *inimicus visibilis et invisibilis* szerepel.

A 71–74. fóliókon olvashatunk egy imádságot *Oratio bene gubernandi facultate* címen. Ebben a királytűkrökben és egyéb, a kormányzásról írott intelmekben szokásos módon nyilatkozik az uralkodásról mint szolgálatról, amelyet, mint hangsúlyozza, nem hatalomvágyból, hanem teherként vett a vállára. Ugyanígy látatja egyébként Kristófot a Báthory-dinasztiát népszerűsíteni hivatott, 1583-ban Velencében megjelent verseskötet egyik szerzője, Bernardius Parthenus aki Szent Kristóf legendájának a *Legenda Aurea*ban is olvasható történetét használja fel:

portans CHRISTOPHORUS CHRISTUS verbis,
re nomine CHRISTOPHUS Dacum Princeps iustissimus
olim Princeps Elysiis nunc acceptissimus umbris¹⁰⁰

Ez az imádság fontos fogódzót nyújt az imádságoskönyv keletkezési körülményeinek, idejének meghatározásához: e szerint vagy az egész szöveg, vagy egy része, a kérdéses részlet mindenképpen, 1575 után született, miután Kristóf átvette öccsétől a kormányrudat Erdélyben. Feltehetően erre utalnak az imádságoskönyv által említett nehéz körülmények, amelyekre később mentséggént hivatkozik.

Nem sok minden derül tehát ki a szöveg többszöri, tüzetesebb elemzésekor sem. Ha azonban az imádságoskönyvet belehelyezzük az eseménytörténet kontextusába, a katolikus fejedelem-protestáns ország dichotómiájába, a jezsuiták és protestánsok között folytatott, az ország nyugalma feldőlni látszó hitvitákba, akkor egy őszinte és mély vallásosság által megrajzolt uralkodói portrét ismerhetünk fel. Az imákban feltárulkozó lélek úgy viseli és hordja teherként méltóságát, fejedelmi hivatalát, ahogy vitte, hordta a Krisztusról elnevezett és benne újjászületett révész a gyermek Krisztus képében a világot. Ez rendkívül fontos momentum, mintha

⁹⁹ Liber precuum, fol. 7v–8r, 9r, 11r, 12v, 20r, 21r–22r, 23r, 25v, 26v–27v, 29r, 32v, 38v, 46r, 47r, 65rv, 66r, 75r, 77r.

¹⁰⁰ „Christophorus nevében / Christophus tetteiben hordozza Krisztust / egykor a dákok legigazságosabb, most Elízium legkedveltebb királya.” *Viridarium poetarum*, 19. Részletei kiadva CSORBA, A *humanista Báthory István*, 235–241. A *Viridarium*ról lásd még BITSKEY, *Religió, stúdium, literatura*, 245–253.

Báthory Kristóf a szent példájából merített volna erőt ahhoz, hogy a kormányzás mindennapi, nagy felelősséggel járó és állandó lelkiismereti problémát jelentő munkáját el tudja végezni. A sokat betegeskedő fejedelem, akinek neveltetéséről amúgy szinte semmit nem tudunk, és akinek visszahúzódó jelleméről beszédesen tanúskodik önkéntes háttérbe húzódása öccse javára, 1575 után egy olyan ország kormányzására kényszerült, amelyet mélyen megosztottak a felekezeti viták. Világos, hogy a megbízatás elől nem térhetett ki, István igazában véve csak rá számíthatott a katolicizmus egyetlen támaszaként az országban, még saját családja egyéb tagjaira sem, akik inkább a reformáció felé hajoltak. Ez megmagyarázná, hogy Kristóf miért kéri annyiszor, szinte mániákusan, Krisztust, hogy védje meg a testben és lélekben egyaránt fenyegető ellenségtől. Nem volt könnyű megfelelni a kihívásoknak: katolicizmusa és betöltött hivatala arra predesztinálta, hogy megkezdje az ország újra evangelizálását, amely a hitetlen pogány török torkában élte mindennapjait. E nehéz munkában kénytelen volt egy protestáns udvar segítségére támaszkodni. Mindezen nehézségeket tetézte, hogy a felekezeti nézeteltérések nem kímélték a családi tűzhelyet sem. Köztudomású, hogy felesége, Bocskai Erzsébet kálvinista volt, aki a jezsuiták megjelenése után tíz körömmel próbálta kiragadni fiát a szerinte fenyegető kárhóztóból.

Vallásosságáról újra a róla többször is elismerő szép szavakkal megemlékező Bethlen Farkast idézem:

Végül Gálffy János felügyeletére bízta [Báthory Zsigmondot], kérve és buzdítva, hogy nevelje istenfélelemben, helyes beszédre, hogy az öregeket tisztelje, hallgasson a tanácsosok szavára, a törvények ellen semmit ne tegyen, őrizkedjék a gonoszságtól, és az özvegyeket és árvákat ne nyomja el, sem a régi szolgák iránt ne legyen hálátlan. *Miután mindenkitől elbúcsúzott, egész hátralévő idejét Dávid zsoltárainak mondásával, Jézus Krisztus szenvedéseinek az olvasásával töltötte. Attól kezdve ugyanis már igen szeretett fiát sem akarta látni, hanem míg kebléből az utolsó lehelet ki nem szállt, igen jámbor fejedelemként szüntelenül imádkozott, hogy megváltónk, Jézus Krisztus vegye kezébe a lelkét, míg meg nem hallgattatott.*¹⁰¹ [Kiemelés tőlem – K. T.]

A jezsuita rend már a halálakor elkezdte megkonstruálni a fejedelem *memóriáját*. Testét nem a székesegyházban, hanem a jezsuiták templomában temették el, halotti beszédet Leleszi mondott.¹⁰² Ránk maradt egy temetési *cantus*, és bár Kristóf síremléke megsemmisült, ezeket az egyháziakat, világiakat (a rendeket), diákokat és végül a családot is megszólaltató énekeket akár a halott fejedelem epitáfiumai-ként is olvashatjuk. Az uralkodók hagyományos erénykatalógusának legtöbb eleme – erdélyi vagy magyarországi gyakorlatban lehet, hogy így együtt példa nél-

¹⁰¹ BETHLEN, III, 124–125.

¹⁰² Kristóf temetési rendtartását lásd *Báthory levélváltása*, 274–277. Egy újabban felfedezett rendtartást HORN, *Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból*, 760–761.

küli változatosságban – megjelenik: *gloria/decus/pater Pannoniae, fidei regnique columna, defensor populi, spes Christicolis, inclytus... servator... cultor et optimus legis, iustitiae et materna spes bonis, sacrae fidei basis et anchora, regni procerumque rector, splendor patriae salusque, inclytus... peremptus Heros*. A legérdekesebbek mégis az iskolapártoló, pontosabban a jezsuitákat támogató tevékenységére rávilágító jelzők, mint a *scholae fautor... et patronus, cultor pietatis almae*.¹⁰³

Ami még szembetűnő és tanulságos, és csak erősíti a történeti emlékezetben alapvetően a protestánsok által hagyományozott Báthory Kristóf-képet, hogy az énekek a kultúra fejedelmeként és a béke őrzőjeként, de nem a béke *szerzőjeként* emlékeznek meg róla. Azaz a *kimondottan* katonainak számító erények, amelyek a *miles christianus*, az *athleta patriae* hagyományos ethoszának elengedhetetlen elemei, hiányoznak.¹⁰⁴ Ennek fényében talán nem túl merész az a következtetés, hogy a Kristóf személyével kapcsolatban hangoztatott *epitheton ornans*ok leginkább az ókori hagyományra visszautaló (erasmusi) béke fejedelmére illenek.¹⁰⁵

Báthory Kristóf emlékének protestánsok elleni polemikus éllel történő felmagasztalására kitűnő példa Vásárhelyi Gergely 1623-ban megjelent munkája:

Báthory István, kit Isten lengyelországi királyságra felemelt vala, oly kegyes úrfi volt, hogy saját városába, Somlyón bátyjával együtt, Báthory Kristóffal karba állván nagy ájtatosan énekelték az misét, oly veszedelmes időben, mikor ifjú János király ariánus eretnkségébe dühösködnék az anyaszentegyház ellen, barátokat városokból kiűzetné, uraknak birodalmokból szemtelen prédikátorok által egyházi embereket kergettetné.¹⁰⁶

A rendelkezésre álló források alapján annyi tehát határozottan állítható, hogy Kristóf alapvetően konfliktust kerülő, békés természetű ember volt, ugyanakkor mélyen vallásos is: ezért a gyermek lelkéért már a jezsuiták bejövetele előtt elkezdődött a csendes, de mindennapos harc férj és feleség között.¹⁰⁷ A rend 1580 előtt semmilyen szerepet nem játszott Zsigmond lelki fejlődésében, aki ekkor töltötte be 8. életévét, tehát a betelepülés időpontjában már elég nagy volt ahhoz, hogy

¹⁰³ Lásd Adattár 1. sz. iratot. Eredeti lelőhelye Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattár, Ms. I 310, Báthory protokollum (MTA Mikrofilmtár, B 1509). 19. századi másolatát lásd MNL OL Magyar Kamara Archivuma, E 149, Acta Transylvanica, 8. k.

¹⁰⁴ Például a nem kimondottan harcias jelentést hordozó, és inkább a kultúrhérosz alakját idéző *peremptus heros* egy sorral lejjebb követi a *cultor pietatis almae*.

¹⁰⁵ A protestáns hagyományban élő Báthory István-, illetve Báthory Kristóf-kép akár szembe is állítható, mivel az előbbi esetében a protestáns egyházakat sem kímélő harci erényeket, míg az utóbbi kapcsán pont fordítva, a fentebb említett erényeket hangsúlyozza a történeti emlékezet. KRUPPA, *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról*, 229–244.

¹⁰⁶ VÁSÁRHELYI, *Világ kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái*, 658. A műre Balázs Mihály hívta fel a figyelmemet.

¹⁰⁷ Kézzelfogható analógiaként hivatkozom az ecsedi nagyr, Báthory István és felesége, a katolikus Homonnay Fruzsina legendásan rossz házasságára, amelynek csak az egyik oka volt a gyermekáldás elmaradása, a másik a hitbéli különbözőségből adódott. JO I/2, 463, 470, 496.

lelkialkatának később Erdélyre nézve végzetesnek bizonyuló torzulásai bekövetkezzenek, vagy legalábbis első jelei megjelenjenek.

A fentebb mondottak alapján, néhány hipotetikus elemet felvállalva, némely ponton újragondolandónak tartom Báthory Zsigmond sokat emlegetett lelki torzulásával kapcsolatos vélekedéseket, amelyek eddig kizárólag a jezsuita rendben látták az ifjú fejedelem bigott katolicizmusa kialakulásának okát, a jezsuita nevelés bűnéül róva fel a végeredményt, labilis lelkialkatát, amely miatt később bekövetkezett Erdély katasztrófája.

A fejedelem nevelését az 1580. évtől Kristóf felesége, Bocskai Erzsébet és annak rokonsága akarata ellenére Báthory István a jezsuita rendre bízta. Kristóf halála, 1581 után is ők nevelték Zsigmondot, Gálffy János és Gyulai Pál, későbbi nevelői kevéssé tudtak beleszólni Báthory István életében. A rend pedig gondoskodott arról, hogy a régi, középkori Magyarország vallásossága újra feléledjen Erdély leendő urában. Neveltetését azok a középkorban gyökerező életeszmények jelölték ki, amelyekre a fentebbiekben már utaltam.

A családi gyakorlat oldaláról közelítve, az eszményeket legkönnyebben a névadási szokásokban ragadhatjuk meg, ami az ifjú fejedelem esetében a következőképpen alakult. Szent Zsigmond a 6. században élt burgundi uralkodók egyike, a középkor első szentjei közé tartozik, aki királyi méltóságot viselt. Kultuszának magyarországi előzménye Zsigmond király nevéhez köthető,¹⁰⁸ aki a szent tiszteletét akkor virágoztatta fel Magyarországon, amikor erekyéi a huszita felkelés miatt Prágából Budára kerültek 1424-ben, tiszteletére kápolnát is emeltetett.¹⁰⁹ Legendája a burgundok történetével kezdődik, majd a véres testvérviszályal folytatódik, amelyből Gundobadus, Zsigmond apja kerül ki győztesen. Gundobadus, ahogy a *Legende* megjegyzi, a gót törvényt követte, vagyis ariánus volt: „... maga Gundobadus a burgundok királya azokban az időkben a gót törvényeket látszott követni.”¹¹⁰ Fiát, Zsigmondot azonban katolikusként neveltette,¹¹¹ aki alighogy elérte a férfikort, máris az életszentség jeleit mutatta. Katolikus mivolta ellenére az ország rendjei királyukká választják: „Apja Gundobadus halála után, jöllehet a hitetlen burgundok a kevés rómaival együtt a gallokkal viszálykodtak Krisztus hite miatt, mégis ezt a kiváló férfiút, Zsigmondot választották királyukul.”¹¹² Királyként példamutató, szenthez méltó életet élt, megalapította a Saint Moritz-i kolostort, Szent Mórícnak és a thébai mártíroknak a tiszteletére. Őt és családját végül a pogány frankok ölték meg árulás következtében.¹¹³

¹⁰⁸ Erről legújabban TÓTH, *Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi dinasztikus szentkultusz*, 367–383. KLANICZAY, *Az uralkodók szentsége a középkorban*, 75–76, 285. A kelet-közép-európai uralkodó dinasztiák körül formálódó szentkultuszról lásd még GIEYSZTOR, *Politische Heilige im hochmittelalterlichen Polen und Böhmen*, 325–341. Zsigmond király váradi temetkezéséről KERNY, *Királyi temetkezések a váradi székesegyházban*, 165–166.

¹⁰⁹ *Magyarországi művészet* I, 206–207.

¹¹⁰ *Legende*, AIIIr. A téma első megfogalmazását lásd KRUPPA, *A Sas és a Sárkányfog*, 121–127.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo. AIIIv.

Szent Zsigmond neve a magyar forrásanyagban először Kézai krónikájában tűnt fel, aki szerint I. Péter magyar király apjának Vilmosnak volt a fivére.¹¹⁴ A kultuszát Magyarországon meggyökereztető Zsigmond halála után tiszteletéről nem sokat tudunk, személye és története mégis bekerült a magyar szentek panteonjába, amelynek reprezentatív gyűjteménye a már fentebb említett *Legende* volt. Erekléinek sorsa hasonló „karriert” futott be Közép-Kelet Európában. 1460-ban martirologium készült róla, majd a szent fejerekléjét II. Vencel I. Zsigmond lengyel királynak adta, aki Plosciba vitette. Báthory Zsigmond kortársa, III. Zsigmond lengyel király bazilikát építtetett a tiszteletére.¹¹⁵ Kultuszának elevenségét mutatja, hogy a szent állítólag megjelent II. Ulászló magyar királynak 1497-ben több cseh szent társaságában, majd 1619. november 8-án a prágai Szent Vitus székesegyházban.¹¹⁶ Ünnepe föltűnik a 16. század elején kiadott *Breviarium Strigoniense*kben,¹¹⁷ amelyek a szent ünnepét október 17-ére teszik Szent Gál ünnepnapjával egyetemben. A fenti adatok arról tanúskodnak, hogy Szent Zsigmond kultusza nemcsak Magyarországon, hanem Cseh- és Lengyelországban is népszerű volt a 16–17. században. Erre utal Szántó is, aki szent királyaink között őt emeli ki, mert az eretnekek (husziták) elleni harcban különösen nagy érdemeket szerzett:

Mit is mondhatnék Zsigmondról, a magyarok legnagyobb és legbölcsebb uralkodójáról, akinek minden tette, gondolata, törekvése uralmának egész ideje alatt nem volt más, mint a katolikus egyház kitartó, állhatatos, folyamatos és megtörhetetlen védelmezése? Aki a kereszténység épsége, a pápa tekintélye, a katolikus egyház békéjének és egységének érdekében vállalta az ellenségeskedést, a támadásokat, a háborúskodást és az életveszélyt.¹¹⁸

Szent Zsigmond magyarországi kultuszához egyetlen adatot kapcsolhatunk a 16. században, és ez éppen Báthory Zsigmond környezetéből származik 1595-ből. Az egyik jezsuita beszámoló szerint, amely a fejedelem havasalföldi hadjáratáról számolt be, a keresztény sereg táborában egy isteni jelként értelmezett fényes csillag tűnt fel október 17-én, Szent Zsigmond ünnepnapján:

¹¹⁴ *A magyar középkor irodalma*, 211–212.

¹¹⁵ PUTANICZ, *Vita Sancti Sigismundi*, 35, 66, 73–74, 79–80.

¹¹⁶ PUTANICZ, *Vita Sancti Sigismundi*, 82, 84–85.

¹¹⁷ *Breviarium strigoniense*, 305v. Az OSZK által őrzött 16. századi *Breviarium Strigoniense* kiadások mindegyikében szerepel ünnepnapja.

¹¹⁸ „Quid de Sigismundo rege Ungarorum prudentissimo et optimo imperatore dicam? Cuius omnis actio, ratio, cogitatio, totum denique tempus imperii nihil aliud fuit, quam constans, perpetua, fortis et invicta Ecclesiae catholicae defensio. Qui pro salute reipublicae christianae, pro autoritate romani pontificis, pro statu et pace Ecclesiae catholicae nullas sibi inimicitias, nullam vim, nullos impetus, nullum vitae discrimen vitandum unquam putavit.” MAH I, 718. Zsigmond király képe megtalálható azon a Filarete által készített hatalmas bronzkapun, amely máig a Szent Péter bazilika bejáratát díszíti. A bazilika magyar gyóntatójaként Szántó jól ismerhette ezt az ábrázolást, amely a pápai politika és a királyi reprezentáció darabjaként készült a XV. században. VÉGH, *Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól*, 98.

Szent Zsigmond ünnepnapján kevéssel hajnal előtt egy fénylő fáklyához hasonló jelenség tűnt föl az égen... Őfensége, amint ezt a jelet meglátta, igen megörült és rögvest az apostoli nuncius urat hívatta, hogy megmutassa neki is...¹¹⁹

A hadjáratról beszámoló olasz nyelvű avvisók említést tesznek arról is, hogy a szent ünnepnapját nagy pompával ülte meg.¹²⁰ Az 1597-es évből származik egy érdekes adatunk egy zászlóról: Malaspina lengyelországi pápai nuncius egyik jelentésében olvassuk, hogy a fejedelem mindent elkövetett azért, hogy a moldvai vajdától megszerezzen egy *Sigismundus rex* feliratú zászlót. Ez valószínűleg még I. Zsigmond magyar király idejéből származott, és valószínűleg nem is annyira az egyébként a Báthoryak kedvenc és patronált városában, Nagyváradon eltemetett magyar király, hanem a szent kultusza miatt volt fontos a fejedelem számára.¹²¹ Példája egészen a sírig elkísérte, mivel az egykori fejedelmet Prágában a Szent Vitus-székesegyház Szent Zsigmond-kápolnájában helyezték végső nyugalomra.¹²² A teljesen elszegényedett, sírkövet is csak egykori peregrinusa jóvoltából kapó Báthory Zsigmond a hozzá hasonlóan viszontagságos úton Prágába kerülő névadó szent közvetlen közelében talált nyugvóhelyet, aki halálában is hű maradt nevelői szellemiségéhez.

Összefoglalásul: A Báthoryak vallásosságában az a késő középkori spiritualitás érhető tetten, amelyet Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen képviselnek. Erre utalnak a névadási szokások (különösen a Zsigmond név), illetve a család szentföldi szerepvállalását számon tartó és hangsúlyozó, a 16. században is elevenen élő hagyomány. Ez a kegyesség Báthory Kristófban különösen erős volt, aki egyedülálló módon személyes céljait szolgáló imádságoskönyvet is hátrahagyott. Ugyanez a késő középkori kegyesség hatotta át és motiválta azokat a magyar jezsuitákat, akik Erdélybe telepedve formálták a dinasztikus propagandát. Ez a három hatás együttesen (de)formálta Báthory Zsigmond lelki alkatát. Az ő élete és politikai döntései mindennél ékeesebben bizonyítják, hogy milyen erős maradt az a Báthory-patronátus által a jezsuiták spiritualitásán keresztül életben tartott késő középkori kegyesség, amely Báthory Zsigmond időszakára szinte nyom nélkül elenyészett, de amely ahhoz mégis elegendőnek bizonyult, hogy egy kellően labilis lelkületű uralkodó miatt egy ország életét, így a jövőjét is, más irányba terelje.

¹¹⁹ „In festo Sancti Sigismundi mane ante auroram apparuit quasi fax quadam ardens in coelo... Et serenissimus, ubi hoc signum vidit, plurimum exhilaratus est, et statim illustrissimum nuntium apostolicum ad idem videndum vocari curavit.” MAH IV, 162–163.

¹²⁰ „...la qual essendo guardata dal Principe con ogni devotione, et solennitá.” MTAKK, Veress-hagyaték, Ms 469, Avvisi, 199–200.

¹²¹ *Documente*, V, 5.

¹²² „...sepolto...nella capella di San Sigismondo di quello arcivescovato.” MTAKK, Veress-hagyaték, Ms 469, 714. Mág ott található a vörösmárvány sírkő a kápolna falába süllyesztve. Fedelére a Báthory-címet faragták.

Családi tradíció és eredetmítosz a Báthory-ellenes és a Báthory-párti propaganda tükrében

Barbárság és kegyetlenség mint az idoneitas és a legitimatio cáfolatai

Az előző fejezetben azt igyekeztem bizonyítani, hogy a Báthory-család és a jezsuiták hogyan találtak egymásra a késő középkori vallásosság spiritualitásában. Ebben a szellemben nevelkedett István és Kristóf, ezt a szellemiséget hozták magukkal azok a magyar jezsuiták, akik hatalmas hévvel kezdtek hozzá az újraplántáláshoz az eretnek Erdélyben. Láttuk azt is, hogy Zsigmond nevelésekor szilárd alapra, a *pietas Bathorianára* építhettek. Az országnak és a dinasztíának a helyzete azonban a két nagyhatalom árnyékában igen bizonytalan volt. Nemcsak arra volt nagy szükség, hogy az utódot (mivel Istvánnak nem volt gyermeke, csak unokaöccsei) jól felkészítsék az uralkodásra, hanem arra is, hogy szilárd külkapcsolatokat építsenek ki, sőt, ha lehet növeljék mozgásterét. Röviden, a dinasztíának további támogatókat kellett szerezni. Legkézenfekvőbb megoldásnak a propagandisztikus eszközök szempontjából a késő középkorban népszerű, az uralkodó dinasztíák által is előszeretettel felhasznált és az előző fejezetben részletesen tárgyalt szentkultusz mellett a gazdag családi tradíció egyéb elemei, a nemzetségi eredetmondák felhasználása kínálkozott.

A Báthory-család eredetét tekintve két hagyományt őrzött. Bonfini¹²³ szerint a Báthoryak őse Batho pannon király volt, Attila hun király kortársa. Mivel Kézai óta a hun–magyar rokonság a magyar nemesség eredetének legfontosabb hivatkozási alapja, az Attila egyik hadvezérével való rokonság fikciója a család előkelőségének igen fontos bizonyítéka volt. A legendás eredetmonda keletkezésének körülményeiről sajnos nem tudunk többet, mint ahogy a másik nemzetségi mondáról sem, amely szerint a nemzetségalapítót Bátorinak hívták, aki az ecsedi lápban legyőzött egy sárkányt. Mindkettőt megőrizte Bethlen Farkas, aki Erdély történetéről írott munkájában a család eredetét illetően gyakorlatilag minden olyan adatot elmond, amelyet a 17. században tudni lehetett a Báthoryokról:

Ennek a családnak az eredetét egyesek régebben Bathustól, Pannónia királyától vezették le, akitől az idők során a Bathok vagy Balthák családja származott. Mert Baltha gót nyelven merészt jelent (magyarul Báthor): innen származott

¹²³ BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, 16.

Alarik, a vizigótok királya, az ő halála után pedig Ataulf hasonlóképpen a vizigótok királya lett. Hogy ezek milyen nagyhíreűek voltak, Bonfinius tanúsítja. Az ő utódaik kedvezőtlen körülmények miatt Alemanniába költöztek. Innen az ugyanebből a nemzetségből származó vazenburgi Vencellinus Szent István király alatt visszatért Pannóniába és oly jó viszonyba került vele, hogy a pannóniai (dunántúli) nemesség feje lett s méltónak mutatkozott arra, hogy az isteni királynak Kupa az utolsó somogyi vezér elleni hadjáratában az egész sereg fővezére legyen. Az ő dédunokájától, név szerint Mártontól származott a Báthornak nevezett Opos, aki más hőstettein kívül Salamon király alatt háromszoros párviadalban tüntette ki magát. Erről Thuróczi történelme bőven szól.

Megtudjuk a sárkányos címer eredetét is:

Tettéért címerül lobogót, három részre osztott zászlót kapott, amilyent díszként a lándzsa hegyére szoktak tűzni. Ezt a nemes és régi jelvényt Báthory Vid, egy bátor és szilaj ember három sárkányfogra változtatta, amelyeket a sárkány körbe forogva és farkát szájával elnyelve keretez be, azért, mert azt tartották róla, hogy az ecsedi mocsarakban megölt egy sárkányt. A későbbi időkben általában farkasfogaknak nevezték ezeket a fogakat.¹²⁴

Bethlen tökéletesen összefoglalta a Báthory-családdal kapcsolatban megfogalmazódó, több forrásból származó, többretegű hagyományt. Batho pannon királyról nem tudunk meg többet Bonfinitől sem, akitől Bethlen merít, csak annyit, hogy az adatot a görög történetírótól, Sztrabontól vette át.¹²⁵ Nyilvánvaló, hogy Bonfini a család iránti megkülönböztetett tiszteletből tette bele krónikájába a feltételezett ősapát, talán a család egyik tudós, egyetemet járt tagja, Báthory Miklós váci püspök irányában téve gesztust. Erre látszik utalni, hogy az általa használt pecséteken nem zászlót, hanem már térbeli hatású fogábrázolást láthatunk, de gondolhatunk a másik, az ecsedi ágba tartozó, a kenyérmezei győztes István erdélyi vajdára is.¹²⁶ Batho személye kiválóan alkalmas volt arra, hogy szittyá eredettel ruházza fel az ország akkor már egyik legbefolyásosabb családját. Ez a legendás hagyomány aztán idővel újabb részletekkel gazdagodott: Michael Pieczkonius urának, Rudolf császárnak és Báthory Zsigmondnak ajánlott és 1597-ben megjelent munkájában a humanista etimologizáló divatot követve a hunok és Hunyadi között vont párhuzamot, akinek vitézségét követendő példaként állította Erdély fejedelme elé.¹²⁷

¹²⁴ *Báthory István emlékezete*, 81–82. Ugyanakkor Szamosközy (részben) ellenállva a Bonfinit kísértésbe hozó etimologizálásnak, a családnevet a magyar bátor szóból vezeti le. BALÁZS–MONOK–TAR, *Az első magyar ars historica*, 81.

¹²⁵ BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, 16.

¹²⁶ BERTÉNYI, *Báthory Miklós címerének néhány problémája*, 59–60.

¹²⁷ „Et meministis adhuc Hunni et meminisse potestis / HVNNIADES qualis, vel SCANDERBEIA virtus”... / O vere Hunniades Sismunde Auguste Batori / Non tibi in adversum quisquam de gentibus iret”. PIECZKONIUS, *Classicum Adversus Bellum Turcicum*, C2r.

Nem nehéz felfedezni Pieczkonius szavaiban a nyugati világban élő sztereotípiákat a magyarok katonai erényeiről, bátorságáról, a kereszténység védőbástyája toposzról, amely szent királyaink és Hunyadi János alakjaiban testesült meg a nyugati olvasó szemében is.¹²⁸

Érdekes, hogy a Báthoryak, akik a Szilágyi család révén rokonságban álltak a Hunyadiakkal, nem tartották számon ezt a rokonságot.¹²⁹ Valószínűleg nem tudtak róla, Gyulafehérváron pedig lépten-nyomon az ő emlékeikbe és kultuszukba ütköztek.¹³⁰ A kormányzó, Hunyadi János sírja a Szent Mihály-székesegyházban akkor még eredeti helyén, a főoltár közelében (ma a bejáratától jobbra, az oldalhajóban) állott, hogy a templom névadó szentjének karizmájából minél nagyobb mértékben részesedjen. Ma ismert szarkofágját 1533-ban Szapolyai János állította Statileo János erdélyi püspökkel.¹³¹ Két harcos szent karizmájának csomópontjában nyugodott a kormányzó, akinek a kultusza a 16. században teljesedett ki. A gyulafehérvári templom, amely ekkor a protestánsok kezében van, a hozzáépített fejedelmi rezidenciával együtt a fejedelem és a kortársak számára a dicső múltat jelképezte. Ezt a szentségektől átitatott örökséget kapta a „nagy” Báthory Istvántól. Veit Marchtaler, aki Báthory Zsigmond tetteit külön munkában örököltette meg és Erdélyben is járt, a Szent Mihály-templom falaira kiakasztott török hadizsákmányról és egy Hunyadi-képmásról, talán egy domborműről is említést tesz:

...akinek síremléke, miként márványból faragott képmása és bátor tetteinek bizonyítékaként győzelmi trófeái, amelyeket a dolgok örök emlékezetére fiá-

¹²⁸ A cseh humanista műve szépen illeszkedik a Báthory Zsigmond alakja körül különösen a győztes havasalföldi hadjárat után a prágai udvar hatására kibontakozó képi propagandába. Ennek egyik jellemző darabja Alitenius Gatti Zsigmondot ágaskodó lovon páncélban ábrázoló metszete. A fejedelem jobb kezében marsallbotot tart, a háttérben gomolygó csatajelenet látható. CENNERNÉ, *Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratának grafikus képei*, 21. kép. A kereszténység védőbástyája toposzról a szakirodalommal együtt bőven lásd HOPP, *Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje*. A Hunyadiak körül kialakult kultuszról, illetve annak epitheton ornansairól GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei*, 193–210, szövegeiről *A magyar középkor irodalma*, 851–854, 878–879.

¹²⁹ Másféle rokonságot azonban már a kortársak is számon tartottak: a már említett ecsedi Báthory István erdélyi vajdáról egy 1490-ben született milánói követjelentés kiemelte, hogy Hunyadi János tanítványa volt. NEUMANN, *Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt*, 89.

¹³⁰ Hunyadi János alakja körül, leszámítva most a délszláv népeket, már a XV. században kultusz kezdett kialakulni a nyugati világban is. Petrus Ransanus Hunyadi személyével kapcsolatban megjegyzi, hogy „...századunk valamennyi történetírója ugyanis nagyon jól ismeri Hunyadi János híres nevét, akit a nyugati népek Fehér János Johannes Blancuss néven szoktak emlegetni.” RANSANUS, *A magyarok történetének rövid foglalata*, 49–50. A fehér lovag alakjáról a korabeli burgund történetírásban lásd CSERNUS, *Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban*, 94–117.

¹³¹ RITOÓKNÉ, *Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei*, 297. A székesegyház sírjainak elhelyezkedéséről legutóbb SZABÓ, *Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban*, 19–20.

nak, Lászlónak az epitáfiumával együtt közszemlére állítottak, most is láthatók Gyulafehérváron a vajdai palotában.¹³²

Valószínűleg ennél a képmásnál folytattak Báthory Zsigmond és kegyencei szellemidéző szertartásokat, amelyekről az élesen Zsigmond-ellenes Szamosközy tanúskodik, akinek szemében ezek a szeánszok ura hitványságának bizonyítékai:

Nem hiányoztak a mágusok és szellemidézők sem, akiknek átkozott mesterkedésével a gyulafehérvári nagyobb palotában Hunyadi Jánosnak és más, rég halott embereknek az árnyait megidézttette, és tőlük vállalkozásainak kimenetelét tudakolta.¹³³

Hasonlóan érdekes az erdélyi szász történetíró, Josephus Trausch által összeállított *Chronicon* egyik bejegyzése, aki ugyan nem éppen szellemidézést, de ahhoz hasonló valamit emleget, 1590-ből:

1590. A második ellipszis idején ugyanabban az időben. Két napot és holdat lehetett látni, amelyet a fejedelem egy elegáns kis látcső segítségével kíváncsian figyelt, és kíséretéhez, Marcello Squarcialupihoz és Hunyadi Ferenchez fordulva megkérdezte, vajon mit jelent mindez, akik azt válaszolták, hogy az ellipszisek a törököt pusztulással fenyegetik, amely a mi csillagzatunk alatt fog bekövetkezni stb., stb. Amire a fejedelem azt válaszolta: ó, bárcsak én lennék, aki által Isten porba sújtja a törököt.¹³⁴

¹³² „...cuius et monumenta velut in marmore exculpta eius imago et fortia facta victoriarum trophaeae in perpetuum rei memoriam in aede palatij, Albae Juliae, simul et filii Ladislai Epithafium, in hunc etiam diem usque conspicienda proponuntur.” Vitus MARCHTALERUS, *Rerum a Sigismundo Bathori... gestarum...* h.n. 1595, Cv. Ilyen képmásokat már a rómaiak is állítottak halott őseik tiszteletére, amelyen a halott titulusai mellett feltüntették tetteit is. Ezeket a képeket vitték a temetési menetben a halott előtt. Németh S. Katalin két ízben is kifejtett ellenvéleménye szerint a szerző művei elmarasztalják Báthory Zsigmondot. A fentebbi művet nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyó állítást ebben a szövegben semmi nem bizonyítja, sőt éppen az ellenkezőjét olvashatjuk: a fejedelem által vezetett győztes hadjáratról írott munka erre amúgy is igen kevésbé lett volna alkalmas. NÉMETH S., *Utazások Magyarországon és Erdélyben*, 3–23; Uő, *Erdélyi fejedelmi udvar Marchtaler útleírásában*, 334, 338. A falakra aggatott fegyverek ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy kritikával kezeljük Szamosközy egy másik adatát is, amely szerint 1598-as lemondása után a Hunyadi-relikviák egyszerű hajdúk kezébe kerültek. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a templom falára aggatott trófeákat hordták szét. Ezt alátámasztja Gyulaffy adata, aki szerint Zsigmond a toszkán segédcsapatok parancsnokának, Silvio Piccolomininek adta Hunyadi János kardját (és nem egy hajdúnak): „Az fejedelem szép ajándékokat adott neki, et inter alia Hunyadi Jánosnak egy szép szablyáját, kit Piccolomineus nagyra bocsúlt.” *Gyulafy Lestár följegyzései*, 30. De persze feltételezhetjük azt is, hogy a fejedelemnek több ilyen, egykor Hunyadi birtokában lévő kardja is volt.

¹³³ SZAMOSKÖZY, 65.

¹³⁴ „1590. Fuere etiam 2. ecclipses circa illa tempora. altera solis, altera lunae, utramque Serenissimus Princeps per specillum perelegantissimum conspiciens, quid significaret, ab adstantibus

Szamosközy a szellemidézéseket a hitvány alakokkal teli, babonaságokban hívó gyulafehérvári udvar jellemzésére használja, mivel az ő szemében ez a Hunyadiak alakja körül kialakult, szinte vallásos tiszteletnek a kifordítása, amely ugyanakkor a fejedelempárti propaganda egyik központi eleme volt.

Erről a dicső törökverő ősök kiontott véréhez és csontjaihoz tapadó szinte vallásos tiszteletéről már Bonfini tudósít Hunyadi Mátyás halála kapcsán:

A nemesség, amely azon kesergett, hogy a fárasztó háborúskodás fölemészti, most az általános és egyenkénti pusztuláson rémülködik. Egyesek azt gondolják, hogy az isteni Mátyás szent maradványait ki kellene emelni a sírból, végighordozni az ország határain, vigyék szembe vallásos tisztelettel az ellenséggel, máskülönben azt elüldözni nem lehet.¹³⁵

Ez a hiedelem élt tovább a 16. században a végvári katonaság között. Rendkívül érdekesen világítja ezt meg Csányi Ákosnak Nádasdy Ferenc familiárisának egyik levele:

Jaj-jaj nekünk és egész kereszténységnek Erdély veszedelme. Könnyebbítse az Úristen Hunyadi János vajda testén a földet, és adja neki az örök életet. Erdélyiekkel nagy erős viadallal, és sok vér hullásával a törököt néhányszor kiverte. Kinek teteméről jusson eszébe valamely jámbor kereszténynek a József szava. Ha a dolog kényszeríti követni Izrael népének útját.¹³⁶

Hasonlóképpen bizonyult kétélű fegyvernek a Hunyadi név párhuzamba állítása a hunokkal. Attila szerepének értékelése eleve meglehetősen problematikus: gondoljunk csak Kallimakhosz *Experiensre*, aki Attilát, és rajta keresztül III. Frigyes császár ellenlábását, Mátyás királyt vérvívó barbárnak állította be.¹³⁷ A 16–17. századi olasz nyomtatványok ékesen árulkodnak arról, hogy a hunok korántsem ör-

sibi Doctoribus, Francisco Hunyadino, et Marco Sqvarcialupo, quaerit, qui dum respondent: minari ecclypses istas interitum Turcis, idque futurum a quodam sub polo nostro etc. etc. Ibi gestabundus Princeps dixit: o utinam ego essem, per quem humiliaret Deus Turcam.” *Chronicon*, I, 83/196. jegyzet.

¹³⁵ BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, 901.

¹³⁶ *500 magyar levél a XVI. századból*, 360–361. Az ószövegségi hely a következő lehet: „Én meghalok. Isten majd meglátogat benneteket és visszavezet arra a földre, amelyet Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak esküvel megígért.” Azután megeskette Izrael fiait: „Ha majd Isten meglátogat benneteket, vigyétek el csontjaimat magatokkal!” Ter, 50, 24, 26. Vagyis, ahogyan József alakja összefonódott Izrael népének szabadulásával és az Ígért Földjéért folytatott harcával, úgy fonódott össze a magyar nemesség szemében Hunyadi alakja is a magyar nemzetnek a törökkel vívott élet-halál küzdelmével.

¹³⁷ KARDOS, *Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrezonjáról*, Bp., 1931, 43–65. Attila negatív itáliai megítéléséről a vonatkozó szakirodalommal együtt lásd még SZÖRÉNYI, *Tanulmányok Mátyás királyról*, 85–86. Attiláról, illetve a hun hagyományról legújabban lásd ÁCS, „Is-ten haragja – magyarnak példája”, 149–172.

vendtek osztatlan népszerűségnek Nyugaton, és ez árnyékot vetett a magyarokra is.¹³⁸ Már a 14. századi népkönyvekben, amelyeket a következő két évszázadban népszerűségük miatt többször is kiadtak, megfogalmazódott, hogy Attila egyik felmenője kutya volt, a hunokat pedig hol a szaracénokkal, hol a törökökkel azonosították.¹³⁹ Nem csoda, ha Antonio Bonfini Attila-képe is ellentmondásos: az olasz szerzőnél egyszerre bölcs és igazságos, illetve kegyetlen, vérszomjas és istentelen uralkodó.¹⁴⁰ Bő fél évszázaddal később Oláh Miklós kancellár *Attilájában* már jóval elnézőbben kezelte a hun királyt, mivel az *Attila* és *Hungaria* című műveit azzal a szándékkal írta, hogy a török iga alatt nyögő Magyarország ügyét megismertesse a humanista világgal. Jóllehet a király kegyetlenségét bőségesen ecseteli művében, és kitér a remete alább idézendő esetére is, Róma alatt mégiscsak meghajtja a fejét, és enged Leó pápának, mondván, hogy számára elég, ha a világ egykori ura elismeri az ő hatalmát, de leginkább azért, mert a pápa feje fölött kivont kardú öregembert látott, aki halállal fenyegette őt, ha nem hajt fejet.¹⁴¹ Oláh tollán így válik egy csapásra jámbor emberré a rettegett és vérszomjas pogány. Egyértelműen pozitív szerepben tűnik fel azonban Valkai András énekében, aki még János Zsigmond idején írta *A magyar királyoknak eredetéről*.¹⁴²

Az Attila-kultusz problematikusságának szép magyar példája Kozárvári Mátyás *A régi magyaroknak első bejövésekről* címmel írott históriás éneke. A szöveg keletkezésével és a szerző személyével kapcsolatos eredményeket legújabbban Ács Pál foglalta össze.¹⁴³ Ezek szerint Kozárvári fejedelmi tisztviselőként készítette művét, célja az oroszországi háborúra készülő király alakjának népszerűsítése volt, amelynek hátterében felsejlettek a magyar királysággal, a törökellenes szent háborúval kapcsolatos aspirációk, illetve az antitrinitáriusok ellen hozott intézkedések is. Ha azonban az ének tendenciáját nézzük, vagyis hogy miként állította be, jellemezte a hunok nagy királyát, Attilát Kozárvári, rálelhetünk a mű elkészí-

¹³⁸ Elég ehhez a korabeli magyar vonatkozású itáliai nyomtatványok áttekintése; POLGÁR, *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben*, 37–41, KRUPPA, *Magyarország és a magyarok a 16–17. századi itáliai közvéleményben*, 65–80. A Báthory-propaganda ugyanakkor felhasználta az Oláh által közvetített pozitív Attila-képet is. Erről lásd Leonhard Uncius műve kapcsán BITSKEY, *História és politika. Leonhardus Uncius verseskötete a magyar történelemről*. http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Bitskey_Istvan.pdf.

¹³⁹ OSZKÁR, *Attila az olasz hagyományban*, 82–83, 85, 91, 101, 105, 109. A *Storia d'Attila*, amely a hun uralkodó egész élettörténetét tartalmazza, éppen a *Viridariummal* egy időben, 1583-ban jelent meg Velencében. ECKHARDT, *Attila a mondában*, 143–216.

¹⁴⁰ BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, 77–78, 87–92. A Mátyás kori Attila-kultuszról bővebben KARDOS, *A magyarországi humanizmus kora*, 175–181, KLANICZAY, *A kereszteshad eszméje és a Mátyás mítosz*, 166–191, ill. 175. jegyzetet.

¹⁴¹ *Humanista történetírók*, 382–383. A motívum régiségéről és a festészetben is nyomot hagyó hatásáról lásd ÁCS, *Átszítált idő*, 155–159.

¹⁴² RMKT XVI/IX, 22–116. Az énekről legutóbb vö. MIKÓ, *Valkai András Báthori-genealógiája*, 583–599.

¹⁴³ ÁCS, *Attila-kultusz a Báthory-korban*, 113–119; Uő, *Az idő ósága*, 204–211. Kozárvári énekének szövegét lásd RMKT XVI/11, 13–45, 389–400.

tésének egy másik lehetséges magyarázatára is. Attila ugyanis bármennyire vitéz uralkodó, bármennyire is sarka alá gyűrte a világot, mégis csak pogány, akinek törvényszerűen el kellett buknia Istennel szemben. Sikerei csúcspontján találkozik egy remetével, aki figyelmezteti, Isten őt küldte, hogy bűneiért megbüntesse a világot, de sikerei nem tartanak örökké:

Csak addig tart rajtad az ő kegyelme,
Míglen jól állsz, Attila, tisztedben,
De még is nem vőtted azt te eszedben,
Ki légyen az Isten az te éltedben.¹⁴⁴

A remete – aki egyébként mindegyik, Attila történetét előadó szerzőnél szerepel – istentelennek nevezi a hun királyt, amin azt érti, hogy nem keresztény. Ennek tudható be, hogy kegyetlen, az igazakat inkább üldözi, mint a gonoszakat. A szöveg több helyen is utal a király vadságára és kegyetlenségére, így például a remete megjelenése előtt nem sokkal a 69. versszakban, amelyben a reimsi papság legyilkolásáról olvashatunk.

Beljebb méne Rema várast megszállá,
Azt is nem sok üdő múlva megvía,
Minden marhájokban zsákmányt hányatá,
Sok községet, papokat levágtá.¹⁴⁵

Győzelmei, így a remete, ellene és népe ellen fordulnak, hacsak meg nem ismeri teremtmőjét, vagyis nem tér meg.

Reménytelen lészen az te életed,
Ha az Istent nem féled s nem böcsülöd
Szeressed az igazságot, kövessed,
Kit ha nem mivelsz, hirtelen halálod¹⁴⁶

Erre azonban nem kerül sor, áldozatot ugyan bemutatnak, amelynek végeredménye aggasztó, a király azonban nem törődik vele. Nemsokára következik a döntetlen catalaunumi csata, majd Attila meghal, és vele együtt elvész a Hun Birodalom, csak a nép maradéka, a székelyek élnek túl, akiknek a bemutatásával végződik az ének.

Kozárvári a megtérésre helyezi a hangsúlyt: Attila és birodalma megmenekülhetett volna, ha komolyan veszi a remete tanácsát, és a barbárságból keresztény hitre tér. Éppen ezért a konfliktus nem a király és ellenségei között, hanem a keresztények Istene és a rá nem hallgató uralkodó között húzódik.

¹⁴⁴ RMKT XVI/11, 28. Ács, *Átszítált idő*, 160.

¹⁴⁵ RMKT XVI/11, 27.

¹⁴⁶ Uo. 29.

Az utolsó versszak a székely szabadság elvesztésének okát adja elő. Az ok a pártoskodás, amellyel Kozárvári a székelyek két, 1571. és 1575. évi mozgalmára, illetve felkelésére utal. Az előzőt Báthory hatalomra kerülésekor indították jogaik visszaszerzésére, cserébe politikai támogatásukért, az utóbbit Báthoryban való csalódásuk után Bekes támogatására. A székelyeknek azonban nemcsak a vérokonság miatt van köze Attilához, illetve a hunokhoz.

Attila kegyetlen, istentelen, alattvalókat eltipró kormányzásának oka megtérésének elmaradása, a halála nyomán fellépő pártoskodásnak pedig az országvesztés, a hunok bukása lett a következménye. A bukás tehát a bűn, illetve az annak következtében lesújtó isteni büntetés következménye. A székelyek megmaradása ugyanakkor végső soron az isteni gondviselés műve. De miután letelepedtek Erdélyben, János Zsigmond és Báthory István uralkodása alatt újra beleestek a pártoskodás bűnébe, amely egykor Attila bűnének következményeként eleik vesztét okozta. Az ének világos párhuzamot von a pártoskodásuk miatt a romlást a saját fejükre hozó hunok és közvetlen leszármazottaik, a székelyek közt. Ez utóbbiak még saját nevüket is megtagadták, amikor székelyeknek kezdték hívni magukat:

Ezek magokat elnevezték vala,
Magyar nevet rólok tagadták vala,
Székely nevet magoknak adták vala,
Magokat székelynek nevezték vala

...

Ezek most különb törvényben élnek, laknak
Erkölcsből is magyartól külön vagynak¹⁴⁷

Művének elején Kozárvári leírja, hogy a magyaroknak régen nem volt királyuk, csak kapitányaik, akik egyenrangúak voltak. Majd Pannonia elfoglalása után úgy döntöttek, hogy uralkodót választanak maguknak; így lett Attila az első királyuk.¹⁴⁸ A királyi hatalom eredetéről hasonló szellemben először Kézai Simon írt. Szűcs Jenő állítása szerint az Itáliában, Bolognában tanuló klerikus a kor legmodernebb politikai eszményeit hozta haza, amelyeket a magyar történelemre alkalmazott, és műve maradandó hatást gyakorolt a magyar rendi felfogásra.¹⁴⁹ Kozárvári azonban ezeket nem közvetlenül tőle, hanem Thuróczynál, Bonfininél, de a *Tripartitum* bevezetőjében is olvashatta.¹⁵⁰

¹⁴⁷ RMKT XVI/11, 42. Kozárvári a magyar krónikahagyománynak ezt a motívumát kissé átalakítja: ott ugyanis az áll, hogy Attila után kitörő belháborúban vereséget szenvedett, és az elmenekülő hunok, hogy életüket mentse, hunról (és nem magyarról) változtatták a nevüket székelyre.

¹⁴⁸ RMKT XVI/11, 19.

¹⁴⁹ Szűcs, *Nemzet és történelem*, 464–502.

¹⁵⁰ A Kézainál már kifejtetten olvasható rendi ideológia kifejtését lásd WERBŐCZY, *Tripartitum*, 64–67.

A székelyek tehát a hunok közvetlen leszármazottai és a hun nemzet hajdani nagyságának örökösei. Bűnük, hogy pártoskodtak, pedig az országot megszerző és megvédelmező erő az egységben rejlik és az egy akarattal történő választásban. A közakarattal megválasztott fejedelemnek – akit, ne felejtünk el, a nép vezetői hatalmaztak fel az uralkodásra – engedelmeskedni kell, különben kitör a testvérháború. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a közakarattal megválasztott, de *pogány* király szükségszerűen vitte pusztulásba a népét. Vagyis a nép és az uralkodó egymásra vannak utalva. A történetnek ez a tálalása nem hiszem, hogy egyértelműen a Báthory-propaganda érdekeit szolgálta volna.

A nyilvánvaló ellentmondás okát nem tudom megmagyarázni, mindazonáltal néhány megjegyzést fűznék a fentebbiekhez: Kozárvári Kovacsóczy Farkas bizalmasa volt, aki nem okvetlenül azonosult mindenben – például a rekatolizáció kérdésében – ura Erdély jövőjét illető elképzeléseivel. Az éneket *ifjabbik* Báthory Istvánnak ajánlotta, akinek vallásosságával kapcsolatban többször fogalmazódtak meg katolikus szempontból kételyek, főleg egykori nevelői, a jezsuiták részéről. A fenntartásoknak lehetett némi alapja, a szakirodalom meggyőzően állítja, hogy az ifjabbik Báthory nem kellő, pontosabban nem a kívánatos irányban történő előmenetele miatt a király aggódott, sőt, egy időre ejtette is unokaöccsével kapcsolatos terveit. 1580-ban, a mű megjelenése utáni évben ifjabb Báthory István nagybátyja megkérdezése nélkül összeházasodott Bebek Annával, amivel jelezte, hogy jövőjét a család magyarországi ágához, amely akár a somlyói, akár az ecsedi ágat nézzük, zömében kálvinista volt, igazodva tervezi, amivel felborította a király dinasztikus elképzeléseit.¹⁵¹ Ezért úgy vélem, Kozárvári *általában* a kegyetlen és igazságtalan, azaz istentelen kormányzás veszélyes következményeire akarta felhívni a figyelmet. Mindezek figyelembevételével Kozárvári művét Attila mindenki által ismert történetének parabolájaként olvasom, amelynek mondanivalója a Dávid Ferencsel való leszámolás (1579) következtében előállt belpolitikai helyzet fényében értelmezhető, amelybe ugyanakkor beleértendő a jezsuiták behívása az ország vallásügyi rendelkezései megsértésének árán még ugyanebben az évben. Mindebből tehát az is következik, hogy a székely elégedetlenség az énekszerzés motiváló tényezőjeként kiesik, mivel a székelyek és Attila közt az igazi kapocs nem vérségi – persze az is –, hanem sokkal inkább morális, tudniillik egyik is, másik is fellázadt a felsőbbség ellen, ami isteni közbeavatkozást provokált, egyik esetben halálos következménnyel, a másik esetben a halál egy másik formájával, az arc, azaz a név, az identitás elvesztésével. Ezért Kozárvári énekét, ahogy az imént már megpendítettem, inkább a (világi) felsőbbséggel szemben megfogalmazott kritikának, mint a Báthoryakat propagáló munkának tartom.

Attila Kozárvári által többször is hangsúlyozott vadsága, kegyetlensége arra hívja fel a figyelmet, hogy a hun királyt elmarasztaló megjegyzések, kritikák nem kerültek el a Báthory-dinasztiát. A keresztényeket gyilkoló király alakja tehát nem igazán volt alkalmas arra, hogy a Báthoryak felhasználják dinasztiájuk népsze-

¹⁵¹ HORN, *Báthory András*, 41–42.

rűsítésére, illetve, hogy a hun király alakját a magyar történelem Szent István és László által reprezentált panteonjába helyezzék. Szántó István, aki nem habozott a szent királyok sorát felvonultatni Báthory István előtt, a Róma ellen vonuló Attiláról mélyen hallgatott. De hallgatott az országot politikai okokból a keresztény államok közösségébe bevezető István apjáról, Gézáról is, aki a bizánci rítusú kereszténységet követte.

A család kegyetlenségével kapcsolatos mendemondák két forrásból származhattak: a Habsburg-udvarból, amelynek szemében 1571 óta szálka volt a Báthory-dinasztia hatalma, illetve magából Erdélyből, a protestáns felekezetek, főleg az unitáriusok részéről, akiknek mozgásterét a cenzúrarendelet, majd az 1579. évi innovációt tiltó törvények és a Dávid-per következtében jelentősen szűkítette. Ez a propaganda nyilván nem szándékoltan érintkezett a Habsburg-ellenérdekekkel, gondoljunk csak a Boroszlóban mozgolódó, az antitrinitáriusokkal kapcsolatos fenntartó Dudith András személye körül tömörülő, Báthory-ellenes szervezkedőkre, illetve a Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány szárnyai alatt meghúzódó Bekes Gáspárt támogató erdélyi menekültekre.¹⁵²

A Báthory-család barbárságával kapcsolatos vádak másik forrása a gyulafehérvári udvarba visz el bennünket, amelynek egykor tevékeny tagja volt Giorgio Tomasi fejedelmi titkár, és amely egyáltalán nem volt egységes a Báthory-dinasztia megítélését illetően. Báthory Istvánt az erdélyi rendek jóval kisebb hányada támogatta, választása pedig finoman szólva illegitim volt (a szultáni kinevezést a választás *előtt* megkapta). Ráadásul katolikus volt, ezért megválasztását elsősorban biztonságpolitikai szempontok indokolták, és nem népszerűsége. Trónralépése után, mint arra már fentebb többször utaltam, cenzúrarendeletet adott ki, valamint az újítást tiltó törvényt, amelyekkel egyértelműen jelezte az új kurzus kezdetét.¹⁵³ Természetes, hogy a székelyek és a Bekes-párt elleni fegyveres fellépés után politikájának bírálói nyíltan nem mertek fellépni ellene, maradt tehát az óvatosan megfogalmazott kritika, mint például Kozárvári éneke.

Nyilvánvaló volt a két uralkodó, az előd, János Zsigmond és az utód közti felfogás- és habitusbeli különbség, amely az uralkodók propagandisztikus képmásában is nyomot hagyott. János Zsigmondról még a mindenkivel szemben rosszindulatú

¹⁵² A bécsi állami levéltár Hungarica osztálya nagy mennyiségű anyagot őriz a Habsburgok lengyel királysága érdekében agitáló Dudithtól. Tevékenysége kiváltotta a király haragját is: amikor Dudith egyik frissen megjelent művét odaadták neki, amelyből nyíltan kiderült, hogy szerzője ariánus, nem fogadta el azt, hanem teátrálisan a tűzbe dobta. MAH II, 398. A Habsburgokkal vívott propagandaháborúhoz HOPP, Az „*antemurale*” és „*conformitas*” humanista eszméje, 132–162, és CSORBA, A humanista Báthory István. Dudith tevékenységéről a lengyel királyválasztásban lásd ALMÁSI, Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában, 45–47. A magyarországi szervezkedők egy illusztris tagjáról, a Habsburg-ügynökként boldoguló egykori Bekes familiárisáról, Kopácsi Ferencről számtalan jelentést őriz az említett egykori császári levéltár, köztük talán a legérdekesebb egy Rudolf császár számára készült, nyomtatásban latin eredetiben kiadott jelentés. SZILAS, Carrillo, 131–137. Magyarul lásd Adattár 15. sz. iratot.

¹⁵³ Szövegét nyomdai nyílt parancsként közölve Báthory emlékezete, 102.

Forgách Ferenc is elismeri, hogy a választott király rendkívül művelt volt, sokat olvasott. Ez a tulajdonság azonban egyáltalán nem ellensúlyozta a főleg a katolikus világban elhangzó vádakat. János Zsigmondra ráragasztották a törökbérencség bélyegét, Szigetvár 1566-os elestével, amely a Mohács utáni háborús időszak záróakkordja volt, szintén őt vádolták meg. Ráadásul János Zsigmond élete utolsó egy-két évében az antitrinitarizmusra tért át, amivel kirekesztette magát a nyugati protestáns világból is. A királyi propaganda ennek megfelelően a harci erényekbe már nem kapaszkodhatott, s ráadásul török elleni hadi sikereket sem tudott felmutatni, mivel szövetségben állt a pogányokkal. A legújabbban Balázs Mihály mutatott rá, hogy a János Zsigmond uralmát népszerűsítő művek egy, a tolerancia iránt elkötelezett uralkodó képét igyekeztek sugallni. Az ifjú király nyolc nyelven beszélt, a vallási disputákon nemcsak személyesen vett részt, hanem érdeklődött is legutolsó vallása teológiai problémái iránt. Balázs ugyan nem mondja ki, de fejtegetéseiből félreérthetetlenül kiderül, hogy a János Zsigmond körül kibontakozó propaganda forrását a Rotterdami Erasmus által megfogalmazott humanista uralkodói eszményben keresi.¹⁵⁴ Erasmus ezekben a műveiben Krisztus filozófiája szellemében intette a mindenkori fejedelmet és nevelőit arra, hogy a szeretet parancsa nevében ne viseljenek háborút még a pogány törökök ellen sem, mert hivatásuk nem erre szól. Ez szépen illeszkedett a hatalma megmentését a török proktorátusnak köszönő János Zsigmond érdekeihez.

János Zsigmond tehát a magyar közvélemény szemében törvényesen megválasztott uralkodó volt, királyi sarj, amit Báthory István nem mondhatott el magáról. A különbségek azonban a nyugati közvélemény számára nem voltak világosak, ezért összemosták a két uralkodó személyét. Abból a szempontból mindenképpen, hogy vallásosságuk mögé mind a katolikusok, mind a kálvinisták, kérdőjelet tettek. A védekezésre jó példa Leonard Uncius *Poematum libri septem* című munkája, aki a Báthory-család előkelőségének bizonyítására a család gót eredetét hangoztatta. Szerinte a Báthoryak Alarik királytól, tehát egy igen előkelő családból származnak.¹⁵⁵

A barbárság és kegyetlenség mellett a másik komoly vád tehát az eretnekségé volt: ez ma furcsának tűnhet, a királynak azonban komoly erőfeszítéseket kellett tennie személye tisztázására. Nem volt lagymatag katolikus, azonban egy oszmán vazallus protestáns országból jött. Természetes, hogy ellenfelei nem hagyhatták ki ezt lehetőséget. De az őt támogató ún. nemzeti párt kételyeit is el kellett oszlatnia.

¹⁵⁴ BALÁZS, *Teológia és irodalom*, 23–33. Uő, *János Zsigmond és a cenzúra*, 31–32, 37. Uralkodói propagandájáról: Uő, *Teológia és irodalom*, 11–23; Uő, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*, 67–94. János Zsigmond alakjáról a kortárs erdélyi irodalomban lásd BRZEZIŃSKI, *Tanulmányok a 16–17. századi lengyel–erdélyi–magyar kapcsolattörténetről*, 46–120; HORN, *Hit és hatalom*, 26–42. A humanista fogantatású kultúrhérosz ideáljáról lásd KLANICZAY, *A nagy személyek humanista kultusza a XVI. században*, 41–57.

¹⁵⁵ CSORBA, *A humanista Báthory István*, 190. Alarik gót, vagyis német szempontból szalonképes volt, származásának hangoztatása bizonyára nem véletlen, bár forrását nem sikerült megtalálnom. Szent Zsigmond, mint láttuk, szintén gót volt.

Ez nem annyira az imént említett, a király megítélését súlyosan megterhelő okra, hanem arra vezethető vissza, hogy a vádak mintegy igazolásaként királyságának legnagyobb, legbefolyásosabb támogatói mégiscsak a lengyelországi protestánsok voltak, köztük az olaszok, választási kampányát pedig az unitáriusok egyik széles körben ismert vezéralakja, Giorgio Biandrata szervezte.¹⁵⁶ Ezeket a kételyeket igen szemléletes módon tolmácsolja Dmitr Solikowski 1647-ben megjelent műve. Szerinte a királyt megkoronázó Stanisław Karnkowski püspöknek kételyei voltak Báthory vallásos buzgalmát illetően, féltette a katolicizmust, ezért először meg akart győződni a király igaz katolicizmusáról. Kételyeit táplálta, hogy Báthoryt az eretnekek jelölték és választották, ahogy a király ügynöke, Biandrata is fennen hirdette. A püspök ezért a történeti munkát író Solikowskit küldte a határra, hogy még a királynak Lengyelországba való belépése előtt meggyőződjön az igazságról. Amikor az eretnekek erről értesültek, ragaszkodtak ahhoz, hogy a találkozóra az ő jelenlétükben kerüljön sor, mivel attól tartottak, hogy Solikowski a maga pártjára fogja vonni Báthoryt. Végül azonban a lengyel orátorok jóvoltából sikerült négy szemközt beszélnie a királlyal. Hosszú órákig, amelyek az éjszakába nyúltak, beszélgettek Solikowski és Báthory, akit igen részletesen kioktatott Karnkowski püspök nevében. Ennek az volt a lényege, hogy a katolikus hit a királyság alapja, és e nélkül a király nem fog tudni uralkodni. Elődei példáját követve minden nap hallgasson misét, tisztelje az egyházat, engedelmeskedjen a pápának, de főleg, ne adjon hitelt az eretnekek veszedelmes tanácsainak.¹⁵⁷ Az előadásmód nyilvánvalóan tendenciózus, a királyt nem Karnkowski, illetve Solikowski megindító buzdító szavai és tanításai erősítették meg a hitében, viszont szemléletesen mutatja be azokat a nehézségeket, amelyekkel a királynak szembe kellett néznie, és amelyek ellen küzdenie kellett uralmának egész időtartama alatt.¹⁵⁸ Máskülönben nem lenne érthető, hogy Kovacsóczy alább részletesebben idézendő nekrológiájában miért szán olyan tág teret például azoknak a pletykáknak, amelyek abból a tényből, hogy hirtelen halála miatt nem volt módja halálos ágyán meggyónni, vallástalanságára következtek.¹⁵⁹

¹⁵⁶ SZÁDECZKY, *Báthory királlyá választása*, 175–178, 200, 209–211, 316–320, 378, 379.

¹⁵⁷ SOLIKOVII *Commentarius brevis rerum Polonicarum*. Ezt a fontos művet ismerteti bőségesen idézve belőle Kemény József egy figyelemre nem méltatott tanulmányában: *Báthori István mint a katolicismus pártolója*, 380–382. Érdekes, hogy Kemény a jezsuiták, főként Possevino felbukkanásáig a fejedelmet vallásilag közömbös embernek tartja, aminek bizonyítékát az Erdélyi Fejedelemség lakóinak protestáns többségében és lengyelországi protestáns támogatóiban látta.

¹⁵⁸ A fenti épületes történet különösen annak fényében gyanús, hogy Karnkowski volt az egyetlen a klérusból, aki Báthory Istvánra szavazott. Nyilván nem tette volna, ha osztotta volna a műben neki tulajdonított kételyeket. Úgy tűnik, mintha az egész történetet ennek megokolására találták volna ki. Itt hívom fel a figyelmet a mű megjelenése és a Rákócziak lengyelországi aspirációi közti időbeli egybeesésre. CSORBA, *A humanista Báthory István*, 122.

¹⁵⁹ *Báthory emlékezete*, 299.

De nemcsak katolikus oldalon kellett megküzdenie a vallási hovatartozást illető kételyekkel: a Báthory-mecenatúrához Telegdi Miklóson keresztül kötődő Paksi Mihály Theodore Bèze-nek írott levelében azt állította, hogy a fejedelem lutheránus, és Forgách Ferenc kancellár hatására vette csak fel a kapcsolatot a pápával. Ez egyébként annyira sikeres volt, hogy patrónusa számára *adhortatoriát* (azaz egy pápai buzdító brevét) kért, mivel, mint írta, félő, hogy az antitrinitáriusok elleni harcban érdemeket szerzett főúr (Telegdi) Báthory hatása alá kerülve pápistává lesz(!)¹⁶⁰

A Báthory-párti propaganda a kegyetlenséggel kapcsolatos vádakkal szemben úgy vehette fel sikeresen a harcot, ha a tudós eredményeket, azaz a *humanitast* hangsúlyozza.¹⁶¹ A *Del giardino* és a *Viridarium* magyar és olasz szerzői az előszóban elárulják, hogy azzal a nem titkolt céllal adták ki az antológiát, hogy Itáliát megismertessék a lengyel király dicső tetteivel.¹⁶² Éppen ezért igen jellemző, miként állítják be urukat, illetve megbízójukat. A *Del giardino* egyik szerzője, Giacomo Zabarella például hangsúlyozza, hogy István nemcsak háborúzott, hanem a tudományokat is megkülönböztetett figyelemmel kezelte:

Non pur oltre Aquilon allarga il regno,
Ma in quel desta i bei studi, e lo fa beato¹⁶³

A *Viridarium* egyik epigrammájában Mars és Apolló azon kap hajba, hogy melyikük István apja. Mindkettő a magáénak vallja, a lengyel király ugyanis mind a háborúban, mind a békében megállja a helyét. Végül Jupitert kéri fel döntőbírónak, aki mindkettőjük apaságát elismeri, de a magáé mellett.¹⁶⁴ A verseskötet messze legnagyobb terjedelmű része Hunyadi Ferenc háromrészes hosszú költeménye.¹⁶⁵

A könyvek iránti tiszteletét, szeretetét domborítják ki az oroszok elleni véres háborúról beszámoló művek is. Polock bevétele után például a király nem tartott igényt zsákmányra, csupán a pravoszláv kolostor könyveire.¹⁶⁶ A halálára írt elogi-

¹⁶⁰ *Correspondance de Théodore de Bèze XIV*, 76, 77. Paksi Mihályról lásd KÓSZEGHY, Balassi Bálint. *Magyar Amphión*, 146, 152.

¹⁶¹ Paolo Manuzio *Antiquitatum Romanarum* című, 1585-ben megjelent munkájában a király tudományszeretetét és a tudósok iránti megkülönböztetett tiszteletét hangsúlyozta. MANUTIUS, *Antiquitatum Romanorum*. Idézi CSORBA, *A humanista Báthory István*, 143.

¹⁶² CSORBA, *A humanista Báthory István*, 236.

¹⁶³ „Nemcsak hogy az Aquilonon túl terjesztette királysága határát / hanem boldoggá is tette a széptudományok által” *Del giardino*, 17.

¹⁶⁴ *Viridarium*, 41. Ehhez lásd még a *Viridarium*nak a lengyel királyhoz intézett előszavát: „bellum cum animo semper, et corpore exerceas, ut non minus Martem, quam Minerva isto regio imperio cohabitare praedicetur” Uo. 236.

¹⁶⁵ TÓTH, *A gyulafehérvári humanista költészet*, 19–21.

¹⁶⁶ GEBEI, *Tanulmányok az erdélyi–lengyel kapcsolatok történetéből*, 41. Báthory emberségére, *humanitására*, amelybe műveltsége, nyelvtudása, könyvszeretete és -pártolása tartozik bele, hoz fel példákat VERESS, *A történetíró Báthory*, 21–24.

umokban szintén fontosnak tartották hangsúlyozni a király tudománypártolását. Krzysztof Warszewicki királyi titkár ezzel kapcsolatban a kritikus megjegyzésektől sem tartózkodva a következőket említi:

Bár az olasz és német nyelv használatában itt-ott még voltak hiányosságai, az idegen erkölcsök és szokások ismeretében annyira járatos volt, hogy mindazok, akik ezekről a dolgokról beszélni hallották őt, a legnagyobb ámulattal csodálkoztak: A bölcsesség ugyanis egyrészt az írással-olvasással, másrészt a tárgyak használatával és megismerésével szerezhető meg. Kétségtől járatos volt a tudományokban, latinul írni is, olvasni is eléggé szépen tudott... Művelt király ugyanis kevés van, még kevesebb az olyan, aki a külföldet is ismeri, olyant pedig, aki mindkettővel ékeskedik, nagyon keveset találunk.¹⁶⁷

Ugyanezt tette Kovacsóczy Farkas is, aki Báthory Zsigmond megbízásából 1587-ben Lengyelországba ment, hogy ura érdekeit képviselje a királyválasztó szejmen. A követek még oda sem értek, de már biztos híreket kaptak arról, hogy a Báthoryaknak nemcsak hogy esélyük nincs a lengyel trón elnyerésére, hanem durva támadásokkal, rágalmakkal szemben kell tisztára mosniuk a nagy király emlékét. Ezért Kovacsóczy utazás közben átírni kényszerült amúgy nagy feltűnést keltett, kéziratot másolatokban terjesztett orációját. Ebben szót ejtett a halott király tudománypártolásáról, amely mint a kancellár szavaiból kiderül, igen határozott politikai elképzelések mentén történt meg:

Az irántatok való szeretetnek sok más dolog mellett vajon nem az egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy már előrehaladott korában anyanyelvemetek olyan alaposan megtanulta, hogy minden hozzá szólót tolmács nélkül megértett? Több helységben az általa építtetett igen költséges épületek mi másról tanúskodnak, mint ugyancsak az irántatok való szeretetéről és jóindulatáról? A szépművészetek tanulmányozásában, amelyekből a jó és a boldog élet alapjait szokták kihámozni, a ti híres hazátok díszére és ékességére mekkora igyekezettel próbált jó érdemeket szerezni, amit jelez az a követség is, amellyel egész Európa legvirágzóbb akadémiáiról a szépművészetek legtudósabb tanárait meghívatta, igen magas fizetést ajánlva fel. Bizonyítékul szolgálnak a nagy költséggel a tanuló ifúság számára felépített és szentelt krakkói, vilnói, lublini és polocki kollégiumok.¹⁶⁸

¹⁶⁷ *Báthory emlékezete*, 290. Meg kell azonban jegyezni, hogy a művelt, a harcok szünetében az olvasásra is időt szakító uralkodó toposza mélyen gyökerezik a középkor gondolatvilágban. Nagy Károlyt már életrajzírója, Eginhart is úgy mutatta be, mint aki estétét olvasással tölti. DUBY, *A katedrálisok kora*, 25. Magyar példaként Küküllei János Nagy Lajos életrajzát idézhetjük, aki Küküllei szerint a hadi dicsőség után a tudományokban (*scientia litterarum clarus fuit*) is kitűnt. KÜKÜLLEI, *Lajos király krónikája*, 34. A bölcsesség a középkori hét erény egyike volt, nem okvetlenül kell tehát minden esetben automatikusan humanista életeszmenyt keresnünk.

¹⁶⁸ *Báthory emlékezete*, 287. Hasonlóan fogalmaz Paolo Manuzio fentebb idézett műve elején a királyhoz írt levelében. CSORBA, *A humanista Báthory István*, 143. A fentebb említett jezsuita

Ez utóbbi kollégiumok jezsuita szemináriumok és iskolák voltak, amelyek a katolicizmus terjesztését szolgálták nemcsak Lengyelországban, hanem Erdélyben, Kolozsváron és Gyulafehérváron is. A sors furcsa fintora, hogy éppen az a Kovácsóczy magasztalja a királynak a jezsuiták érdekében véghezvitt tetteit, aki a király halála után szinte állandóan viszálykodott a rend tagjaival.¹⁶⁹

Báthory István halálával új helyzet állt elő. Az udvar protestáns csoportjai, de általában a rendek, az utód kiskorúságát kihasználva elérkezettnek látták az időt, hogy csapást mérjenek a katolicizmusra, és megerősítsék befolyásukat a fejedelmi hatalom rovására. Az ennek következtében kitörő frakcióharcok rendkívül érdekes lenyomata Szamosközy Istvánnak a fejedelem születésével kapcsolatos feljegyzése:

...Gálfi is mondta presente Paullo Gerendi, hogy valamire viszi isten Bátori Zsigmond dolgát, de gyermekkorában is csuda praesagiumok voltak felőle. Nem győztek neki dajkát tartani, mind elmardálta, harapdosta csecseket. Ugy megharapta néha haragjában az dajka csecsit, hogy mindjárt kijött az véri. Három négy dajka is volt egy héten. Itten soha oly madarat úgy mint galambot, verebet keziben nem adhatnak, hogy azonnal nyakát el nem szakasztotta. Ezt mondta Gerendi Pál 1579 esztendőben.¹⁷⁰

Szavai mögött kirajzolódik a keresztény művészet egyik legkedveltebb, leggyakrabban ábrázolt témáját, a csecsemő Krisztust szoptató Mária alakja. Amit a csecsemő Zsigmond csinált, az a megváltástörténet kifordítása, a szó legszorosabb értelmében Anti-Krisztus, toportyán fajzat, aki az őt tápláló dajkának oktanul, gonoszsból okoz szenvedést. Ezt a gonoszsgot azonban nem a tejjel szívta magába, hanem az apjától örökölte. A Báthoryak vére fejt ki benne a mérgét. Szamosközy tulajdonképpen a fogas címer (ellen)propagandisztikus magyarázatát adja: a történetíró feljegyzései ékesen árulkodnak az udvar pletykákkal, cselszövésekkel teli légköréről. A Zsigmond születéséről, gyermek-, kamaszkoráról megőrződött szövegek nemcsak az ifjú fejedelemjelöltet tüntették fel negatív színben, hanem az egész családdal szemben fogalmazták meg a Tomasi, illetve Kozárvári kapcsán már említett kegyetlenség, barbárság vádját, így keresve magyarázatot a később bekövetkező gyászos eseményekre.

Említettem már, hogy Zsigmond apjával vagy nagybátyjával kapcsolatban nem maradtak ránk a protestáns felekezetek részéről nyíltan elmarasztaló megjegyzések: pletykák azonban igen, amelyek – ha csak közvetve is –, de apját, Kristófot is

kollégiumokat rekatolizációs célok érdekében alapította Báthory István, főleg a litván, illetve orosz területek megtérítésének szándékával. A kolozsvárihoz hasonlóan ezek is pápai szemináriumok voltak.

¹⁶⁹ MAH III, 115, 161, 287, 343, 355, 288

¹⁷⁰ Szamosközy IV, 12. Bár természetesen nem tudjuk, hogy a történet pontosan mikor keletkezett.

megcélolták.¹⁷¹ Ennek egyik érdekes bizonyítéka Georgius Deidrich szász humanistának a szász univerzitás elleni támadások idején született két epigrammája, amellyekkel az alábbiakban részletesen is foglalkozom. Ezek közül az első, amelyik 1591-ben született, rávilágít arra, hogy az udvari frakcióharcok felerősödésekor mivel vagdalkoztak a szemben álló csoportosulások. Deidrich epigrammájában hangsúlyozza, hogy az ifjú fejedelem apja, aki köztudomásúan a béke fejedelme volt, nyomdokába lépve kormányozza az országot:

At quamvis veterum tua sint pars stemmata Regum,
Romuleam et referant dentibus illa Lupam:
Non tamen idcirco populum feritate gubernans,
Ceus Lupus in miseris saevis agrestis oves:
Sed clarum sequeris multa virtute parentem,
Quo nemo maior pace togaque fuit.¹⁷²

Deidrich túlságosan nagy igyekezettel hangsúlyozza az előd békés kormányzását, miközben a farkas-barány közismert párhuzamával példálózik. Az indító kép Romulus és Remus története, akiket egy nőstényfarkas táplált. Az általa hozott példa a Báthory-család antik eredetét sejteti, a szerző igazi szándéka azonban nem ez, hanem a vadság, barbárság vádját alóli tisztázás. Deidrich azért hangsúlyozza akkora erővel az atya emberséges, békés természetét, hogy az 1591. évi kormányzati válság (amikor Zsigmond vissza akarta hívni a jezsuitákat) hatására a kegyetlenség újból lábra kapó vádját megcáfolja. Kézenfekvőnek tűnt Romulus és a rómaiak példájának felhasználása: a legendás ősatya egy farkasnak köszönheti életét, neki pedig Róma a földkerekség legnagyobb birodalmát. A szász szerző azt igyekszik bizonyítani, hogy a pletykák nem igazak, Zsigmond nem kegyetlen, vérengző vadállat, nem lehet alattvalói farkasa, gyilkosa, ahogy apja sem volt az. A címer nem átkot, hanem ellenkezőleg áldást, békét, sőt jövődő nagyságot hoz az országnak és lakóinak. A Báthory-ellenes propagandában a fogas címerhez kapcsolódóan még egy adatot ismerek. Ennek forrása egy 1598-ban keletkezett szombatos ének:

Az kegyetlen sárkány maró kölkeivel csak nem eszen bennünket,
Ha jámborok vagyunk, szófogadó fiak, üldözik életünket,
Törvényid utáról öléssel, veréssel akarnak vonni minket.¹⁷³

¹⁷¹ A Báthory Istvánnal és Kristóffal szemben megfogalmazódó kritikákkal, illetve a két Báthory eltérő megítélésével külön tanulmányban foglalkoztam. KRUPPA, *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról*, 229–244.

¹⁷² „Hábár dicső őöket sejtet a címer / akik a romulusi farkas emlőit harapták fogukkal / Mégsem kormányzod olyan kegyetlenül néped / mint egy farkas, állati vadsággal a nyomorult nyáját / Hanem drága atyádat utánzod erényeiddel / akinél nem volt békésebb ember.” DEIDRICIUS, *D. Sigismundo Bathoreo...*

¹⁷³ RMKT XVII/5, 270.

A kegyetlen sárkány Báthory Zsigmond, aki 1595 áprilisában törvényt hozatott a szombatosok ellen.¹⁷⁴ Az ének abban az évben született, amikor megnőtt a protestáns egyházakra nehezedő nyomás. A Marosvásárhelyen szervezkedő szombatosokra lecsaptak, de támadás érte a bihari kálvinizmust is. Ez utóbbira később még visszatérek.¹⁷⁵

A fogas címer Báthory-ellenes interpretációjával kapcsolatos utolsó és igen beszédes adat – a jezsuita rendre vonatkoztatva – farkas-bárány kontextusában az anya, Bocskay Erzsébet testvérétől, Bocskay Istvántól származik, aki megváltozott politikai környezetben, 1599-ben adott hangot véleményének. A későbbi fejedelem rövidre zárja a kört: az igazi farkasok báránybőrbe bújtak és megrontották, a bárányból farkast neveltek, majd egymásnak uszították a család tagjait. Mintha Aiétész király elvetett sárkányfogai születtek volna újjá a Báthoryakban, akiket Jászónnak, az argonauták vezérének a közékük vetett kő segítségével sikerült semlegesítenie, hogy a küzdelem igazi tárgyát az aranygyapjút (Erdélyt) megszerezhesse:

Nem tanácsolnám ő szent felségének, hogy Erdély dolgában ezt a mostani alkalmat elszalassza: mert ha a farkas nagyobb erőre kap és belsőleg is megerősödik, kétségkívül nehezebben engedi majd meg a sasnak, hogy lehúzza a bőrét... azok közül egyik példa igen tanít bennünket, hogy az mi atyánkfiával Báthory Zsigmond fejedelemmel az induciák alatt mit cselekedének az isteni bárányok, hogy farkasfogat nevelének magoknak a farkasfog ellen, de itt most ictus piscator sapit.¹⁷⁶

Kifordítja tehát a Deidrich által felhasznált párhuzamot.

Sárkányfogak és égi lovagság mint az idoneitas és legitimatio bizonyítékai

A dinasztikus propaganda másik eszközéül nem annyira Pallas, mint inkább Mars szerepének hangsúlyozása kínálkozott. Ez alkalmasabbnak tűnt arra, hogy a családi címer egyáltalán nem hízeglő magyarázatát egy sokkal kedvezőbb interpretációval cáfolja. Ennek egyik legszebb példája az egykori jezsuita diák, Káthay Ferenc *Gratulatio* című műve, amelyet a szerző 1597-ben írt, abból az alkalomból, hogy Báthory Zsigmond végre megkapta a rendkívül előkelő aranygyapjas rendet. Ebben ugyancsak felbukkan a sas és a fog. Káthay a fejedelem egykori alumnusa, pápai szemináriumok diákja, szoros kapcsolatban állt a jezsuitákkal. Művét Olmücben adták ki, ahol szintén van jezsuita kollégium, amely egyébiránt oroszlánrészt vállalt az 1597 elején a rendi tagság átadásával kapcsolatos ceremóniára Prágába igyekvő

¹⁷⁴ Uo. 546.

¹⁷⁵ A szombatosokra vonatkozó adatokat lásd DÁN, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, 86–89.

¹⁷⁶ BOCSKAI, *Levelek*, 40, 142–143.

Báthory Zsigmond körüli ünneplésben.¹⁷⁷ A *Gratulatio* elején emblémavers olvasható,¹⁷⁸ amely a kiterjesztett szárnyú Habsburg-sassal egyesített Báthory-címert ábrázolja. A vers burkoltan immár a történelemmé vált havasalföldi diadalt idézi:

Turcica luna Aquilas ne devoret: Et cruce mota
Imperet, in medio DENS vetat iste loco.
Huc quoque Pontificis sceptrum, Regumque corona
Hungarici accurrit, praesidiumque petit.
O bene te PRINCEPS Aquilarum dixero DENTEM
Nam fessis alis DENS quasi bella geris.
Tu lunam perimis, REGVMQUE AQUILASQUE tueris:
Tu claro fortis DENS es in Imperio.¹⁷⁹

A Báthoryak fogas címerének különleges, az eddigiektől eltérő értelmezése jól példázza azt a nagy nemzetközi figyelmet, amelyet a tizenöt éves háború és a fejedelem győztes hadjárata kapott a nyugat-európai közvéleménytől. Ennek érdekes adalékai Jacobus Horstius, illetve Martinus Ruland orvosok traktátusai egy Sziléziában született gyermekről, akinek állítólag aranyfoga nőtt. A nem mindennapi jelenség kapcsán egy kis polémia is kibontakozott.¹⁸⁰ Horstius a gyermek felbukkanását Antonius Torquatusnak a Török Birodalom bukását illető prófécijával hozta összefüggésbe.¹⁸¹ Ehhez szolgáltatott kitűnő alkalmat a háború, amelynek kapcsán Horstius három „fogas” kérdésre igyekezett választ találni: vajon a sziléziai gyermek arany

¹⁷⁷ Káthay beszámolóját az ünnepségről és művéről lásd MAH IV, 237.

¹⁷⁸ A vers alapjául Zsigmond 1594. november 21-ei, Rudolphoz írott levele szolgált, amelyben azt kéri a császártól, hogy felvehesse címerébe a császári prokektorátus és a házasság allegorikus jeleként a kétfejű sast, amit Rudolf 1595. január 28-ai oklevelében engedélyez az aranyozott R(udolphus) A(ustriacus) A(ugustus) betűkkel együtt: *Documente*, IV, 188–189.

¹⁷⁹ „A török hold ne falja fel a sasokat és keresztet emeljen / zablát vessen közéjük állva a fog / A pápai jogar és a királyi korona / a magyarok segítségét kéri / Ó, fejedelem, méltán neveztelek sasok fogának / mert kiterjesztett szárnyakkal viselsz háborút / a holdat elpusztítod, a királyi sasokat megvéded. / Te vagy a szent birodalom erős foga.” *Gratulatio in laudem Serenissimi Sigismundi Bathory*, Alv. A szerző a jezsuiták tanítványa, verses orációja nyilván az ő sugalmazásukra készült. A mű születésének háttere csak részben az Aranygyapjas rend felvételének ünnepélye; mélyebb oka a fejedelem lemondási szándéka, amelyet a rend mindenáron megakadályozni szándékozott. Ennek első megfogalmazását lásd KRUPPA, *A Sas és a Sárkányfog*, 121–127. A sárkányfog Báthory Zsigmond lemondása és Báthory András trónra lépte és bukása után a törökhöz hasonlóan ellenséges hatalomként jelenik meg a császári megrendelésre készült műalkotásokon. GALAVICS, *Kössünk kardot az pogány ellen*, 39–40.

¹⁸⁰ HORSTIUS, *De aureo dente maxillari pueri Silesii* és RULAND, *Demonstratio iudicii de dente aureo pueri Silesii*. Ruland II. Rudolf udvari orvosa volt, fia, Johann pedig Selmechányán dolgozott, mint fizikus. Művében az aranyfog létezésének teológiai, természettudományos igazolásával, illetve az ellenvélemények cáfolatával foglalkozik, amelynek Báthoryhoz, illetve a háborús propagandához közvetlenül nincs köze.

¹⁸¹ HORSTIUS, *De aureo dente maxillari pueri Silesii*, 146–149. Torquatusról lásd a következő fejezet 112. jegyzetét.

örlőfoga valódi-e vagy nem, a fog előjele-e valaminek, végül, hogyan lehet értelmezni a jelenséget? A kérdésfeltevés módjából is világosan látszik, hogy a szerző milyen válaszokat fog adni a felvetett kérdésekre. A mi szempontunkból csak az utolsó az érdekes, mivel ebben a részben fejt ki a háború aktuális eseményeinek transzcendens összefüggéseit. A kiindulópont nem meglepő módon Dániel könyvének híres passzusa a négy birodalomról, illetve az agyaglábu kolosszusról. Szerinte az aranyfog, amely akkor nőtt ki, amikor Christoph Müller (így hívták a gyermeket) éppen betöltötte a hetedik életévét, azóta is növekszik, és egy közelgő *aureum regnumot*, pontosabban Nabukadnezár első monarchiájának idején megtörtént esemény megismétlődését jelzi. Ezt a meghökkentő, és a hagyományos értelmezésekkel finoman szólva nem harmonizáló elképzelést a következő gondolatmenettel fejt ki: jóllehet a babilóniai király uralmát a Szentírás – érthető módon – zsarnoki uralomnak festette le, ezért is kellett elbuknia, mindazonáltal a népek, köztük a zsidók leigázása után 20 év béke következett, amely még utóda alatt is folytatódott újabb 30 éven keresztül.¹⁸² Visszatérve a jelenbe, mivel a fog kinövése óta is, azaz már két éve, növekszik a gyermek szájában, a békének ez az arany birodalma is növekedni fog. Hogy az olvasó számára is egyértelmű legyen a dolog, Horstius gyorsan azonosítja ezt az *aureum regnumot* a Szent Római Birodalommal.¹⁸³ Az aranyfognak a Dániel könyvéből kibomló értelmezése felveti az idők végének kérdését is.¹⁸⁴ Mivel a fog az alsó utolsó örlőfog, ráadásul a bal oldalon található, nagy háborúk és a bűnök eláradása várható.¹⁸⁵ Horstius magától értetődő természetességgel az éppen zajló török háborúban látja az idők közelgő végének előjeleit. Hogy a fog a bal oldalon található, azt jelenti, hogy rosszul vívják a háborút a keresztény oldalon, és istennek nem tetsző módon élnek.¹⁸⁶ Az eredmény az 1592-ben kitörő háború eddigi török sikerei (a mű nyilván még az őszi havasalföldi hadjárat előtt jelent meg); a következő évben, vagyis 1596-ban azonban nem utolsósorban a jámborok buzgó imáinak hatására eljön egy király (*princeps*), aki Mihály arkangyal hatalmával és erejével rendelkezve legyőzi a törököt.¹⁸⁷ A béke végül 1600-ban következik be, de mint szerényen megjegyzi, nem tudni, hogy meddig fog tartani.¹⁸⁸ A háború kezdeti keresztény sikerei (név szerint említve Fülek, Nógrád és talán Somoskő visszafoglalása) után kudarcok következtek, ezért nem marad más hátra, mint a bűnbánat és a buzgó ima Istenhez. Egyébként maguk a törökök is tudják, hogy birodalmuk 1000 éven túl nem sokáig maradhat fenn, és ez a periódus éppen 1593-ban ért véget.¹⁸⁹

¹⁸² Uo. 128.

¹⁸³ Uo. 129.

¹⁸⁴ Horstius Dániel könyvének klasszikus helyén túl Melanchtonra tekintélyként hivatkozik. HORSTIUS, *De aureo dente maxillari pueri Silesii*, 141.

¹⁸⁵ Uo. 131–132.

¹⁸⁶ Uo. 133–134.

¹⁸⁷ Uo. 140.

¹⁸⁸ Uo. 141, 144.

¹⁸⁹ Uo. 144.

Az aranyfogú gyermek felbukkanását Horstius nyomán Martin Crusius tübingeni görög professzor egyértelműen a Báthory-címerrel hozta összefüggésbe, továbbfejlesztve kollégájának imént röviden érintett spekulációit.¹⁹⁰ 1596-tól vezetett *Diárium*ában egy május 20-ai keltezésű, Báthory Zsigmondhoz írott levél olvasható, amelyben Crusius kifejtette, hogy Sziléziában született egy gyermek, akinek bal oldali zápfoga aranyból van. Ennek a rejtélynek szerinte a következő a megfejtése: a hétéves gyermek a Német-római Birodalmat jelképezi, akinek több foga kihullott, vagyis sok katonája elpusztult a török fegyvereitől. Helyette azonban sok egészséges fogat növesztett, amelyek, mint a fog az ételt, a törököket és a tatárokat fel fogják őrölni. A Duna jobb partján sorakoznak, miként a fogak a keresztény fejedelmek, míg a bal hátsó aranyfog, a Duna bal parti alsó folyásánál uralkodó erdélyi fejedelmet jelöli. Ő az a csodás aranyfog (mert a címerében is benne van a fog), azonkívül neve németül a győzelmet, illetve száját jelent:

A sziléziai gyermeket Christophorus Myllerusnak hívják (ezt bizonyosan tudom), aki 7 éves korára tejfogait (ahogy ebben a korban lenni szokott) elvesztette: azután (vagyis két évvel ezelőtt) új fogai nőttek, az összes többi fog a természetnek megfelelően. Egy azonban színaranyból (tanúsítja ezt Cl. V. Iacobus Horstius a braunschweigi hercegség helmstadi akadémiájának orvosa), egy úgymond dens olokhruszosz: az alsó állkapocs utolsó foga... A hétéves gyermek a német császárt jelenti: akinek sok foga (ahogy boldog emlékü elődeinek is) kihullott, vagyis a török sok fejedelmet és katonát megölt, sok földet pedig elragadott... Mégis ez a bölcs és boldog uralkodó (a barbárok szerint viszont nagyon is gyermeketeg) a török hiedelmével ellentétben sok új és erős fogat növesztett: és mindegyik fog azt teszi majd a törökkel és a tatárokkal, amit az étellel: összezúzzák és őrlik és megeszik őket... A fogak a szájüregben vannak, vagyis a Duna vagy Iszter felső folyása mentén lévő területeken. A bal oldali aranyfog Zsigmond az erdélyi és a neki alávetett területeken: ahol a fog található a bal oldali leghátsó helyen. A többi fejedelem a Duna jobb partján, akik ellen a törökök és a tatárok óriási serege vonul fel, ők tehát az étel, amelyet a fogak összezúznak... te vagy az aranyfog, Zsigmond fejedelem, te zúzod szét csodás ütközetben a barbárokat. Mert te vagy a szájban a csodás fog, a Duna bal partján. A neved németül a Siegen, amely győzelmet és a Mund szót, amely az okos, bölcs embert jellemzi, helyes és áldott buzdító szót, az ékesszólást jelenti, amellyel te is buzdítod katonáidat. Az aranyfog látszólag túl kicsi ekkora falathoz, ahogy a te sereged is kisebb a barbárokénál. Mégis az aranyfog, mivel nagyobb az életereje, őket és az arany szultánt is elpusztítja... eddigi fényes győzelmeit is isten adományaként nyerte el.”¹⁹¹

¹⁹⁰ Crusiusra és művére Balázs Mihály hívta föl figyelmemet, amit ez úton is köszönök.

¹⁹¹ „Puer in Silesia (scio iam sine dubio) Christophorus Myllerus nomine: cui cum septimo aetatis anno dentes (ut fieri ea aetate solet) excidissent: postea (ante biennium scilicet) renati sunt novidentes: caeteri omnes, ossei secundum naturam: unus autem, ex solido auro (teste Cl. V.

A sárkányfogas Báthory-címernek talán ez volt a leghízelgőbb magyarázata. Sajnos nem tudni, hogy Crusius ápolta-e közelebbi kapcsolatot a gyulafehérvári udvarral, idézett levele mindenestre arra enged következtetni, hogy közelebből nem ismert közvetítői lehettek ennek a kapcsolatfelvételnek.¹⁹² Crusius, az európai hírnévű görög filozófus például szoros kapcsolatban állt azzal a Johann Jacob Grynaeus-szal (mindketten tagjai annak a késő humanista körnek, amely az egész kontinenst behálózta), aki levelezett Baranyai Decsi Jánossal is.¹⁹³

A Habsburgoktól kiinduló, fentebb említett vádak cáfolatának szándéka húzódott meg. Báthory Zsigmond egykori fejedelmi titkárának, Giorgio Tomasinak 1609-ben, Coniglianóban, tehát velencei felségterületen kiadott műve megszületésének hátterében. Tomasi már az első mondataiban határozottan szembeszállt azon általa közelebből meg nem nevezett gyalázkodókkal, akik a Báthoryak nevét Batu kánnal hozzák összefüggésbe.¹⁹⁴ Szerzőnk fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy Batho pannon király nem azonos Batu kánnal, sőt az ősapa pogányságából, barbárságából erényt igyekszik kovácsolni, amikor azt állítja, hogy miután a család két tagja megtért a bálványimádásból Krisztus hitére, a tőlük származó utódok mindenki másnál odaadóbban hordozták Krisztus zászlaját, többek közt a Szentföldön harcolva.

Iacobo Horstio, Iuliae Acad. Helmestadii in Brunosvigia Med. D.) unus, inquam, dens: à lacruso loco sinistrae mandibulae inferioris. Septennis puer, Imperator Augustus Romanorum intelligatur: cui multi dentes (ut et Antecessoribus eius beatis) exciderunt: id est, multi Duces, multi milites, multae orae, ab immanissimo hoste Turca occisi et ereptae fuerunt... Attamen hic sapiens et felix Augustus (quantumvis opinione Barbarorum puer) praeter illorum opinionem, multos alios bonos et firmos dentes produxit: qui omnes nihil, nisi Dentes, contra Turcas et Tartaros sunt: ad ipsos, tanquam cibum, commolendos, vel conterendos. Ipsi in ore sunt: hoc est, in regionibus illis fluminis Danubii, siue Istri, inferioribus. Ad sinistram aureus Dens Sigismundus, in Transylvania, et subiectis regionibus: tanquam in sinistrae mandibulae parte extrema: caeteri Duces, ad dextram Danubii oram. Contra quos, maximi exercitus Turcarum et tartarorum venturi sunt, ceu varii cibi, illis dentibus comminuendi.... tu Princeps Sigismunde, aureus dens eris: tu mirabili strage Barbaros comminues. Nam in ore mirabilis dens es: id est in ora illa Danubii sinistra. Nomen habes a Germanicae linguae vocabulo Sigen, quod Vincere est: et a Dictione Mund, id est, a prudenti (prudenti identidem) cohortatione ad copias tuas, opportunaque et felici ad alios eloquentia. Dens aureus, minus sane quiddam est ad multos cibos: sicut tuae copiae, Barbaricis exercitibus minores. Attamen aureo dente, cuius vigor maior, conterentur illi, atque ipse aureus Sultanus.” CRUSIUS, *Diarium*, 96–97. Crusiusról lásd <http://hcc.haifa.ac.il/~medrens/Ben-Tov-Turco-Graecia.pdf>; <http://daten.digital-sammlung.de/0001/bsb00016319/images/index.html?seite=449> (2014. 01. 20.)

¹⁹² A német birodalom humanistái figyelemmel kísérték a tizenöt éves háború eseményeit. Erről lásd Gömöri György alább idézendő tanulmányát (215. jegyzet).

¹⁹³ Johann Jacob Grynaeus *magyar kapcsolatai*, 51–59, 140–143, 153–154.

¹⁹⁴ TOMASI, *La Batorea*, im. Tomasiról lásd ERDŐSI, *A vesztes magasztalása*, 258–265, JÁSZAY, *A kereszténység védőbástyája*, 151–158, 167, 168, 173, 174, 176, *Grazer Nuntiatur V*, lxxv, lxxx, 318, 528, 588, 589.

Báthory Zsigmondot, Erdély fejedelmét, akinek tetteiről nem régen egy rövid és tömör história megírásába kezdtem, nemcsak a török ellen vívott háború és az általa kivívt nagyszerű győzelem tette hírnevessé, hanem családjának előkelősége és ősi mivolta is, amely a régi krónikák szerint, nem mint egyesek vélik, Batu tatár kántól, aki több mint négy évszázada hatalmas sereggel [dúlta fel] Lengyelországot és Magyarországot, hanem egy hasonló nevű királytól ered, aki több más társával egyetemben elkísérte Attilát hadjárataira. A Báthoryak két ága, miután bálványimádó pogányokból Krisztus híveivé vált, megtelepedett Magyarországon, a Duna és a Tisza által határolt tágas földeket vette birtokába, amelyek közt volt Bátor városa és Ecsed csodálatraméltó erőssége is.¹⁹⁵

Tomasi tipikus képviselője azoknak az olasz kegyenceknek, akikről olyan elítélően nyilatkozik Szamosközy történeti munkájában. Nem sokat tudunk róla, de az kiderül a forrásokból, hogy a fejedelem 1599-es távozása után Báthory András szolgálatában állt, aki diplomáciai megbízással Rómába küldte, hogy elismertesse uralmát a Szentszékkal. Halála után a Cinzio Aldobrandini bíboros titkárságán helyezkedett el, 1606-ban pedig elnyerte az apostoli protonótáriusi hivatalt, és a gráci nuncius szolgálatába állt.¹⁹⁶ Munkájának egyik célja, amelynek témája egyedülálló módon egy magyar főúri család, illetve fejedelmi dinasztia története, az volt, hogy a Báthory-család tagjait tisztázza a vádak alól. A Bocskai-felkelésnek meglehetősen kedvezőtlen volt a visszhangja a katolikus világban, amelynek kitöréséért és sikeréért közvetve a császárral szemben többször is fellépő Báthory Zsigmondot tette felelőssé a császári kormányzat.¹⁹⁷

¹⁹⁵ „Il Serenissimo Principe di Transilvania, SIGISMONDO BATTORI, delli cui egregii fatti specialmente ho impresso di scrivere compendiosa, et succinta historia, è illustre non solo per le guerre hauete da lui con Turchi, et per le vittorie di loro gloriosamente riportate ma anco la nobiltà del sangue, et antichità della Famiglia, che per vetustissimi annali si trova haver origine, non come alcuni volevano, da Batto Imperador de Tartari, che già quattrocento, e più anni scorse, con potentissimo essercito, la Polonia, et l’Ungheria, ma da Ré dell’istesso nome, che con altri di corona fu con Attila alle imprese da lui fatte; due della cui stirpe di Batto, d’idolatri divenuti fideli di Christo, si fermarono nel regno d’Ungaria, dominando gran spatio della regione terminata da i fiumi Danubio, et Tibisco, ove li Battori possedono tuttavia molti luoghi de’loro Antecessori, e fra questi la terra del proprio Battor, e la maravigliosa fortezza di Etzet.” TOMASI, *La Batorea*, 3.

¹⁹⁶ A protonotáriusságról lásd ASV Fondo Borghese I, vol. 926, fol. 220r. Tomasi szolgálatairól: „Ha servito et in questo proposito m’impono il signor principe Battori a supplicar Vostra Signoria Illustrissima d’una simil gratia per il suo secretario che si chiama Giorgio Tomasi che ha servito insieme alla lodata memoria del signor cardinale Battori, et mandato a Roma per suo secretario residente, e nell’istesso questo ha servito nella secretaria del signor cardinale San Giorio mentre haveva i negotii di Germania et a reverendissimi nuntii di Svizzeri e Gratz.” ASV Fondo Borghese II, vol. 158, fol. 258r.

¹⁹⁷ Tomasi későbbi kenyéradó gazdája, a Szentszék azonban másként vélekedett, nunciusai révén egészen Báthory Gábor trónraléptéig, de különösen Bocskai 1606. decemberi halálát követő időszakban több alkalommal is erőteljesen fellépett kegyence érdekében, és megpróbálta elfo-

A *La Batorea* által közvetített és népszerűsített Báthory-kép a dinasztikus propaganda fentebb már érintett, de itt részletesebben tárgyalandó másik vonulathoz kötődött. Ez a másik vonulat a vádakra nem védekezve reagált, hanem a középkori eredetű uralkodói ideálnak a család tagjaiban való továbbélését hangsúlyozta. A Hunyadiak körül kibontakozó propaganda hátterében az általuk támogatott ferences rend állt, amelynek tagjai a hanyatló Jagelló-korszakban, Mohács előestéjén adtak kifejezést egy pártharcokat megfékező, erős kezű nemzeti király utáni vágyuknak.¹⁹⁸ A *Viridarium* és a *Del giardino* szerzői Báthoryt a pogányok ellen küzdő *miles christianus*ként állították be. Nem mintha ezt nem várták volna el minden keresztény uralkodótól, de a kereszténység védőbástyájának szerepébe belekényszerülő Magyarországról származó Báthory István esetében, aki ráadásul a középkori regnum romjaiból megszülető török vazallus állam államfője is volt egyúttal, ez a szerep kötelező érvennyel bírt.

Ezért nem meglepő, ahogyan a *Viridarium* egyik szerzője, Aldo Manuzio eljátszik a király nevével:

Battare, magne, tuas cupiam si dicere laudes¹⁹⁹

Battare olaszul azt jelenti küzdeni, harcolni, a szerző tehát a király és így a család hagyományos és legendás vitézségét emeli ki. Erre a névetimológiára éppen a családdal kapcsolatban őrzött meg, mint láttuk, egy rendkívül érdekes adatot a Képes krónika Bátor Opos történetében. Cesare Pavese az oroszok és törökök, vagyis a hitetlenek megfékezését és a *vexillum Christi* kitűzését várja a királytól Palesztina földjén:

Ond'ogni buon huom pio si duol, com'io mi doglio:
Che per te ancor in Palestina eretto
Sia il vessillo christian sperar pur voglio.²⁰⁰

Vero di Christo, et gran Campione, eletto
De Moschi, et Scithi a raffrenar l'orgoglio²⁰¹

A *Viridarium*ban Gervasius Gervasus a keresztes költészetet megidézve a mártírok erényből font koszorújával ékesíti fel a királyt:

gadatni személyét a gyanakvó császárral Erdély fejedelmeként, illetve esztergomi érsekként. Munkájának megjelenése ezekkel a diplomáciai alkudozásokkal is összefüggésbe hozható. Ennek gazdag dokumentációját Tusor, *Purpura panonica*, 56, 63, 64.

¹⁹⁸ Uo.

¹⁹⁹ „Harcolni, bátran, vágyom dicséreted zengeni” *Viridarium*, 67.

²⁰⁰ „Minden jámbor ember reméli, ahogy én is / hogy még egyszer általad fog lobogni / a kereszti zászlaja Palesztinában.” *Del giardino*, 11.

²⁰¹ „Krisztus igazi választott bajnoka / aki megzabolazza Moszkva és a szkíták dölyfösségét.” *Viridarium*, 11.

Belligere Stephanus claro diademate fulgens
 Sarmatiae Princeps aurea sceptrum tenet.
 Sancta fides, hilaris clementia, religioque
 Vera Dei, Virtus, regnat et ipse pudor:
 Spargite Pierides sacro de vertice lauros,
 Tanti ornet caput quarta corona Regis:
 Ille comis, animoque gerens, et nomine Serta
 Gaudeat haec homines, illa dedisse Deos.²⁰²

Cesare Pavese szintén az égi korona kiérdemeltségét hangsúlyozza:

Ma su del Ciel nel più sublime scanno
 Corona eterna, et delle pietosa armi
 Merce ben degna, et del tuo lungo affanno²⁰³

Hasonlóképpen Octavius Pratelius, és egy ismeretlen szerző:

Ecce nitent Stephani insignis rutilantia sceptrum,
 Atque auro, et gemmis frons redimita micat:
 Nec mirum, non ne hoc nomen praedixerat ipsum?
 Non ne haec sunt tanto praemia digna Viro?²⁰⁴

Corona d'oro, e non di fuori, od herba
 Il ciel, che di tua vita ordí lo stame
 T'appresta²⁰⁵

²⁰² „Fénylő koronájú vitéz István / a Szarmaták királya aranyjogarat tart. / Szent hit és jámborság örvend / igaz vallás, isteni erény és szemérem uralkodnak. / Hintsetek babért Pieridészek, hadd díszítse e négy korona a királyi főt: / amelyet fején és a szívében visel, nevében a koszorút / ez örvendeztesse az embereket, amazokat az istenek adták.” Uo. 47. A mártírmotívumról a keresztes költészetben lásd WENTLAFF-EGGEBERT, *Kreuzzugsdichtung des Mittelalters*, 96–98. Szántó és az olasz szerző által a király görög nevének eredeti jelentésével játszanak el: „Nam et nomen ac cognomen tuum, nescio, quid magnificum de te pollicentur. Quid enim et... os nisi coronam significat? Et coronam quidem terrenam et corruptibilem, virtutibus tuis et rebus a te gestis dignam iam consecutus es. Superest ut, conservando, defendendo et propagando fidem catholicam, ad supernam, caelestem, immarcescibilem, incorruptibilem et aeternam aspirem.” MAH I, 585. Erényekből font koszorú (sztefanosz) ékesíti a Szent László ének királyát is: „Fejedben kele az szent corona / meg báto-rejta téged az szent lélek / kezdéd követni atyádnak életét / rósákok szaggatál coronádba fizéd.” GERÉZDI, *A magyar világi líra*, 163.

²⁰³ „Fent az égben, a legmagasabb helyen / az öröklét koronája és a jámborság fegyverei / lesznek méltó fizetséged hosszú szolgálatodért.” *Del giardino*, 11.

²⁰⁴ „Ime róten fénylenek István királyi jelvényei / aranytól és gyémánttól ragyog a koronás fő / Hát nem magáért beszél a név? / Hát nem méltó jutalmak ezek egy ilyen férfinak?” *Viridarium* 47, 54.

²⁰⁵ „Aranykoronát és nem hervadó virágfüzért készít neked / az ég, amely életed fonalát gombolyítja és szövö.” *Del giardino*, 11.

Rettegnek tőle ellenségei:

Ma Voi, *terror* dell'uno, l'altro Mondo

...

Havete prima, che veduto, vinto²⁰⁶

Toto regno series patrum, sic gloria vexit

Corvinos *terrorem Asiae*²⁰⁷

A *terror hostium*, *fulmineus terror* mellett a *propugnaculum* perszonalizált, a lengyel királyra alkalmazott képe is feltűnik:

Il cui robusto braccio, et franco petto

Al gregge lor sia sempre et muro, et scoglio²⁰⁸

A keresztes költészet hagyományos retorikai, stilisztikai sablonjait felvonultató versek olyan kifejezésekkel élnek, amelyeket, bár ismertek Nyugaton is, különös előszeretettel használtak Magyarországon.²⁰⁹ A Gerézdi Rabán által a magyarországi epitáfiumköltészettel kapcsolatban részletesen elemzett jelenség tehát tovább élt, illetve újjászületett a Báthoryakhoz fűződő propagandában. A *Viridarium* és a *Del giardino* szerzői párhuzamot vontak a Hunyadiak, illetve Lengyelország jelenlegi királya között. Mindketten a vértanúság koszorúját, a coronát viselik, amely csak a legtökéletesebbeknek, az igazi királyoknak jár ki. A jellegzetesen középkori epitheton ornansok, a *terror hostium*, *terror Asiae*, *fulmen Getarum* a magyar nyelvű költészetben először a Szent László-énekekben, majd a Hunyadi Mátyás halálára készült sírversekben bukkannak fel.²¹⁰ Így az ismeretlen, a Jagelló-korszak viszonyaihoz kritikusan viszonyuló *Néhai való jó Mátyás király* kezdetű sírvers esetében: „ótalmazója magyar népeknek / rettenetes lél az lengyeleknek”.²¹¹

A humanista hagyományban is tetten érhetjük ezeket a jelzőket. Jacobus Pisónál: „Számptalan népet legyőztem és a pompás Bécset leigáztam / A földkerekség félelme voltam / Két császár fölött nyertem diadalt / A rómain és az oszmánon.”²¹²

²⁰⁶ „A világ félelme vagy / és már tiéd volt, hamarabb, mint láttál, győztél.” A koronához lásd még uo. 61.

²⁰⁷ „Ahogy a haza atyjainak egész sorát / úgy Korvint, Ázsia félelmét is a dicsőség vezette.” Uo. 102.

²⁰⁸ „Akinnek erős karja és széles mellkasa / mindig falként és pajzsként védte a rábízott nyáját. *Del giardino*, 11.

²⁰⁹ A *Viridarium* hagyományos középkori uralkodói ideáljához és epitheton ornansaihoz lásd még BITSKEY, *Religió, stúdium, literatura*, 252.

²¹⁰ GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei*, 180–183, 196, 201, 203. Ezt az epitheton ornans *metus orbis* formában használták Attilával kapcsolatban, és ismerte természetesen Kézai, a XIV. századi krónikakompozíció, és Laskai Osvát is. Uo. 158, 167, 183.

²¹¹ Részletes elemzését lásd GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei*, 193–210.

²¹² „Innumeros vici populos pulchramque Viennam / solus et immensi qui timor orbis eram” *Magyarország műemlékei*, 63, GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei*, 203. Másik magyar fordítását

Janus Pannonius ma már nem olvasható sírverse Hunyadi János szarkofágját díszítette: „Itt fekszik fegyverben János, a török réme / Pannónia dicső kormánya-
sa.”²¹³ A világ félelme jelző továbbél Mohács után a ferencesből reformátorrá lett Farkas Andrásnál is, aki azt Attilára vonatkoztatja: „Ki az nagy Nemrothnak uno-
kája vala / Bendeguznak fia, ez velágnak félelme.”²¹⁴

Hogy kik, vagy milyen szövegek jöhetnek szóba inspirációként, további vizsgá-
latok feladata kideríteni.²¹⁵ Mindenesetre ezek magyarországi kedveltségéről akár

lásd *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, 221. Jacobus Piso életéhez és magyar vonat-
kozású verseihez lásd KLANICZAY, *A valódi és ál Piso-versek*, 52–56. Szántó a propugnaculum
képzetet hangsúlyozza Mátyás kapcsán: „Nam si quis diligenter historias Ungariae evolvat,
cognoscet facile, neminem ex regibus Pannoniae fuisse haereticum, neminem schismaticum,
neminem turbatorem Ecclesiae; sed omnes pontifici romano obsequentissimos, omnes haere-
ticis infensissimos, omnes denique turcis hostes iuratos et perpetuos... Ungaria fuit perpetu-
um quasi propugnaculum totius christianitatis per Europam contra Tartaros et Turcas” MAH
I, 587. Ebben inkább a ferences környezetből származó Hunyadi János siratása szerzőjéhez ha-
sonlít, aki a nándorfehérvári győztes vallásosságát, egyházpártolását domborította ki, illetve
hogy népét pajzsként védte: „Templomok építője, szent ereklyék megszerzője / Papokat véd ha-
talma, szűzek és özvegyek oltalma, / Közel tíz évig tartja fölöttük védőpajzsát kardja”. *A ma-
gyar középkor irodalma*, 851. Láttuk, a népét pajzsként védő *athleta patriae* alakja megjelenik
a *Del giardino* olasz szerzőinél is.

²¹³ De megtalálhatjuk Nagyszombati Mártonnál is, GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei*, 203.
Fordítását lásd *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, 306–307. Nagyszombati művének
elemzését lásd KISS, *Politikai retorika a törökellenes irodalomban*, 209–215. Leonardus Uncius
szintén használja, lásd TÓTH, *A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonásai*, 27.

²¹⁴ Idézi GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei*, 201. A kenyérmezei győztes Báthory István nyír-
bátori templomban lévő sírjának elpusztult felirata nem használja ezeket az epitheton ornanso-
kat. KALMÁR–SZALONTAI, *A Báthoriak címeres köemlékei*, 7. Ennek az lehet az oka, hogy a jel-
zőket elsősorban királyi személyekkel kapcsolatban alkalmazták, ugyanis Hunyadi János sír-
versében sem találjuk ezeket.

²¹⁵ De például David Chytraeus egyik versében ellenkező előjellel, a törököt hívja a németek és a
magyarok félelmének („Teutoniae terror, Pannoniaequae fuit”). Idézi GÖMÖRI, *David Chytraeus
magyar és lengyel kapcsolatairól*, 509. Chytraeushoz lásd még HOLL, *Adatok David Chytraeus
magyarországi vonatkozásairól*, 55–63. A Nyugaton élő és a magyarországi Hunyadi-kultusz
közti kapcsolat, függetlenül attól, hogy a külföldi szerzők fiktív vagy valóságos epítáfiumairól
van szó, különösen Habsburg-vonatkozásban, további tanulmányozást igényel. Warszewiczky
szavai mindenesetre az epítáfiumok ismeretén túl Habsburg-aspirációkról is árulkodnak: „Qui
ut in Epitaphio suo illum versum ultimum habuerit, felix Hungaria Vale cum rege Matthia:
Tu Matthias alter, nunc quidem Archidux Austriae, sed aliquando forte res Hungariae etiam
futurus, hunc versum inversum tuenda Hungaria per te fieri patiere.” VARSEVICII *Ad Serenis-
simum Principem et Dominum, Dominum Matthiam Archiducum Austriae Oratio*, A4r. War-
szewiczky nem állt egyedül ezzel a párhuzammal. Révay Péter koronaőr a magyar koronáról
írott művében azt bizonygatta, hogy a Habsburg-dinasztia a szent királyok véréből származik,
és mivel Ausztria az egykori Pannóniához tartozott, a Habsburgok és a Szent Korona alatt újra
egyesültek az összetartozó részek. BÓNIS, *Révay Péter*, 87. Művéről legutóbb lásd TÓTH, *Révay
Péter Monarchiája*, 117–146. Centorio Ascanio olasz történétíró szerint az Erdélyt kormányzó
Castaldónak I. Ferdinánd utasítást adott, hogy faragtassa újra Hunyadi János síremlékének fe-
dőlapját, amely máig látható a Szent Mihály katedrálisban, és amelyet azelőtt Hunyadi László
sírja fedőlapjának tartottak. ENTZ, *A gyulafehérvári székesegyház*, 140. A sírkövet azonban a

a kötet egyik magyar szerzőjétől, Hunyadi Ferenctől, Báthory Zsigmond udvari orvosától is hallhattak, aki versében a következőt írja: „... ego fida mentis / Europae tutela diu, *fulmenque Getarum*.”²¹⁶

Különösen érdekesnek tartom, hogy az epitheton ornansokat felhasználó külföldi szerzőknek tisztában kellett lenniük azzal, hogy verseikkel elősegítik a nemzeti királyság eszméjének élesztését. A kötetek megjelenésekor XIII. Gergely pápa és az orosz háborúkat lezáró Báthory a hosszabb ideje tartó és igen intenzív ligatárgyalásoknak egy újabb fordulójához érkezett: a részletek megvitatására éppen ebben az évben küldte unokaöccsét, Báthory Andrást Rómába. Nyilván nem véletlenül időzítették a művek megjelentetését éppen ekkorra.

Egy szűk másfél évtizeddel a velencei kötetek megjelenése után a Báthory Zsigmond alakja körül megfogalmazódó propagandisztikus művek hasonló hangszerelésben láttak hozzá a háború és a fejedelem népszerűsítéséhez. A már említett Pieczkonius a következő módon fordul a fejedelemhez:

Qualis erat, cum Threicios exarsit in hostes,
Fulmineus terror. Turcarum dictus et horror:
Praelia non ex iure manu conserta repressit,
Et solus primam tulit ampla laude coronam.
Hunniades campo quoties congressus aperto,
Fors illi cessit toties: Dedit unica quinos
Unica lux quinos ex hoste referre triumphos.²¹⁷

Quam copiosa seges Turcarum *fulminat* armis

In Turcam rigeat, quo vulnere *terreat hostem*²¹⁸

legújabb kutatási eredmények alapján Szapolyai János nevéhez köthetjük. RITOÓKNÉ, *Hunyadi János*. A Rudolf alakja körül kibontakozó propagandához GALAVICS, *Kössünk kardot az pogány ellen*, illetve VOCELKA, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II.*

²¹⁶ „Én vagyok régóta / Európa hű oltalmazója és a géták villáma” *Viridarium*, 122. Ókori előzménye Nagy Sándorhoz köthető, ahonnan átvették és alkalmazták például a Scipiókra, mint *fulmina belli*. BORZSÁK, *A Nagy Sándor-hagyomány*, 41.

²¹⁷ „Olyan volt, mikor a trákokra rontott / mint a török villámló félelme és réme: / az igazságtalan háborút megtorolta / és egyedülként viselte a kiérdemelt égi koronát / Ahányszor nyílt mezőre lépett Hunyad / annyiszor hagyta cserben a végzet: ötből egyet csupán / egyetlen diadalt engedett az ellenség felett.” PIECZKONIUS, *Classicum Adversus Bellum Turcicum*, C3r. A Hunniades ugyanakkor hangalaki egyezés folytán a hunokon keresztül kapcsolatot teremt a Báthoryak és Attila király közt. Kochanowski lengyel költő egyik Báthory tiszteletére írt *epiniki-onjában* (győzelmi kardal) arra utal, mintha rokonság lenne a két uralkodó közt. NAGY, *A hóló és a gyűrű jegyében*, 646–647.

²¹⁸ „Villámként sújtja a török tömött hadsorát” „Tornyosuljon a török fölé, csapást osztva rémiszsz-e a pogányt.” PIECZKONIUS, *Classicum Adversus Bellum Turcicum*, C3v.

Erényei és viselt dolgai miatt ugyanúgy méltó az égi koszorúra, mint Szent László, vagy mint elődje Báthory István:

Ferte rosas, ornate comas, praecidite frondes,
Iniicite Heroi candentia lilia vestro,
Purpureos flores, et odoriferos narcissos,
Nectite gemmiferas rubro de flore coronas,

Első a lovagok közt:

Quoque gradum primus praelustri in culmine miles
Obtinet, exiguis haud viribus arrogat: ipsa
Palma Dei donum est, et habet commercia coeli²¹⁹

Vitus Marchtalerus szintén Hunyadi János példáját állítja példaképül 1595 végén megjelent munkájában: „a legnagyobb és legvitézebb hősből, Hunyadi Jánosból, akit a törökök félelmének is neveztek, a (vitézek) élő tükrét tiszteljük.”²²⁰

Ez a keresztes háborúk hangulatát és az epitáfiumok nyelvezetét megidéző retorika a tizenöt éves háború kitörése, és Erdélynek az oszmánellenes koalícióhoz való csatlakozása után tovább erősödik. Lazaro Soranzo *L'Ottomano* című 1597-ben megjelent munkájában²²¹ a keresztes hadjáratok szellemét felidéző hangon szólított fel a szent háborúra: „Fel Krisztus nemes bajnokai, kövessétek Gottfried, Balduin, Boemund és a többi híres argonauta példáját, mert a mi századunk sem alávalóbb az ő koruknál, és mint ők, ragadjátok ki a szent hit elenségeinek istentelen kezéből megváltónk szent sírját...” Az említett keresztes lovagok javaikat is eladták, hogy a pogányok ellen harcolhassanak. A török elleni harcra buzdítva szónoki kérdést intéz kortársaihoz: „Ki lesz hát az, aki először veszi föl a keresztet, példát mutatva másoknak? Ki fogja vezetni őket Krisztus hadnagyaként? Hol vannak Krisztus katonái, akik ezt a dicsőséges zászlót

²¹⁹ „Vigyetek rózsákat, díszítsétek fürtjeiteket, vágjatok lombokat, / szórjatok hófehér liliomokat hőstötökre / Biborszín virágokat és illatos nárciszt, / Vörös virágból kössetek drágaköves koronákat.” „A lovagok közt elsőként hág a legfelsőbb fokra / nem csekély fáradsággal elnyerve azt / Jutalma az isteni pálma és övé az égi nyereség.” *Classicum Adversus Bellum Turcicum*, C3v.

²²⁰ „...nobis vivum quoddam speculum in fortissimo et bellicosissimo heroe Iohanne Hunniade, qui et fulmineus inde Turcorum terror nominatus, exhibetur.” MARCHTALERUS, C1v. A Mátyás alakja körül kialakuló propagandával kapcsolatban lásd KLANICZAY, *A kereszteshad eszméje*, 166–191. GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei*.

²²¹ Lazaro Soranzo egykori velencei bailo ellen a *L'Ottomano* miatt a Tízek Tanácsa elfogatóparancsot adott ki, mivel a munka és a szerző személye határozott törökellenessége és háború-, illetve pápapártisága miatt kényelmetlenné vált a városnak. Műve ennek ellenére négy kiadást ért meg. 1601-ben pápai követségben találjuk, aki számára a Szentszék útlevelet kért a velencei területen való áthaladáshoz. TOMIĆ, *Gradja za isztoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI*, 322–324, PRETO, *Venezia e i Turchi*, 298–301, ANDRETTA, *La repubblica inquieta*, 25–26.

követni fogják?”²²² Az erdélyi fejedelemhez érve hangsúlyozza, hogy kiválóságát az isteni kiválasztás bizonyítja. Ő irányítja cselekedeteit, mint Dávidnak és Júdás Makkabeusnak:

Ami pedig ezt a második Campiont, Erdély fejedelmét illeti, a régiek is éppen ilyen vezért választottak, akit tettei és nem az állhatatlan szerencse tesz nagygyá, csakis Isten kegyelme, akit a szent iratok a Seregek Urának neveznek és aki Krisztus hadnagyát ezt az új Dávidot és Júdás Makkabeust megvédelmezi.²²³

Tőle várja nemcsak a Szentföld visszafoglalását, hanem a katolikus vallás terjesztését is.

Egy másik olasz szerző, Girolamo Frachetta²²⁴ ugyanezt a hangot ütötte meg:

Józsué, a Makkabeusok és még annyian Istent szolgálták: nem volt kevésbé kedves szolgálatuk az Úr előtt, mint azoknak, akik imáikkal fordulnak felé és megvonván szájuktól az ételt, sanyargatták magukat. Bouillon és a többiek, akik a Szentföld visszafoglalására indultak, éppoly kedvesek voltak Istennek.²²⁵

1595. november 25-én kiadott orációjában ugyancsak a fejedelemtől várja ennek a nagy feladatnak a végrehajtását:

Sok, a török uralmával elégedetlen nemzet, akik között kétségtelenül a keresztények vannak többségben, fel fog lázadni, azok az uralkodók pedig, akiket megalázott, mint a perzsa királyt, csatlakozni fognak azokhoz, akik már most is harcolnak a közös ellenség ellen Krisztus zászlaja alatt... mihelyt meglátják Krisztus zászlaját ragyogni és Felségednek, a győzhetetlen hősnek a címerét a szélben lobogni.²²⁶

Az ő feladata a török hatalmának megtörése:

²²² SORANZO, *L'Ottomano*, 88.

²²³ Uo. 98.

²²⁴ Frachetta jelentős életművet tudhat magáénak. Féltnatnyi Zsigmondhoz intézett orációja mellett elég csak államelméleti traktátusát (*Il Principe*), illetve egy Patrizit utánzó poétikai traktátust (*Dialogo del furor poetico*) említeni. Először a d'Esték szolgálatában állt, az általuk alapított akadémia oktatója, a herceg halála után a politika felé fordult, spanyol szolgálatban, kémkedést is vállalva. Sok ellenséget szerzett, ami miatt Nápolyba kellett menekülnie, ahol 1620-ban bekövetkező haláláig spanyol évfáradékon tengődött. További kutatás feladata kideríteni, hogyan került kapcsolatba Erdéllyel. *Biografia universale* XXII, 81, *Dizionario biografico degli italiani*, 49, 567–573, BALDINI, *Girolamo Frachetta*, 465–482; BORRELLI, *Ragion di stato e Leviano*, 102–109; KRUPPA, *Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély*, 19–49.

²²⁵ FRACHETTA, *Il primo libro delle orationi*, 184.

²²⁶ FRACHETTA, *Oratione prima*, A2v–A3r.

Aki örömmel igazítja lépéseit Istenhez, hogy visszaállítsa a szent hitet és megtisztítsa az eredeti és igaz vallás számára az erkölcstelen csábító Mohamed iszentelen követői által megbecstelenített és mecsetté alakított templomokat, a gyalázat helyeit.²²⁷

Ez a *giusta impresa* Frachetta szerint Konstantinápoly és a Szentföld elfoglalása:

Látom, hogy a török elvesztvén erejét már a hátát mutatja. Látom a gazdag, de erőtlen városokat, amelyek ostrom nélkül hódolnak be, vagy éppenséggel vígan fogadják az ágyúk tüzét. És látom a királyi székhelyet, amely örömmel fogadja falai közé annyi évszázad után a Nagy Konstantin egyik törvényes utódját.²²⁸

Egy másik oráció a háború folytatására buzdítja Báthory Zsigmondot, utalva arra, hogy a keresztény országok benne látják azt a szabadítót, amely legyőzi a Török Birodalmat:

Ó, nemes lelkű hős, Nagyságod bizonyosan tudja, hogy maga Isten harcol érte, mert az isteni felség hatalmas királyságok és az egész török birodalom urává választotta ki... és bár erőd kicsinek, sőt hitványnak tűnhet ahhoz, hogy a katolikus hitet távoli területekre is kiterjeszd, a világ azt tartja rólad, hogy te leszel a Kelet császára. Miután legyőzted Szinánt, Felségednek Konstantinápoly ellen kell vonulnia.²²⁹

A kereszties propaganda nemcsak a szövegek, hanem a reprezentáció szintjén is igen hangsúlyos szerepet kapott. Szamosközy egyik bejegyzése szerint Báthory a mezőkeresztesi csatába egy kereszties lobogóval vonult be: „Zsigmond fejedelemmel is kétszáz lovas járt, akik rá vigyáztak, azoknak két igen szép fehér zászlójuk volt vörös kereszttel, a kereszt közepén a császár címere a magáéval együtt.”²³⁰ Ez a lobogó talán éppen azzal a zászlóval azonos, amelyet majdnem két évtizeddel korábban Bornemissza Pál erdélyi püspök végrendeletében a gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyházra hagyott. Méltó helyre került, hisz fentebb is láthattuk, a templom fala, ahol a Hunyadiak nyugodtak, a török elleni harc relikviáival volt teleaggatva. A végrendelet hangsúlyozza, hogy harci zászló, tehát éppen úgy néz-

²²⁷ FRACHETTA, *Oratione seconda*, A3r.

²²⁸ FRACHETTA, *Oratione prima*, A5v, A2v–A3r.

²²⁹ FRACHETTA, *Oratione seconda*, A3r, A4r. Rudolphoz intézett orációjában ugyanígy nyilatkozik a fejedelemről: „...bölcs király segítsd meg ezt a győzhetetlen harcost, aki arra született, hogy legyőzze a barbárokat, mert az ég őt küldte, hogy segítőd legyen ennek a vállalkozásnak a véghezvitelében.” FRACHETTA, *Oratione prima al re cattolico*, A5v. Frachetta két idézett orációjának hátterében, mint később látni fogjuk, a pápai és császári segédcsapatok Erdélybe küldésének elmaradása állt, ami belpolitikai válságot robbantott ki, a fejedelem és a békét kötni szándékozó erők között. Ezekre az eseményekre reagál a szerző.

²³⁰ *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából*, 267.

hetett ki, mint amit Szamosközy is leírt: fehér tafota anyagból, rajta a vörös keresztel.²³¹

A fentebbiekből következik, hogy a Báthory-propaganda nyomvonalát alapvetően a Báthory-ellenes propaganda jelölte ki,²³² amely mind bel- mind külföldön megfogalmazódott. Ez utóbbi elfojtására igen kevés eszköze volt a családnak, különösen a Habsburgok támogatta Bekes-mozgalommal is megküzdési kényszerülő Istvánnak. A lengyel király alakja körül kibontakozó uralkodói propaganda ezért az ideális középkori lovag alakja mellett hangsúlyt helyezett arra is, hogy a vitézség erénye mellett az *erudíció* és a *humanitas* ideája is helyet kapjon.

Báthory Zsigmond ezzel szemben kizárólag a *miles christianus* öltözetébe bújt. Vagyis a propaganda nyelve módosult: ennek megfelelően arról sincs tudomásunk, hogy a dinasztikus és vallási propaganda keretei közt olyan messze tekintő kultúrpolitikát folytasson, amely elődje esetében például a családtagoknak, illetve az udvari szűkebb környezetének nem katolikus tagjait megcélzó könyvajándékozásokban testesült meg. Inkább az ellenkezőjéről vannak adataink.²³³ A vele foglalkozó nyomtatványok szinte kizárólag a vitézi erényekben bővelkedő jámbor uralkodót állítják a középpontba. Gondolhatunk természetesen arra, hogy ennek oka a háború volt, hisz a nyomtatványok 1594-től kezdve szaporodnak el. De az ő esetében, mint láthattuk, más is szóba jöhetett: Szamosközy beszámolója mellett több forrásunk is megerősíti, hogy 1608 után komolyan felmerült bíboroskreációja, aminek egyrészt személyes, másrészt politikai okai voltak.²³⁴

A *Viridarium*, a *Del giardino*, Pieczkonius, Marchtalerus, Soranzo, Frachetta és a többi, itt nem idézett külföldi szerző, valamint Szántó István nagyon hasonló Báthory-képet próbáltak a külvilág, a hazai és a külföldi közvélemény felé közvetíteni. A szentek legendáiból – ideértve természetesen a szinte szentként tisztelt Hunyadiakhoz kötődő epitáfiumirodalmat – lép elénk a *miles christianus*, bomlik ki a népét pajzsként védő, az ellenségre villámként lesújtó és azt rettegéssel eltöltő ideális lovag képe, amellyel a ránk maradt források szerint a Báthoryak a leginkább azonosulni tudtak. Ennek oka feltehetően az volt, hogy frazeológiája olyan részben általános érvényű, a nyugati „közvélemény” ekkor már régóta ismert és a magyarok előtt is igen ismert és népszerű toposzokra támaszkodott. Talán nem túl nagy merészség azt állítani, hogy a Báthoryak alakja körül kibontakozó hazai és külföldi propagandában egymásra talált a nemzetségi eredetmítosz, szent királyaink hagyománya és a század közepére megizmosodó Mátyás-kultusz.

²³¹ „Item banderium magnum sive vexillum bellicum rubrum ex taffotah venetiana ex utraque deauratum novum, insignis(?) meis episcopalibus depictum et imagine Sancti Michaelis Archangeli, mea cura et sumptibus factum ecclesiae cathedrali transylvaniensi lego” MIKÓ, *Bornemissza (Abstemius) Pál püspök végrendelete 1577-ből*, 219–220.

²³² CSORBA, *A humanista Báthory István*.

²³³ Jó példa erre Baranyai Decsi János egész életműve, illetve Szamosközy sikertelen kísérlete Báthory Zsigmondnál, hogy kieszközölje Bruti művének szponzorálását. BALÁZS–MONOK–TAR, *Az első magyar ars historia*, 47–85.

²³⁴ SZAMOSKÖZY, 66–67, TUSOR, *Purpura Pannonica*, 56, 63, 64.

Gyulafehérvár és Nagyszeben között: Georgius Deidrich, a szászok és a fejedelmi udvar

A Báthory Zsigmondnak, illetve a Báthory-családnak ajánlott nyomtatványok között találunk egy olyan forráscsoportot, amelyre a szakirodalom eddig alig fordított figyelmet. Nem tett kísérletet értelmezésükre, illetve jelentőségük felmérésére a 90-es évek erdélyi politikájában, így tisztázatlan maradt szerepük a fejedelmi udvar által kifejtett propagandában. Ez a forráscsoport egészen jól körülhatárolhatóan egy politikai nációhoz, a szászokhoz kötődik. A továbbiakban ezeket a nyomtatványokat elemezve arra a kérdésre keresek választ, hogy a hosszú háború előestéjén az erdélyi politika aktuális és feszítő problémái hogyan csapódtak le a korabeli szász és fejedelempárti propaganda nyomtatványokban. Az események, illetve azok hátterének felvázolásában elsősorban egy szász krónika, a *Chronicon* feljegyzéseire,²³⁵ Szamosközy történeti maradványaira, a jezsuita forrásokra és a Szilágyi Sándor által összeállított Erdélyi Országgyűlési Emlékek forrásaira támaszkodom.

Ismeretes, hogy az 1588-as medgyesi végzések, amelyeknek eredménye a jezsuita rend kitiltása volt, rendi nyomásra, a három nemzet összefogásának ritka példaként születtek meg. Az összefogást a közös veszélyérzet hívta létre, de a veszély elmúlása után a mélyben meghúzódó ellentétek ismét a felszínre törtek. A szászok előtt tornyosuló dilemmát még a medgyesi országgyűlésen a szász univerzitást képviselő szebeni királybíró, Huet (Süveg) Albert²³⁶ fogalmazta meg a legtömörebben:

²³⁵ A krónika keletkezéstörténetéhez lásd BARTONIEK, *Fejezetek a magyarországi történetírás történetéből*, 170–176.

²³⁶ Huet Albert I. Ferdinánd, majd II. Miksa szolgálatában állt, és valószínűleg Bécsben is tanult. Innen került Báthory István szolgálatába 1574-ben, és lett később királybíró. Az 1588-as végzéseket megszavazta ugyan, de ennek az volt az oka, hogy a jezsuiták nem mondtak le a szász földön lévő kolostorok és a hozzá tartozó földek birtokjogáról. Elkísérte urát a havasalföldi hadjáratba, amelyet a fejedelem évdíjjal is honorált. Később a gyakori fejedelemt változások ideje alatt egyértelműen Habsburg-párti, szemben az erdélyi érdekeket inkább szem előtt tartó brassóiakkal. Kapcsolatot tartott olasz, francia és német humanistákkal (Bongars, Pigafetta, Herberstein), de számunkra elsősorban Szamosközyvel fenntartott jó viszonya az érdekes. Szebenben erőfeszítéseket tett a gimnázium főiskolai rangra emelése érdekében, és nevéhez fűződik a Kapel-

A jezsuiták ügyében meg kell fontolni, hogy a német nemzet mit tegyen, melyik párthoz csatlakozzon, a jezsuitákhoz, vagy az ellenpárthoz? Nekünk, németeknek a jövőben úgy kell eljárunk, hogy meg tudjuk őrizni kiváltságainkat, amelyeket a lengyel király is megerősített, mivel az országgyűlés a tizedet el akarja venni tőlünk. Az ellenpárt szerint, akiket az országgyűlés támogat, a jezsuiták híveinek megerősödése nemcsak a nemességet, hanem minket, németeket is fenyeget: mivel rövid időn belül uralmuk alá hajtának és sok más is tennének tudtunk nélkül, titokban. A tanácsurak sok rosszat terjesztenek rólunk, hogy a fejedelem ellen lennénk, és hogy minden Medgyesen tartózkodó vendégnek meg kellene ölnie házigazdáját, papjaiktól pedig el kellene venni a tizedet... A jezsuita párt Ófelsége nevében a maga oldalára szeretne állítani minket, az országgyűlés azonban ezt megakadályozandó a vallás kérdését fogja elővenni, amelynek ügyében ma nyilvánosan is protestálni akarnak, követelvén a [jezsuiták] kiűzését.²³⁷

A szászok végül a másik két nemzethez csatlakoztak, aminek legfőbb oka az volt, hogy István király 1583-as adománylevelében a jezsuita rend kolozsvári iskolájának fenntartására a *quartát*, a szász dézsma negyedét adományozta.²³⁸ A jezsuiták a király halála után sem mondtak le erről a jövedelemről, amire a fenti idézet is utal. A medgyesi országgyűlés után felbomlott egységről árulkodnak viszont az 1591 novemberében összehívott fehérvári országgyűlés végzései. Ez az országgyűlés az első helyen a vallás kérdésével foglalkozott, és kimondta, hogy katolikus papot csak a fejedelmi udvarban, Kolozsmonostoron, Hadadon, Szászhermányban és Fogarason szabad tartani. A többi helyen tilos a katolikus vallás gyakorlása. A végzéseket kiadó Szilágyi megjegyzi, hogy jóllehet ez látszólag a medgyesi

lenbibliothek állományának gazdagítása is. Korabeli magyarországi fogalmak szerint igen szép magánkönyvtára volt. GÜNDISCH, *Der Bibliothek Albert Huets*, 32–52, életéről TEUTSCH, *Geschichte der Siebenbürger I*, 95, 97, de a legrészletesebb HENRICH, *Erinnerungen an Albrecht Huett*.

²³⁷ „Nun ist sehr und hoch von Nöthen rieffer Ratschlag was in diesen Sachen zu thun sei, und an welche Parthei gibt für, dass, wo sich die Deutsche Nation zu ihnen gehalten würde in der Jesuitischen Sache, sie die Jesuiten nicht zu verweisen, so würde es uns Deutschen gut gehen, wo aber nicht, so würde es übel ausgehen in künftigen Zeiten, und sollen auch ansehen unsere Privilegien, so der König in Polen confirmet hat: geben auch für, dass die Landschaft auf unsere zehenden trachten würde. Die Gegenparthei aber, so mit der Landschaft festhält, gibt für viel mehr und grösser Unglück gewarten zu sein nicht allein auf den Adel, sondern auch auf uns Teutschen, dass der Jesuiten Anhang in kurzer Zeit überhand nehmen soll, und auch über unsere Mauren steigen soll, und viel anderes Prophezenen sie heimlich, welches wir nicht können wissen, was dahinter ist: Es ist zu Arbegen von denen Rathheren geredet worden, dass wo man wieder de Fürsten sein würde, so solle ein jeder Gast zu Medjesh seinen wirth umbringen, und denen Priestern solle man den Zehenden nehmen... Die Jesuitische Parthei in F. G. Nahmen wolte uns gerne zu sich vom Lande abziehen, die Landschaft aber will sich sammt uns ganz behalten, und ehe sich die Jesuitische Parthei darin bewilliget, die Religions Sache hinein zu schicken, so will sie ehe heut öffentlich protestieren, und vom Lande abfallen.” KURZ, *Nachlese*, 127–128.

²³⁸ HENRICH, *Erinnerungen an Albrecht Huett*, 89.

végzések szigorítását jelentette, a rendek valójában rákényszerültek, hogy a Zsigmond által még 1590-ben visszahívott jezsuiták, Ladó Bálint, illetve a később oly fontos szerepet játszó Alphonso Carrillo az országban maradhassanak.

A másik fejedelmi proposíció az udvartartás költségeinek fedezésére született, amelynek érdekében a rendek a szász papok dézsmájából származó *quarta* visszavételét kérték. A szövegből kiderül, hogy az udvartartásra fordított dézsmanegyedet a fejedelem eladományozta.²³⁹ A szász dézsma ügye, illetve az akörüli visszaélésekkel már egy 1591. június 20-ai fejedelmi rendelet is foglalkozott, amelyet éppen a visszaélések megszüntetése céljából adtak ki.²⁴⁰ Az ügy még a következő évben is foglalkoztatta az országgyűlést, amely ekkor a szászok adóját a törökkel szemben fennálló adótartozás kiegyenlítésére akarta fölhasználni, pontosabban hogy a Portával szemben még 1589-ből fennálló adótartozását komolyabb adóemelés nélkül és az összegnek szászokra való áthárításával ússza meg. A szászok ebben teljes joggal kiváltságaik megsértését látták, ami ellen élesen és eredményesen tiltakoztak.²⁴¹

Az őket érintő ügyet egészen más nézőpontból szemléli a fentebb idézett *Chronicon*. Természetesen szász szempontból tárgyalja az eseményeket, feltár azonban olyan momentumokat is, amelyekről a többi forrás hallgat. A krónika szerint már az 1590 novemberében megtartott és az EOE által nem regisztrált országgyűlésen a magyar és a székely nemzet egy olyan határozatot hozott, amelynek éle a szászok ellen irányult, döntött ugyanis a dézsmanegyed elvételéről. A szász krónika állítását támasztja alá Bethlen Farkas adata is, aki 1590 szeptemberében tud egy általános gyűlésről, amely határozatot hozott a fejedelmi udvartartás költségeihez való hozzájárulásról.²⁴² A krónika november 3-ra teszi a vitát:

Megjegyzés: Ez év november 3-án az országgyűlésen a két nemzet, a nemesi és a székely szokatlan és új dolgot határozott el a szász nemzet hátrányára és sérelmére, ugyanis a dézsma egy részét, amely a szász lelkipásztorokat illette, állítólag a közjó érdekében mindenféle kárpótlás nélkül el akarták venni, ezért a szászok tudta nélkül küldötteket menesztettek Őfenségéhez, hogy a mondott dézsma negyed részét, mintha a szászok beleegyezését bírták volna, megkapják. Ezeknek a mesterkedéseknek azonban Hutter Albert szebeni királybíró

²³⁹ EOE III, 280. A szászok *quartájának* elvétele a fejedelmi udvartartás céljaira nem volt ismeretlen. Már 1580-ban ugyanerre tettek kísérletet a magyar és székely rendek saját adóterheik emelésének elkerülésével, amelynek végrehajtását akkor is sikerrel akadályozta meg Huet. EOE III, 34–35, 149–151.

²⁴⁰ A szeptemberi fehérvári országgyűlés első pontja szerint a rendek kötelezték magukat, hogy továbbra is folyósítják a pénzt a váradi építkezésekre. Erre mindhárom nemzet ötven fillért szavazott meg. EOE III, 274, 374.

²⁴¹ EOE III, 281, 379–382, 391. *Chronicon*, I, 85, EOE III, 400.

²⁴² BETHLEN, III, 7.

bölcsessége és ügyessége jóvoltából, aki a fejedelmet töviről-hegyire fölvilágosította, sikerült teljes mértékben elejét venni.²⁴³

E siker azonban csak átmeneti lehetett, mivel a következő 1591-es évnél megjegyzi, hogy a szászok elleni machinációk elhárítása és megszüntetése céljából Huet királybíró orációt tartott június 10-én a fejedelem és a tanácsurak előtt. Lássuk most a szóban forgó szövegrészeket:

A tekintetes Hutter Albert úr, hogy elejét vegye azoknak a szitkoknak, rágalmaknak, és gúnyolódásoknak, amelyeket néhány magyar a szászokra szórt, nagyszerű beszédet tartott Gyulafehérváron június 10-én Zsigmond fejedelem, Bocskai István, Báthory István, Kovacsóczy Farkas, Péter deák, Jósika István, Bodoni István és Kemény János előtt.²⁴⁴

A II. kötet közli ezt az *elegantissima oratiót*, amelyet az alábbiakban részletesen is bemutatok. Az oráció hatására született a fentebb említett 1591. június 20-ai fejedelmi rendelet is, amely egyébként teljes egészében a dézsma körüli visszaélések megszüntetéséről szól. Logikusnak tűnik annak feltételezése, hogy az orációt egy olyan sérelem váltotta ki, amely a szászokat érte, ez tehát közvetve szintén a *Chronicon* 1590-re vonatkozó adatát igazolja. A szászok privilégiumai ellen folyó hadjárat fölveti annak gyanúját, hogy az anyagi természetű viták, viszályok mögött politikai nézetkülönbségek is meghúzódtak, amelyeket nem lehet az udvarban dülő és Erdély jövőbeli helyzetét, politikai orientációját érintő harcoktól függetleníteni. E feltételezések alátámasztására újabb, eddig kellően figyelembe nem vett forráscsoportokat kell vizsgálat alá venni.

²⁴³ „Nota: Hoc anno, in comitiis generalibus, ad diem 3. Novembris celebratis, res mirae et novae, a duobus nationibus, nobilibus nimirum et Siculis, tractatae sunt, in praejudicium et derogamen nationibus saxonicae, quo nimirum una decimarum, 1. Pars, saxonibus pastoribus, absque arendae solutione, subtrahatur, et in communes regni necessitates impendatur; quo fine etiam suos delegatos, insciis Saxonibus, ad Illustrissimum Principem expediverunt, ut praedictum decimarum quartam partem, quasi consentibus saxonibus obtulerunt. Verum illae machinationes omnes, prudentia et industria domini Alberti Hutteri, regni judicis cibiniensis, quod Serenissimum Principem ex fundamento de iis erudiret, repressae ac in fumum abiere ac scintillas.” *Chronicon* I, 85. A dolog – hogy Szilágyi nem tud egy országgyűlésről – már csak azért is meglepő, mert a szövegből kiderül, hogy nem részleges, hanem általános gyűlést tartottak, amelyen az Erdélyi Fejedelemség minden vármegyéjéből kötelesek voltak megjelenni a küldöttek. Bethlen Farkas az 1591. november 1-jén megnyitott gyulafehérvári gyűlésről azt mondja, hogy a szász dézsmanegyedet visszaadták a fiscusnak, amelyet azelőtt éppen Zsigmond ajándékozott oda híveinek. BETHLEN, II, 18–19.

²⁴⁴ „Ad retundendas nonnullorum Hungarorum contumelias, calumnias et cavillationes, in saxonibus sparsas, spectabilis dominus Albertus Hutterus habuit orationem elegantissimam Alba Juliae die 10 Junii coram Principe Sigismundo Stephano Botskai, Stephano Bathoreo, Wolfgango Kovacsotzki, Petri Literati, Stephano Josika, Stephano Bodoni, et Johanne Kemeny.” *Chronicon*, I, 86.

Huet Albert 1590-ben, tehát néhány hónappal Leleszi és Ladó jezsuiták kényszerű távozása után egy rendkívül érdekes levelet írt a fejedelemnek. A levél kitartásra és a katolikus hitben való megmaradásra buzdította a fejedelmet a dávidistákkal és az ariánusokkal szemben, bizonygatva, hogy a lutheránus és katolikus hit között tulajdonképpen nem sok különbség van:

Kérem az Istent, hogy az ariánusok és a dávidisták ne térítsék el Felségedet, hanem őrizze meg a miénkhez hasonló hitét, mert nálunk is vannak misék és orgonák, megtartjuk a szentek ünnepeit, az ördögűzést, a fülbegyónást, az oltárt, a szentségeket, és hisszük, hogy abban Krisztus teste van jelen, de nem úgy mint a kálvinisták, akik azt pusztá jelnek tartják, hanem ahogy azt Szent Ágoston is mondta, hogy tudniillik látható jel, láthatatlan kegyelem.²⁴⁵

Példaként a *kálvinista* János Zsigmondot idézi, aki szintén az akkor még kálvinista Dávid Ferenc és társai biztatására vétette ki a hangszeret az istentiszteletből:

Mert jóllehet Izabella megtartotta katolikus hitét, fia azonban, akit a kálvinizmus behálózott, kevésre becsülte a templomi muzsikát: mert ebben Dávid Ferencet és társait követte.²⁴⁶

A két részletből kiderül, hogy a királybíró a szombatosság felé hajló dávidistákat és a kálvinistákat egyaránt a fejedelem ellenségei közé sorolja. De miért aggódtak a szászok ennyire a fejedelem lelkéért?

A válasz a fejedelem neveléséért és az udvari befolyásért folytatott küzdelemben keresendő. Kovácsóczy kancellár Gianmichele Brutót már 1588-ban, a jezsuiták ellen hozott megyesi határozat évében udvari történetírónak hívta az udvarba, és Zsigmond makacskodása ellenére a fejedelem nevelésének feladatát is rá kívánta bízni. Bruto azonban ekkor már császári szolgálatban állt, és csupán azért utazott négy évvel később a nagy hidegben Erdélybe, hogy a rá nézve kompromitáló iratokat megszerezze. Az erdélyi útnak mindenesetre katasztrofális következményei lettek: az ekkor már idős Brutus nem bírván a megpróbáltatásokat az év végén meghalt Kolozsvárott.²⁴⁷ A kancellár tehát át akarta neveltetni a fejedelmet,

²⁴⁵ „...oro Deum Optimum Maximum, ut a Davidianis et Arianis nulla ratione seducatur Celsitudo Vestra, sed nostris ritibus similioribus conservetur, habemus namque et nos catholicas orationes, organa, evangelica catholice distincta, sanctorum festa, exorcismos, confessionem auricularem, altare, sacramenta, praesens corpus Christi in coena, neque nudum signum, sicut Calvinistae, sed iuxta Divum Augustinum: visibile signum, invisibilis gratiae.” *Documente*, III, 222.

²⁴⁶ „Nam etsi Isabella persisterit in catholica religione, tamen filius irretitus calvinianismo, posthabuit tandem musicam templi; ita fuit secutus a Francisco Davidis et aliis.” *Documente*, III, 222, 223. Levélíróként Johannes Huet szerepel, az akkori nagyszombati királybíró azonban Albertnek hívták.

²⁴⁷ Krónikája csupán töredékben maradt ránk és 1552-ig tartalmazza az eseményeket. Báthory István halála után az erdélyi udvar több kísérletet is tett, az ingóságok mellett Brutus krónikájá-

amire néhány évvel azelőtt anyai részről történt már kísérlet, de amit akkor még jezsuita nevelői, főleg Leleszi János, sikeresen megghiúsított.

Bruto erdélyi meghívásával egy időben Kovacsóczyék, hogy a kurzusváltás teljes és végérvényes legyen, megpróbálták kálvinista feleséget keríteni Zsigmondnak. A heidelbergi fejedelemmel való kapcsolatfelvételtől először Szamosközy István ad hírt, aki szerint 1590 novemberében az erdélyi követek megkeresték Frigyes pfalzi örgrófot, hogy a heidelbergi követek előző évi látogatását viszonzózzák: „...Bátori Zsigmond is ismeretsígnak okáért küldötte ugyan oda Heidelbergába az hercegekhez Csáki Gergelyt az következő esztendőben...”²⁴⁸ Szamosközy adatát Kopácsi Ferenc II. Rudolfnak írott 1592. június 27-ei levele is alátámasztja, amelyben a császárt arról tájékoztatja, hogy a fejedelem Pfalzba küldött követeket lánykérőbe:

Felséged előtt is ismeretes, hogy Erdély vajdája a rajnai palotagrófok egyikének lányával szándékozik házasságot kötni: ennek érdekében már körülbelül egy éve és hét hónapja egy fényes küldöttséget is küldtek. A követeknek nem utolsósorban az volt a feladatuk, hogy a szász választóval és Kázmérral megerősítsék azt a barátságot, amelyet egykor István király kötött velük (mindkettő ugyanis őt segítette.)²⁴⁹

A szövetség egyértelműen Habsburg-ellenes volt.

Zsigmondnak azonban állítólag más volt a szándéka. Kopácsi így folytatja: „Ez a dolog azonban szándékával ellentétes, ezért Itáliában az Orsini családból próbál a pápa és a firenzei herceg támogatásával feleséget szerezni. Eddig azonban nem járt sikerrel.”²⁵⁰ Ennek érdekében küldte 1591-ben Jósika Istvánt követségbe Firenzébe, hogy megszerezze Ferdinando de’Medici unokahúgának kezét.²⁵¹

nak megszerzésére. Zamoyski azonban csak azzal a feltétellel volt hajlandó átadni, hogy először átnézi és törli a lengyelekre nézve esetlegesen sértő kitételeket. FABRITIUS, *Brutus János Mihály életéhez*, 337–352.

²⁴⁸ SZAMOSKÖZY, IV, 22–23. A házassági tervekhez lásd még KRUPPA, *A kereszt, a sas és a sárkányfog*, 284–289.

²⁴⁹ „Maiestati Vestrae constat, Vaivodam Transylvanum matrimonium affectasse cum una filiarum principum comitum ad Rhenum; pro qua re ante annum iam et mensem circiter septem splendida etiam fuerat missa a Bathoraeis legatio; quanquam non ultima erat causa illius legationibus cum Saxonna et Chasimiro eam (ambo enim tunc iuvabant) necessitudinem amicitiae confirmandi, quam rex Stephanus cum eis fecerat.” *Documente*, III, 296.

²⁵⁰ „Res quum ex animi sententia non successit, eiusdem matrimonii causa se in Italiam converterat, ut a pontificis et ducis florentis autoritate ex Ursinorum familia uxorem duceret. Res isthic quoque frustra cessit.” Uo. Az Itáliába indított követséghez lásd SZAMOSKÖZY, IV, 24, 25, MTAKK Veress-hagyaték, Ms 469, 74, 76.

²⁵¹ Amikor ez utóbbi kísérletről a török szultán értesült, csausza útján megfenyegette a fejedelmet, hogy ne merészljen külföldi és nyilván törökellenes hatalomtól feleséget szerezni. *Documente*, III, 300–301. Jósika útjáról lásd még SZAMOSKÖZY, IV, 24. A feleségszerzési kísérletekhez lásd KRUPPA, *A kereszt, a sas és a sárkányfog*, 284–290.

A politikai nézetkülönbségek azonban nemcsak a magánlevelekben vagy országgyűlési végzéseken csapódtak le, más fórumot is kerestek és találtak maguknak. A Huet Albert által megadott alaphangot idézi az ugyancsak 1591-ben Nagyszébenben Henrich Crato nyomdájában kiadott egy lapos nyomtatvány, amelynek szerzője Georgius Deidrich. A Báthory Zsigmondnak ajánlott költemény a *Magnus heros dius tubis* közhelyszerűen fogalmazza meg az ideális uralkodóval kapcsolatos elképzeléseket:

Si quis praeclarae, Princeps, insignia stirpis
Spectet, et ingenij maxima dona tui:
MAGNUS es ingenio, tantus natalibus HEROS,
Quantus iam longo tempore nemo fuit.²⁵²

Deidrich szerint az előkelő származás és adottságai a fejedelmet a legnagyobb magyar királyokkal teszik egyenrangúvá.

Laudatos aequas merito SIGSMUNDE, Monarchas,
Quot dedit, aut vnquam Pannonis ora dabit.
Nobile Bathoreum genus est, notumque per orbem,
Nomen et a sera posteritate feret.²⁵³

A szerző a névazonosságot használja ki, a továbbiakban pedig a család legnagyobb és leghíresebb alakját állítja példaként a fejedelem elé,

Indomitum nuper compescens milite Moschum,
Non minimum saevo laudis ab hoste tulit?²⁵⁴

Majd, amint a második fejezetben láttuk, Romulus történetét felhasználva felidézi Zsigmond apjának, Kristófnak boldog emlékü uralmát. Az apa békés kormányzása ellentétként fogalmazódnak meg a rossz, helytelen és igazságtalan uralom jellemzői, amelyben az alattvalók kénytelenek eltűrni a fegyveres erőszakot, földjeik földülését, mert uraik inkább háborúznak és a vérontásban lelik örömeiket:

²⁵² „Ha valaki rád néz, dicső őseidet és kiválóságodat látja / mert NAGY vagy lélekben, és HÉRSZ vagy származásod miatt / hozzád hasonló régóta nem született.” DEIDRICH, *D. Sigismundo Bathoreo*.

²⁵³ „Méltán dicsérik, Zsigmond, Pannónia igazságos királyait / akiket Isten eddig adott és fog még adni a magyaroknak / A Báthoryak híres nemzetségét ismeri az egész világ / és az utókor sem fogja elfeledni nevüket.” Uo.

²⁵⁴ „Aki a minap megzabolázta a féktelen Moszkvait / Nem kapott-e a vad ellenségtől is dicséretet?” Uo.

Nullius infestas violenta caede colonos,
Aut turbas armis, irrequietus, humum.
Vt plerique Duces alij, qui sanguine gaudent,
Et fera plus aequa classica pace colunt.²⁵⁵

A szerző ezután az ifjú fejedelemhez fordul, és az igazságos kormányzás alapelveit sablonosan megfogalmazva lezárja a költemény első részének gondolati ívét:

Sed sine vi, mitis, regni moderaris habenas,
Id reputans munus Principis esse boni.²⁵⁶

Azt gondolhatnánk, hogy a vers a szokásos *captatio benevolentiae*, a fejedelmi támogatás elnyerése érdekében született. A szászokkal kapcsolatos fentebb tárgyalt problémák azonban arra utalnak, hogy Deidrich műve nem csupán a fejedelmi kegy elnyerése érdekében született, hanem azokra a változásokra is reagált, amelyek a gyulafehérvári hatalmi központban zajlottak le az 1591-es év folyamán.

1591 a fordulat éve volt, az udvarban lassan megerősödő jezsuitákkal a háta mögött Zsigmond ekkor tett először kísérletet a medgyesi végzések visszavonására. Törekvéseit ekkor még nem koronázta siker, sőt kénytelen volt keserűen tudomásul venni, hogy még a családjában sem bízhat, mert az a döntő pillanatban cserbenhagyta.²⁵⁷ Ez a kísérlet újra dilemma elé állította a reményeikben csalatkozott szászokat. Huet Albertnek a fejezet elején idézett szavaiból nagyon jól kitapintható ez a probléma, amely már 1588-ban a szász náció elé tornyosult. A megoldást akkor a rendi csoportosuláshoz való csatlakozásban vélték megtalálni, bár Teutsch szerint ennek egyedüli oka a jezsuiták mohósága volt, akik rá akarták tenni kezüket a szász egyház javaira.²⁵⁸ Az egykori szövetségesek felől azonban, mint láttuk, sokkal nagyobb veszély leselkedett a szászokra. A támadások már

²⁵⁵ „Senkinek nem kaszabolta le parasztját, / és földjét sem támadta meg fegyvereseivel / Ahogy a többi fejedelem is, / akiknek vad fegyverei szelíden őrzik a békét.” Uo.

²⁵⁶ „Erőszak nélkül, szelíden irányítsd az ország gyeplőjét / Ez a jó fejedelem kötelessége.” Uo.

²⁵⁷ MAH III, 690, 692, 702. Az egyetértés állítólag helyreállt 1592-re, aminek ellentmond többek közt az akkori lengyelországi pápai nuncius, a később Erdélyben nagy szerepet játszó Germanico Malaspina Varsóból 1592. december 28-án írott levele: „...pare ancora che tra la Casa Bathoria si vadino nutrendo rugini di mala sodisfattione, et che un Baldassar cerchi d’inquietar lo stato et dominio di quel Signore, con speranza d’ottener esso quel prencipato, et potrebbe essere che aprissero il cammino al Turco con le loro discordie a poter fare in quella provintia quello che fa con la Moldavia et Valachia...” *Documente*, III, 323. Az erdélyi történetírói hagyomány (Szamosközy, Bethlen) által említett 1592-es válság, amelynek Gálffy, illetve Gyulai áldozatul estek, ezek szerint egyértelműen a két évvel később hasonló vádak miatt kivégzett Báthory Boldizsár személyéhez köthető, akit részben felelősség terhel a két nevelő halálában. A küzdelem téje pedig a trón volt. Bár a nunciusnak ez a levele régóta ismert, a történetírás figyelme elsiklott fölötte. A kérdéshez lásd KRUPPA, *A kereszt, a sas és sárkányfog*, 253–256.

²⁵⁸ TEUTSCH, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, 95.

1590-ben elkezdődtek, és számukra nem maradt más, mint az újjászerveződni készülő fejedelmi hatalomhoz való hátrálás.

Ezek a harcok visszatükröződnek Deidrich művében is. Az imént idézett részletben ugyanis a jó és a rossz uralmat és kormányzást csupán általánosságban veszi elő és állítja szembe, aminek a vers időviszonyai is megfelelnek. A dicső múltból a jelen időbe, a jelenről pedig jelen időben beszél. Ez természetes, gondolhatnánk, csak hogy jelen időbe csupán a fejedelem *kötelességei* kerülnek, hogy tudniillik mit *kellene* tennie, ha atyjához és nagybátyjához hasonlóan igazságos akarna maradni (*gubernans, sequeris, moderaris*): ugyanúgy mint a példaképek, az „alii duces” (*gaudent, colunt*) esetében is. Vagyis azt hangsúlyozza, hogy milyen uralkodó *ne* legyen. Deidrich nem elsősorban azért idézi fel a békés, boldog közelmúltat, hogy hízelegjen, hanem mert éppen ekkor volna szükség a fejedelmi hatalom támogatására, hisz a szászok elleni támadások napirenden vannak.

Erről a szándékról árulkodik Huet Albert már idézett 1591-es orációja is, amelynek középpontjába a harmadik nemzet jogainak sárba tiprását állította, tudniillik, hogy ősi privilégiumaikat, az *Andreanum*ot sértették meg, amikor a szászokat megillető *ius patronatus* kétségbe vonták. A privilégiumok védelmében nemcsak az ókori történelemmel, hanem a közelmúlt eseményeivel, a szászok hűségével is előhozakodott, amikor Báthory Istvánt támogatták Bekessel szemben. Mindez azért is figyelemre méltó, mert a panaszt egy történelmi példa kontextusába, István király és a danzigiai viszályába helyezte bele.²⁵⁹ A Habsburg-párti német város lakói, a danzigiaiak ugyanis nem fogadták el Báthory Istvánt lengyel királynak, és a nézeteltérés olyan súlyos volt, hogy sor került a város ostromára is. E példa ad alkalmat Huetnek, hogy egyszerre bírálja szász és polgári öntudattal a rabló urakat és az általuk felbujtott szolgálkat, és hogy burkoltan figyelmeztesse az udvart egy ilyen magatartás következményeire. A polgárok, mondja, nem kevésbé alávalóak, mint a nemesek, sőt a tisztas polgári foglalkozást a királyok, fejedelmek sem vetették meg, mint például Szulejmán szultán, aki nyilakat faragott, vagy az aranyművészettel foglalkozó Miksa császár. Hogy a célzás irányt ne tévesszen, a következő szavakkal zárja le fejtegetését: „Felséged számára is jobb lenne, ha az ország lakóit nem dülönak, fosztónak, kóborlónak, hanem Vargának, Szűcsnek, Szabónak hívnák, ahogy minket.”²⁶⁰

A célzás azonban mégsem elsősorban a fejedelemre vonatkozott, mivel mások álltak a szászok elleni támadások hátterében. A *Chronicon* 1591-es évre vonatkozó feljegyzése szerint „A méreg az elmúlt évben [1591] megtámadta az udvart, különösen pedig Kovacsóczy Farkast és Báthory Boldizsárt”. Az 1592-es bejegyzésnél választ kapunk arra is, hogy mi volt az a méreg, amely az udvarban pusztított:

²⁵⁹ LEPSZY, *Gdańsk et la Pologne à l'époque d'Étienne Báthory*, 212–242.

²⁶⁰ „Facilius autem tolerabit Celsitudo Vestra Illustrissima in regno, et nos quoque ferimus aequius nomina, Varga, Czeoch, Szabo, quam dulo, foszto, koborló.” *Chronicon*, II, 295.

Jegyzet Kovacsóczy kancellárról. A szebenieket, mikor azok a mentességükről szóló irataikat be kívánták mutatni neki, azzal utasította el, hogy nem tudja elolvasni, mert szemgyulladásban szenved. Ezt sokáig nem értették a szebeni papok, így folyamodványaik sosem értek célra, de aztán belátták, hogy némi ajándék fejében meggyógyítható a kancellár szembetegsége; vittek neki 80 aranyforintot, mire ez a pénzsóvár a következőket mondta: „Már látom, legkiválóbb tisztelendő uraim, hogy olyan kiváltságleveletek van, amit még a fejedelem sem semmisíthet meg.”²⁶¹

A másik ellenségnek, Báthory Boldizsárnak a szászok elleni akcióiról a jezsuita forrásanyag segítségével tudunk meg közelebbit. Alphonso Carrillo a rend generálisának Acquavivának 1591. augusztus 28-án kelt levelében azon örvendezett, hogy Boldizsár a jezsuiták Fogarason létrehozandó rezidenciájának ellátására két település, Fogaras és Bethlen dézsmáját adta, és sor került a lutheránus papok kiűzésére is.²⁶²

Hatalom és pénz: ha ebbe a kontextusba helyezzük a költeményt, akkor más megvilágításba kerülnek a záró sorok is. Miután példaképek sorozatát vonultatta fel Zsigmond előtt, és mint egy tanítómester szentenciaszerűen megfogalmazta számára a jó és helyes uralkodás alapjait, a következő sorokkal zárja le a laudációt:

Tu modo perge, precor, quo te vocat inclyta virtus,
Perge, nec a caepta dimouere via,
Quodque facis, doctas complectere sedulus artes,
Vt quandoque tuum nomen ad astra ferant.
Viue nouenarum column, SIGSMUNDE, sororum,
Floreat vtque diu patria nostra, Vale.²⁶³

²⁶¹ „Virus, superiore anno potum, evoluit aula, praecipue autem Wolfgango Covacciocius, et Balthasar Bathoreus... Nota de Cancellario Covacciocio. Dum Domini Cibinienses litteras, super immunitatibus ipsorum conscriptas, ipsi exhibere vellent, recusat id ipsum, lippitudine se oculorum laborare inferens, itaque legendis illis vacare non posse. Quam Phrasim cum Pastores Cibinienses non intelligenrent, et saepius irritam interpellationem sentirent apud ipsum, tandem demum viderunt, opus esse eleganti munere, ut visum reciperet; offerunt itaque illi munus vere regium pro fl. 80. Illo ille philargiros: Jam Clarissimi Domini, Reverendi Viri bene video, inquit, habetis optimas litteras, quas nemo, nec Illustrissimus Princeps, infringet.” *Chronicon* I, 90, 198. jegyzet. A negatív színben feltüntetett Kovacsóczyt feleségének megmérgezésével is megvádolja. *Chronicon* I, 99. Egészen másfajta vádat, házasságtörést említ Szántó az első feleséggel, Farkas Katalinnal kapcsolatban, aki emiatt kínhalált halt. MAH IV, 84.

²⁶² MAH III, 667, *Carrillo* I, 13.

²⁶³ „Arra kérlek csupán, hogy folytasd, amire páratlan erényed is ösztönöz / folytasd, és ne téj le a megkezdett útról / bármit is teszel, műveld buzgón a tudományokat / hogy neved az egekig magasztalják / élj, Zsigmond, a kilenc nővér gyámolaként / és virágozzék, mint egykor, a hazánk. Éljj boldogul!” DEIDRICH, *D. Sigismundo Bathoreo*, 1591.

Láttuk, hogy a megkezdett útról való letérítés, vagyis a fejedelem átnevelésének érdekében milyen erőfeszítéseket tett a protestáns többségű udvar, és hogy mekkora veszélyt láttak ebben a szászok. Deidrich a laudáció mögé bújva bírálja meg azokat az erőket, amelyek végül is hűtlen (és szászsellenes) szövetségesnek bizonyultak. Támadást indítottak a szász kiváltságok ellen, megpróbálva kálvinista irányba terelni és hatalmától megfosztani a fejedelmet. A jezsuiták visszahozatalában elszenvedett kudarc után megnövekedtek a Báthory-családon belüli feszültségek, amelyről a korabeli rendi levelezésanyag is bőségesen értekezik. András dühös volt rájuk, és Boldizsárhoz hasonlóan féltékenyen figyelte hatalmuk megnövekedését Erdélyben.²⁶⁴ Ha hihetünk jezsuita forrásainknak, a fejedelem rögtön megtorolta unokatestvérei engedetlenségét:

Azt hallottam, hogy a bíboros ellenségesen viselkedik, és a testvéreivel együtt meg kívánja akadályozni a vallás ügyének rendezését. Erről számoltak be nekem. Nem tudom, hogy igaz-e? Úgy értesültem azonban, hogy a bíborost és két testvérét jelentős évi jövedelemtől, a bíborost kb. 10, Boldizsárt 17, Istvánt 30 ezer tallértől fosztotta meg a fejedelem. Attól félek, hogy ennek következménye háborúskodás és viszálykodás lesz.²⁶⁵

Az unokatestvérek közötti ellentéteket, amint azt a továbbiakban látni fogjuk, csak ideig-óráig sikerült tompítani, és a szászok elleni támadások, amelyek barométerszerűen jelezték a hatalmi viszonyokat, sem csitultak a következő évben. 1592. április 25-én a gyulafehérvári országgyűlésen Huet és a szász szuperintendens, Lucas Ungler éles hangú felszólalásban támadta a két nációt, amely a szász papok dézsmáját el akarta venni a nációtól.²⁶⁶ Az 1592-es év végén Gálffy és Gyulai

²⁶⁴ MAH III, 429, 435, 641–642, 663–665, 681–682, 720.

²⁶⁵ „Audio Cardinalem nostris esse infensum et impedire cum suis fratribus Bathoriis successum religionis. Haec referuntur mihi. Nescio an sint vera. Sed etiam intelligo Cardinalem et duos fratres alios esse privatos multis redditibus annis: Cardinalem 10 vel circiter, Balthasarum 17, Stephanum 30 millibus talleris quotannis ab ipso Principe. Quae res timeo ne sit seges belli et tumultus in Transylvania.” Uo. 741. Újabb feszültséget okozott Boldizsár és Zsigmond, illetve annak kegyence Jósika között kialakult helyzet. Bethlen Farkas szerint a viszály alapja egyrészt az volt, hogy a fogarasi uradalmat elnyerő Boldizsár fényűző, a fejedelemével vetekező életmódot folytatott illetve udvart tartott, amelynek következtében sok nemesifjú állt szolgálatába, másrészt Zsigmond kegyence, Jósika miatt, akivel Boldizsár összetűzött egy játék alkalmával. BETHLEN, III, 193–195.

²⁶⁶ „Hi enim bini ad faciem principis prostrati protestati sunt non esse hunc consensum trium nationum, nec se ullo modo sua privilegia piorum olim regum munificentia donata tam facile abicere aut prostituere posse, sed et sibi necessario etiam ad sanguinis effusionem usque defendenda esse. Proinde se orare ut gentem Saxonicam e tribus non minimam paterne princeps respiciat etc.” EOE III, 400. Az emlegetett privilégiumokat Andreanumnak nevezik az okmányt kiállító II. Andrásról. A szászok ezt a rendkívül fontos privilégiumlevelet minden uralkodóval igyekeztek megerősíteni, így legutóbb 1583. március 3-án Báthory Istvánnal. A kiváltság lényege, hogy a szászok szabadon választhatnak papokat, akiknek javadalmul a tizedet kapják. Báthory István megerősítő levelének kivonatát a további hivatkozással lásd *Báthory levelezés*, II, 219.

kivégzésével Gyulafehérváron hatalmi átrendeződés ment végbe, amely a tized körüli vitákat is a háttérbe szorította, és arra ösztönözte a szászokat, hogy a változásokat pozícióik megerősítése érdekében használják fel.

Deidrich következő, 1593-ban megjelent műve a Gálffy–Gyulai-féle összeküvéssel kapcsolatos leszámolások alkalmából íródott *In admirandam conservationem Illustrissimi principis Transylvaniae...* címmel. A költemény Zsigmond, Boldizsár és István megmenekülésén örvendezik, az isteni gondviselés csodás közbelépésének motívumára és – hétköznapi nyelvre fordítva – az aki másnak vermet ás, maga esik bele közmondására épül.²⁶⁷ A vers első felében a szerző antik és bibliai példákkal támasztja alá mondanivalóját, majd kifejti, hogy a Báthoryakat a gondviselés mentette meg. A háromfogas címert allegorikusan értelmezve a három Báthoryt a nemzetség három díszeként jellemzi, akik számára nem volt más menedék, mint maga Krisztus, aki megvédte őket. A belviszályok, a polgárháború oka az, hogy egyesek a máséra áhítoznak, mások vesztére törnek, de végül mindig megbűnhődnek. Mindenki elégedjen meg a maga birtokával, és ne áhítozzék a máséra:

Impia civilis devitet classica belli,
Artifici semper quae nocuere suo.
Nec struat insidias aliis, nimis alta relinquat,
Contentus vivat paupere forte domi²⁶⁸

A költemény utolsó harmadában, miként 1591-es művében tette, összegzésként újra a helyes kormányzás és a helyes alattvalói magatartás lényegét fogalmazza meg. Másra helyezi azonban a hangsúlyt, mint 1591-ben; az alattvalók békéjét és jólétét biztosító igazságos uralkodó alakjával szemben itt a visszaélések ellen keményen fellépő igazságos fejedelem alakját állítja a középpontba. Az 1593-as szöveg keményebben és nyíltabban is fogalmaz. A fog, amely, mint láttuk, a Báthory-ellenes propagandában a vadság, barbárság szinonimája, Deidrichnél a jogos megtorlás szimbólumává válik. Az árulók megbűnhődése kapcsán kifejti, hogy a büntetés törvényszerű volt, mivel az uralkodók hatalma Istentől ered, így az ellenük lázadóra Isten haragja sújt le.

A királyi hatalom közhelyszerű megfogalmazásával egyezően Deidrich vezérmotívumként antik és bibliai sablonokat használ, a retorikai és tartalmi közhelyeken azonban átüt a megfogalmazás kiélezettsége. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy miért fogalmazott a szász szerző ilyen keményen? Mi az oka annak, hogy Deidrich nemcsak a fejedelem, hanem a szászokkal enyhén szólva feszült viszonyban lévő

²⁶⁷ „Est veteris vulgata nimis sententia seculi / Artificem perimunt frausque, dolusque suum.” DEIDRICIUS, *In admirandam conservationem*, 1593.

²⁶⁸ „Az ártalmas belviszályt kerülje / mert a bajkeverő mindig csak magának árt / Ne irigyeljen másokat és ne legyen mohó / érje be a kevéssel és éljen boldogul.” DEIDRICH, *In admirandam conservationem*.

Báthory Boldizsár és testvére megmenekülésén is örvendezik? E kérdések megválaszolásához szükséges lesz egy kis kitérőt tennünk és összefoglalnunk azokat az eseményeket, amelyekben az összeesküvés által érintett személyek szerepet játszottak az 1588 és 1592 között eltelt négy évben. Bár a források homályosan és ellentmondásosan számolnak be ezzel kapcsolatban, és amíg új források nem kerülnek elő, nem is tisztázhatjuk egyértelműen, ki milyen szerepet játszott a bonyolult és szövevényes ügyben, néhány dolog már most is világos. Teljes áttekintésre most sem vállalkozom, csupán azokkal az eseményekkel foglalkozom, amelyek az 1592-ben történetekhez, a Gálffy–Gyulai-féle összeesküvéshez, illetve annak vérbe fojtásához, szorosan hozzátartoznak.

A hatalomért kirobbanó harc első ismert dokumentuma Geszti Ferenc Gálffy Jánoshoz írott 1587 áprilisában kelt levele, amelyben ifjabb Báthory István Zsigmond-ellenes szervezkedéséről számol be. Szamosközynek a levélre írott jegyzete szerint mindez Geszti rágalma volt, aki így próbálta egymás ellen fordítani a Báthoryakat.²⁶⁹ Fennmaradt azonban Ferdinand Nogarolla kassai főkapitány Ernő főherceghez intézett levele ugyancsak 1587 áprilisából, amelyben Andrásy Péterre hivatkozva a következőket írja:

Báthory [István] arra törekedett, hogy Ghiczy Jánost, Erdély eddigi kormányzóját hivatalából elmozdítsa, mivel ezt a hivatalt maga kívánja betölteni. Ezért a maga pártjára akarta vonni az embereket. Ghiczy azonban még több hívet toborzott, a Portán pedig azon mesterkedett, hogy küldjenek egy csauszt az erdélyi rendekhez, akiket arra akart rávenni, hogy ismerjék el az ifjú vajdát uruknak, akit fiává fogadna.²⁷⁰

A továbbiakban a főkapitány részletezte, hogy ifjabb Báthory István májusban egy országgyűlést szándékozik összehívni Gyulafehérvárra, ahol Ghiczyt mint idegent meg akarta fosztatni kormányzói tisztétől.²⁷¹ Nem tudjuk, volt-e alapja a kassai főkapitány levelének: eddig nem került elő olyan irat, amely a kormányzó portai manővereit egyértelműen bizonyítaná, sem olyan, amely arról árulkodna, hogy Báthory Zsigmondot fiává akarta volna fogadni.

²⁶⁹ SZAMOSKÖZY, IV, 390.

²⁷⁰ „...Bathory darauf umgeht, wie er den Getzy Januschen, jetzigen Gubernator in Siebenbürgen, von solchem seinem Amb weg bringen und sich selber ins Gubernament einsetzen und dringen möcht. Darumben bewirbt er sich allenthalben um Leut, hat auch bereit schon etliche die seiner Parthei sein. Entgegen hat der Getzy auch viel auf seiner Seiten, und das noch mehr ist, so hat er an der Porten dahin gepracticieret, dass der türkisch Kaiser bei einem eignen Zauschen den siebenbürgischen Landstanden emboten und sie ernstlich vermahnt hat, dass sie den jetzigen jungen Weyda für ihren Herrn erkennen und ehren sollten, dann er halte ihnen für seinen Sohn.” *Documente*, III, 102.

²⁷¹ A levélből kiderül az is, hogy Andrásy, akinek egyébként Krasznahorka körüli birtokok miatt már meggyűlt a baja a szepesi kamarával, a kormányzói méltóságba akarta segíteni Báthoryt, illetve a császárt remélte megnyerni a lengyel király által elvett javai visszaszerzéséhez. Uo. és *Documente*, III, 48–49.

Ifjabb Báthory István törekvése kudarcot vallott, Ghiczy megtartotta a kormányzói tisztet egészen 1588-ban bekövetkezett haláláig. A feszültség az 1591-es évben robbant ki újra, amikor elterjedt a híre, hogy Boldizsár sereget toborzott azzal a céllal, hogy megszerezze a fejedelmi trónt. Zsigmond éppen Nagyszebenben tartózkodott, amikor Boldizsár lépéséről értesült. A hírre néhány emberével szélsebesen Fehérváron termett, ahol kiderült, hogy vaklárma az egész, Boldizsárnak nincs semmilyen serege. Minden fontos forrásunk beszámol erről a konfliktusról, de pártállásuktól függően más nézőpontból. Jóllehet Szamosközy és a jezsuita források azt hangsúlyozzák, hogy ennek akkor nem volt alapja, és hogy a Báthoryak ellenségeinek praktikai eredményezték ezt a konfliktust, más források ennek éppen az ellenkezőjét állítják. Bethlen Farkas az 1592-es év eseményeinél említést tesz egy fontos tanácsi ülésről, amelynek az volt a tétje, hogy ki legyen a jövőendő fejedeleme: Zsigmond mellett fiatal kora ellenére az szólt, hogy törvényesen választották és iktatták be (*legitime electus ac confirmatus sit*), míg Boldizsár mellett csupán hadi jártassága szólt. („...*strenuus, potens ac bellica virtute insignis esset*”).²⁷² A tanács véleményét egy orációban Kendi Sándor összegezte, aki gyakorlatilag az imént mondott érveket ismételte meg, azzal a konklúzióval, hogy a döntésnek ellenszögülő Boldizsárra a száműzetés vagy a halál vár:

Bár Zsigmondban természetének hibájából fakadóan ennek az ellenkezőjét látjuk, és úgy tűnik, hogy a gyermekkorában idő előtti megválasztása, amikor vele született hajlamairól még semmiféle ítéletet nem alkothattunk, másra enged következtetni, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, ami az Evangéliumokban és az Apostolok leveleiben írva vagyon uraink elviseléséről, az előjáróknak való engedelmeségről, a királyok tiszteletéről és az adó megfizetéséről. Ez pedig azt parancsolja, hogy a gonosz és tehetetlen előjárónak is engedelmeskedni kell, ha azok teljesítik kötelességüket, és nem követelnek istentelen dolgokat, és pedig azért, hogy az országban és a városban uralkodó rend meg ne zavarodjék. Ezért úgy gondolom, hogy inkább engedelmeskedjünk Istennek, aki tetszése szerint szokott a népeknek jó és rossz fejedelmeket adni, mintsem egyesek bűnös esztelenségének, akik azt akarják, hogy letaszítván azt, akit törvényesen megerősítettünk, valaki mást válasszunk. Nehogy pedig Istennel és a törvényesen megválasztott fejedelemmel szemben hálátlannak bizonyuljunk, úgy vélem, Zsigmond maradjon méltóságában. A többiről Isten fog gondoskodni, úgyis minden az Ő kezében van. Nekünk pedig, úgy gondolom, azon kell fáradoznunk, hogy kettejüket, amennyiben ez lehetséges, összebékítsük egymással, és kieszközöljük egymással való egyetértésüket. Úgy hiszem, így elejét vehetjük az ebből származó bajoknak. Ha azonban ez szándékunk ellenére nem sikerülne, bizonyosan állítom, hogy a végső gyógyszerhez kell majd folyamodnunk, mert úgy gondolom, hogy a köz érdeke és nyugalma az egyén javánál előbbre való.

²⁷² BETHLEN, III, 9.

Nehogy tehát ebből még több baj származzon, és még jobban elharapózzon, amennyiben képtelenek szívből megbékülni egymás iránt, amondó vagyok, előnyösebb Boldizsárt vagy eltávolítani az országból, vagy pedig megölni, mintsem a valamennyi országlakos egyetértésével megválasztott és megerősített fejedelmet, akinek hűségünkönél fogva magunk is el vagyunk kötelezve, elűzzük, vagy eltűrjük, hogy élete vesztélyben forogjon, mert emiatt később az ország békés állapota is megzavarodna.²⁷³

Zsigmondot titoktartásra kérték, ő azonban elmondta az egészet Carrillónak, aki a kiközösítéssel is megfenyegette Boldizsár kivégzése esetén, majd mindenről beszámolt Boldizsárnak. A tanácsurak miután értesültek erről, kimagyarázták magukat és az egész ügyet Gálffy és Gyulai nyakába varrták, akik sietve elhagyták Gyulafehérvárt.²⁷⁴ Egy évvel később Gálffy és Gyulai felbátorodván, hogy nem történt megtorlás az országgyűlésen, állítólag újra felléptek Boldizsár ellen, aki ekkor Zsigmond hallgatóságos beleegyezésével kivégeztette őket.²⁷⁵

Bethlen Farkas és Szamosközy sem említ Gyulai és Gálffy nevén kívül senkit, a jezsuita források azonban egyéb személyeket is megneveznek:

Az összeesküvés fejei a következők voltak: az ország marsallja Gálffy János és néhány tanácsúr, vagyis Gyulay, Gerendy, Forró János, és még néhány társuk: még a kancellárt is a maguk oldalára vonták. Azok [t.i. Zsigmondék] félreállítása érdekében a következőt gondolták ki: a Báthoryakat a fejedelem előtt titokban összeesküvéssel vádolják meg és vezetőként Boldizsárt, a fejedelem unokaöccsét, segítőként pedig két testvérét, András bíborost és Istvánt, és a Kendi családot.²⁷⁶

A legmeglepőbb azonban az, hogy a potenciális áldozatok közt szerepelnek Kendiek is: ennek minden bizonnyal az az oka, hogy 1592-ben Boldizsárt és Kendit rokoni kötelék is összefűzte, mivel annak egyik lányát a fejedelem unokaöccse vette feleségül.²⁷⁷ A rend jövője szempontjából létfontosságú volt a Báthoryak támo-

²⁷³ BETHLEN, III, 198.

²⁷⁴ Uo. 13–14.

²⁷⁵ Uo. 23–34.

²⁷⁶ „Cuius coniurationis capita hi fuere: Magnus Marscalcus regni Ioannes Galfi et aliquot senatores: Paulus videlicet Giulay, Ioannes Gerendy, Ioannes Forro, pluresque alii eorum asseclae: sed et Cancellarium regni sibi attraxerant. Modum igitur eos tollendi talem excogitant: rebellionem apud Principem Batoreos clam accusant: caput factionis qui regni principatum anhelaret, Balthazarem Batoreum, serenissimi Principis patruelem: eius fautores fratres duos, Andream videlicet cardinalem et Stephanum Batoreum familiamque Kendiorum comminiscuntur...” MAH III, 840–841. Az összeesküvésről lásd még Szántó hosszú beszámolóját, MAH IV, 83–84.

²⁷⁷ A *Chronicon* ezzel kapcsolatban feljegyezte a fejedelem szavait: „Dixit etiam inter cetera: Utinam in familiam Kendianam nunquam amicus et frater venissem, in cuius gratiam coactus sum multa contra conscientiam agere, veritus sum semper tyrannidem Balthasar Báthori, et

gatása, ezért mindenképpen az állt érdekükben, hogy a családi viszályt elsimítsák és helyreállítsák az egységet: ennek érdekében még Kendi Sándor személyével is hajlandók voltak megbarátkozni.²⁷⁸ Ezért hangsúlyozzák olyan görcsösen a testvérvizsály elültét is. Az összeesküvésről beszámoló források alapján rekonstruálni lehet ugyan az eseménymenetet, de így is csupán a háttérben lejátszódó események megértéséhez juthatunk közelebb. Újabb források nem állnak rendelkezésre, annyit azonban a fentiek alapján határozottan állíthatunk, hogy az udvarban komoly frakcióharcok dúltak, amelyeknek során felvetődött az erőszakos rendezés lehetősége is.

Van azonban az összeesküvésnek egy olyan aspektusa, amely közelebb vihet nemcsak az *In admirandam*... háttérének, hanem az érdekcsoportok, így a százpárt szerepének tisztázásához is. Deidrich művében röviden kitér a fejedelmi hatalomra, amelyet egyeduralkodóként határoz meg:

Tum, veluti par est, Reges vereatur, et illos
Arbitrio quorum terra regenda data est.
Nam pius a Domino Rex est, regumque potestas:
Sedibus aetheris, non aliunde, venit.
Unde potestati Regis quicunque resistit,
Acris in hunc superi saeviet ira Ducis.²⁷⁹

Fentebbi állításunkat alátámasztani látszik Baranyai Decsi János ugyanebben az évben, 1593-ban megjelent *Syntagma*²⁸⁰ című munkája is: a szakirodalom eddig figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a Kovacsóczy szolgálatában álló szerző műve nemcsak a birodalmi és a magyar jog összehasonlításának monumentális kísérlete, vagyis egy jogi természetű munka volt, hanem hogy kiadásában aktuálpolitikai megfontolások is szerepet játszottak, amelyek mögött a kancellár állt. A fejedelemnek szóló ajánlás ugyanis vádbeszéd a zsarnokság ellen, amelyben a szerző az egyeduralkodó veszélyeire hívja fel az uralkodó figyelmét. Damoklész idézett példája a jó fejedelem apológiája:

cum augmentum sumeret, ex connubio cum Alexandri Kendii filia, 1592. contracto, cogitavi quoque quomodo me in ejus amicitiam insinuarem, priori conjuge a me neglecta, propulsa, et veneno necata.” *Chronicon*, I, 102–103.

²⁷⁸ Carrillo Acquavivának írott 1592. augusztus 20-án kelt levelében köntörfalazás nélkül szól erről: „Concordia inter serenissimum et illustrissimos Bathoreos, quam reverendissimus Amaltheus et ego promovimus, utpote ex qua sola tota religionis catholicae promotio pendet, Dei munere indies magis ac magis firmatur. Hac durante omnia bona sunt speranda.” MAH III, 826.

²⁷⁹ „Miként az illő, féljék a királyokat és azokat / akiktől a hatalmat kapták / Mert a jámbor királynak Isten adta a hatalmat / amely a mennyei trónustól származik. / Aki szembe szegül a királlyal / Az Úr haragját vonja a fejére.” DEIDRICH, *In admirandam conservationem*.

²⁸⁰ BAROVII, *Syntagma*. Erről lásd ZLINSZKY, *Baranyai Decsi János*, 327–336, Uő, *Legal Studies and Works of János Baranyai Decsi*, 104–118.

Amit Dionüsziosz mond Damoklészről, úgy gondolom, nemcsak a zsarnok, amilyen ő volt, hanem az igazságos uralom példája is, amelyek egyúttal Felségedet is arra figyelmeztetik, hogy az igazságos kormányzást milyen nehézségek, sőt veszélyek közepette lehet csak gyakorolni.²⁸¹

Az uralkodó legfontosabb kötelessége a béke megőrzése alattvalói érdekében. Személyes példáján keresztül érzékelteti, milyen súlyos csapás a török uralom. Az 1593-ban kitört háborúra célozva azt írja, hogy bár jól tudja, a fegyverek közt hallgatnak a törvények, még sincs veszélyesebb dolog annál, ha az ország legnagyobb ellensége saját fejedelme:

Habár fegyverek közt hallgatnak a törvények, még sincs akadály, különösen Felséged számára, hogy a békében a háborúról, a háborúban a békéről gondolkodjon. Nincs rosszabb annál, ha egy fejedelem, akinek pedig az állam törvényeinek, alattvalói vagyonának a védelme és a bűnök kijavítása a kötelessége, országának rosszakarója és ellensége. Mert amiként a törvények a fejedelmet, úgy kormányozzák a fejedelmek az országot, úgy is mondhatnánk, ahogy az uralkodó törvényt hoz, de őt is köti a törvény.²⁸²

A Deidrich által kifejtett kormányzási elvek opposíciójaként Baranyai Decsi tehát azt hangoztatja, hogy a fejedelem hatalma nem korlátlan, mivel a törvények rá is vonatkoznak.

Nem valószínű, hogy Baranyai Decsi, aki szinte minden művében szűkebb pátriája veszésén kesergett, a háborúba való belépéstől akarta visszatartani a fejedelmet. A fentebbi idézet inkább a hazája ellen támadó fejedelemről szól, amelynek szomorú példája Gálffy és Gyulai eljárás nélküli meggyilkolása, amelyet azonban nem volt tanácsos nyíltan felemlíteni. Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy Baranyai itt azokra a mérvadó udvari körökre utal, amelyekbe a kancellár is tartozott, és amelyek megpróbálták visszatartani a fejedelmet a további leszámolásoktól. Deidrich számára viszont nagyszerű alkalmat szolgáltatott arra, hogy ennek

²⁸¹ „Quo Damoclis exemplo satis, ut opinor, ab(!) oculis posuit Dionysius, non solum Tyrannorum, qualis ipse erat, sed etiam legitimorum Principum, e quorum numero tua est celsitudo, fortunam vulgo quidem felicem praedicari, re autem vera maximis curis, difficultatibus, atque periculis plenissimam esse.” BAROVII, *Syntagma*, a2v. A Syntagmáról lásd ROKAY, *Die Synopsis des János Baranyai Decsi*, 95–103.

²⁸² „Etsi enim leges silent inter arma: tamen nihil impedit, quominus tua celsitudo ut in pace bellum, ita tempore belli pacis artes meditetur. Siquidem nihil est, quod minus e Republica sit, quam Principem in sua patria peregrinum ac hospitem esse, legesque quarum et conditor defensorumque bonarum et corrector malarum esse deberet, ignorare. Ut enim Principibus leges: ita regnis praesunt Principes, vereque dici potest magistratum esse legem loquentem, legem autem mutum magistratum.” BAROVII, *Syntagma*, a3v. Az ajánlás fényében az is érthetővé válik, miért kísérletezett Baranyai Decsi sikertelenül a fejedelmi kegy elnyerésével. Merész szavait legfőbb patrónusa brutális félreállítás után valószínűleg nem felejtették el, így maradhatott munkássága is visszhangtalan.

segítségével éppen a leszámolások jogosságát igazolja. Arra, hogy a hivatalos szász verziót fogalmazza meg a helyes kormányzás módjával kapcsolatban, Huet többször idézett orációja a legjobb bizonyíték:

...minthogy semmi mástól nem függ a haza, csak a teljhatalommal, hangsúlyozom teljhatalommal rendelkező született fejedelemtől, aki sem a kelettől, sem a nyugattól nem kapta hatalmát, hanem mindannyiunk szabad választásának következtében nyerte el azt, éppen ezért a mi urunk nem vazallus vagy helytartó, nem szolgál vagy hivatalnok, hanem szuverén uralkodó, mint egy király vagy egy császár.²⁸³

Vagyis a fejedelem, miután megválasztották, nem köteles önjelölt tanácsosokra hallgatni, akik 1588 előtt, illetve kiskorúsága idején mellette álltak. Azaz a Báthory-rokonságra, és a többi, fentebb már említett erdélyi főúrra.

Deidrich tehát miközben a fejedelmi hatalom és a Báthory-dinasztia dicséretét zengi, nyíltan elítéli az árulókat, burkoltan pedig a kivégzett urakkal közismerten jó kapcsolatokat ápoló és a szászok által különösen gyűlölt Kovácsóczyt. A korlátlan fejedelmi hatalom apológiájával ugyanakkor oldalvágást intézett a Kendi-féle csoportosulás ellen is, amelynek vezetői a köztársasági elveket valló Kendi Sándor és a Zsigmondot felváltani szándékozó, a szászok által szintén gyűlölt Báthory Boldizsár voltak.

Kisemmizve a hatalomból és kitéve a két másik nemzet állandó támadásainak más eszközük nem nagyon volt, mint a fejedelmi hatalom apoteózisában való közreműködés. Huet Albert és a szász univerzitás a kezdeti védekezés után 1593-ban látta elérkezettnek az időt, hogy kihasználja egyik legnagyobb ellenségének, a kancellárnak a megrendült helyzetét: Deidrich laudációi a hatalom irányában tett látványos gesztusok a fejedelmi politika legitimálása érdekében, amelynek mélyén a szász náció pozíciókeresése munkált.²⁸⁴

²⁸³ „...quia a nemine alio haec nostra pendet patria, quam ab indigeno Principe, et quidem absoluto, dico absoluto, quia nec ab Orientali, nec Occidentali potentia obrusus est, verum libera atque communium suffragiorum electione declaratus confirmatusque est, Itaque non Vasallus aut Locumtenens, non mercenarius aut Surrogatus, sed absolutus noster Princeps, rex, Caesar sufficiens est.” *Chronicon*, II, 289. Ezek a szavak akkor hangoztak el, amikor a szász párt úgy érezte, többé nem tartozik a három nemzet közé, mert kisemmizték: ezért hangoztatta a szászok jogát a *libera electio*val kapcsolatban. Huet sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy Erdély éves adót fizet a töröknek. Erre az ellenvetésre azt válaszolja, hogy ezt nemcsak Erdély teszi meg, hanem mások is, aki pedig erre nem hajlandó, arra kényszerül, hogy rengeteget költsön fegyverekre. Jóllehet az erdélyi rendek ragaszkodtak a szabad választáshoz, a gyakorlat azt mutatta, hogy dinasztiaalapítási kísérletekkel nem volt erejük szembeszállni. A nagy kivétel éppen 1588, amikor az öröklés feltételül módjuk volt a jezsuiták kiűzését megszabni. Az örökösödési jog érvényesítési kísérleteiről, illetve a választásról lásd RÁCZ, *Főhatalom és kormányzás*, 37–57, 82–113.

²⁸⁴ Egészen prózai és nem kevésbé hatásos eszközök is rendelkezésre álltak e célból. Éppen Nagyszebenben tartózkodott a fejedelem, amikor hírért vette Boldizsár állítólagos hatalomátvételi ki-

Deidrich pályájának első fele a fejedelmi udvarral jó kapcsolatokat, Báthory Zsigmonddal atyafiságos viszonyt ápoló Huet Albert körül kezdett felívelni. 1592-ig a szebeni iskola rektora volt, majd 1594-ig Nagyszebenben élt. Ekkor azonban vizsálya keveredett egy másik lelkésszel, Lukás Hermannal, aki azzal vádolta meg, hogy Itáliában megcsókolta a pápa lábát. A vád alapja egy pápai bejegyzés volt Deidrich albumába, amelyet egy versével érdemelt ki. Ez juttatta ki a római börtönből, ahová verekedés miatt került Rómában.²⁸⁵ Ráadásul azt is tudjuk róla, hogy a pápai audiencia jezsuita közvetítéssel jött létre. Huet 1590-es levelében, mint láttuk, azt fejtegette, hogy a katolikus és a lutheránus vallás közt nincs számottevő különbség: Deidrich pápista „kapcsolatai” ezt a szász náción belüli politikai irányt erősítették, nyilván ezért vádolták pápistasággal. Hat évvel később viszont azzal vádolják, hogy helvét szellemben szolgáltatja ki a szentségeket. Volt azonban még egy oka, ami miatt személye a támadások keresztútjába került.

A fejezet első felében idézett adatunk, amely az idős és tanulatlannak tartott szász papoknak fiatalokkal való kicserélésre vonatkozott, összefüggésbe hozható Deidrichhel is; a *Chronicon* ugyanis ennek kapcsán megjegyzi, hogy a fejedelem kifejezett szándéka az volt, hogy fiatalokkal rakják tele a hivatalokat:

A szász papokkal kapcsolatban négy dolgot követeltek: az 1. és 2. pontban azt követelték a brassói és szebeni uraktól, hogy minden szász papot parókiájában a fejedelem erősítsen meg. A 3.-ban, hogy önként és örvendezve ajánljanak fel egy quartát mindenféle kárpótlás nélkül, a fejedelemre való tekintettel, aki semmi mást ezen kívül nem kíván tőlük. 4szer, Hogy, mivel a szászok tanulatlankat állítanak hivatalba, a tanultakat pedig mellőzik, Őfelsége joggal formál igényt arra, hogy a szász papok tőle kérjék, mert ő akar gondoskodni a fiatalabbakról és a tanultabbakról.²⁸⁶

A fejedelem tehát a fiatal és tanult, egyetemet vagy legalább középiskolát végzett papokkal akarta lecserélni az inkább a szász nemzet, mint az udvar iránt lojális

sérletének. A *Chronicon* szerint gazdagon megajándékozták jóindulata elnyerése végett, ha azt mondanánk, megpróbálták megvesztegetni, nem járnánk messze az igazságtól. A lobbizásnak ez bevett formája lehetett. Ezt onnan tudjuk, hogy a szászok nyilvántartást vezettek azokról az ajándékokról, amelyet az udvar kulcsfontosságú tagjainak adtak, amiből pontosan következtetni lehet arra, hogy ki, vagy kik rendelkeztek éppen akkor nagy befolyással. *Chronicon*, I, 90, RÁcz, *Főhatalom és kormányzás*, 132–133.

²⁸⁵ Johann Jacob Grynaeus magyar barátai, 147.

²⁸⁶ „Hi cudunt quatuor postulata, a Pastoribus Saxonis exigenda. 1. et 2. postulatatum erat, ut domini coronenses et cibinienses a serenissimo principe in suas parochias, quemadmodum reliqui pastores omnes, confirmaretur. 3tium, ut sponte, animo hilari, serenissimo principi offerant quartam unam, sine omni solutione, habituros ipsos hac ratione principem clementissimum, nihilque amplius suam celsitudinem ab ipsis unquam expetituram. 4tum postulatatum erat, ut indocti passim a dominibus Saxonibus promoverentur ad parochias, et doctiores negligerentur, jure postulare serenissimum principem, ut pastores saxonici ab ipso petantur, habitura enim suam celsitudinem rationem juniorum et doctiorum.” *Chronicon* I, 89.

öregeket és tanulatlanokat. Ez a fajta káderpolitika egy udvarhű szász intelligencia kialakítását célozhatta, amelyre már csak azért is szükség volt, mert a szász dézsma ügyében állandó volt a feszültség. Ezzel egy időben, 1592-től kezdve, vagyis Jósika olasz követsége után, kezdik elárasztani az udvart az olasz kegyencek, és ekkor kerültek a rekatolizált családok fiai először erdélyi, majd külföldi jezsuita kollégiumokba. Deidrich személye, római afférja, a jezsuitákkal és Huettel fenn-tartott kapcsolata miatt alkalmas lehetett a fejedelmi politika népszerűsítésére.

A sors fintora, hogy Deidrich 1598 után újabb nagy botrányt okozott, mert állítólag az unitárius felekezethez csatlakozott.²⁸⁷ A fentebb elmondottak fényében valószínűnek tartom, hogy a pálfordulás hátterében – akár kálvinista, akár ariánus volt is az – Erdély egy újabb sorsfordulata és ennek a magánéletben nyomot hagyó változása húzódott meg. A háborús kudarck hatására ugyanis Zsigmond 1598-ban lemondott. Döntésének következményeként felbomlott a személye köré épülő gyulafehérvári udvar. A fejedelem udvaroncai származási helyüknek megfelelően különböző „túlélési” stratégiákat alakítottak ki. Az olaszok nagy része szedte a sátorfáját, néhány, műve miatt exponált helyzetben lévő magyar, így Káthay Ferenc a jezsuitáktól könyörgött ki ajánlólevelet az erdélyi helytartóságot átvenni készülő Miksa főherceghez,²⁸⁸ Pellérdi Péter néhány társával Felső-Magyarországra szökött az összeharácsolt vagyonnal.²⁸⁹ Az erdélyiek számára azonban nem sok lehetőség maradt: az 1598-at követő rendkívül zavaros évtizedben jó részük a harctereken pusztult el. Deidrich az értelmetlenné váló háborúból kiválni akarók egyre népesebb táborához csatlakozott, és nem tudni pontosan hol, milyen körülmények között, valamikor 1603 és 1608 között Kolozsváron halt meg. Alakjának Szamosközy epitáfiumban állított emléket.²⁹⁰

²⁸⁷ A legújabb, az erdélyi szász papokról készült összefoglalás is csupán a kálvinisták irányába történő aposztáziát említi. WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, 59. Az unitarizmusához való csatlakozásáról életrajzi adataival együtt lásd *Johann Jacob Grynaeus magyar barátai*, 146–147.

²⁸⁸ MAH IV, 338–340.

²⁸⁹ SZAMOSKÖZY, IV. 128. De említhetjük a katólizálása miatt szintén nagy figyelmet kapott Trauzner Lukácsot, illetve fiát is. BALÁZS, *Trauzner Lukács megtérése*, 11–18.

²⁹⁰ SZAMOSKÖZY, IV, 339.

A dinasztikus propaganda főpróbája: a havasalföldi hadjárat²⁹¹ és a gyurgyevói diadal

Lukács László okmánykiadásának hála igen részletesen ismerjük az Erdélyi Fejedelemség egyetlen győztes oszmánellenes hadjáratának témánk szempontjából különös izgalmas részleteit. A jezsuita rend számára ugyanis rendkívül fontos volt, milyen körülmények között lép neveltjük a világ elé. A hadjárat egyúttal a fejedelemség politikai elkötelezettségének próbája is volt. Fabio Genga, a fejedelem olasz kegyenceinek egyike az 1594. évben azért kereste fel a Szentszékét, hogy pénzügyi és katonai segínyt eszközöljön ki Erdély számára.²⁹² A fejedelmet gyóntatóján és bizalmasán, Alfonso Carrillón kívül Ladó Bálint és a többnyire a fejedelemasszony, Mária Krisztierna kíséretében tartózkodó Marcellus Pollardt (mindketten Carrillo rendtársai) kísérték el a hadjáratba. Az 1595. év két nagy offenzíváját, Esztergom ostromát és a havasalföldi vállalkozást óriási nemzetközi figyelem előzte meg. Rengeteg *avviso*, *Zeitung* és egyéb alkalmi mű született ebben az évben: ezeknek a műveknek a sorába illeszkedtek azok a jezsuita híradások, levelek, költemények, amelyek ékesszólóan tanúskodnak a rend igyekezetéről, hogy az oszmánellenes harcot a hit és a hitetlenség egyetemes drámájaként mutassa be. Az Esztergom alatt halálos sebet kapó Balassi Bálint és a Debrecen környékén elesett Balassi Ferenc tiszteletére a znióváraljai jezsuiták epitáfiumokat adtak ki. A mi szempontunkból azért fontos a példájuk, mert mindkettőjük halálát a Báthory Zsigmondot felnevelő jezsuita rend használta fel propagandisztikus célokból.

Balassi Bálint életének utolsó szakasza tökéletesen alkalmas volt arra, hogy hitvédő vértanúként mutassák be: utolsó munkája, amelyet az Esztergom alatti táborba is magával vitt, Campion angol jezsuita *Tíz Okok* című műve volt. Campion, vagy ahogy a kortársak nevezték latinos formában, Campianust I. Erzsébet királynő végeztette ki. Halála nagy feltűnést keltett, azt még kivégzői sem tagadhatták, hogy az angol jezsuita bátran várta a halált, fel volt készülve a vértanúságra. Leghíresebb műve a *Tíz Okok*, amely néhány évtized alatt tucatnyi kiadást ért meg. Vértanúhalálát a Szentszék igyekezett minél jobban kihasználni a pro-

²⁹¹ A fejezet német nyelvű változatát lásd KRUPPA, *Fiktion und Wirklichkeit*, 43–55.

²⁹² Erről bőven KRUPPA, *Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez*, 1166–1193.

testánsokkal való küzdelemben. Balassi Campion-fordítását egy erdélyi jezsuita, Dobokay Sándor fejezte be, aki jelen volt Balassi halálos ágyánál is az esztergomi táborban. Az angol jezsuita neve az eretnekek elleni harcot jelentette a katolikus kortársak számára, hisz a személyes példáját felidéző hitbuzgalmi művek kiadásán túl műveit a lutheránus felekezettel való mindennapi polémiában is felhasználták. Magyar példaként említhetjük az erőszakkal katolikus hitre térített Veresmarti Mihályt vagy a frissen rekatolizált Forgách Zsigmondot, aki Campion magyar fordítását finanszírozta.²⁹³ Az ő érdeme, hogy a magyar kiadás előszava szuggesztív és egyben megindító módon számol be a költő haláltusájáról. Nem sokkal később, a tatárok elleni harcban elesett Balassi Ferenc is. Őt és Bálintot a hitetlenek elleni harcban dicső halált elszenvedő keresztény lovagokként, Krisztus bajnokaiként ábrázolták gyászverseikben:

Haeresos, Turcae, Martis, Plutonis, Amoris,
Flagitium, fraudes, telum, molimina, casses,
Religione, armis, virtute, labore fideque
Everti, domui, pressi, vici superavi²⁹⁴

Balassi fehér tafotazászlóval vonult hadba, amelyen Dávid király volt látható hárfájával. Dávid a középkorban rendkívül népszerű ún. hét hős egyike volt, a szintén ószövetségi Józsué és Júdás Makkabeus társaságában. A már idézett Lazaro Soranzo ószövetségi példaképek, Dávid, Júdás Makkabeus mellett kihasználja az angol jezsuita nevének a bajnok jelentésű olasz *campione* szóval való egybecsengését, és Campionnak, magyar Campianusnak nevezi Báthory Zsigmondot.²⁹⁵

A hadjárat kapcsán a jezsuita levelek és a pápai udvarba küldött jelentések szintén ennek a két ószövetségi királynak az alakját állítják előtérbe Zsigmond tetteivel kapcsolatban. Az alakjukhoz fűződő tettek különösen gazdag példatárai Isten kiválasztottjainak a pogányokkal szemben tanúsított vitézségéről és állhatatosságáról. A diadalmas hadjáratról beszámoló levelekben, jelentésekben is új Dávidként és Júdás Makkabeusként aposztrofálják a fejedelmet, például Marcellus Pollardt: „Igen jó hírek érkeztek Erdélyből: Makkabeus és Dávid, aki az Úr hábo-

²⁹³ KRUPPA, A *Tíz Okok megjelenésének hétértéréről*, 243, 244–245, ill. a kötet többi tanulmányát. Balassi utolsó napjairól Dobokay előszava uo. 4r–v. Forgách megtéréséről TUSOR, *Forgách Zsigmond katolizálása*, 640–645, Veresmartiról lásd *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája*, 1992.

²⁹⁴ „Az eretnekség, a török, Mars, Plutó, és Ámor / minden csapását, csalását, nyílát, csapdáját, nyűgét / hittel, fegyverrel, vitézséggel, fáradsággal, hívséggel / megzaboláztam, legyőztem, elpusztítottam, felülkerekedtem rajtuk.” *Balassi Bálint minden munkái*, II, 644, RMNY 759. Rimaynak Balassi Ferenc és Bálint emlékére írott versében is fölbukkan Krisztus alakja: „Bátyjok Krisztus fő bajnok / Ki volt bizodalnok / Mindenben oktatójok / Kalavúzzok / Kiből áldás buzog” *Rimay*, 31.

²⁹⁵ SORANZO, *L'Ottomano*, 99.

rúját vívta, megfutamította a gőgös Antiochust és Góliátot.”²⁹⁶ December 11-ei levelében hasonlóképpen számol be Acquavivának: „A győztes Makkabeus hatalmas zsákmánnyal tért haza.”²⁹⁷

1595 őszén végre alkalom nyílt arra, hogy Isten bajnokaként eljuttassa azt a szerepet, amelyre évek óta készült. A havasalföldi hadjárat megkülönböztetett figyelmet kapott egész Nyugat-Európában, főképpen persze Rómában és Prágában, ennek köszönhetően nagyon jól dokumentáltak a havasalföldi vállalkozás eseményei. Céлом azonban nem a történesek reprodukálása, hanem a hadjáratall kapcsolatban kifejtett fejedelmi propaganda bemutatása, amelyben kifejeződik Báthory Zsigmond egyéni devóciója, amely által magát és dinasztiáját a hit bajnokaként próbálta megmutatni a külföldnek. A forrásadottságokat tekintve különösen jó helyzetben vagyunk, mivel az eseményről rengeteg beszámoló készült, köztük olyan objektív leírások, amelyeket összevethetünk nyilvánvalóan propagandisztikus célzattal készült jelentésekkel. A hadjárat eseménymenetét a propagandaszövegek interpretációjának megfelelően idézem fel.

Az erdélyi hadak gyülekezőhelyéül a Brassó melletti feketehalmi tábort jelölték ki, ahonnan szeptember végén indult el a román és német segélycsapatokkal együtt erdélyi viszonyok közt hatalmas, kb. 50 ezer főt számláló erdélyi hadsereg.²⁹⁸ Nem sokkal az indulás után biztató jelek érkeznek a táborba: a Vitéz Mihály vezette havasalföldi csapatok sikeresen ütköztek meg a törökkel Călugăreni mellett, és bár visszavonulni kényszerültek, a próféta zöld zászlaját sikerült elvenni a török seregtől.²⁹⁹ Bő egy héttel később, október 6-án a fejedelem sátra fölött hatalmas sas jelent meg, amelyik szelíden türte, hogy megfogják, sőt azt is, hogy etessék. Alfonso Visconti erdélyi pápai nuncius, aki elkísérte a fejedelmet a hadjáratba, a következőképpen számol be erről: „A hadsereg kedvező előjelet kapott, mert az első táborhelyen, ahol a fejedelem a sátrakat a hegyek lábánál üttette fel, egy sas repült sátra fölé, amelyet az őrség elfogott, Őfensége pedig megkötöztette és etette.”³⁰⁰ Carrillo azt is tudni véli, hogy a sas egy Királykő nevű hegyre szállt le: „...október 6-ról jelentik, hogy amikor az első havasalföldi falu mellett éppen

²⁹⁶ „En iterum optima nova ex Transylvania: Machabaeus ille et David, qui gerit praelia Domini, profligavit tandem Antiochum et Goliath superbissimum...” MAH IV, 171.

²⁹⁷ „Iam Machabeus ille victor revertitur domum cum ingenti spolio et praeda.” MAH IV, 174. Báthory Zsigmond, mint láttuk, hangsúlyt fektetett arra, hogy külsőségeiben megjelenítse a keresztes hadjáratba vonuló uralkodót. A fejedelem iránti szimpátiával nem vádolható Szamosközy feljegyzéseiben, mint láttuk, említette, hogy egy keresztes zászlót vitt magával a mezőkeresztesi táborba.

²⁹⁸ Pellérdi Péter fejedelmi számvevő 52 ezer főre tette a hadsereg létszámát. Ennek jó része székely gyalogosokból állt. PELLÉRDI, a3r.

²⁹⁹ GÖLLNER, *Michael der Tapfere im Lichte des Abendlandes*, 121–122 és IVANICS, *A Krími Kánság*, 90, *Baranyai Decsi János magyar története*, 248.

³⁰⁰ „Si è preso anco dall'esercito per buon augurio che nel primo allogiamento che fece il principe di qua da'monti, volò un aquila inanzi al suo padiglione, e fu pigliata viva dalla guardia, et sua altezza la fa tener legata, e pascere canto al suo padiglione.” *Erdélyországi pápai követek jelentései*, 115.

Őfensége sátrát állították föl, arra egy magas szikla tetejéről, amelyet a nép Királykőnek nevez, egy hatalmas sas szállt le.”³⁰¹ A románok Marcellus Pollarde előadása szerint egy hatalmas keresztet állítottak föl a táborban:

Néhány nappal ezelőtt, mikor tábort ütöttünk, egy hatalmas madár (saskeselyűnek mondják) tűnt fel, amelynek akkora volt a feje, mint egy nagy kutyanak, és először a románok táborában felállított keresztre telepedett, majd azt elhagyva követte seregünket.³⁰²

A havasalföldi hadjáratnak egy kis latin nyelvű művecskét szentelő Jacobinus János másképpen örökítette meg a sas megjelenését követő történeteket. *Brevis narratió*jában kitapintható az a feszültség, majdnem pánik, amely a sas feltűnése miatt keletkezett.

...egyesek úgy vélték, hogy a sas Szinánt jelenti, aki a kezünkbe fog kerülni, mások viszont ellenkezőleg úgy magyarázták, hogy a sas a római birodalmat jelenti, amely fogságba esik, míg seregünk elpusztul, és ezt jövendőli meg a jel.³⁰³

A bizonytalanságnak ebben a felfokozott légkörében tíz nappal később, október 16-án újabb csodajelről számolnak be forrásaink. Alfonso Carrillo Speciano prágai nunciushoz írott levelében egy küldöncre hivatkozva a következőket írja: „...a tizedik negyed idején hajnalban egy nemes úr egy üstököst pillantott meg Őfensége sátra fölött, amelyet több mint egy órán keresztül lehetett látni a tiszta égen.”³⁰⁴ Értesüléseit megerősítik Illésházy István naplójának sorai, aki a következőket írja az 1595-ös évnél: „1595. Azonban ubi deficit humanum auxilium, incipit divi-

³⁰¹ „...datas 6 Octobris, qui refert, cum tentorium Serenissimii principis extenderetur ad primum pagum Valachiae, ad illud ex edita rupe vicina, quam vulgo vocant Lapidem regium, aquilam praegrandem advolasse.” *Carrillo I*, 167.

³⁰² MAH IV, 162. A románok körében a keresztállítás szokása évtizedekkel később is kimutatható, amiről a misszióban lévő Szini István jezsuita is tudósított: „...sono certi poveri di quali altri sono stati assassini, altri uomini ordinari et ignoranti, i quali adesso, non so come, cascano in terra, gridano penitenzia e perdono. Il solito loro è questo: piantano croce grandi nei posti più ordinari, le serrano con cancelli fatti di legno, ergono qualche campanella...” *Erdélyi és Hódoltsági jezsuita missziók I/1–2*, 201.

³⁰³ „... pars ipsum Sinanum per aquilam designari, qui manus nostrorum non esset evitaturus, pars etiam sinistre augurium interpretabantur, quippe cum aquila Romani Imperii sit signum, quod ea in captivitatem devenerit, perniciem nostri exercitus, qui eiusmodi uteretur signo praesignificari augurabantur.” *RMKT XVII/1*, 515.

³⁰⁴ „Decime vero quinta ad auroram, vidente etiam hoc nobili, cometa apparuit supra exercitum serenissimi amplius quam per horam coelo sereno.” *Carrillo I*, 166. Maga a pápa roppant realitán ítélte meg a sasról szállongó mendemondákat: „Sua santità soggionse non si deve credere a questi augurii: tuttavia si leggono cose grandi, et fanno grandi impressioni nei popoli, et queste potrebbono giovare al nostro bisogno.” *Documente*, V, 309.

num. Egy új csillag is láttatott vala az égen. Az erdélyi vajda, Báthory, ki igen ifjú, 20 esztendős vala, praktikát indíta...”³⁰⁵ Baranyai Decsi kettős napról beszél: „Hasonló jellegű volt az a páros, vagyis kettős nap, amit Hunyadi Ferenc, a fejedelem orvosa, a finom szavú költő látott.”³⁰⁶ Az üstökös felbukkanása után ülte meg egyébként névadó szentje, Szent Zsigmond napját is.

Az erdélyi hadsereg ekkor már Tergoviste alatt táborozott, és farkasszemet nézett Szinán nagyvezír seregével. A fejedelem elhatározta, hogy megütközik a törökkel. A csata előtt szokás szerint meggyónt és megáldozott a táborban tartózkodó Ladó Bálint jezsuitánál, majd a nunciushoz fordulva térden állva kérte fegyverei megáldását: „Ugyanazon a napon Urunk meggyónt Bálint atyának és megáldozott, fegyvereit pedig térden állva áldatta meg a nuncius úrral.”³⁰⁷ Hasonlóan számol be erről egy jezsuita jelentés is:

A fejedelem azon a napon amikor Tergovistébe ért, megáldozott azzal az erőssel elhatározással, hogy harcolni fog, és ministrálni akart azon a misén, amelyet a sátrában tartottam. Felfegyverkezett, majd mielőtt a lovára szállt volna, az egész sereg szeme láttára letérdelt, és így kérte áldásomat, amelyet meg is adtam neki Isten nevében.³⁰⁸

Visconti nem számol be arról, hogy Báthory Zsigmond mit mondott ebben a pillanatban, Pollardt azonban így folytatja:

³⁰⁵ *Illésházy följegyzései*, 24.

³⁰⁶ *Baranyai Decsi históriája*, 263. Az általunk ismert október 18-i levelében erről nincs szó, csak teliholdról, amely úgy világít, mintha nappal lenne: “...l'esercito...si stette tutta la notte, sino ad un hora di giorno, in punto per combattere, favorendoci assai il lume della luna piena, che pareva di giorno.” *Erdélyországi pápai követek*, 119, FRACHETTA, *Oratione prima*, A3r, A4r és MAH IV, 162. [Kiemelés tőlem – K. T.] Erről a jelenségről bőven lásd FARKAS, *Régi könyvek, új csillagok*, 121-166. A források szerint Győr 1598-as visszafoglalásakor két hasonló égi jel kísérte a keresztényeket: egy sas és a világító hold. A Hans von Aachen által festett kép Rudolf által írott impresája Isten közbeavatkozásának tartja a sikert, úgy, mint Tergovisténél: Apud Jaurinum Jova, Qui fecit mirabilia. GALAVICS, *Kössünk kardot az pogány ellen*, 38 és 140.

³⁰⁷ „Eodem die Serenissimus noster confessus est Patri Valentini et communicavit, arma sua per Dominum Nuntium benedici fecit; quibus indutus, flexis genibus benedictionem ipsemet accepit.” MAH IV, 163 és még *Erdélyországi pápai követek*, 121. Egy avviso szerint „...si era confessato e comunicato con tutti i suoi principali facendo benedire le sue armi da monsignore illustrissimo nunzio avanti al quale se inginocchio per ricevere la medesima benedictione.” Ms 469, 179. Egy másik még az év folyamán Rómában megjelent, nyilvánvalóan Visconti leveleit felhasználó forrásunk hasonlóképpen számol be: „...comunicato con grandissima humiltà, et divotione insieme con tutti i capitani, e personaggi di grado per mano di monsignor Visconti nunzio di nostro signore, il quale diede anco la benedizione ai soldati,” HURMUZAKI, *Documente*, III/2, 489-490.

³⁰⁸ „Il principe si comunicò il giorno che si venne a Tergovisto, con fermo pensiero di combattere, e volse servire alla messa che io celebrai nel suo padiglione, et armato, prima di mostrare a cavallo in conspetto di tutto l'esercito, in ginocchi mi domando la benedizione che io gli diedi in nome di nostro signore.” *Erdélyországi pápai követek*, 121.

...s felállván azt mondta: most katolikus módon fölfegyverezve remélem, hogy a Jóisten nekem, szolgáljának győzelmet ad az ellenség felett: mert katolikus vagyok, a katolikusok fia és szolgálja”.³⁰⁹

Egy velencei jelentés szintén összekapcsolja a gyónást, az áldozást a hitvallással:

...meggyóna bűneit, majd magához vette a szentelt ostyát, megáldatta fegyvereit a nunciussal, amit követett az egész tábor. Térden állva fogadta a nuncius áldását, és fennhangon azt mondta, hogy ő a Szentszék igazi fia és hogy harcolni akar a katolikus hitért akár a halálig. Befejeződve a ceremónia, felkészült a harcra és parancsokat adott a következő napi teendőkre vonatkozóan.³¹⁰

A nunciusi és jezsuita jelentések a havasalföldi „dráma” tengelyébe ezt a rituális eseményt állították. A gyónás, áldozás, ima a harctéren szokásos cselekmények, amelyek a lelki egység megteremtését szolgálják, és penitenciára hívják fel a katonákat, ami a siker egyedüli záloga.³¹¹ Hogy ez nem egyszerűen az események katolikus szcenáriója a nagyvilágnak szánt propagandisztikus mondanivalóval megterhelve, azt Illésházy István bejegyzése mutatja, aki kommentár nélkül ugyanígy adja elő a történeteket naplófeljegyzéseiben: „...az Havas alatt meggyónának mind az keresztény vitézek, és elvégezték egymás között, hogy török császár erejével megvínának, ki csak öt mérföldön vala immár tőlük.”³¹²

Pollart és a velencei jelentés szerint Zsigmond a harcra való felkészülés keretében egy külön hitvallást is tett katolicizmusáról az egész sereg színe előtt, amelynek feltételezhetően nagyobbik része valamelyik protestáns felekezetbe, illetve a pravoszláv egyházba tartozott. Ez a mozzanat valószínűleg már Zsigmond önálló

³⁰⁹ „...et surgens ait: Nunc armis catholicis munitus, spero fore, ut bonus Deus mihi famulo suo victoriam de suis inimicis det; sum etenim et catholicus et filius et servus catholicorum.” MAH IV, 163.

³¹⁰ „...si purgò con la confessione dei suoi peccati et prese il santissimo sacramento e poi fece benedire le sue arme dal noncio apostolico, il quale seguita il campo, et posto con le ginocchi in terra riceve da lui la benedizione et dicendo con alta voce che era vero figlio delle sede apostolica, e che voleva combattere per la fede cattolica sino alla morte, finì quella cerimonia et si preparò per il conflitto che haveva determinato di commettere il giorno seguente.” HURMUZAKI, *Docummente*, III/2, 146.

³¹¹ Sebastian Baden Rumpff császári tanácsosnak ajánlott *Geistliche Kriegerüstung* című műve szándéka szerint olyan kézikönyv, amely segítséget adhat a katolikus hívőknek, nemcsak abban, hogy felismerjék a gonosz mesterkedéseit, hanem abban is, hogyan lehet felismerése után elpusztítani. Az imát *Geistliche Kriegerüstung*jának utolsó 9. fejezetében lelki löfegyverként (Büchsen Geschütz) emlegeti. „...ein Christliches einbruenstiges wolanggestelltes Gebet zu Gott den Allmechtigen.” BADEN, *Geistliche Kriegerüstung*, 108r. Baden művének első két fejezetében két fő eszközt említ, amelyek segítségével le lehet győzni a törököt. Az egyik önmagunk legyőzése, vagyis a hús ellen vívott harc, a másik az előbbi következménye, az istennek tetsző élet, ami által minden keresztény egyesül egy vallásban. A lovag fegyverei e nélkül semmit sem érnek. BADEN, 29v.

³¹² Illésházy *följegyzései*, 25.

akciója volt, abban ugyanis nincs okunk kételkedni, hogy a gesztusra valóban sor került. Zsigmond hitvallását azért tartják fontosnak a jezsuiták hangsúlyozni, mert bár a fejedelem a gyónás és áldozás után csapatait Színán nagyon is kézzelfogható hadserege ellen vezeti, a harc a sereg többségét kitevő protestáns katonák lelkéért is folyik. A sátor előtt lefolytatott liturgikus cselekmények ezt a kettős üzenetet hordozzák. A táborban felállított kereszt, a jelek, a gyónás, az áldozás és az áldás a tábor az Úr templomává, a fejedelmet és seregét pedig a gyónás és áldozás által az ő katonájává teszi.

Ezek után már nem csodálkozhatunk, hogy legalábbis Pollardt szerint

a magyar katonák közül annyian gyóntak meg és tértek át a katolikus hitre, hogy Ladó Bálint atya, aki közülünk egyetlenként tartózkodott a táborban, nem győzte a munkát: az pedig kész csoda, hogy az áttértek közül még senki sem vesztette életét.³¹³

Alphonso Carrillo Speciano prágai nunciusnak október 9-én írott levelében a sásról beszámolva megjegyzi, hogy annál fontosabb előjelnek tartja azt, hogy Ladó gyakran miséz, sokan gyónnak és sok az áttért: „...de úgy vélem, ennél sokkal biztatóbb előjel az, hogy az atya a táborban sokat prédikál, és sokakat térít át a katolikus hitre.”³¹⁴

A hitvallás után a fejedelem még egy buzdító beszédet is intézett katonáihoz: „Világos és biztató szavakkal buzdította katonáit a lóról, hogy harcoljanak keményen Isten dicsőségéért.”³¹⁵ Vagy ahogy egy Rómában megjelent avviso írja: „...a katonákat egy semmivel sem kevésbé jámbor, mint buzdító, harcra tüzelő szónoklattal küldte a csatába.”³¹⁶

A csata előtt gondosan dokumentált rituáléban rejlő propagandisztikus lehetőség messzemenő kiaknázásának iskolapéldája az *Oratione del Serenissimo Sigismondo Battori Principe di Transilvania* című, néhány lapos olasz nyelvű nyomtatvány, amely az 1595. év őszén jelenhetett meg Veronában.³¹⁷ Szöveg a tergovistei

³¹³ „Milites ungari tot quotidie convertuntur ad fidem catholicam, ut Pater Valentinus Lado, qui unicus ex nostris in castris versatur, audiendis eorum confessionibus non sufficiat, et quod mirum videtur, nullus eorum, qui conversi fuerunt, hactenus occubuerat.” MAH IV, 162.

³¹⁴ „...sed arbitror melius omen esset, quod idem pater addit, crebras in castris esse conciones et confessiones et multos ad fidem catholicam converti.” *Carrillo I*, 167.

³¹⁵ „Ex equo deinde militem clara et hilari voce ad fortiter pro Christi gloria dimicandum cohortatus est.” MAH IV, 163.

³¹⁶ „...messe il suo esercito in battaglia, e inanimò con una non meno pietosa che magnanima orazione militare i soldati” HURMUZAKI, *Documente*, III/2, 490.

³¹⁷ *Oratione del Serenissimo Sigismondo Battori*, (a kiadvány lapszámozatlan). A győzelem érdekében az egykorú olasz újságokban, az avvisókban imádságokat is lehetett olvasni az erdélyi fegyverek győzelméért. Erre utal Cinzio Aldobrandini november 4-i levele Viscontinak: „La risoluzione e animo grande che mostra il serenissimo principe di combattere Sinan, da speranza di buon successo, poiché spirito tale non può venire di altrove che dalla Maestà Divina, la quale è però giusto che l'accompagni con le forze della sua gratia per conseguire la vittoria. A que-

győzelmet még nem említi, csak a Borbély György által a Maros völgyében korábban elért augusztusi katonai sikereket,³¹⁸ ugyanakkor a török sereg ellen vívandó ütközetéről beszél. Példaképekre, elődökre nem utal: ennek okát a pogányok elleni harc időtlen, örök aktualitása adja. Maga a szöveg is topikus, mégis tanulságos látni a szó szerinti egyezéseket egy jóval korábbi szónoklattal, amelyet Bonfini adott ecsedi Báthory István vajda szájába a kenyérmezei ütközet előtt, amelyet talán ismert és felhasznált az egyébként ismeretlen szerző. A szöveg hazáról, a családról, a családi tűzhelyről, asszonyokról és gyermekekről, a hitről szól, amit a keresztények elveszthetnek, ha nem állnak ellen a pogánynak. A csata előtt tartott beszéd a történeti szövegek tipikus velejárója az ókor óta: itt most elég, ha magyar példaként a *Képes krónikára* a kunok ellen vívott kerlési és a kenyérmezei csata előtt mondott beszédekre utalunk.³¹⁹ Az ilyen megkomponált beszédeknek, így esetünkben az *Orazionénak* is, az a funkciója, hogy a cselekvésben részt vevőket az olvasóval együtt a pogányok elleni örök harc transzcendentális síkjára fel, ugyanakkor ez utóbbit a propaganda manipulált terébe emelje. Szemléletes példája ennek a szándéknak egy *Zeitung*, amely arról tudósít, hogy Simbliu elfoglalása után értékes zsákmányra akadtak az erdélyi sereg katonái: „...sok nagy ágyút is találtak, amelyek Lajos magyar király, és Mátyás apjának, a nemes lelkű Hunyadi Jánosnak a birtokában voltak.”³²⁰ Vagy egy avviso: „...talált [Zsigmond] néhány ágyút, amelyek Hunyadi János magyar király(!) és Ferdinánd császár birtokában voltak.”³²¹ Bonfinitól tudjuk, hogy Mátyás király 1476-ban éppen Tergovistében egy erődítményt is emeltetett havasalföldi hadjárata idején.³²² Vagyis a fejedelem és serege olyan területre lépett, amelyen korábban a nagy elődök, az egyszerű vitézek által szinte szentként tisztelt Hunyadiak is megfordultak, és győzedelmeskedtek a török felett. Az üzenet könnyen megfeythető: 1595 októberében Báthory Zsigmond hadjáratával megismétlődik a régi királyok dicsősége.

A hadizsákmány azonban nem feledtetheti, hogy a rettegett török sereggel néznek farkasszemet: Visconti pápai nuncius október 8-án a tergovistei táborban kelt levelében bevallja, hogy az ütközet előtti napokban kétségek közt hánnykódva a Makkabeusok könyvét olvasgatta:

sto avviso si sono qui accentuate con molto fervore le orazioni per impetrare così gran dono.” *Erdélyországi pápai követek*, 135–136. A pápa, illetve a szentszéki propaganda aktív beavatkozására az avvisik kiadására, illetve a háború folyamatos tematizálására lásd a velencei követ egy igen szemléletes példáját: „Il Pontefice ha dimostrato sentir tanta consolatione di quel avviso de Transilvania, ch’io mandai alla Serenità Vostra con le ultime mie, che lo ha fatto poner’ alla stampa con alcune lettere del Signor Turco scritte a quel Principe...” *Documente*, IV, 309.

³¹⁸ *Oratione del Serenissimo Sigismondo Battori*, 5.

³¹⁹ *A magyar középkor irodalma*, 268.

³²⁰ „...vil grobes Geschitz gefunden, so vor disem Khönig Ludwigs inn Ungern und Johannis Huniadis, khönigs Mathiae Vatters, seeligster, gewesen.” HURMUZAKI, *Documente*, XII, 204.

³²¹ „...trovò parecchi pezzi di artiglieria, i quali erano stati parte di Giovanni Huniade re(!) d’Ungheria, e parte dell’imperatore Ferdinando.” HURMUZAKI, *Documente*, III/2, 495.

³²² BALOGH, *Mátyás király és a művészet*, 194.

De én minden reményemet Isten segítségébe helyezem. És mivel ennek az órának a kötelező olvasmánya a Makkabeusok története, úgy én is remélem, hogy Isten Őfelsége olyan erőt ad nekünk, amivel bár kevesen vagyunk, de megfutamítjuk az ellenség hatalmas seregét.³²³

Erre végül nem kerül sor. Nem sokkal az ütközetre való felkészülés után két szökött rab érkezett a táborba, akik hírül adták, hogy Szinán pasa, meglepődve az erdélyi sereg nagyságától, sietve szedte a sátorfáját, és Bukarest felé vonult vissza. Csak Tergovistében hagyott nem túl nagyszámú helyőrséget, amelynek ellenállását október 18-án törték meg, amikor elfoglalták az erődöt.

A források kiemelik Zsigmond vitézségét, személyes példamutatását, amelyet Tergoviste ostrománál mutatott. Pellérdi Péter fejedelmi számvevő a hadjáratról készült tudósításában a következőket írja:

18. nap Octobris bizonyába lőtetni kezdé urunk mindenütt ő maga jelen lévén az sáncban forgódott, rettenet élni kinn, mind az egész had csudálkozott mely nagy bátorsággal őfelsége mindeneket biztatott, azt látván, úgy tetszik, még az tűz, víz is mind csak semminek tetszik vala az embereknek az őfelsége gyönyörűséges vigasztalásit bátorító szavait hallván, az lövés egyaránt meg nem szűnt, mind kívül es mind belől... néha úgy találtak lőni az sáncba az várból, hogy csak az süvege felett ment el, és ha látá, hogy valaki lebukkant az lövés előtt, meg igen megpirongatta, ez világon minden csodálja bátorságát.³²⁴

Személyes példamutatását a jezsuita források is megerősítik: „Isten segítségével azt mondhatja a fejedelem: »Jöttem, láttam, győztem«. ... Minden katona felnéz rá, csodálják vitézségét, mert úgy viselkedik, mint egy tapasztalt hadvezér.”³²⁵

Tergoviste eleste után a sereg Szinán nyomába eredt, akinek a hadserege nem volt igazán felkészülve egy több tízezres erdélyi-román sereggel megvívandó harcra, ezért a visszavonulás mellett döntött. Az éj leple alatt otthagya táborát a gyurgyevói dunai átkelő irányába hátrált. Forrásaink a győztes hadjáratot visszamenőleg igazolva úgy állítják be, mintha az isteni gondviselés közvetlenül beavatkozott

³²³ „Ma io pongo ogni speranza nell’aiuto di Dio. Et si come hora corre nell’ufficio l’historia dei Macabei, così spero che Sua Divina Maestà darà a noi la forza che diede a loro, acciò in poco numero confondiamo tanta moltitudine dei nemici.” *Erdélyországi pápai követek*, 115.

³²⁴ PELLÉRDI, A3v–A4r, B1v–B2r. Hasonló szellemben nyilatkozik egy Zeitung: „Es ist aber ermelter fürst in allen Schantzen und bei diesen Victorien allen selbst persönlich gewesen da er seinen Kriegsleuten tapfer und manlich zu gesprochen... So wirdt er auch beriembt daser in allen Schanzen selbst gewesen, dieser Victori auch persönlich begewont; und in diesen beiden Fleckhen und Festungen die starckeste Türken befunden, die für halbe Riesen zu halten gewest;” DILBAUM, *Bericht und kurtze Erzählung dess heroischen gemuets*, f4r.

³²⁵ „Itaque, sicut scribit Illustrissimus Nuntius, poterit Serenissimus cum Dei adiutorio dicere: Veni, vidi, vici; ... atque idcirco milites omnes admodum esse cum Sua Serenitate contentos, cum videant se habere Principem strenuum militem.” MAH IV, 16.

volna a történelem menetébe. Színán megfutását tehát égi jelként értelmezték. Baranyai Decsi János tollán erkölcsi példává magasztosul a hadjárat, amelynek csúcspontja a következő jelenet:

Mihelyt jelentették neki (Báthory Zsigmondnak), hogy Tirgovistét elfoglalták, roppant örömeiben azonnal leugrott lováról, a többieket is leszállította, és leterdelve a puszta földre, forró hálát adott a mindenható jó Istennek, bizony oly áhítattal és hévvel, hogy amikor az imát befejezve fölkel a földről és lovára ült, csak akkor vette észre, hogy sisakját a földön felejtette, aztán a körülállók nyújtották oda neki, úgy tette a fejére. Mily szép példa lehet a késő utókornak, nemcsak a mi seregeinknek, hanem az egész földkerekségnek, amikor az ifjú uralkodó és a sok vezér aranytól, vastól tündöklő teljes fegyverzetben térdel a táborban, együtt imádkozik a jámborokkal, és a barbárok fölött aratott győzelem szerzőjének Istent vallja! Így kell szent háborút szentségesen viselni; nem a kurvák tömegével kell, mint egyes nemzeteknél tapasztaljuk, a török legyőzésére indulni!³²⁶

A térdre rogyást Pellérdi Péter is megörökíti: „... ezt hallván Urunk Istennek hálát ada róla hadával együtt, hogy ilyen világbíró fejedelemnek ereje és fővezére így futott el előtte...”³²⁷ Illésházy István hasonlóképpen látja:

Az erdélyi fejedelem, mind Tergovicsa alatt, mind Bukarest alatt látván, hogy az török tábor elment előtte, lováról leszállván, az egész tábor előtt térdre leesett, (felszóval hálát ada az) úristennek, hogy nem ő előtte futnak az ő ellenségei, hanem az istennek színe előtt.³²⁸

Az utolsó csapást a Dunán való átkelés közben Gyurgyevónál mérte az erdélyi sereg a törökre. Evvel a győzelemmel válik teljessé az a hadjárat, amely a jezsuita levelekben a *miles strenuus* diadalmenetévé, *triumphus*ává emelkedik, amely egyéni devóciója, nagy királyainkhoz hasonlítható életszentsége és őseihez méltó vitézsége révén vált lehetővé.

Nem minden forrásunk látta azonban így az eseményeket. Jacobinus János már idézett munkája a körülmények szerencsés egybejárásának, nem pedig a történelemben beavatkozó isteni gondviselésnek tulajdonította a győzelmet. Jellemző ugyanakkor, hogy jó másfél ezer kilométernyi távolságban a pápa is babonaságnak minősítette a sasról és kettős Napról beszámoló jelentéseket az egyik, magyar ügyben tartott kongregáció ülésén.³²⁹

³²⁶ Baranyai Decsi históriája, 271–272.

³²⁷ PELLÉRDI, A4v.

³²⁸ Illésházy följegyzései, 25.

³²⁹ „...Sua Santità soglionse non si deve creder’ a questi augurii.” *Documente*, IV, 309.

A győzelem azonban vitathatatlan volt, ezért VIII. Kelemen ennek örömére megszentelt aranykardot küldött apostoli áldása kíséretében.³³⁰ A kardot és a süveget Gyulafehérvárra az új nuncius, Ludovico Anguiscola vitte. Instrukciójában a pápa ótestamentumi példával igazolja a kard megáldásának szokását,³³¹ amelynek, amint január 20-án írt leveléből kiderül, keresztény értelmezése a *miles christianus*nak adott spirituális segítség.³³²

A havasalföldi hadjárat tehát alkalmat adott a szentszéki propaganda számára, hogy mint említettem, az erdélyi sereg és Báthory Zsigmond harcát a *miles christianus*nak az Antikrisztus erőivel folytatott harcaként állítsa be, ráirányítva a figyelmet elődei és a közte meglévő történelmi és lelki kontinuitásra. Erre utal a rituálé (gyónás, áldozás, ima, hitvallás), amelyet Ladó és Visconti celebrált, és amely a keresztes háborúk időszakáig nyúlt vissza. Az *Oratione* által idézett „Horsú, armato l'animo di saldo usbergo” bibliai locus classicus, Pál apostolnak az Efészusbelieknek írott levelében található meg:

Ezért öltöztök fel az Istennek teljes fegyverzetét, hogy a gonosz napon ellenállhassatok, és mindent legyőzve megtarthassátok állásaitokat. Így készüljétek föl: csatoljátok derekatokra az igazság övét, öltöztök magatokra a megigazulás páncélját, sarunak meg a készséget viseljétek a békesség evangéliumának hirdetésére. Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, ezzel elháríthatjátok a gonosz minden tüzes nyilát. Tegyétek fel az üdvösség sisakját, és ragadjátok meg a lélek kardját, vagyis az Isten szavát.³³³

De erre utal Rimaynak a győzelem alkalmára készült verse is, amely eredetileg a *Pii ducis pium votum* címet viselte: „Te légy hitem célja, testemnek páncélja, szabályám éli acélja”.³³⁴ Ezt a páli helyet idézi VIII. Kelemen 1596. január 20-ai levelében is, amelyet a havasalföldi győzelem után írt a fejedelemnek további harcra buzdítva:

Fogadd most tehát kezünkől ezt a kardot és ezt a süveget, hogy a Szentlélek égi ereje emelje erős jobbodat és az üdvösség sisakja védje fejedet, ami által féltelmetes és rettegést keltő leszel az igaz hit és a keresztény név örök ellenségei, a török szemében.³³⁵

³³⁰ *Erdélyországi pápai követek*, 409. XIII. Gergely az oroszországi sikerek után a pápai protokollnak megfelelően ugyanilyen kardot küldött tizenhét évvel korábban a nagy elődnek, Báthory Istvánnak. *Báthory levelezés*, II, 139.

³³¹ *Erdélyországi pápai követek*, 172.

³³² Uo. 409.

³³³ Ef. 6. 13–17. A 3–9. fejezetben Baden a szükséges fegyverzettel a Szent Pál hely alapján fegyverzi föl a keresztény lovagot.

³³⁴ *Rimay*, 27.

³³⁵ „Accipe igitur de manu nostra hunc ensem, et pileum, ut contra inimicos verae fidei, et perpetuos nominis christiani oppugnatores Turcas firmiter manus tua, et exaltetur dextera tua, et

A dicső törökverő elődök és a Zsigmond közt meglévő kontinuitást a kenyérmezei harc párhuzama mellett Szent Zsigmond napjának nagy pompával való megünneplése által is hangsúlyozta. Ebből a (jezsuita, katolikus) nézőpontból a hadjárat csúcspontja a letérdeplés volt, amely az említett kettős küzdelmet egyszerre fejezte ki. A térdeplő fejedelem olyan lovag, aki a csatamezőn teljesíti be a küldetését, azaz a vér kiontását, ezt azonban a keresztények felszabadítása céljából teszi. Fikció és valóság tökéletes koreográfiában egyesült.

A hadjáratban rejlő propagandisztikus lehetőségeket mégis képi nyelvre lefordítva lehetett a leghatásosabban kifejezni és a nyilvánosság felé közvetíteni. Bartholomaeus Keppeler metszetének előterében a fejedelem áll, szíve fölött viseli egy napkorongban Krisztus monogramját, az IHS-t,³³⁶ amire Pál levele is utalt, feje fölött pedig, a bal felső sarokban a sárkányfogas címer látható. A fejedelem egy ablakon keresztül kifelé néz: a félrehajtott függöny mögött az örökkévalóság tárul föl, amelybe bepillantást nyer, éppen az immár történelemmé lett gyurgyevói győzelem révén, amikor a Báthory-fog összeroppantotta az ellene támadó törököt. A párkányon egy sas áll. A császári hatalmat szimbolizálja, illetve azt a szövetséget, amelyet ezzel a hatalommal kötött. De utal a fejedelem választottságára is: láttuk, hogy a beszámolók szerint a tergovistei csata előtt egy öreg sas jelent meg a fejedelem sátra fölött, és napokig követte a tábort, végül azt is hagyta, hogy megfogják. Az ablak egy tájképre nyílik, pontosabban egy dombon fekvő várra, ugyanakkor magára a történelemre, a halhatatlanságra. A vár fölött ugyanis S. Georg felirat, Szent György német neve olvasható. Egyszerre utal a harcos szentre és Báthory Zsigmond diadalának helyszínére, Ghiurghiu várára, amely románul szintén (Szent) Györgyöt jelent, de arra a küzdelemre is, amelyet első királyunktól kezdve a magyar uralkodók a pogányok és az eretnekek ellen vívtak. Láttuk, hogyan kapcsolódott össze név és a címer a keresztes háború eszméjével, az ideális lovag, Szent György alteregójával, és hogyan vált alakja nemzetiégi mitológia szerves részévé.

A havasalföldi hadjárat páratlan lehetőséget adott arra, hogy a dinasztia 16. század végi leszármazottja újra fölidézzé Szent György és a nemzetségalapító Vid mitikus küzdelmét. A fejedelem a harchoz illően páncélban jelent meg, mint egy igazi miles christianus, *athleta patriae*. A metszet felirata szerint Báthory Zsigmond látható a képen, ha viszont egyéni devóciójának mélyére tekintünk, akkor ott nemcsak őt láthatjuk meg, hanem a szentként értelmezett családi hagyományt

spiritus sancti coelesti praesidio, veluti galea salutis munitum caput tuum, et horribilis illis sis et formidolosus...” *Erdélyországi pápai követek*, 410.

³³⁶ CENNERNÉ, *Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratának grafikus képei*, 60–61. A Krisztus monogramra burkolt utalás történik a Báthory István kenyérmezei győzelmét megéneklő Nikolsburgi Névtelennél: „Tiszta szívű vitéznek sisakja, páncélja / Kinek az Úristen mindenek bizonalma / Pogányok sokaságát semminek alítja / És ő fegyvereket semminek ő tartja / Meztelen mellét tiszta szívvel borítja” RMKT XVI/7, 41. A Nikolsburgi Névtelen 1568-ban kiadott énekéhez lásd 453–454.

is, amely szorosan összeforrt a pogányok elleni harc miatt szentként értelmezett magyar történelemmel (ahogyan Szántó esetében is láthattuk).

A havasalföldi győzelem hírére a pápai propagandagépezet is magasabb fokozatra kapcsolt. A hadjáratról szóló beszámolókon, a szentelt kardok és süvegek küldésén, a fejedelemnek ajánlott orációk íratásán túl *avvisók* útján is megpróbálta népszerűsíteni az erdélyi ügyet, hogy az egyszerű hívőket, illetve a nem túlságosan aktív itáliai fejedelmeket további, elsősorban anyagi áldozatokra bírja.³³⁷ A ránk maradt *avvisók* többszáz oldalnyi anyagot tesznek ki, ennek bemutatására itt nem vállalkozom, csupán egy példát emelek ki, amely igen érzékletesen mutat rá a Szentszéket mozgató szándékokra és okokra:

A dicsőségre leginkább méltó fejedelmek közé sorolhatjuk Báthory Zsigmondot, Erdély fejedelmét, aki Erdélyt nagybátyjától, István lengyel királytól nemcsak az országot örökölte, hanem a keresztény jámborságot is, a bölcsességet, a lelkiért, a katonai erényeket, amelyek fegyvereit bátran fordították a török zsarnoksága ellen. Ebben nem tudta megakadályozni sem tanácsosainak ellenszegülése, sem az ország nagyjainak erőszakossága, sem az ellenség hatalma... Ennek a fejedelemnek a jámborsága nemcsak a háború folytatása iránti őszinte vágyában mutatkozik meg világosan, hanem annak az eskünek a legutóbbi gyulafehérvári országgyűlésen való visszavonásában is, amelyet akkor tett, amikor a hatalomra került, és amelyben azt ígérte, hogy a vallás ügyében nem tesz semmit. De ami még sokkal fontosabb, visszahívta a katolikusokat, különösen a jezsuitákat, akiket nyolc évvel ezelőtt az eretnekek követelésére kiűzött, és lehetőséget adott nekik, hogy a mi szent katolikus vallásunkat szerette az országban terjesszék, ami csodálatra méltó dolog, mivel ezt akkor tette, amikor – tisztességgel szólva – szinte az egész erdélyi nemesség és nép eretnek, és amikor Őfelségének, jobban, mint valaha, szüksége van segítségükre és támogatásukra.³³⁸

³³⁷ NIEDERKORN, 397–448.

³³⁸ „Fra li Principi più degni di gloria che hoggi di regnano, si può numerare Sigismondo Battori Principe di Transilvania, il quale havendo ereditato da Stefano suo zio già re di Polonia, non solo il detto stato di Transilvania, ma la pietà Christiana, la prudenza, il vigore dell'animo, e il valore militare, ha mosso animosamente le armi contro il tiranno dei Turchi, non potendolo da ciò ritrarre nella renitenza dei suoi più intimi, nelle persuasioni, o violenza dei più grandi del suo stato, nella potenza del nemico, contro il quale si è mosso... La pietà poi christiana di questo principe si è potuta chiaramente conoscere, non solo nell'aver mosso le armi per semplice zelo, ma anche nell'haversi fatto assolvere nella dieta tenuta ultimamente in Alba Giulia dal giuramento per lui prestato, quando fu assunto al dominio, di non innovare cosa alcuna intorno alla religione, e quello che è di maggior importanza, nell'aver richiamati i religiosi et particolarmente i padri di Giesù, cacciati otto anni fa di quel regno per la potenza degli eretici, con facoltà di poter predicare pubblicamente la nostra santa religione cattolica per tutto il detto Regno, la qual azione è tanto più mirabile, quanto è fatta da esso in tempo che (umanamente discorrendo) manco si poteva sperare, si per essere tuttavia la maggior parte della nobiltà e

A havasalföldi hadjáratot a gyurgyevói összecsapásnál hagytuk el: hátra van azonban a dráma utolsó felvonása, a triumphus. A propaganda legérzékletesebben Keppeler metszetéhez hasonlóan megint képi nyelven fogalmaz: Alexander Mair rézkarca egy olyan diadalkaput ábrázol, amelynek az egyik oszlopán a Scipioni Hungarico, a másikon az Alexandro Dacico – azaz a magyar Scipio Africanus és az erdélyi Nagy Sándor felirat olvasható.³³⁹ A Mair-metszetet közlő Wilhelmb Gizzella szerint a diadalkapu fiktív, Cesare Viadana mantovai követnek a fejedelem győzelmi bevonulásáról írott jelentését olvasva azonban kétségeink támadnak. A fejedelem, írja a követ, a havasalföldi hadjáratból nem egyszerűen uralkodóként, hanem győzelmes Caesarként tért vissza, akinek tiszteletére diadalívet, szobrokat és győzelmi oszlopokat emeltek: „...si preparano archi trionfali, colonne e statue, e meritamente ...è ritenuto non solo come Signore e padrone, ma come vittorioso, a guisa d'un altro Cesare trionfante...”³⁴⁰ Bocskainak ugyancsak a két ókori hadvezér jutott az eszébe évekkel később, 1601-ben, amikor prágai fogságából a következőt írta egykori urának:

Ugyan ki ne siránkoznék amiatt, hogy felséged, akit az idegen nemzetek Nagy Sándorhoz, Scipióhoz, Herkuleshez hasonlítottak, s akinek sokfelé szobrot akartak állítani, akit úgy dicsőítettek a keresztyén világot végveszéllyel fenyegető viharok közepette, mint Krisztus nevének a törökök ellen az égből küldött oltalmazó harcosát...³⁴¹

Gondoljunk csak Mair diadalkapujára vagy Keppeler metszetére! Bocskai előtt ezek az egylapos nyomtatványok, metszetek feküdtek, amelyek nagy számban árasztották el a magyarországi és erdélyi városokat, vásártereket, Nagy Sándor alakja pedig különösen népszerű volt a magyar olvasók körében, amit a makedón uralkodót külön jelzővel, a világbíróval felövező irodalmi művek mutatnak.³⁴²

Scipio és Nagy Sándor, a nagy ókori hadvezérek, az ókori nagy birodalmak példájának idézgetése meglehetősen elcsépelet volt már korszakunkban is, a római propagandagépezet egyik legaktívabb tagja, Girolamo Frachetta mégis őket idézi, amikor azt mondja, nem jó, ha a katonák különböző országokból származnak, mert az olyan, mintha több vezére lenne a seregnek. Scipiónak is ez volt a véleménye.³⁴³ A másik hiba, ha az ellenség erejét túlbecsüljük:

popolo Transilvano eretico, e si per havere sua altezza, più bisogno che mai abbia avuto dell'a-iuto, e assistenza di quelli.” HURMUZAKI, *Documente*, III/2, 495.

³³⁹ CENNERNÉ, *Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratának grafikus képei*, 44. kép.

³⁴⁰ *Documente*, IV, 310.

³⁴¹ *Bocskai levelek*, 75.

³⁴² KIRÁLY, *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban*, 129–142, 241–253; BORZSÁK, *A Nagy Sándor-hagyomány*, im.

³⁴³ FRACHETTA, *Il primo libro delle orationi*, 105.

Ugyanez a Scipio meg akarván győzni a szenátust, hogy az küldje őt Afrikába harcolni, többek közt úgy érvelt, hogy az ellenség ereje mindig jóval félelmetesebbnek tűnik, mielőtt megismernénk, mint amilyen az valójában. Ez utóbbi évről, hogy tudniillik erősebbnek gondoljuk, mint amilyen az valójában, a tapasztalat azt mutatja, hogy olyannyira igaz, mint amennyire könnyebb volt Scipiónak az afrikai vállalkozás véghezvitele, mint a rómaiak meggyőzése.³⁴⁴

Marchtalerusnak a Báthoryakról szintén a Scipiók, a hét dombot a címerében viselő Erdélyről pedig Róma és a római erények jutnak az eszébe. Minden nemzetnek megvannak a maga Scipiói, a nagy római hadvezér lépéseit Isten irányította, amikor legyőzte a punokat. Hiába volt még fiatal, isten adott neki erőt vállalkozásai véghezvitelére.³⁴⁵ Frachettahoz hasonlóan tanácsosnak tartja, hogy a rómaiakhoz hasonlóan ne fogadjanak be a hadseregbe idegen katonákat.³⁴⁶

Nagy Sándor alakjával kapcsolatban Frachetta elsősorban a rendkívüli vitézséget hangsúlyozza, ami a makedón hadvezérnek örök hírnevet hozott. A makedón uralkodó, jóllehet serege jóval kisebb létszámú volt, mint a perzsa hadsereg, mégis fölvette a harcot és győzött. Frachetta persze folyamatosan aktualizál, 1596-ban, illetve 1597-ben született orációi érzékenyen követik a nagypolitika változásait. 1596. január 13-án született orációja – mikor már ismeretes volt, hogy Zsigmond belefáradt a háborúzásba – ezekre a híresztelésekre reagál, amikor azt írja, azok akarnak békét, akik irigylük sikereit, mint ahogy Parmenion irigyelte Nagy Sándorét. Ha a makedón király hajlott volna szavára, ma talán a nevét sem ismernénk:

³⁴⁴ „...il medesimo Scipione volendo persuadere il senato a mandarlo in Africa a guerreggiare, diceva tra le altre ragioni che le forze dell'inimico sono di più terrore avanti che si conoscano che poiché si sono conosciute. Di che la ragione è, imperoché mentre sono ignote, si stimano esser maggiori di quello che sono, e l'isperienza mostrò poiché così veramente era, essendo riuscita assai più facile a Scipione l'impresa d'Africa, di quello che i Romani si erano persuasi.” FRACHETTA, *Il primo libro delle orationi*, 119. A *Del giardino* egyik szerzője a nagy hadvezérek közt elsősorban Caesar, Scipio, Nagy Sándor, V. Károly neveit sorolja föl, természetesen az első helyre állítva a lengyel királyt: „Che i Scipii, i Giulii, gli Alessandri, e i Carli / Cedon l'antica gloria al gran BATTORO” *Del giardino*, 46.

³⁴⁵ „...opera divina Maiestas Scipionis fuit usa, illum induens atque collustrans Iustitia, benigne, industria, fortitudine, modestia, temperantia, beneficentia ac veritate: quibus tantam sibi peperit authoritatem, ut quanquam, iunior esset, tantam nihilominus vim, et robur sua, quae proponeret, haberent, ut angustissimis ac difficillimis temporibus patriae, maxima pars tum senatorii, tum equestris ordinis eius sententiam amplexaretur: cumque tantas virtutes, tantosque conatus fortuna postea maximis in praeliis, splendissimisque victoriis confirmasset, omnes e patritia dignitate, non sine Divini Numinis afflatu, ita in eum accensi animis fuere, ut non summis solum honoribus ac veneratione illum persequerentur: sed et imperii maiestatem illi ultro obijcerent atque deferrent.” MARCHTALERUS, B4v.

³⁴⁶ „Sed ne caeteris quoque nationibus sui quidam Scipiones, hoc est, singulares ac strenui, scientiaeque militari illustres desunt duces. Nam, ut maximis minimisque seclusis me in mediocrium tantum contemplatione contineam: quae quaeso huic rei apitior magis et idonea regio esse potest, quam septicollis, vel septicastrensis potius, Transylvania...” Uo.

Azok viszont, akik Őfelségének békét tanácsoltak vagy dicsőségét és nagyságát irigyelték, amely óriásira nőtt, ahogyan Parmenion irigyelte Nagy Sándor hatalmát és hírnevét, vagy pedig megvesztegetván ellenségeitől a romlására törnek. Ha Alexandrosz békét kötött volna miután másodszor is győzelmet aratott Dariosz felett, dicsősége, és most hagyjuk azt, hogy nem foglalta volna el a birodalom felét, mint ahogy azt megtette, vagy hogy kockára tette volna azt is, ami már a kezébe került, rögtön elhomályosodott és kialudt volna, sőt mára tán még a nevére sem emlékeznénk.³⁴⁷

Még ugyanebben az orációban így folytatja:

Nem kapott segítséget senkitől vállalkozásához, csupán saját erejére támaszkodva győzte le a perzsák, szkíták és indusok mérhetetlen sokaságát és ezáltal még híresebb lett. Elegendőek Fenségednek a dákok... Az igazi hadsereg számára elég saját, közepes nagyságú ereje, nincs szüksége nagyszámú kevert hadinépre. Mert saját katonái is jobban szeretik saját vezérüket, mint az idegeneket.³⁴⁸ ... A híres és győzhetetlen Nagy Sándor, akihez annyira hasonlít Felséged, és hadserege nem vitt csak egy hónapra elegendő élelmet magával, és pénzt sem hagyott Makedóniában, hanem minden kincsét barátainak adta.³⁴⁹ ... Amikor Nagy Sándor utoljára találkozott a nyílt csatamezőn Dáriusszal, nem habozott vele az éjszaka leple alatt harcba bocsátkozni, és bár annak (mint mondtam) egy millió katonája volt, mégis legyőzte.³⁵⁰

³⁴⁷ „Però quelli che consigliano Vostra Altezza alla pace, o invidiano la sua gloria, et la sua grandezza, che veggono ormai tanto cresciute: come appunto Parmenione invidiava la potenza, et la fama del Grande Alessandro: o corrotti dall'inimico, procurano la rovina di lei. Ma se Alessandro poichè hebbe guadagnata la seconda battaglia con Dario, se fosse pacificato con esso lui, lasciamo che non avesse acquistato la metà dell'imperio che egli acquistò, o che avesse corso pericolo di perdere quello che egli teneva, ma la gloria che di già haveva conseguita, si farebbe tosto spenta, o offuscata: a forse non ci sarebbe hormai più memoria di lui.” FRACHETTA, *Oratione terza*, A3v.

³⁴⁸ „Non hebbe Alessandro Magno soccorso da lacuno nelle sue imprese, ma con le sole forze vinse infinite miriadi di persi, di Scithi, e d'Indi: e perciò è anco tanto più chiaro, e più celebre. Bastano a Vostra Altezza i suoi Daci... I buoni eserciti vogliono essere di forze proprie, e di mezzana grandezza, non misti, o di numero immensi. Percioché i soldati prorii amano più il principe, che i stranieri.” FRACHETTA, *Oratione terza*, A4v.

³⁴⁹ „Quell'Alessandro famoso, a cui Vostra Altezza è tanto simil di volto, e d'invitto animo, quando uscì della Grecia per andare a guerreggiare contra Dario, non haveva da nudrire il suo esercito, se non per un solo mese, e non che lasciasse in Macedonia assegnamento alcuno di danari per pagarlo nell'avvenire: ma donò a i suoi amici tutte le sue ricchezze” FRACHETTA, *Oratione terza*, A6r.

³⁵⁰ „...Alessandro, se ben poteva combattere l'ultima volta con Dario, il quale haveva (come ho detto) un milione d'uomini, di notte, e con vantaggio, non dubitò tuttavia di affrontarsi seco in campagna aperta, e lo vinse.” Uo. A5r.

Egy 1596. november 25-én született orációjában újfent Nagy Sándorhoz hasonlította a fejedelmet: „...oly sok évszázada nem adott a természet Nagy Sándorhoz fogható kiemelkedő képességű uralkodót vagy hadvezért.”³⁵¹

A példák számát lehetne még szaporítani, ennyi is elég azonban ahhoz, hogy lássuk, az egyik esetben az egykor kis városállamból világbirodalommal növekvő Róma, a másikban egy jelentéktelen kis királyságból megszülető hatalmas makedón birodalom az Erdély elé állított példa.

A legvilágosabban a fejedelem tanúskodott Scipio iránt érzett megkülönböztetett tiszteletéről. Bocskai Istvánnak írott instrukciójában Scipio Africanus példáját emlegetve arra kérte a császárt, hogy második Scipioként személyesen szálljon hadba a török ellen.³⁵²

A fejedelemségnek azonban a pogány török elleni harc és a fejedelemség rekatolizációjának grandiózus vállalkozásához szükséges anyagi és katonai eszközök nem álltak a rendelkezésére. De a császárnak és a pápaságnak sem volt annyi ereje, hogy szövetségesüket érdemben támogatni tudták volna. Ennek a hiányzó támogatásnak a pótlására adódtak azok a propagandisztikus eszközök, amelyek főpróbája a havasalföldi hadjárat volt, amely a győzelem ellenére, a körülötte nagy hírverést csapó szerzők szándékai ellenére végső soron mégiscsak a kudarc példázata volt.

³⁵¹ „...tanti secoli sono che la natura non ha prodotti principi, o capitani di straordinario valore, e simili al Grande Alessandro, ma non parranno già tali a lei, la cui virtù di gran lunga trapassa quella di ogni altro, antico, o moderno, e avella (sia lecito dire il vero) di Alessandro medesimo.” FRACHETTA, *Oratione terza*, A4v.

³⁵² „Che risolvendosi la maestà sua di frenare l'impeto del Turco con il mandare genti per queste parti alla volta di Constantinopoli, ci offeriamo di esporci ad ogni sorte di pericolo per arrivare in persona a quelle parti, et forse che si come Scipione liberò l'Italia con l'oppressione dell'Africa, così a noi ancora Dio darà grazia che con l'oppressione della Turchia, liberiamo la christianità di tanto travaglio e ce la promettiamo tanto più favorevole, quanto che Scipione andò a guerreggiare in Africa, terra tutta nemicissima al nome Romano, et pure la soggiogò; et noi andiamo per terra la maggior parte amica a noi, sì per il vincolo della fede, come per il desiderio che hanno di liberarci da quella tirannide.” FRACHETTA, *Oratione terza*, 156.

Tudósító énekek és humanista erudíció a fejedelmi propaganda szolgálatában

Testvérviszály a Báthory-családban: az *Igön szép história* és háttere

Az *Igön szép história* kritikai szövegét kiadó RMKT XVII/1 szerint az ének valamikor 1595 őszén keletkezett, erre utalának a vers végén a török ellen vonuló vitézekhez intézett buzdító sorok. A mű az 1594 nyarán történt eseményekkel foglalkozik, amikor Erdélynek a török pártján való megmaradása vagy a háborúba való belépés volt a tét. A történetek túlságosan is jól ismertek, ezért csak főbb vonalakban vázolom fel a törökös párt bukásához vezető eseményeket.

Az 1593-ban kirobbanó tizenöt éves háború Erdélyt szorult helyzetbe hozta. Belülről megosztotta a törökös és a háborús párt küzdelme, ráadásul mindkét nagyhatalom egyértelmű politikai állásfoglalást kívánt tőle. Zsigmond már 1594 júniusában aláírt egy szerződésfélét Rudolf császárral, és megpróbálta a kolozsvári országgyűlésen elfogadtatni a törökkel való szakítást. Ez nem sikerült, amire a fejedelem lemondott, és átadta hatalmát unokaöccsének Boldizsárnak. Az országot azonban nem hagyta el, hanem Kővár várába húzódott híveit maga köré gyűjtve. Miután ez megtörtént, bevonult Kolozsvárra, ahol a rendek engedelmeskedtek akaratának, és megszavazták a háborúba való belépést. Ezután került sor Kovácsóczyék lefogására, majd kivégzésére. Lássuk most az éneket!

A versfőkben a szerző Szerdahelyi Mihálynak nevezi magát, e néven azonban három személyt is ismerünk. Az RMKT XVII/1 szerint elképzelhető, hogy a később nagy szerepet játszó és a szerdahelyi előnevet viselő Imreffy Jánosról van szó, mivel a versfőkben a név után az olvasható, hogy attia. Ez azonban véletlen is lehet. Az énekkel Asztalos Miklós foglalkozott behatóbban, aki megállapította, hogy a szerző annak érdekében, hogy az összeesküvők elvetemültségét bizonyítsa, több ténnyt meghamisított. Az volt a szándéka, hogy igazolja urát, ezért bélyegezte meg összeesküvőként és árulóként a kivégzett urakat.

Asztalos Miklós szerint az *Igön szép história* a szövegben szereplő következtelenségek miatt nem 1594. év Szent Mihály havának, azaz szeptembernek az utolsó hetében született, ahogy az utolsó versszak állítja, hanem egy évvel később, a havasalföldi hadjárat előtt, 1595 szeptemberének végén. Állítása alátámasztására Asztalos a következő érveket hozta fel (az alábbiakban csak a legfontosabbakat említem):

1. A kivégzett uraktól elkobzott vagyon beírásával, vagyis a fejedelemnek történő átadásával a rendek nem 1594 őszén, amint a 105. versszak állítja, hanem az 1595. április 16-án összehívott országgyűlésen foglalkoztak.

2. Magyarország 102. versszakban említett talpra állására nem 1594-ben, a súlyos katonai kudarcok évében, hanem 1595-ben, Esztergom visszafoglalása által került sor.

3. A pogányok elleni buzdítás (107–109. versszak) nem hangozhatott el csak a törökkel való szakítás után, 1595 szeptemberében, amikor a hatalomnak sikerült elnyernie a székelyek támogatását szabadságuk visszaadásával.

A szerző tehát annak érdekében, hogy az összeesküvők elvetemültségét bizonyítsa, és hogy igazolja véres tetteket elkövető urát, több tény is meghamisított. Az énekben szereplő összes időpont hibás, több esetben pedig valótlanlalt állít: Szalánczi Lászlót például nem engedték szabadon, hanem udvarháza előtt meggyilkolták.¹ A következetlenségekből és torzításokból Asztalos azt a következtetést vont le, hogy az ének „nem a való emlékezet megőrzését, hanem annak meghamisítását célozza egy politikai párt érdekében”, ezért az *Igön szép história* tendenciózus politikai ének, amely Zsigmond mosakodását vallásos tanulság keretébe illesztve terjeszti.²

Asztalos a súlyos és meggyőzőnek tűnő argumentumok felsorakoztatásával tulajdonképpen azt állítja, hogy az *Igön szép história* egyrészt propagandisztikus célból, a kivégzések hivatalos verziójaként, másrészt azért készült, hogy a vitézeket a török elleni harcra buzdítsa: egyszerre szólít fel tehát a külső és a belső ellenség elleni harcra.

Az éneknek ránk maradt egy német fordítása, amelyről Asztalos nem tudott, vagy nem vette figyelembe. A Trauschenfels által 1860-ban kiadott szöveget³ az RMKT XVII/1 részben újraközölve ismerteti, és nemcsak a német verzió létezésének tényét állapítja meg, hanem azt is, hogy a német változat a tényeket illetően jóval pontosabb, egyes helyeken bővebb is, ráadásul az események egy részét más sorrendben adja elő. A terjedelmet tekintve is jelentős eltérés mutatkozik a két szöveg közt, a magyar 110, az egyébként szintén hiányos német 172 versszakból áll. Az RMKT XVII/1 szerint ez azt bizonyítja, hogy a német fordító előtt egy jóval teljesebb szöveg volt, ugyanakkor azt állítja, hogy a magyar nyelvű az eredeti. Az ellentmondást úgy próbálja meg áthidalni, hogy feltételez egy teljes magyar szöveget, amelyből a német verzió készült volna. Ezzel magyarázható a német verzió terjedelmesebb és pontosabb szövege. Aztán a magyar eredeti elveszett és csak egy romlott másik magyar változat maradt meg, amit nemcsak az bizonyít, hogy hiányosabb, ráadásul felcseréli az eseményeket, hanem az is, hogy a dátumok szinte minden esetben hibásak. Ennek oka részben a másoló tévedése, részben pedig az, hogy az éneket egy évvel később, vagyis 1595-ben lejegyző Szerdahelyi már nem emlékezett pontosan a dátumokra. Nehezen hihető azonban, hogy egy év alatt ennyire megkopna az emberi emlékezet, és az is, hogy amint az RMKT XVII/1 sugallja, a ránk maradt magyar változat mégiscsak az eredetit őrizte meg

¹ ASZTALOS, Szerdahelyi Mihály, 7–8, 12, 16–21.

² Uo.

³ *Deutsche Fundgruben*, 91–116.

a maga pontatlanságaival, hibáival. Erre a nehezen bizonyítható és logikailag is ellentmondó, nyakatekert hipotézisre azért kényszerült az RMKT XVII/1, mert Asztalos állításából kiindulva megpróbálta a német verziót, amely, mint látni fogjuk, feltehetően 1596-ban készült, a magyarból származtatni. Egy újonnan előkerült forrás segítségével lehetőség nyílik egy olyan hipotézis felvázolására, amely az ellentmondások jó részét kiküszöböli, és elfogadható logikus magyarázatot ad a magyar és a német változat megszületésének körülményeire. Kétségeim és kérdéseim három fő pontban foglalhatóak össze: valójában mikor készült az *Igön szép história*, mi a kapcsolata a német változattal, végül pedig miért készült az ének?

A mindkét változatot ismerő és ismertető RMKT XVII/1 nem szentelt különösebb figyelmet az egykorú, a leszámolásokról készült beszámolók és a két ének közti szemléletbeli különbségeknek. Ez akkor válik egyértelművé, ha az összeesküvésről készült szövegeket sorra vesszük és összehasonlítjuk a bennük foglaltakat az *Igön szép históriával*. Ezt a munkát elmulasztotta elvégezni az RMKT XVII/1, pedig ezek a szövegek Szilágyi Sándor és Veress Endre jóvoltából már régóta rendelkezésünkre állnak. Ezek mellé tehetjük a jezsuita Szántó Arator Istvánnak rendfőnökéhez írt, Lukács László által kiadott jelentését, amelyben az összeesküvésről is beszámolt, és egy újonnan előkerült beszámolót Arnulf Uchański sulejówi apát tollából.

Le kell azonban szögezmem, hogy az események minden mozzanatát egyetlen forrásunk sem tartalmazza, és éppen az eltérések adnak lehetőséget arra, hogy a fentebbi kérdésekre választ kapjunk. Itt kell hangsúlyozni, hogy mivel most a szó legszorosabb értelmében vett propagandáról van szó, a történetírói hagyományban keletkezett szövegeket ez alkalommal kihagyom a vizsgálatból.

Az összeesküvésről beszámoló jelentések alapján az eseményeket röviden a következőkben foglalhatjuk össze az egykorú beszámolók és az énekek alapján: Báthory Zsigmond a császárral kötendő szövetség érdekében Gyulafehérvárra hívta össze az országgyűlést, amely megszavazta a törökkel való szakítást, de ekkor híre jött, hogy a tatárok betörték az országba, akik ellen Báthory Zsigmond unokatestvérét, Boldizsárt küldte. Boldizsár elindult, de nem állta útjukat. A törökpárti urak kihasználván a helyzetet, Tordára hívtak össze egy gyűlést, amely megsemmisítette a gyulafehérvári végzéseket. A fejedelem Kővárba menekült. Az urak először azt tervezték, hogy kiadják a Portának, ezért egy ideig még az élete sem volt biztonságban, a Zsigmond híveit mozgósítani, illetve a külföldet értesíteni szándékozó Carrillót elfogták, de nemsokára szabadon engedték, aki a közben a Kővárban meghúzódó urához csatlakozott, ahová nem követték az összeesküvők. Ezután Boldizsár fejedelemmé akarta választatni magát, az összegyűlt rendek azonban Huet Albert nagyszebeni királybíróval az élen megtagadták az elismerést, mondván, hogy már van törvényes uruk. A lázadók a megígért büntetlenség tudatában maguk mentek a fejedelem elé, aki úgy tűnt, megbocsátott nekik. A két darabontok megszállták Kolozsvár kapuit, majd őrizetbe vették a templomból kifelé igyekvő urakat. Ezután következtek a kivégzések, de nem egyszerre, hanem különböző időpontokban.

Veress Endre forráskiadványában négy egykorú, de datálatlan beszámolót publikált, két olasz, egy latin és egy spanyol nyelvűt. Ez utóbbit tévesen szeptemberre datálta, jóllehet a szövegből egyértelműen kiderül, hogy leghamarabb októberben készült, mivel utal Carrillo október 6-ai jelentésére. A spanyol nyelvű jelentés bizonyosan Don Guillén prágai spanyol követőtől származik, aki az összeesküvésről szóló információit is valamelyik jezsuita, talán éppen Carrillo beszámolójából merítette. Az olasz nyelvű szövegeket a római Vallicelliana könyvtár őrzi. A kódex, amelyben megtalálhatóak, az akkori lengyelországi pápai nuncius, Germanico Malaspina leveleit tartalmazza. A beszámoló ezért valószínűleg tőle vagy környezetéből, talán éppen Uchańskitól származott. Mindkét szöveg meglehetősen elnagyoltan egy-egy motívumot kiemelve tárgyalja az eseményeket, ezért a továbbiakban nem foglalkozom velük.⁴ Más a helyzet a harmadik, latin nyelvű változattal, amely a Biblioteca Vaticana *Ottoboniani*-gyűjteményében található. A továbbiakban lelőhelyéről *Ottobonianinak* fogom nevezni. Szerzőjének kiléte ismeretlen, róla annyit tudunk csak meg, hogy beszámolóját egy erdélyi személy leveléből kivonatolta. Ez a változat a legrészletesebb, ugyanakkor egyes részleteket, például a fejedelem elleni gyilkossági kísérleteket, éppen csak érinti. Mind-egyik beszámoló datálatlan.

Ugyancsak Veress adta ki az 1595. május 2-án készült *Kurzer Berichtet*, amely gyilkossági tervről nem tud, csupán arról, hogy az urak át akarták adni a fejedelmet a töröknek. Ez utóbbi a Hofkammer anyagából került elő, a feljegyzés Ferdinand Hofman udvari kamarai elnöknek készült. A címzésből egyértelműen kiderül, hogy a szászoknak az összeesküvés megghiúsításában játszott szerepét és érdemeit kívánta kiemelni.

Ugyancsak a *Kurzer Bericht* címet viseli az eseményekről beszámoló rendkívül érdekes irat, amelyet Szilágyi Sándor adott ki az Erdélyi Országgyűlési Emlékek 3. kötetében. Ez az irat, amelyet a továbbiakban a hátlapjára írt feljegyzés alapján inkább *Siebenbürgische Handlung*ként fogunk idézni, azért különösen izgalmas olvasmány, mert 1594. szeptember elején készült, amikor Báthory Boldizsár még élt. A jelentést a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzik Bécsben.⁵

Végül Szántó Arator István rendfőnökéhez írott terjedelmes jelentését kell megemlíteni, aki a nyári események kapcsán részletesen beszámolt a magyarországi harcokról is. Többi forrásunktól eltérően történeti távlatokba helyezte az összeesküvést, amelynek gyökerei szerinte öt évre nyúlnak vissza. Ez az oka annak, hogy jóval tendenciózusabb és koncepciózusabb is mondanivalója kifejtésében. Egész beszámolójára az isteni gondviselés folytonos beavatkozása nyomja rá bélyegét.⁶

A beszámolók gondolatmenete alapvetően egyezik, több helyen azonban lényegesen eltérnek egymástól. Az alábbiakban pontokba szedve hasonlítom össze a szövegek közt megfigyelhető egyezéseket, illetve eltéréseket.

⁴ *Documente*, IV, 123–125, 126–129.

⁵ Kiadása EOE III, 453–458.

⁶ MAH IV, 84–89.

1. Az *Ottoboniani* és Szántó beszámol Carrillo fogságba vetéséről és a fejedelemhez való csatlakozásáról Kővár várában. A két német *nem* említi Carrillót, csak Zsigmond menekülésszerű távozását Kővárba, amelynek okaként tanácsosainak árulását jelöli meg.

2. A fenti két latin nyelvű szöveg és a *Siebenbürgische Handlung* a *Kurzer Bericht*tel szemben nem emeli ki a szászok és Huet Albert szerepét a fejedelem viszhazavételében, csupán annyit jegyez meg az általánosságok szintjén maradva, hogy a rendek nem akartak az új fejedelemnek engedelmességni.

3. Szántó és az *Ottoboniani* a székelyek szerepét hangsúlyozza, akik végül a fejedelem mellé álltak, eldöntve a küzdelmet a javára, jöllehet a nyolcezer székelyt eredetileg az összeesküvők rendelték Kolozsvárra. A két német beszámoló ezzel szemben a fordulat előidézésében semmilyen szerepet nem juttat sem a székelyeknek, sem a hadseregnek, csupán az urak elfogásánál említi őket.

4. Csak Szántó és a *Siebenbürgische Handlung* utal arra, hogy az összeesküvők, tervük megghiúsulását látva méreggel, illetve nyílt erőszakkal akarták félreállítani urukat, illetve, hogy Boldizsár kardot rántott elfogatásakor. Ez utóbbi három mérgezési kísérletről tud, amelyeket a Kendi Sándor és Bornemissza János személyéhez köt. Sőt, azt is tudni véli, hogy a mérget a lippai bégtől szerezték be az összeesküvők, akiről viszont tudjuk, hogy Ibrahimnak hívták, eredeti neve azonban Márkházi Pál volt. Márkházi a 80-as években és éppen 1594-ben okozott nagy gondot fejedelemjelöltként.⁷ A Porta, illetve Szinán nagyvezír őt akarta jelölni a leendő erdélyi szandzsák élére. Erről a szerepről árulkodik Kovácsóczy kancellárnak az augusztus közepén összehívott kolozsvári országgyűlésen tartott beszéde, aki rá hivatkozik mint a törökkel való szükségszerű szakítás egyik okára.⁸

Az összehasonlítás másik szempontja, vagyis a fenti négy beszámoló és a két ének közti hasonlóságok összevetésének eredménye az alábbiakban foglalható össze:

1. Mindkét ének a *Kurzer Bericht*hez hasonlóan, de a többi forrástól eltérően a szászok és Huet Albert szerepét hangsúlyozza a lázadók tervének megghiúsításában.

Kurzer Bericht

„Dann erstlich ist der zu Clausenburg
in des Fürsten Haus einzogen, dar-
nach fürstlichen Titl und Würden an
sich genomben, item in der Session
sich an des Fürsten Stell gesetzt; da-
rüber die Sachsen fürnemblich übel
zufrieden gewest, welcher Königsrich-
ter, Albertus Huetter genannt (wird
von allen sieben Standen erwählt

a két ének

„Der Richter aus der Hermannstadt
Albertus hutter daher tritt
Mit zornigen mutt also sprach
Ich muss sehen zu dieser sah.

Ich der Richter der Siben haupt
Steh bei dem des ihr mich beraubt
Dem liebsten Herren gevatter mein
Sigismundi treuer wil ich sein”

⁷ SZAMOSKÖZY, IV, 43–44, KRUPPA, *A kereszt, a sas és a sárkányfog*, 94, 95, 119, 239, 241, 242, 245, 260, 261, 262, 265, 271, 273, 276, 281, 283, 295, 318, 435, 461.

⁸ Baranyai Decsi *históriája*, 96.

zu einem Haupt der Sachsischen Nation und hat die ander Stell nach dem Fürsten, wie zue anderer Zeit vom Siebenbürgischen Regiment mit mehrerm wird gedacht werden) im Rath dem Balthauser Bathori mit diesen Worten zuegesprochen: »Gnadiger Herr, spricht er, [die obrist Stell] gebührt Euer Gnaden gar nit, dann wir wollen zuvor wissen, wo unser Fürst sei, und ist dann von Nöten, einen Fürsten Zu Erwahlen, so gebührt nach ihm mir im Namen aller Sachsen die obrist Stell; darumb wollen Euer Gnaden sich eines andern bedenken und ein wenig gemachthun; dann mit mir sollen Euer Gnaden nit Weyda werden.«Das vermeldt er im Namen aller Sachsen... den Albertum Huetter, welchem Allein er sich vertraut (dann er ihne vor etlich Jahren zum Vater Angenommen und also noch verehret)»⁹

...

Az szebeni királybíró is monda:
„Hét kulcsos várasnak vagyok bírāja,
Colosvárnak leszök oltalmazója,
Mört vagyok vajdának en köröszatyja.

Nagyságosnak mondom én is magamat,
Urak, adjátok elő mi jó urunkat,
Báthori Zsigmondot, mi jó urunkat
Nem szánom érötte én haláloamat

De hová töttétök? Vagy megöltétök?
Nem tudok más fejedelmet köztetök,
Vajda híre nélkül gyűlést töttetök,
Meglátjátok, erről megemléköztök.”¹⁰

⁹ „Kolozsváron először a fejedelmi palotába ment, [ti. Báthory Boldizsár] miután a fejedelmi címet és méltóságot magához ragadta, és ott az ülésen fejedelemmé jelöltette magát: ennek bekövetkeztől különösen a szászok félttek, Huet Albert királybíró pedig (a szász nemzet fejét a hét város választja, amely méltóság a fejedelmé után következik, mint azt korábban az erdélyi kormányzat kapcsán már említettük) a tanácsban így szólt Báthory Boldizsárhoz: »Felségednek«, mondta, »nincs joga erre magas méltóságra, mivel a fejedelem választás joga a szászok nevében engem illet, ahogy enyém a második méltóság is a fejedelem után. Felséged vegye fontolóra ezt, és ne viselkedjen úgy, mint egy uralkodó: és tudni akarjuk azt is, hogy hol van a mi igazi fejedelmünk.« Ezeket mondta a szászok nevében.” *Documente*, IV, 211.

¹⁰ *Deutsche Fundgruben*, 101, RMKT XVII/1, 35. A Kemény és Trauschenfels által kiadott német szövegre az összevetéseket leszámítva, és az RMKT gyakorlatát követve, a továbbiakban csak akkor hivatkozom, ha megfelelője hiányzik a magyar szövegből. A *Chronicon* nagyon hasonlóan számol be a szászok fellépéséről: „Albertus Hutterus imprimis cum reliquis Saxonibus, electioni novi Principis reclamavit, jam enim a nonnullis Balthasar Bathoreus electus erat. Hutterus autem milites agiles et alios in suas partes trahens, se nullo modo consentire, publice proclamavit, neque se, Principe suo vivo et sano, foedifragum futurum, juramento alteri praestito et dato. Hic ordines militesque prope consternati, an igitur vivit Princeps? Quaerunt. Respondet Albertus, vivit maxime et laeta fruitur aura. Unde tu hoc? Scio respondet ille, et, nisi mox eum reduceritis, quam inique se res habitura sit, videbitis: hanc telam enim, de perdendo Principe, diu texuerant. etc. etc. Ad hanc vocem omnes Ordines, praesertim milites, reducendum esse, magna voce, et ex composito, clamitant, imo et conjurati annuunt, seque maxime ob felicitatem Principis gaudere ajunt.” *Chronicon*, I, 101–102.

2. Mindkét ének és a *Kurzer Bericht* is megemlíti, hogy a fejedelem Kolozsvárra történő visszatérése után urakat gúnyoló paszkvillusok jelentek meg, amelyek írását és terjesztését Zsigmond súlyos büntetés kilátásba helyezésével tiltotta meg. A német nyelvű ének Báthory Boldizsárt és Kendi Sándort gúnyoló versszakai mintha ezek szövegéből őriztek volna meg valamit.¹¹

3. Az *Igön szép história*, a szász ének, Szántó beszámolója, és a *Siebenbürgische Handlung* két vád, a törökökkel, illetve tatárokkal történő lepaktálás, és a gyilkossági kísérlet köré csoportosítva adják elő a fejedelmi politikát népszerűsítő mondanivalójukat, és részletesen szólnak arról is, hogy milyen módszerekkel akarták eltenni a fejedelmet láb alól:

Kurzer Bericht

a két ének

...

„Nach wenig Tagen hernach kombt vorgenanntem Caspar Kornis ein ander Schreiben zue, mit des Fürsten Hand und Siegel verfertigt, dass er die Tartern unverhindert soll ziehen lassen, welches Schreiben die Verräter unter einander practiciert, wie solches hernach zu ver- sehen...Fürs ander zeicht er auch an, dass des Balthauseri Bathori Secretarius, und ein ansehnlicher des Francis- ci Kendi Diener allzeit bei den Tartern gewesen und ihnen den Weg gezeigt, welches auch aus dem zue schliessen, dieweil in ihren Güetern kein Schaden Beschehen.”¹²

„Mit grossem Heer kam Sigismund Bald werd den Tattern chan zu kundt Die Edelleut oft warneten sie Zu fleyen wo sie kunden ie.

Der Cantzler dann die Brief als bald Verfertigt zu solcher gestalt Oft er zu ihnen schreiben tet Sie sollten flihen gross not wer.”¹³

¹¹ „Épp az idő tájt, amikor a vajda megérkezett Kolozsvárra, a főurak bizonyos rosszakarói egy gyalázkodó könyvecskét vagy gúnyíratot szerkesztettek, melyben súlyos rágalmakkal illették azokat, akiket bűnösnek tartottak a vajda száműzésében, és ezt mindenfelé terjesztették. Amikor Zsigmond vajda erről értesült, egy külön rendelettel szigorúan megtiltotta, hogy ilyesmit történjenek, hogy bárki besározza a főurak becsületét és jó hírét, és hogy rosszra magyarázza mindazt, ami a legutóbbi időszakban ezen ügy kapcsán történt, majd hozzáfűzte, hogy aki másképp cselekszik, örökre a hűtlenség bűnébe esik. Majd ezt a rendelkezést kifüggesztette a templomok kapujára, hogy mindenkinek minél hamarabb a tudomására jusson.” BETHLEN, III, 438–439.

¹² „Néhány nap múlva megérkezett a fent mondott Kornis Gáspár a fejedelem egy másik levelével, hogy hagyja elvonulni a tatárokat. A tanácsurak egymást közt tanakodtak, vajon mit jelent a levél...A fejedelem említette azt is, hogy Báthory Boldizsár titkára és Kendi Ferenc szolgálja állandóan a tatároknál voltak, és mutatták nekik az utat, ami abból is kiderül, hogy birtokaikat nem érte kár.” *Documente*, IV, 209, 213.

¹³ „Nagy sereggel jött Zsigmond / majd a tatár kánnak is híre jött / a nemességet figyelmeztették / hogy meneküljön onnan, amikor feltűntek / A kancellár is nemskára / hasonló tartalmú leveleket / irt többször is nekik / hogy meneküljenek a nagy veszélyből” *Deutsche Fundgruben*, 99.

Szántó és a
Siebenbürgische Handlung

„Videntes itaque factiosi, se nihil proficire posse, nec sua impia consilia vivente Principe progressum et optatum finem habere posse, mittunt legatos ad Principem nomine regni rogantes, ne gravaretur venire Claudiopolim, et comiciis, simulque regnicolarum dissensionibus finem imponere. Hoc autem ideo suadebant sediciosi proceres, ut si illum elicere ex arce Keovar possent et Claudiopolim adducere, facilius ibi veneno vel aperta vi perimerent: atque hac ratione alium, quem vellent, sine tumultu principem eligerent”¹⁴

„Ir erste pratica habe ihrem Vornehmen nach kain fordttganc, haben sie sich dem Waivoda in ander wegen zu tilgen berattslaget befunden, dass sie ihm mitt giffit vergeben soltten, haben derwegen bey dem Khendi Schandan der vast under denn Herrn in Siebenburgen ann guettern unnd parem gelde der furnembste gewsen, ein ansehnliches Pankhet gleich als dem Waivoda zue ehren angerichtt, darauff der Waivoda geladen, durch giffit soltte verretlich getodett werden dieses giffit hatt der Beege von Lippa sollen Inen zu schicken...

a két ének

„Köszöni Baldizsár azt bort Iffjúra
Az fejében ezt, hogy mint jó apámra
Bátori Zsigmondnak ű halálára
Igyeközék elveszteni magában

Vagy az, hogy által esöm holnap rajta
Vagy az, hogy vajda magát megmutatja,
Zsebében Boldizsárnak mordály puskája,
És az mellett neki élös handzsárja”

...

Mit gar fröligem und truncken mundt
Sprach ehr und soffs aus bis auf den Grund
Dis trincke ich auf Sigismundi Tod
Er soll sterben ehe die son wird roth

¹⁴ „Az összeesküvők mikor látták, hogy nem érték el istentelen tanácsaikkal a kívánt célt, az ország nevében követeket küldtek a fejedelemhez, hogy késedelem nélkül jöjjön Kolozsvárra, az országgyűlésre, és simítsa el a rendek viszályát. Az áruló urak úgy vélték, hogy ha Kővárról Kolozsvárra csalják, könnyebben tudják méreggel vagy nyílt erőszakkal félreállítani: ily módon, vélték, zavargások nélkül tudnak majd új fejedelmet választani.” MAH IV, 86.

Zum dritten haben die Vorratter, da Inn auch das gift in iren verrotterlichen Fürsatz nitt erspriesen wollen, erdacht... wolten da dieser Rattschlag fordttgantnck den Waivoda under seinen aigen zeldt ermorden”¹⁵

Entweder er wird müssen sterben
Oder muss ich durch ihn verderben
Mit meiner Buchs und tolch gar Spitz
Dring ich heraus ein grosse Hitz.¹⁶

Ezzel szemben a *Kurzer Bericht* és az *Ottoboniani* csak homályosan, konkrétumokat nem említve érinti ezt a vádpontot. Szemmel láthatóan nem tartják fontosnak ezt hangsúlyozni, pedig ez a lehető legsúlyosabb bűn, amit törvényes uralkodó ellen el lehet követni.

A fentebb mondottak alapján joggal állítható, hogy a két ének szövege nem függetleníthető a korabeli beszámolóktól, és elgondolkodtató az is, hogy a Szántótól származó leírás, a *Siebenbürgische Handlung*, valamint a két ének egyetlen máshol nem olvasható közös pontja éppen a fejedelem elleni gyilkossági kísérlet. Szántó és a *Siebenbürgische Handlung* mindazonáltal nem állnak egyedül, a diplomáciai levelezésanyag ugyanis értékes, témánk szempontjából kulcsfontosságú adalékokkal szolgál az 1594. évből.

1594. szeptember elején, nem sokkal a leszámolások után, pontosabban a leszámolások közepette Báthory Zsigmond Rómába küldte titkárát, Fabio Gengát. Az urbinói eredetű népes Genga család a toszkán nagyherceg szolgálatában állt Lengyelországban, ahol Simone építésként megbízásokat kapott Báthory Istvántól. A Báthoryakat István halála után is szolgálták, így kerültek Erdélybe, a gyulafehérvári udvarba. Fabio Simone testvére volt, Zsigmond bizalmasa, ez magyarázza, hogy éppen őt küldte rendkívül megbízatással az Örök Városba. Gengának két feladata volt, a török elleni katonai segély kieszközlése, illetve a kivégzések kimagyarázása.¹⁷

A követi utasítás hangsúlyozta, hogy a fejedelemnek mindig az volt a célja, hogy a szent hit védelmében szembeforduljon a törökkel. Ellenségei nem tudtak törvényesen fellépni ellene, ezért arra törekedtek, hogy a hatalom ígéretével először a maguk pártjára vonják családtagjait, akik ambícióik által hajtvá, dacára annak, hogy elárasztotta őket javadalmakkal, elfogadták az ajánlatot. Ezután

¹⁵ EOE III, 457–458.

¹⁶ *Deutsche Fundgruben*, 109, 110, RMKT XVII/1, 38–39. A két énekkel egyezően számol be a *Chronicon* is: „Cum ergo revertisset, et conjuratis veniam petentibus, ignovisset, sancita est omnium praeteritorum amnestia, non tamen illi Principis vitae insidias struere desierunt, subordinatis sicariis, s. percussoribus, qui, quomodo possent, ipsum e medio tollerent, praesertim autem Italo quodam, quem informaverant, ut bombardiae globo Principem, in ingressu templi, transverberaret. Voluerat etiam Kendius, incendio Claudiopoli excitato, cum suis adscelis principem tollere.” *Chronicon*, I, 102.

¹⁷ KRUPPA, *Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköre*, 1166–1193.

megakadályozták, hogy a rácokat hathatósan megsegíthessék, akik ezért súlyos vereséget szenvedtek. Ezt látva biztonságos helyre húzódott vissza, ami után az árulók előkészületet tettek leváltására. Összehívták az országgyűlést, ahol azonban felszólaltak a szászok képviselői, és eltávozott uruk visszahívását követelték. Erre a lázadók követeket küldtek Kővárba, és azon kezdtek gondolkodni, hogyan tegyék el láb alól: Kendi Sándor azt javasolta, hogy mérgezzék meg, vagy késsel ölje meg Báthory Boldizsár a saját szobájában. Felmerültek egyéb módok is, Boldizsár például többször bejött hozzá pisztolyt rejtgetve magánál, miközben a közelben hívei tartózkodtak ugrásra készen. Az urak és családtagjai ellen felhozott másik vád az árulás volt, az összeesküvők a fejedelem szerint együttműködtek a törökkel és a tatárokkal. Ezen okok miatt kénytelen volt saját vérét elítéltetni, Boldizsárt börtönbe vetni, őt lázadót pedig kivégeztetni.

Az instrukció azt is hangsúlyozta, hogy a fejedelem mindent az előírásokat betartva, törvényesen tett, a kényszer által hajtva, mivel a kereszténység és az ország érdekeit tartotta szem előtt. A követi utasítás arra is különös gondot fordított, hogy mindezt alaposan, a bizonyítékok felsorolásával tárja a követ a pápa elé. Ennek érdekében az instrukció végén húsz pontba foglalta össze azokat a vádpontokat, amelyek alapján sor került a bebörtönzésekre és a kivégezésekre.¹⁸

Fabio Genga római követségével párhuzamosan a Lengyelországba menekült Báthory András hetenként írogatta leveleit Rómába testvérei és saját maga ártatlanságát bizonygatva. Október 5., 15., 16-ai levelei¹⁹ nagyjából Genga Rómába érkezésekor, illetve nem sokkal utána futottak be az államtitkárságra, amelyekben a bíboros homlokegyenest eltérő verzióját adta elő a történeteknek. Leveleiben elsősorban a jezsuitákat vádolta: mivel sem a jezsuitákban, sem az olasz udvaroncokban nem bízott, András azt kérte a pápától és Cinzio Aldobrandini államtitkártól, hogy küldjék Erdélybe vizsgálóbiztosként Germanico Malaspina lengyelországi pápai nunciust.²⁰ Még a fejedelemnek is írt, testvére, Boldizsár érdekében a család hírnevére hivatkozva.²¹ Nem sokkal ez után kapta a hírt, hogy bátyja, Boldizsár már nincs az élők sorában, mert a fejedelem megfojtatta. Ezért szinte esztét veszítve a haragtól rögtön tollat ragadott, és tájékoztatva az államtitkárt Boldizsár kegyetlen haláláról, akinek még azt sem engedték, hogy halála előtt meggyónjon.²²

Ezek után már nem lehetett elodázni a vizsgálatot, amelynek tisztáznia kellett a többi Báthory testvér szerepét, illetve ki kellett derítenie, mi is történt valójában, mi igaz a fejedelem vádjából, és mi a bíboroséból. Ráadásul Báthory András 1594 végén, a varsói országgyűlésen a szenátus előtt egy rövid orációban zsarnoksággal

¹⁸ HURMUZAKI, *Documente*, III/2, 387–390.

¹⁹ Az október 5. és 15-én kelt levelet lásd KRUPPA, *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában*, 49, 51–52, a 16-ait lásd Veress-hagyaték, Ms 419 II, 841–843.

²⁰ KRUPPA, *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában*, 51–52, és HORN, *Báthory András*, 185, valamint ASV Fondo Borghese III. Vol. 18, fol. 175v.

²¹ Lásd Adattár II. sz. irat.

²² Uo. Ladó fogarasi tartózkodásához lásd Carrillo, II, 34.

vádolta meg a fejedelmet, aki kegyetlenségben még Nérón is túltesz.²³ A fejedelem és tanácsosai elleni vádak nem sokkal később nyomtatásban közzétette.²⁴ A műből, persze ha Bethlen állításával ellentétben valóban kiadták, eddig egyetlen példány sem került elő,²⁵ de minden bizonnyal hasonló stílusban és tartalommal fogalmazta meg a vádakát, mint a lengyel király és szenátorai előtt tartott, Joseph Kolberg által közölt oráció.²⁶

Ugyanebben az időben, 1594 decemberében érkezett meg a vizsgálóbiztos, Arnulf Uchański sulejówi apát Erdélybe. A korabeli közlekedési viszonyokat figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a Szentszék Fabio Genga meghallgatása után villámgyorsan döntött: Rómában ugyanis tisztában voltak azzal, hogy egyedül a Báthoryak képesek beléptetni Erdélyt a háborúba, és tőlük függ az erdélyi rekatolizáció jövője. A testvérviszály ezt a kettős célkitűzést sodorta végső veszélybe. A Lengyelországba menekült Báthory-testvérek igen veszélyessé váltak. Grizeldisz révén, bár ő akkor már halott volt, rokoni kapcsolat fűzte őket a nagyhatalmú Zamoyski kancellárhoz, akiről köztudomású volt, hogy gyűlöli a Habsburgokat, és nem bízik a törökellenes háború sikerében. Befolyása miatt képes arra, hogy Lengyelországot távol tartsa a háborútól, pedig a Szentszék mindent megtett annak érdekében, hogy Erdélyhez hasonlóan a lengyeleket is bevonja a koalícióba.

Uchańskit a fejedelem többször is fogadta magánkihallgatáson, amelynek helyenként kínos fordulatairól az apát hűségesen beszámolt az államtitkárságnak január 6-án kelt levelében. Az alábbiakban csak a levél azon részeit idézem, amelyek az előadásban felvetett kérdések szempontjából tartalmaznak fontos adatokat.

A magánkihallgatásokon az apát hangsúlyozta, hogy a Szentszék számára a családnak István király által megalapozott nimbusza, illetve annak megtartása mindennél előbbre való, már csak azért is, mivel a Báthory testvéreket a lengyel országgyűlés honosította, az ügy tehát Lengyelországot is érinti. A fejedelem köszönetet mondott a király és az államtitkár aggodalmaért és kitüntető figyelméért, de mivel a lehető legigazságosabb okok készítették arra, hogy azt tegye, amit tett, nem érti, miért fordultak a szentatyához. Ezzel az erdélyi rendek sem értenek egyet, ráadásul már kimerítően tájékoztatta az ügyben a szentatyát, aki alaposan megismerhette az egész ügyet (itt Fabio Genga követségére utalt).

Az apát erre azt válaszolta, hogy Rómában attól félnek, nehogy egyesek, akiknek érdekében áll a rokonok közti viszály elhintése, elszakítsák a közte és unoka-

²³ HURMUZAKI, *Documente*, IV/II, 1–3. Prépostváry Zsigmond kevéssé idézett, a fejedelemhez a megtorlás ügyében írt levele szintén Nérót emlegeti. BETHLEN, IV, 95. A szöveg rövidebb változata TAKÁTS, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, 365–367.

²⁴ Az első, a pápának ez ügyben írt levelének kinyomtatásától Jan Zamoyski még visszatartotta. HORN, *Báthory András*, 185.

²⁵ Mivel a szenátus előtt decemberben hangzott el a beszéd, a fejedelem február 10-ei levele pedig nem említi a művet, valószínűnek tartom, hogy valamikor 1595 tavaszán-nyarán jelent meg. Ezt támasztja alá Visconti 1595. május 25-én kelt levele, aki úgy tudja, hogy Prágában és Grácban is megjelentek a krakkói gyűlésen mondottak. *Erdélyországi pápai követek*, 79.

²⁶ KOLBERG, *Beiträge zur Geschichte des Kardinals und Bishops*, 85–88.

öccsei közt fennálló vérségi köteléket. A pápa döntőbíráskodása pedig egyáltalán nem szokatlan dolog, a rendekre pedig nem tartozik ez a családi viszály. És mivel az ő megkérdezésük nélkül ítélkezett, az ügyet is az ő beleegyezésük nélkül lehet a pápa elé vinni, különben is, egyházi személy felett nem ítélkezhet más, mint ő.

A fejedelem három nap gondolkodási időt kért a válaszádra, hogy elmondhassa tettének indítékait, időben visszamenve ifjúkoráig. Először ifjabbik Báthory István árulásait sorolta fel, majd Boldizsár következett: hosszú külhoni peregrinációja után hazatérve rögtön szervezkedni kezdett, és mindent megtett, hogy a tanácsurakat és a rendeket ellene, az ifjú, tapasztalatlan uralkodó ellen fordítsa. Miután sikertelen maradt igyekezete, Istvánnal együtt elhatározta, hogy megmérgezi, amire a kancellár esküvéje szolgáltatott alkalmat (ez 1592-ben történt). Törökországból mérget hozattak, amelyet meg akartak itatni vele. Amikor azonban értesült erről egy fejedelmet kedvelő, közelebbről meg nem nevezett csasz, méreg helyett egyszerű gyökeret küldetett Boldizsárnak. Azután pisztollyal akarták megölni, amelyet Boldizsár állandóan a zsebében hordott két golyóval együtt, hogy a fejedelmet hálósobájában megölhesse. Ezeket Zsigmond, állítása szerint a saját szemeivel látta. Unokaöccse végül mindenkivel lepaktált, csakhogy félreállíthassa az útból. Azt tervezte, hogy élve vagy halva a töröknek adja át. Erre bizonyítékul a fejedelem azokat a leveleket hozta fel, amelyeket Boldizsárnál találtak, mikor lefoglalták. Az apát ekkor megkérdelte, hogy honnan tudták még Boldizsár fogságba vetése előtt, hogy mit tartalmaznak azok a levelek, amire Zsigmond azt felelte, hogy hívei hívták fel rájuk a figyelmét.

Báthory András ellen nem tudott, és nem is akart semmit felhozni. Csak azért koboztatta el birtokait, mert attól tartott, hogy a kivégzett személyek szolgálai elfoglalják azok várait, és onnan árthatnak neki. Mikor az apát azt kérte a fejedelemtől, hogy adja vissza András javait, azt válaszolta, hogy tüstént visszaadná, ha a bíboros nem írt volna ellene olyan leveleket, amelyekben őt kegyetlen zsarnoknak festette le. Ezeket az irományokat egy őt igen kedvelő híve küldte meg neki a császári udvarból.²⁷ Kérésére Jósika kancellár előadta a leveleket, amelyeken Uchański felismerte Carrillo kézírását (ezekről később kiderült, hogy hazugságot tartalmaznak). Az apátnak mindez gyanús volt, a bíboros különben sem érdemelt akkora büntetést, hogy megfosszák javaitól. A többi kérdésben, István és felesége, illetve Boldizsár özvegyének vagyonát illetően a fejedelem három napon belül választ ígért. Erre azonban nem került sor, mivel András közben a lengyel szenátus előtt beszédet tartott unokaöccsét vádolva.

Végül december utolsó napján Zsigmond mégis fogadta az apátot két tanácsúr társaságában, de megmaradt eredeti elképzelése mellett, Uchańskinak dolgavégzetlenül kellett hazatérnie.²⁸

²⁷ Az ekkor Prágában tartózkodó Carrillóról van szó.

²⁸ *Carrillo I*, 112.

A levél vizsgálatunk szempontjából legfontosabb része, amely a gyilkossági vádat fogalmazza meg, szinte szó szerint egyezik az énekekkel és a *Siebenbürgische Handlunggal*:

...de minthogy semmiképpen sem tudták a szenátust és a rendeket elidegeníteni tőle, Boldizsár Istvánnal együtt elhatározta, hogy Törökországból hozott méreggel megmérgezik: ám amikor egy csausz, aki kedvelte a fejedelmet, értesült erről, méreg helyett egyszerű gyökeret küldetett, amelyet a kancellár esküvőjén az italába kevertek. Mikor azonban látták, hogy tervük kudarcot vallott, és a fejedelem nem halt meg, egy mérgezett kést hordott magánál, amivel meg akarta ölni a fejedelmet. Végül két pisztolygolyót tartott titokban magánál, amelyek nála voltak akkor is, amikor a fejedelemmel egy hálószobában tartózkodott, ezeket a saját szemével látta.²⁹

Uchański levele azért rendkívül fontos bizonyíték az énekekben az összeesküvők ellen megfogalmazott vádak szempontjából, mert az események hivatalos, udvari interpretációját a legmagasabb helyről, magától Báthory Zsigmondtól halljuk.³⁰ Az őáltala előadott verzió tehát fedi a Zsigmond-párti beszámolókat, jelentések által mondottakat, és megegyezik azzal, amit Fabio Genga ura nevében Rómában előadott. Ez a hivatalos változat, azaz az apát levele 1595 januárjának végén juthatott el a pápai udvarba, körülbelül akkor, amikor Prágában – erőteljes szentszéki nyomásra – aláírták a Habsburg–Báthory-szerződést. A Báthory testvérek számára ez azt jelentette, hogy kizárták őket az örökösödésből, amely miatt már 1594 eleje óta feszült volt a viszony András és Zsigmond között. A bíboros ugyanis Carrillót megvádolva mindent megtett annak érdekében, hogy olyan szerződést kössenek, amely tiszteletben tartja a Báthory-rokonság jogigényét, és a rendek szabad fejedelmválasztó jogát. Ez a remény szállt sírba a kivégzésekkel, illetve a kedvezőtlen római és prágai hírekkel: ekkor dönthette el, hogy a varsói sejm előtt tartott decemberi orációját nyomtatásban is kiadja, így próbálván híveket szerezni veszni látszó ügyének.

²⁹ „sed quoniam id sibi nequaquam succedere potuit animi enim cum senatorum, tum etiam ordinum a principe alienari minime poterant, dixit, dominum Balthasarum tam deliberationem cum domino Stephano inivisse, ut illum veneno necarent; pro quo in Turciam miserant. Verum cum id quidam czausius, alias principis amans, intellexisset, radicem quendam simplicem loco veneni illius mitti curavit; quam etiam illi in nuptiis domini cancellarii regni Transylvaniae demortui in potu quodam propinarunt. Et cum hac via etiam intentioni suae minus satisfactum animadverteret, dicit illum habuisse cultrum quendam veneno infectum, quo principem occidere debeat: denique duas bombardas parvas illum clam gestasse dicit, quas, dum in cubiculo cum principe privatim esset, visas esse penes illum affermat.” Lásd Adattár II. sz. irat.

³⁰ Az egyezés egyedülálló módon vet fényt a fejedelmi propagandagépezet olajozott és hatékony működésére, hogy tudniillik az ügy kivizsgálására küldött Uchański a fejedelemtől a legfontosabb vádpontban, a gyilkossági kísérlet vádjában egy olyan verziót hallott, amelyet nyomtatásban már hónapokkal korábban elkezdtek terjeszteni a *Zeitungen* révén a nagyvilágban.

Amikor Rómában kiválasztották Alfonso Viscontit, az egykori prágai pápai nunciust és elkészítették számára az instrukciót, már döntött a pápa. Gyulafehérvár érdekeit tartotta szem előtt, és nem a Lengyelországba menekült Báthory testvérpár igazságát. Bár azt nem mondhatjuk, hogy az utasítás nem szentelt tág teret a problémának, egy külön függelék szólt ugyanis arról, hogy a nuncius békítse ki a szembenálló feleket. Az elkobozott javakért Erdélyen kívüli birtokokat kellett volna kapnia Andrásnak és Istvánnak, bár ennek részleteiről semmit nem tudunk meg. Az utasítás a Boldizsár és István ellen felhozott vádakat, amelyeket a fejedelmi instrukció húsz pontba szedett, gyakorlatilag megismételve Zsigmond, az értékesebb szövetséges javára döntött.

Erre sarkallták a Szentszékét azok a nyugtalanító hírek is, amelyek széltében-hosszában terjedtek a magyar trónnal és Erdély fejedelmével kapcsolatban. Egy velencei jelentésben érdekes részletek olvashatóak Báthory Zsigmondnak a magyar trónnal szemben megfogalmazódó aspirációival kapcsolatban, amelyet korábban már idéztem, a Báthory testvérek pedig a Portát keresték meg unokaöccsük uralmának megdöntése érdekében, amint Dzsáfer jenői bég alább még idézendő leveléből egyértelműen kiderült. Ez utóbbi lépés megritkította a Báthory testvérek körül a levegőt Lengyelországban, az árulásról szóló vádat ugyanis immár utólag is lehetett bizonyítani, hisz a Porta megkeresésének tényét nem lehetett tagadni. András és István egészen az év végéig bénultan figyelték az eseményeket. A havasalföldi győzelem szintén a fejedelem malmára hajtotta a vizet, amelyet azonban ellensúlyozott Moldva szeptemberi kiválása az erdélyi uralom alól.

Az összeesküvésről ránk maradt források és a történeti háttér ismeretében már csak a két éneket a többi szövegtől elkülönítő eltérések, illetve magának a két ének szövegének az összevetése maradt hátra. Ez utóbbit, mint láttuk, az RMKT XVII/1 részletekbe menően elvégezte, és azt a következtetést vont le, hogy a tartalmi eltérések a szövegromlás következményei. A szöveg rekonstrukcióját azonban lehetetlen elvégezni, nemcsak azért, mert szövegeink töredékesen maradtak ránk, hanem azért is, mert a német szerző szabadon bánt az anyagával, és néhol teljesen átdolgozta forrását. Emiatt és a feltételezett magyar nyelvű forrás hiányában az RMKT XVII/1 állítását igazolni és cáfolni is nehéz lenne, ezért ennek tárgyalását mellőzöm, és a továbbiakban csak a magyar szöveget idézem. A német párhuzamos helyei megtalálhatóak az RMKT XVII/1-ben. Indokolt azonban a szövegek eltérő *motívumainak* vizsgálata, mivel azok között a szászok és a jezsuiták szerepének hangsúlyozásán túl is jelentős különbségek fedezhetők fel.

Láttuk, hogy szinte mindegyik beszámoló a háborús párt tagjainak, illetve Alphonso Carrillónak a szerepét hangsúlyozta, és a szászokat, illetve Huet Albertet meg sem említette. Egyetlen beszámoló esetében történt ez másként: A *Kurzer Bericht* a többi beszámólótól eltérően, de a két énekhez hasonlóan a szászok, illetve Huet Albert szerepét emelte ki.³¹

³¹ *Documente*, IV, 208–215. A *Siebenbürgische Handel* szerzője nincs teljesen tisztában az erdélyi nevekkal, amelyre a torz névalakok utalnak: Bodtzhai, Khendi Schandan, Joscha Andreas (Jó-

Ezt a különbséget az összeesküvés különböző interpretációi magyarázzák: az események két markánsan elkülönülő olvasatban állnak előttünk, egy udvari-jezsuita verzióban, amely udvari-jezsuita szempontból tárgyalta az eseményeket, elsősorban Carrillo szerepét emelve ki,³² és egy másik, szász verzióban, amely természetesen a szászok szerepét domborította ki. Ez lehet az oka annak is, hogy a *Kurzer Bericht* éppen azokon a helyeken egyezik az énekekkel, ahol a szász szerep a hangsúlyos, illetve ahol az összeesküvők elvetemültségéről van szó, mivel őket a szászok – az előző fejezetben részletesen elemzett okok miatt – különösen gyűlölték. A jezsuita verzió esetében hasonló a helyzet: a rend szerepét állítja az előtérbe, és ugyanolyan gyűlölettel szól az urakról, akiknek oroszlánrészük volt a rend működésének akadályozásában.

Kizárólag a két ének taglalja viszont az összeesküvő urak erkölcsi hitványságát, és hangsúlyozza az árulás tényén túl fös vénységüket és szociális érzéketlenségüket, a jobbágyok nyúzását.

Itt az fejedelmet lásd mint árulják,
Mint Júdás urunkat pénzön eladák

...

Az negyedik úr Gergöl deák vala,
Az fejedelőmnek tisztartója vala,
Sok szép házakat építtetött vala,
Gazdagságban nagyban ő igön vala.

Az ötödik úr Forró János vala,
Ki százezör forinttal már bír vala,
Fölötte kegyötlön embör vala,
Jobbágyokon nagy sok kint teszön vala

...

Iffjú János is nagy zászlós úr vala,
Ki sok gazdagságot begyűjtött vala

...

sika István?). Ráadásul többi forrásunktól eltérően Kornis Gáspár szerepét emeli ki, szászokról, székeleyekről nem tud, sőt az összeesküvők között meg sem említi Kovacsóczyt, Iffjú Jánost tartván a kancellárnak. Ezért elképzelhető, hogy a jelentést az erdélyi viszonyokkal tisztában nem lévő, magyarul nem tudó német nyelvű szerző hallomásból jegyezte le. EOE III, 453–458.

³² Az olasz, latin és spanyol nyelvű beszámolók alapvetően a jezsuita változatot veszik át, ezért nem foglalkoztam velük külön. *Documente*, IV, 115–117, 123–136, és *Magyar történelmi okmánytár*, III, 64–72.

És az mellett hogy űk zsákmányt tegyenek,
Sok drága boltokat hogy föltörjenek,
Számptalan szépségöt el ki vögyenek,
Sok préda marhával űk osztozzanak.³³

A jobbágynyúzás, a harácsolás, az erkölcsök romlása, a „sok visszavonás” és az árulás topikus motívumai leginkább a reformáció retorikájára jellemző, de önmagában ez nem bizonyítja, hogy létezett volna német nyelvű éneknek egy szintén német (szász) forrása. A *Kurzer Bericht*tel szemben, amely fillére pontosan számol be az elkobzott vagyonokról, az összeesküvésről készült egykorú beszámolók, beleértve Szamosközyt is, csak a nagyságrendre utalnak és az értékek elkobzásának tényét rögzítik. A már idézett *Chronicon* ha összecszerűen nem is szól a vagyonokról, konkrét eseményekkel és személyekkel kapcsolatban idézi a fenti toposzokat, éppen a kilencvenes évek viszályai, így a 1594-es összeesküvés kapcsán:

A nemesség jobbágynyúzásáról megjegyzendő: Nagyon is igaz, amit Livius mond a 4. könyv 4. Decasában. A fényűzés és a fősvénység olyan pestis, amely minden országot fölforgat. Szerfelett gyakorolta ebben magát mindkét nemzet nemessége, különösen pedig a Kendiek, akik ebben az évben akkora összeget sajtoltak ki parasztjaikból, hogy senki sem tudta rendezni adósságát és magas áron kellett bort, gabonát, ... korpát, húst, marhát kölcsön kérnie... Kendi ennek érdekében mindenfelé leveleket küldött és úgy sanyargatta jobbágyait, mint egy zsarnok és erkölcstelen fejedelem: ebben követte példáját a nemesség söpredéke is.³⁴

Az énekek az egyik fő árulónak Kovacsóczyt nevezik meg. Ennek a gyűlöletnek a jele, hogy a kancellárt Báthory Kristóf húszezer forintot érő buzogányának ellopásával gyanúsítják meg:

Régön méltó voltál volna akasztófára,
Mört te ládádban volt atyámnak botja³⁵

Az urak Júdásként eladják a fejedelmet: a kancellár vállalja Zsigmond Erdélyből való eltávolítását.

³³ RMKT XVII/1, 33, 38, 40. A német szöveg rögtön az elején Kovacsóczy, a két Kendi, Szalánczy, Lónyay Albert és Gergely diák nevét említi, Iffjú János neve nem szerepel. *Deutsche Fundgruben*, 92. Az összeesküvőknek a magyar változatban részletezett mohóságának sincs párhuzamos helye.

³⁴ *Chronicon*, I, 100.

³⁵ RMKT XVII/1, 41.

Az kancellárius egy nagy áruló,
Az fejedelőmhöz csak szín mutató.³⁶

A *Chronicon* ugyanezekkel a szavakkal jellemzi éppen 1594-ben Kovacsóczyt:

Július 15-én szorongással eltelt lélekkel jöttek a fent nevezett tanácsurak krokodil könnyekkel a szemükben, különösen mindannyiuk atya és korifeusa Kendi Sándor, Báthory Boldizsár, Kovacsóczy Farkas kancellár és a többi Júdás.³⁷

Az erkölcsi hitványság ellenpontjaként fejti ki hatását az isteni gondviselés, amely az ének(ek)nek mindig azon helyein tűnik föl, ahol az árulók hitványságát vagy éppen ellenkezőleg, a fejedelem jámborságát, Isten által történt kiválasztását hangsúlyozzák. Így a 3. versszak után, amelyben az árulás tényéről értesülünk:

De lám az istennek irgalmassága,
Az kik benne bíznak, oltalmazója,
Kögyelmességéből bizony meglátja,
Kik hozzá folyamnak, bizony megtartja.
...

Hiszöm, hogy az Isten el nem szenved,
De az árulókat ő földhöz veri,
Cselekedetüket el nem fődözi,
Az hitötlenöknek ő végét éré.³⁸

Az árulók névsora, illetve Kovacsóczynak a fejedelemhez intézett szavai után, amelyek hatására a fejedelem lemondott, Boldizsárt testvérgyilkosság szándékával vádolja meg Káin és Ábel példáját idézve fel, majd így folytatja:

Reá nézvén Isten el nem szenvedé
Az ő nagy haragját ott megjelönté,
Mört az ő vétkérol igön megveré,
Sok árulóknak is már véget éré.³⁹

Zsigmond a rendek előtt tartott búcsúbeszédében ugyancsak az isteni gondviseléshez fohászkodik:

³⁶ Uo. 33. A német szöveg azonos helye nem árulónak, hanem böse Wichtnek nevezi a kancellárt. *Deutsche Fundgruben*, 93.

³⁷ *Chronicon*, I, 101.

³⁸ RMKT XVII/1, 32. *Deutsche Fundgruben*, 95.

³⁹ Uo. 33.

Látjátok ti urak, ifjúságomat,
Az úr Isten viseli én gondomat,
Szükségtökben engöm megtaláltatok,
Leszön majd vajdátok kit föl emeltök.

Panaszolkodásom most azért neköm,
Uram, benned bízom, légy már énvelem,
Semmiképpen mört nincs helyén én szívem,
Míg gondolatimat véghöz nem viszöm.

...
Elvárom bizonynyal én szent atyámat,
Az én bánatimban vigasztalómat,
Tudom, elhozza még az én órámat,
És fejemben teszi én koronámat.⁴⁰

Az ének végén tanúságként és intő példaként szintén az árulókra lesújtó isteni gondviselés áll:

Megrontja az Isten az gonoszokat,
És eltörli rólunk az árulókat,
Nem hosszabbítja meg ő életüket,
És megoltalmazza az igazakat.

Higgyük el bizonynyal, hogy ő mi nekünk,
Kétség nélkül megáldja életönket,
Nyomorúságinkban leszön mellettünk,
Csak egyedül ő az mi reménységünk.⁴¹

A szász ének ismeretlen szerzője szintén az isteni gondviselésre és irgalomra építi fel művét, így is végződik, nincs hirtelen fordulat, és nem olvashatunk sem zsákmanyról, és nem buzdít senkit a török elleni harcra sem. Számára az elkobzott vagyron a harácsoló, népnyúzó árulók rablásának eredménye volt, amit határozottan és élesen elítélt. A szerzés körülményeiről hasonlóan vall a két ének.

Viszont a magyar ének utolsó nyolc versszakának (103–110. vsz) – ha valóban így záródott le – nincs német nyelvű megfelelője. A magyar szerző, miután Kendiék sorsát a német verzióhoz hasonlóan az isteni gondviselés példaként állította be a 100–102. versszakban, az árulók vagyonának lajstromba vételével folytatja (103–105. versszak), majd egy újabb fordulattal, kihasználva az elkobzott vagyron

⁴⁰ RMKT XVII/1, 34, *Deutsche Fundgruben*, 96–98.

⁴¹ Uo. 42. A hűséges urak által megnyilvánuló isteni gondviselést a német változat is hangsúlyozza. *Deutsche Fundgruben*, 103.

felsorolásából fakadó retorikai hatást, a közelebből meg nem nevezett vitézekhez fordult – íme, itt a pénz a hadakozásra –, hogy harcra buzdítsa őket.⁴²

Az eltérés tehát egy pontban ragadható meg, közvetlenül a záró versszakok előtt, a kincsek, a gazdag nyereség felsorolásában, amely a német verzióban nem található meg: a szász szerző, mint láttuk, az isteni gondviselésre és irgalomra építi fel művét, a lezárás utolsó versszakai csak erről szólnak. Nem volt érdekes számára a zsákmány nagyságának hangsúlyozása, hisz az rablás és harácsolás eredménye volt, amit viszont Kendi és társai kapcsán határozottan és élesen elítélt.⁴³

Szerdahelyi számára viszont a zsákmány a hadakozáshoz szükséges elengedhetetlen eszköz, mint ahogy a többi beszámoló számára is. Ezt azáltal is hangsúlyozza, hogy a vitézekhez fordul, harcra buzdítja őket, és a zsákmányt, amelyből a hadjárat létrejöhetett, az isteni gondviselés közreműködésének tudja be. A német verzió nem fordul a vitézekhez, ezt sugallja az ének hosszú címe is:

Egy szép és gyönyörködtető história arról, hogy milyen csodás módon mentette meg a mindenható Isten Báthory Zsigmondot, Erdély fejedelmét az ördögnek, minden hitszegők zsarnok urának kezei közül, a magyarok veszedelme idején, amelyet a Most szabadítson Isten... nótájára és a szegény keresztények vigasztalására szereztek ebben a boldogtalan világban, az 1596-os évben.⁴⁴

Ezzel szemben az *Igön szép história* harcra buzdít, képzeletbeli hallgatósága tehát fegyverforgatókból áll, éppen úgy, ahogy Pellérdi is. Rájuk nagy szükség volt, hisz Szinán nagyvezír 1595-ben Erdély ellen indította hadseregét: égető szükség volt tehát katonákra, különösen a székelyekre, akik a haderő gerincét alkották, és akiknek később oroszlánrészük volt a havasalföldi sikerben is. Szerdahelyi szerintem a székelyeket akarta elsősorban agitálni, akiknek egy része az 1594-es leszámolás

⁴² Uo.

⁴³ Szamosközy szemében ez ellenkező előjellel, a fejedelem hitványságának újabb bizonyítékeként kerül elő: „Ez uraknak kincseket marhájakat és minden jószágokat elfoglalá Zsigmond. Kész vert aranya több jutott százezer aranyból: mondhatatlan több ezüst mű, sok ruhák és sok egyéb számtalan gazdagság, melyeket sok szekerekkel, szekrényekkel, ládákkal hoztak be Fejérvárra Zsigmondnak. Így mikor az török hadra elég gazdagság jutott volna Zsigmondnak, mindazonáltal nem arra költé, hanem minden sok szépségit fél esztendő alatt az olaszokra, spanyolokra, udvari hazugságokra és efféle ebekre vesztegette el...” SZAMOSKÖZY, IV, 39–40. Szántó 30 székényi ingóságról beszél (MAH IV, 87), a *Chronicon* 640 ezer forintot is meghaladó összegről tud. *Chronicon*, I, 103. Somogyi is csillagászati összegekről tudósít, szerinte egyedül Kovácsóczytól 250 ezer forint készpénzt, Kendi Ferentől pedig 600 ezer forintnyi drágaságot koboztak el. SOMOGYI, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól*, II, 41.

⁴⁴ „Ein schön und lustig Historia wie Gott der Allmechtig Bathorj Sigismund dieses armen Siebenbürgens, Fürsten, wund L. H. Wunderbarlich erettet hat von des Teuffels Tyrannen Wund aller Veretter Hand, in gesangweis verfasst auf die ungerische Not zu singen, oder Nu freit Gottes etc. ihm Jahr 1596 allen armen Christen zum seligen trost in dieser unseligen Welt.” RMKT XVII/1, 504.

idején is a fejedelem oldalán állott. Mindkét énekben éppen akkor bukkannak fel, amikor Zsigmond számba veszi a hozzá hű alattvalók táborát Kővárban.

A székelyek a szászok mellett mindkét énekben szerepelnek Kolozsvár felgyújtása tervének, illetve az összeesküvők elleni fejedelempárti fellépésnek a kapcsán:

...
Az három széköltség is melletted vagyon,
Nagyságod szabadságot nekik adjon,
Mint az előtt éltek, úgy megmaradjon⁴⁵

Szántónál a következőt olvashatjuk: „Nyolcezer gyalogost, akik Székelyföldön voltak, magához rendelt... székely gyalogosokkal vetette körül a palotát.”⁴⁶ A jezsuita állítását a nem fejedelempárti Szamosközy is alátámasztja:

...Kornis Gáspár jó az fejedelemtől Kolosvárra, az hová sok rendbeli urak érkeztenek volt, és fő-fő emberek és székelyeket eljárván titkon, Zsigmond mellé hajtja őket... Zsigmond, Bocskai, Geszti, Kereszturi és az többi ez idő alatt sok székelyeket, lovagokat, gyalogokat és az ország népit Kolosvárra gyűttik...⁴⁷

Szerdahelyivel ellentétben ő két székről, Maros és Aranyosszékről tud, amelyek az augusztus 23-i kolozsvári gyűlésen a fejedelem mellé álltak, a többiek még ekkor is ellene voltak, Fejér vármegyével az élen: „Háromszék s az egész székelység Fejérvármegye voxán lőn: Biharvármegye karánsebesiekkal együtt, Maros és Aranyosszék és az szebeni polgármester az tanácsurak végezésin megállának.”⁴⁸ A jutalom a székely szabadság visszaadása lehetett, amelynek óriási volt a visszhangja a Székelyföldön. Erre utal a 107. versszak:

Fejenként vitézők, ti itt kik vagytok,
Fejedelmetöknek hívek lögyetők,
És az árulókról példát vögyetők,
Az nagy úr Istennek könyörögjetök.⁴⁹

Érdekes, hogy a katonákat az árulók példájával próbálja buzdítani: ha itt pusztán a szabadság visszaadásáról lenne szó, amint Asztalos állítja, akkor mi értelme arra figyelmeztetni a székelyeket, hogy ne legyenek árulók? Semmilyen forrásunk nem

⁴⁵ RMKT XVII/1, 36. Ezt a két mozzanatot a beszámolóik közül egyedül Szántóé tartalmazza, nála azonban, mint említettük, szászok nem szerepelnek.

⁴⁶ „Octo praeterea millia peditum, qui erant in Zeculia, ad se properare iubet... Princeps... palatium cingi mandat peditibus Zeculis.” MAH IV, 86.

⁴⁷ SZAMOSKÖZY, IV, 38.

⁴⁸ Uo. 44.

⁴⁹ RMKT XVII/1, 42.

támasztja alá azt, hogy 1595 szeptemberében a fejedelmi hatalomnak ettől kellett volna félnie. Az első versszak az ének szerzésének okaként az országban uralkodó zűrzavart említi:

Szükség ezt megírnom és meggondolnom,
Az körösztyénöknek például adnom,
És mindön röndöknek előszámlálnom,
Mert ez országban sok zűrzavar vagyon.⁵⁰

A német változat címe arra utal, hogy az ének 1596-ban született: ebben az évben valóban több olyan esemény is történt, amelyre illene a zűrzavar kifejezés. A székely szabadságot visszavették, amelynek következménye lázadás és a véres farsang lett. A parázs alatt izzó elégedetlenséget megpróbálták kihasználni a Lengyelországba menekült Báthory testvérek. Ügynökük, Veres Dávid 1596 elején Moldvába ment azzal a céllal, hogy fellázza a székelyeket Zsigmond ellen.⁵¹ Ugyanebben az évben került sor a mezőkeresztesi csatára, amelyben elesett az erdélyi hadsereg és a fejedelmi testőrség egy része. A székelyek érthető okból nem mozdultak, ami a hatalom szempontjából hűtlenségnek számított, ezért a fejedelemség számottevő katonai erő nélkül maradt. A 108. versszakban említett tatár támadásra sem 1595-ben, hanem 1596-ban került sor. Ennek folyamán érte nagy pusztítás a tiszántúli régiót:

Adjon diadalmat az pogány ellen,
És mind egyetömben tatár nemzetön,
Vöhessönk hatalmat az rút nemzetön,
Látván nagy kínokat nyomorultakon.

Ilyen nehéz helyzetben érthető, hogy miért emlékeztet az ének, ahogy Asztalos állítja, az árulás következményeire. Ha feltesszük, hogy az ének nem 1595 őszén, hanem egy évvel később készült, nem lesz többé szükségünk az RMKT XVII/1 által megfogalmazott nyakatekert hipotézisre. Az eseménytörténet ismeretében megfogalmazható egy logikusabb, adatainkkal sokkal jobban harmonizáló hipotézis a magyar nyelvű ének keletkezésének időpontjával kapcsolatban és a német változathoz való viszonyát illetően.

Az eddig mondottak alapján, a következőket állítom a két ének szerzésének okairól és lehetséges forrásaikról. Mivel a szász szerep és a gyilkossági kísérlet így együtt csak a két énekben és a *Siebenbürgische Handlungban* szerepel, az előbbieket forrásaként szóba jöhet egy, *Siebenbürgische Handlung*hoz hasonló német vagy latin szöveg, amely az eseményekkel egy időben született Erdélyben. Ebben az esetben, már csak szász párti tendenciája okán is, a német nem készülhetett a magyarból, hanem ebből a közös prózai szövegből. Erre utalna az eltérő lezárás,

⁵⁰ RMKT XVII/1, 31.

⁵¹ *Documente*, V, 12–13.

amiből következik, hogy a megcélzott – a magyar esetében elsősorban kardforgató – közönség miatt további variánsok születtek, amelyet a hallgatóság igényeihez szabva bővítettek vagy kurtítottak meg. Analógiaként Pellérdi Péter már említett magyar nyelvű, Németújváron készült röpirata, illetve Bethlen Farkas adata alapján egy, kivégzett urakat gúnyoló pasquillus kínálkozik.

Újra hangsúlyoznunk kell azonban, hogy egyik ének sem maradt ránk teljes terjedelmében, és abban sem lehetünk biztosak – különösen a magyar változat esetében –, hogy a ránk maradt versszakok eredetileg ebben a sorrendben következtek, illetve, hogy az ének éppen ezekkel a versszakokkal záródott. A magyar változat eleje és vége, amelyben szerző a szerzés körülményeiről vall, illetve ahol az erdélyi vitézi rendhez fordul, az ének egy későbbi, 1596-os változatához készült betoldása is lehet, ebben az esetben a többi rész 1595 kora őszen, tehát valóban még a székely szabadság visszaadása előtt megszületett, ahogy Asztalos állította. Addig azonban, amíg újabb adatok nem kerülnek elő, spekulációkra vagyunk kénytelenek hagyatkozni, mivel a keletkezés körülményei legalább annyira homályosak, mint a szerző kiléte. Azonban eléggé világos, hogy a mű elkészítéséhez kevésnek bizonyult a rendelkezésre álló idő, és Szerdahelyi tehetsége sem tudott megbirkózni a feladattal, amelynek eredményeképpen a hozzátoldás sem sikerült valami jól, a lezárás sehogy sem illeszkedik az addigi mondanivalóhoz. Mindehhez csupán egy megjegyzést fűznék: ezek a propagandisztikus szövegek egy mára még a meglévő és rendelkezésre álló forrásokból is szinte teljesen kiveszett világ utolsó hírmondói, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a 16. század végén Erdélyben létezett egy gazdag, a krónikás és tudósító énekekhez kötődő, illetve a szóbeliséghez még erősen kapcsolódó prózában terjesztett erdélyi újságírodalom.

A szász változat szerzőjeként szóba jöhet Georgius Deidrich, aki, mint láttuk, a szász érdekek propagálásában nagy szerepet játszott a kilencvenes évek elején. Ha az előző fejezetben elemzett epigrammáira gondolunk, ugyanazokra a motívumokra és hasonló a retorikára bukkanunk, mint amely az *Igön szép históriában* is megmutatkozik, vagyis az isteni gondviselés által őrzött fejedelemre és a harácsoló, fosztogató, jobbagynyúzókként jellemzett árulókra lesújtó isteni haragra. Az ének német nyelvezete sem zárja ki szerzőségét: ismerünk ugyanis egy töredékben maradt török elleni harcra buzdító, kétnyelvű, latin–német nyomtatványt, amelynek szerzője a nyomtatványt megtaláló Gebhard Blücher szerint Deidrich lehetett.⁵² Életrajzi adatai is állításunkat látszanak alátámasztani, mert tudjuk róla, hogy Huet Albert szebeni királybíró volt a patrónusa, az ő költségén tanult, és ő bízta meg a Kappellenbibliothek felállításával is.

⁵² BLÜCHER, *Ein unbekannter Hermannstädter Druck aus dem Jahre 1593*, 237–242.

A nemzeti királyság fikciója: humanista *Enarratio*, populáris *Historia*

A keresztes eszme és szent királyaink hagyományának felhasználása nemcsak egy alapvetően jezsuita fogantatású életprogramot eredményezett, hanem e neveltetés következményeként lelkes és meggyőződéses szövetségest is adott Rómának, illetve Prágának. Az ifjú fejedelemnek és nevelőinek azonban ezt az új politikát el kellett fogadtatniuk az erdélyi társadalommal. Arra, hogy ezt a célt milyen eszközök felhasználásával próbálták elérni, érdekes fényt vet egy 1596-ban megjelent históriás ének.

A *Historia* Kolozsváron jelent meg, és csupán egyetlen, sajnos igen töredékes példánya ismert. Szerzőjét ugyan nem ismerjük, de a szöveget kiadó RMKT megállapítja, hogy Jacobinus János *Brevis enarratio*ja⁵³ volt a minta. Az első versszak a fejedelem jámborságát és hazájának tett szolgálatait emeli ki, amelyek a ránk maradt szövegnek a vezérmotívumai:

Emléközém mostan mi történt dolgáról,
Az Erdélyországnak múlt állapotjáról,
Báthori Zsigmondnak nagy jámborságáról,
Hazájához valo hű szolgálatjáról.⁵⁴

A szerző a továbbiakban ennek a nagy jámborságnak a részletes kifejtésével, indoklásával foglalkozik, hűségesen követve irodalmi előképét, Jacobinus *Enarratio*-ját. Ura érdemeinek hangsúlyozása után a 7. versszak a temesvidéki harcok fővezérének, Borbély Györgynek a dicséretével folytatja:

⁵³ Az *Enarratio* közölve RMKT XVII/1, 511–519. Jacobinus életművét nem tárgyalom, jóllehet indokolt lenne. További kutatásokat igényel ugyanis, hogy az unitárius Kolozsvár egyik leggazdagabb unitárius patrícusát milyen kapcsolat fűzte a fejedelmi hatalomhoz: ez a viszony és maga a mű véleményem szerint nem választható el attól az ellenpropagandától, amely jóval visszafogottabban, de már a havasalföldi hadjáratot közvetlenül követő időszakban is hallatta hangját.

⁵⁴ RMKT XVII/I, 48.

Ó mely csudálatos az jó Isten dolga,
Hol mit cselekszik ember nem tudhatja,
Barbély Görgy az királyt hűséggel szolgálja,
Hazájának akar lenni ő gyámola.

Borbély György hűsége azért kerül hangsúlyos helyre, mert az ének szerint a hadvezér meglehetősen egyedül maradt ezzel a jó tulajdonságával a többi fejedelmi bizalmas között:

Ez üdőben számos az jó tanács vala,
Ki fejedelméhez jóakaró volna,
Nagyobb része mind az törökhöz von vala,
És ellenségének több jót akar vala.⁵⁵

Vagyis a tanácsok, azaz a tanácsosok jó része áruló törökbérenc lett volna. Az ének szóhasználata szokatlan, a fejedelmet ugyanis néha királynak nevezi. Ezt a szót következetesen használja a szöveg teljes hosszában. Példaként a második versszakot idézem:

Mikoron írának ennyi esztendőben,
Az ezerötszázban, és kilencven ötben,
Jó Báthori Zsigmond akkor az üdőben,
Király vala immár az Erdély földében⁵⁶

Erdély fejedelmét sem a magyarországi, sem az erdélyi gyakorlatban nem volt szokás királynak nevezni, erre csak a török, illetve a balkáni népek esetében vannak adataink.⁵⁷ Az ének magyar nyelvű közönsége számára viszont, úgy tűnik, Báthory Zsigmond királyként való emlegetése nem volt teljes mértékben szokatlan.

⁵⁵ Uo. 49.

⁵⁶ Uo. 48.

⁵⁷ A Maros-völgyi fegyvert fogó rác lakosság képviselői, Szava Velii Mironith és Vladika Thodor 1594 elején megkeresték Báthory Zsigmond hadvezérét, Székely Mózeset és felajánlották szolgálataikat a fejedelemnek. Június 13-i, Versecen kelt levelükben a fejedelmet királynak hívják. ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. G 708, Szamosközy-hagyaték, F példány. Szilágyi Sándor a Szamosközy magyar nyelvű feljegyzéseit tartalmazó IV. kötetben még egy levélre utal a címzését is közölve („Az tündöklő és fényességes királynak, Erdélyország és Rácország királyának Zsigmondnak, moldovai és havasalföldi dicsőséges vajdájának etc.”, SZAMOSKÖZY, IV, 35), és Kulcsár székely krónikájához utasít minket. (KULCSÁR, *Krónika*) Ott azonban ilyen levelet nem találtam, és a krónika egyéb részeit közlő Barabás Samu sem tud róla. BARABÁS, *A Székely Krónika*, 633–648. Lásd pl. MNL OL, Magyar Kamara Archivuma, E 149 Acta Transylvanica, 8. k. passim, OSZKK, Fol. Hung. 934, Litterae Turcicae, fol. 43r, *Török történetírók*, III, 178, 179, 186, 190. A király szó használatában nincs semmi különös, a török ugyanis szintén sokszor használja a király titulust Erdély fejedelmeivel, így Báthory István, Zsigmond és Gábor, majd Bocskai István és Bethlen Gábor esetében. Az úgynevezett csíki székely krónika hitelességével

Kemény József *Erdélyország történetei*’ tárában közölte Csik Szentkirályi Bors Jánosnak az 1595–1619 közti események rövid leírását tartalmazó krónikáját. Zsigmondot ő is következetesen királynak nevezi. A fejedelem személyével kapcsolatos bejegyzéseket teljes terjedelmében idézem:

1595-ben szent kereszt napján adá meg a’ *király* Báthori Zsigmond a székely nemzetnek régi szabadságát, és csak karácsonig tartá; mert felfuvalkodván, nem viselék magokat jámborul. Azon szabadságot pedig adá a Feketehalom mellett a táborban, a Barcaság mezejin, a honnan indulván, méne a *király* Havasalföldre Szinan basa ellen, holott jó szerencsés lőn mind a’ Dunáig. Ugyan ezen esztendőben béhozzák a’ lengyelek Molduvába Jeremia vajdát szintén Kisasszony’ napján. A’ *mi királyunk* kijövéen Havasalföldből szent Márton nap előtt való szerdán és béküldé a’ *király* Molduvába István vajdát egy rész hadjával, és vele együtt Imecs Mátyást háromszékit, Sándor Istvánt és Czegő Bálintot csíkiakat, és Szucsánánál megütközhvén István vajda az ellenséggel, igen megverék őket és futva a’ ki eljöhett, kijött Molduvából. A harc volt Szent Lukács nap előtt való kedden, az az: karácson havának 12-ik napján. 1596-ban Szent Mihály nap után való vasárnap a török császár megvevé Egervárát és a benne valókat levágatá. Ugyan akkor az *erdélyi király* megegyezett Magyarországgal és a németekkel; azután csakhamar szembe vivé a’ török császárral a keresztényeket ahonnan futva szaladának a keresztények akik eljöhettek. A vérontás és szaladás Szent Demeter napján volt. 1597. Ama szent emlékezetű, *királyát* és hazáját szerető gyergyai Lázár András a hadban elesett és megholt Szent Gergely pápa nap után való pénteken. 1598. *Zsigmond király* kiment az országból szent György havának 15-ik napján, és munköt fejenként Rudolf császár’ hűségére esketének Várhegy alatt szent György nap előtt való vasárnap, Senyneyi Pongrácz úr’ kapitányságában, kivel a’ német előbbször jöve Erdélybe.⁵⁸ [Kiemelések tőlem – K. T.]

A szerző neve alapján egyértelműen székely volt, körükben tehát a fejedelem királyként való emlegetése nem volt rendkívüli dolog, tehát elképzelhető, hogy a

kapcsolatban már első kiadásakor kiobbant vitáról az eredetiség cáfolatával és a szöveg közlésével legújabbán lásd *Csiki Székely Krónika*. Az eredetisége védelmében pedig lásd HÖBLING, *A honfoglalás forráskritikája*. *A hazai kútfők* 2, 333–346. A Kulcsár-féle székely krónika szerint „A rácok is ez időben a török rabságából meg akartak szabadulni, és örömet a pártolás alá adák magokat, és hogy Zsigmondnak nagyobb autoritása légyen, a rác királyságot, avagy despotságot Zsigmondnak adták volt, melyről nagy hízelkedő levelet is küldöttek volt Zsigmondnak... Ezen rác királyságot Zsigmond felvévén immár két királyságban volt.” KULCSÁR, *Krónika*, 72. Erdélyi királyként bukkan fel Pellérdi Péter beszámolójában is. Szinán futásának híret román szökevények viszik meg az erdélyi táborba: „...mert megvitték neki oláhok bizonynyal, hogy az erdélyi király hétfőn, avagy kedden, de oda érkezik...” PELLÉRDI, a2v és a4v.

⁵⁸ KEMÉNY, *Erdélyország történetei*’ tára, 185–186. A krónika által használt cím a kiadó Keménynek is feltűnt: ő ezt azzal magyarázta, hogy Bors János a princeps és vele járó felséges (Serenissimus) titulus miatt hívja királynak a fejedelmet (KEMÉNY, *Erdélyország történetei*’ tára, 183).

Historia elsősorban a székelyeket próbálta megszólítani. Emiatt nem meglepő, hogy az első hét versszaknak, illetve a 76–83. versszakokban foglaltaknak nincs megfelelője a szöveg alapjául szolgáló *Enarratio*-ban. A 76–77. versszak azt részletezi, hogy a török havasalföldi betörésének hírére a fejedelem elrendelte a hadsereg mozgósítását, és a seregszemlét a Szászsebes melletti táborban tartotta meg:

Erre az jó király fő gondot visele,
Véletlen veszedelem meg ne kerülne,
Azért székelyeknek parancsol levélbe,
Mindnyájan gyűljenek Barca mezejére.

Király őmaga is udvari népével,
Szálla meg táborban Szászsebeshez közel,
Hogy a vármegyéből inkább kelnének fel,
Jönnének táborban nagyobb sietséggel.

Az ének a gyülekező erdélyi seregnek csak a székelyek, illetve az udvari csapatok alkotta részét említi külön, amelyet árulkodó módon úgy tesz, hogy ugyanakkor finoman utal arra, hogy az erdélyi sereg nemcsak belőlük, hanem vármegyei egységekből is áll. Ennek a különbségtételnek akkor van értelme, ha a szerző nem a vármegyei, hanem a székely katonaság jelenlétét akarja hangsúlyozni. Az erdélyi hadrendszerben a két nemzet, a szász és a székely külön vonult hadba, saját parancsnokokkal, elkülönülésüket hadi viseletükön túl közigazgatási egységeiket tekintve is őrizték, mivel nem vármegyei, hanem széki szervezetben éltek.⁵⁹ Esetünkben a szászok nem jönnek számításba, maradnak tehát a székelyek. Kiderül az is, hogy – legalábbis az ismeretlen szerző szerint – a fejedelem elsősorban rájuk, és nem a vármegyei katonaságra számított a harcban.

Az ének felütése, mint említettem, szintén eltér Jacobinus művétől. Míg Jacobinus azt írja, hogy a fejedelem a Mária Krisztiernával kötött házasság után azon gondolkodott, hogyan mozdíthatná elő a kereszténység ügyét, és hogyan védhetné meg azt az ellenségtől („...*ad eam statim curam, cogitationemque convertit animum, quomodo rebus Christianorum prope nutantibus consulere, ditionemque suam ab hostibus tueri posset*”).⁶⁰ addig a *Historia* a következő szavakkal jellemzi ténykedését:

Gyakron gondolkodik király ő magában,
Mint öregbíthesse népét országában,
És visszahozhassa még birodalmában,
Kik volnának régen pogány fogságában.

⁵⁹ B. SZABÓ–SOMOGYI, *Az erdélyi fejedelemség hadserege*, 25–26.

⁶⁰ RMKT XVII/1, 511.

Vagyis nem a védekező háborún, hanem éppen ellenkezőleg, az oszmán iga alatt szenvedők felszabadításán gondolkodik, egy olyan támadó háborún, amely egyúttal az ország területének megnövelésével is jár. Az ideális uralkodó egyik legfontosabb feladatának, illetve a lovagi erényekben való bővelkedés egyik bizonyítékának az I. fejezetben említett epitáfiumok az ország jólétét, védelmét és annak területi megnövelését tartják. A *Historia* szerint Erdély vitéz uralkodója tehát népének „öregbítése”, azaz jólétének és számának növelése mellett, a rabságban lévők felszabadításán is gondolkodik. Énekünk Báthory Zsigmondot a középkori lovagi ethosznak megfelelően mutatja be, amely mögött a jó pásztornak, a nép atyjának a kortársak számára jól ismert ószövetségi toposza húzódik meg. A humanista fogantatású Jacobinus-féle szövegtől teljesen idegen ez a beállítást, mivel eleve egy másfajta olvasóközönségnek íródott.⁶¹

A székelyek körében határvédő feladatuknál fogva igen erősen élt a pogányok elleni harc hagyománya, az ellenük küzdő magyar királyok alakja köré fonódó legendákkal együtt. Ezt leginkább a Szent László-legenda elevensége bizonyítja, amelynek a 14. századi tatár betörések, majd a 15. századtól kezdve az egyre fenyegetőbb oszmán veszély adott aktualitást. A legenda fennmaradását, illetve tovább élését Szent László legendájának székelyföldi vártemplomokban gyakorta megörökített ábrázolásai is segítették. Kultuszának erejét mutatja, hogy nemcsak a székelység körében volt igen erős, hanem egész Magyarországon is: éppen Nagyváradi volt az egyik legismertebb magyarországi zarándokhelye.⁶² Szamosközy Várad 1598-as ostromával kapcsolatos feljegyzése meggyőző erővel bizonyítja, mennyire elevenen éltek, még egy protestáns országban is, a szent királyunkhoz kapcsolódó hiedelmek, amikor az egyszerű emberek vélekedésének hangot adva Várad megmenekülését annak tudja be, hogy az ostrom egyik válságos pillanatában megjelent Szent László. Az oszmán sereget pánik szállta meg, és felhagyott a vár ostromával.⁶³

Szamosközy szavai annak a régi hiedelemnek a továbbélésére vetnek fényt, amely szerint a Váradon nyugvó szent király, valahányszor Erdélyt veszély, értsd pogány veszély fenyegeti, felkel a sírjából és megvédi népét. Természetes, hogy a László által képviselt erényeket a későbbi magyar uralkodókban is keresték. Szét-szórt adatok arra mutatnak, hogy a Hunyadiakat leszámítva leginkább a Báthory-dinasztia körül alakult ki még a néphagyományban is nyomot hagyó tisztelet. Bár

⁶¹ Jacobinus művéről, illetve Baranyai Decsi históriájával való kapcsolatáról lásd SZVORÉNYI, *A Báthory Zsigmondnak ajánlott történeti művek előszavai*, 74–83; Uő, *Jacobinus János szöveghelyei Baranyai Decsi Jánosnál*, 40–52; Uő, *Jacobinus János és históriája*, 181–187.

⁶² TAKÁCS, Batori András „második temploma”, 39–47. A Báthoryak 16. századi várad építkezéseiről lásd BALOGH, *Varadinum – Várad vára I*, 43–54. Szent László kultusza átszűrődött a román népi hagyományba is, amely ortodox szentet csinált belőle. MAGYAR, *Szent László*, 18. Zarándokhelyi funkciójáról a legújabban lásd FEDELES, *Várad kegyhelye a késő középkorban*, 163–182; Szent László kultuszáról Boldog Várad; LÁSZLÓ, *A Szent László-legenda középkori falképei; Athleta patriae*; MAGYAR, *Szent László a magyar kultúrtörténetben*. A késő középkori magyarországi vallásosságról lásd PÁSZTOR, *A magyarság vallásos élete*.

⁶³ SZAMOSKÖZY, 165.

a Báthoryak nem voltak túlságosan népszerűek a Székelyföldön, János Zsigmond után Báthory Istvánnak is meggyűlt velük a baja,⁶⁴ a véres farsang után pedig egyenesen gyűlölt név lett a Báthory, a székely folklór két Báthory, Boldizsár és András alakját mégis megőrizte. Ehhez hozzátehetjük, hogy míg Báthory István és Zsigmond alakja inkább az udvarhoz kötődő humanista és deákos műveltséggel rendelkező szerzők műveiben van jelen, addig Boldizsár és András alakja náluk nem, a néphagyományban azonban megtalálható. Ennek a kollektív felelősségérzet lehetett az oka, mivel mindkettőjük halálában részesek voltak a székelyek. Boldizsár, illetve az urak lefogásában a székely haderő tevékenyen részt vett, a sellenberki csatából menekülő Andrást pedig székely katonák ölték meg a havasokban.

Az Erdélyi Fejedelemség más vidékeinek folklórában szintén találkozunk a Báthoryakkal. Báthory Gábor alakját a bihari néphagyomány őrzi, természetfeletti tulajdonságokkal ruházva fel, mint a táltosokat.⁶⁵ A család körüli, a középkor századaiba visszanyúló legendaképződés erejéről máig igen keveset tudunk, elpusztult hősi epikánk egyes megmaradt töredékei, például Bátor Opossal kapcsolatban, vagy Vidnek az első fejezetben említett sárkányos mondája mindenesetre egy elevenen élő és a Báthory-nemzetségtől kiinduló orális hagyomány nyomaira utalnak.

A család körül kialakuló kultusznak azonban voltak egyéb, a törökellenes harcokhoz kötődő, egyáltalán nem halovány vagy bizonytalan nyomai is. Legkézenfekvőbb példa erre Temesvári Istvánnak ecsedi Báthory István vajda kenyérmezei diadaláról 1569-ben szerzett éneke.⁶⁶ Arra sajnos nincs bizonyíték, hogy a győztes csata emléke tovább élt a néphagyományban is, de énekünk egyedülálló szóhasználata a székely krónikáival együtt azt valószínűsíti, hogy a székely szájhagyományban maradhatott nyoma a közös diadal emlékének. Az ének nótajelzése, amely Temesvári Istvánnak a kenyérmezei diadalról készült históriás énekét vette alapul, legalábbis erre utal: ismeretlen (székely) szerzőnk tehát az ecsedi Báthory István hőstettéről szóló éneket idézi fel, hogy a székelyeknek példaként mutassa fel kései utódját, Báthory Zsigmondot. Ugyanakkor az ének Jacobinus *Enarratio*-jából készült, ahogy Temesvárié Bonfini munkájának felhasználásával, tehát nem a folklórból táplálkozik, ami egyértelművé teszi, hogy az ének mögött határozott propagandisztikus szándék húzódott meg. De az imént mondottak alapján feltételezhető, hogy ezek a szövegek meglévő kultuszra próbáltak támaszkodni. A szerző előadásmódja pedig arra, hogy a műfaji határokat nem kell mereven értelmezni, vagyis eleven gyakorlat volt, hogy a magasabb műveltségi körbe tartozó szöveget alkotó módon hozzányúlva a néphagyománnyal ötvözték.

⁶⁴ 1571-ben, hatalomra kerülésének hónapjaiban a székelyek 1562-es felkelés leverése után újra szervezkedni kezdtek szabadságuk visszanyerése érdekében. A mozgalmat, amelynek a Bekes-párttal való kapcsolata máig tisztázatlan, a székely primorok verték le, nem volt szükség a fejedelmi csapatokra. Máig nem ismert megfelelő módon Báthory István kapcsolata sem a székelyekkel, akiket pedig közelről ismert, mivel egy ideig ő volt a székelyek főkapitánya.

⁶⁵ Nem foglalkozom most e hagyomány gyökereivel, pusztán jelzem, hogy a Báthory-dinasztia uralma mély nyomokat hagyott az erdélyi folklórban, különösen pedig a székelység körében.

⁶⁶ RMNY I, 326.

A szájhagyomány és a kenyérmezei diadal ugyanakkor alkalmasnak bizonyult arra, hogy Szent László széles körben ismert és kedvelt alakján keresztül új, a Báthoryakhoz köthető hagyományt hívjanak életre. A legendáját megörökítő freskók képi világa a középkori vitézi ideál életben tartását segítette és erősítette. Az általa megjelenített vitézi erények éppen a székelyek vérrel adózó katonatársadalmában éltek még elevenen. Várad ráadásul nemcsak a Szent László-kultusz központja, hanem a Báthoryak kedvenc városa is volt:⁶⁷ mindez megkönnyítette, hogy a Báthory-család egyik (el)ismert tagja által felvett országvédő szerep újrafogalmazódjon. Ez nem tűnt különösebben nehéznek, mivel a kenyérmezei és később a havasalföldi diadalban oroszlánrésze volt a székely katonaságnak.

A Báthory-nimbuszt erősítette Báthory Zsigmond nagybátyja, aki a lengyel királyi címre – a magyarországi és erdélyi közvélemény szemében legalábbis – nem anyagi lehetőségei, hanem kizárólag nem mindennapi erényei miatt vált méltóvá. Oroszországi háborúiban nagyszámú székely puskás harcolt, akiknek vitézségét a magyarok irányában meglehetősen rosszindulattal viseltető lengyelek is elismerték. Jutalmuk nem is maradt el, a nemesítések mellett többen katonai karrierjük felívelését köszönhették neki, például Székely Mózes, a későbbi fejedelem, de említhetjük az 1575-ben a székelyek jelentős részének támogatását élvező Bekes Gáspárt is.⁶⁸

A népi hiedelmekben, hősénekekben és a Szent László-legenda falképeiben testet öltő, erőskezü, országát megoltalmazó, a székelyek élére álló jó és kegyes uralkodóval kapcsolatos elvárásokra hivatkozott tudósító énekünk fentebb idézett 3. versszaka, amely úgy állította az olvasó elé Báthory Zsigmondot, mintha alakjában a magyar történelem legnagyobb uralkodói és hadvezérei öltöttek volna testet. Az oszmán szolgasággal szakító gyulafehérvári politika a dinasztia évtizedekkel korábban építeni kezdett imázsát használta fel a politikai fordulat népszerűsítése érdekében, miközben azt is egyértelművé tette, hogy e hagyományok méltó örököse és folytatója az ország jelenlegi uralkodója, aki „Király vala immár az Erdély földében.” Voltak azonban más okai is annak, hogy ekkora erővel próbálták a török elleni háborút népszerűsíteni.

Báthory Zsigmond 1595 nyarán hozott rendeletében visszaadta a székelyeknek már-már elveszettnek hitt szabadságukat. Ez sokat segített abban, hogy a korábbi csalódások után a székelyek elfogadják az új kurzust. A rendelet, amely a fenyegető oszmán támadás árnyékában született meg, leírhatatlan lelkesedést váltott ki. A székelyeket tízezer számra csábította a feketehalmi táborba Báthory Zsigmond hívó szava. Pellérdi Péter fejedelmi számvevő beszámolója mintha azt sugallná, hogy a szabadság visszaállításával a legszebb hagyományok keltek új életre. Leírja ugyanis, hogy a székelyek lelkesedése akkora volt, hogy felújították azt az ősrégi szokást, amely szerint aki a véres kard körülhordozása után nem vonul hadba, azt társai felkoncolják, házat pedig lerombolják:

⁶⁷ KRUPPA, *Nagyvárad*.

⁶⁸ Ennek érdekes dokumentuma Báthory királyi számadáskönyve. *Báthory számadáskönyv*.

Az székelység immár azelőtt egynéhány nappal készen várt bennünk, kiket őfelsége Kornis Gáspár uraimmal és több főnépekkel Bocskai István uram jelenlétével őmaga megmustrálta, lőnek az kik ott valának székelyek az táborban tizennégy ezeren és kétszázan, ez az mustra lőn 4. Septembris. Urunk őfölsége mindjárt az szabadságról való levelet nekik ugyanott az táborban Fekete halomnál megirata és megadá nekik, ezt hallván és látván az székelyek, hogy levelek immár megvagyon, őmagok egy néhányat magok közül kiválasztanak, és hazabocsátanak, hogy valaki közülök nem jönne utánuk, azokat mindenütt akasszák, ezt értvén azok is, az kik otthon maradtanak volt közülök, füsteinként csak tizenkét esztendő ifjú volt is mind jöttön-jött, elanyira, hogy az székelység csakhamar többen gyűle huszenkét ezernél.⁶⁹

Valószínű, hogy ennek az ősi szokásnak a felemlegetése tudatos számítás eredménye volt. Mintha Pellérdi azt akarná demonstrálni, hogy Erdély ura és népe egy testként és lélekként vonult az ősellenséggel megvívandó harcba, vagyis a havasalföldi hadjáratba. A tergovistei siker után pedig azt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a fejedelem iránti hűséges szolgálataikért cserébe nagy zsákmányt nyertek: „...számtalan kénccset, aranyat találtak benne csak egy székelynek is jutott hatezer aranya egy zsákba, senki tüle el nem merte venni sok jó ló sok ezüst marha...”⁷⁰ Mintha a tejjel-mézzel folyó Kánaán jött volna el. A másik figyelemre méltó mozzanat, hogy Pellérdi szintén királynak hívja urát, a szavakat azonban a hadjáratban részt vevő románok szájába adta.

1596 elején Báthory Zsigmond Prágába utazott, hogy az előző évben elmaradt katonai segítség ügyében tárgyaljon II. Rudolffal. A nem túl barátságos légkörben zajló tárgyalásoknak a fejedelem márciusi távozása vetett véget, aki hírt kapott a székelyek mozgolódásáról. A székely katonaság a török elleni moldvai és havasalföldi harcokba 1594 végén kapcsolódott be, és már 1595 elején követelni kezdte elvett szabadsága visszaadását a Kovacsóczy-összesküvés leverésében nyújtott katonai segítségéért cserébe, amelyet végül meg is kaptak a fentebb említett megfontolásokkal a háttérben. Ez a lépés azonban azzal fenyegetett, hogy nemcsak a Székelyföld, hanem egész Erdély társadalmi és politikai helyzete radikálisan átmozdul. Nem sokkal a győztes hadjárat után 1595 decemberében a fejedelem visszavonta a megadott szabadságot, amire lázadás volt a válasz, amelyet gyorsan és brutálisan fojtottak el.⁷¹ Ennek azonban az volt az ára, hogy a székelyek nagy része nem vett részt többé a harcokban. Pedig 1596-ban egy újabb török támadás volt várható Erdély ellen a szultán vezényletével. Minden erőt arra kellett volna összpontosítani, hogy a közelgő támadást felfogják, mert Gyulafehérváron eldöntötték, hogy nem fognak behódolni.

⁶⁹ PELLÉRDI, a2v.

⁷⁰ Uo. a4r.

⁷¹ *Székely felkelés*, 93–119.

A székelkek elégedetlensége szorosán fonódott össze a testvérvizállyal és a belpolitikai problémákkal. Ifjabb Báthory István a család egyik familiárisát, Veres Dávidot február végén egy levéllel Moldvából Székelyföldre küldte, amelyben felkelésre szólított fel Báthory Zsigmond zsarnoki hatalma ellen.⁷² Ez a lépés abba a diplomáciai manőversorozatba illeszkedett bele, amelyet András és István indítottak unokaöccsük ellen, és amelynek célja elkobzott birtokaik visszaszerzése, és rehabilitálásuk volt. Sajnos Veres útjának részleteiről nem tudunk többet, így azt sem, hogy volt-e valamilyen köze ahhoz az összeesküvéshez, amelynek központja ugyancsak a Székelyföld volt, közelebről Marosvásárhely és Eössy István birtokai.

Pietro Mariani angol és francia szolgálatban álló konstantinápolyi ügynök több igen érdekes beszámolót hagyott hátra, amelyben egy Ábrahám nevű, hetven év körüli ariánusról olvashatunk, akit Szinán nagyvezír támogatott, hogy elnyerje az erdélyi trónt. Ábrahámnak, akiről nem tudunk többet, csak azt, hogy magyar és hogy gyermekei vannak, erdélyi tábora is volt a Székelyföldön. A mozgalom eltiprása előtt még sikerült kijuttatniuk egy levelet, amelyben kifejezték készségüket a behódolásra. A szervezkedés igen kis körre terjedt ki, mert egyik forrásunk szerint, amikor Báthory Zsigmond értesült a szombatosok mozgolódásáról, jót nevetett rajtuk, és először nem gondolt semmilyen retorzióra. Nemsokára azonban megváltoztatta szándékát, és kényszermunkára rendelte a résztvevőket, akiket azonban egy idő után szabadon bocsátatott.⁷³ A szombatosok mozgolódása egybeesett Veres Dávid székelyföldi útjával, vagyis a Báthory testvérek fellépésével.

A szombatosoknál sokkal veszélyesebbek voltak azonban a Portáról érkező szírhangok. Az oszmán fél az 1594-es szakítás ellenére nem hagyott fel békeajánlataival, 1594 őszétől kezdve folyamatosan ostromolta levelekkel és ígéretekkel a fejedelmet. Közéjük tartozott Dzsáfer jenői bég is, aki 1595 februárjában kereste meg Báthory Zsigmondot a szokásos békeajánlattal. Az elég kemény hangú levél végén nyíltan is megfenyegette, hogy magatartása uralmának elvesztésével járhat:

Az is hadd álljon, ennek előtte Zsidóvár felől egy fehér szakállú ember, aztán egy ifjú legény az ifjú Báthory levelével Szolnokra jött, Szolnokról Temesvárra, onnan a szerdárhoz. Az azt mondta, hogy ő az császárhoz megyen, én is szintén Temesvárra mentem, hogy szemben legyek vele, de nem találtam ott, azt mondta, hogy az vén király rokonsága, de lássatok, íratok Ferhád pasának, a levél semmit nem árt. Én Nagyságodnak jóakaró barátja szolgálja vagyok, aki tudja, az fejembe mi jó, énnekem is fiaim vannak, én nagyságodtól jót várok. Mind a bégek sem tudták a Kegyelmed dolgát, de én jól tudom, azt is tudom, hogy bűnöd nincsen,

⁷² A jobbágy származású karkói Veress Dávid (?–1608) 1590-ben Báthory Boldizsár kamarása volt, Báthory András bukása után Báthory Zsigmond szolgálatába állt, később Fejér vármegye főispánja lett. Több alkalommal járt a portán is követként (1605, 1607). A február 16-án Szucevában kelt levelet lásd *Documente*, V, 12–13.

⁷³ DÁN, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, 87–88.

a szerdártól engemet kérjete, hogy megbékéltesselek. Az ifjabb Báthory István esetleges fejedelemségéről valóban folytak portai tárgyalások.⁷⁴

A prágai velencei követ egyik 1594. október 24-ei jelentése szerint az Esztergom felmentésére induló Szinán egészen más oldalról próbálkozott. A következő csábító ajánlatot tette Báthory Zsigmondnak a császárral kötött szövetség felmondásáért cserébe:

Amikor Szinán országához közeledett, ajánlatot tett neki, hogy Magyarország királyává teszi, ha megsegíti vállalkozásában, amit a fejedelem nem fogadott el, mivel többen azt tanácsolták neki, hogy ne bízson az efféle ajánlatokban és álljon a jobbik oldalra, jöllehet néhányan hajlottak arra, hogy az erősebbel tartsanak.⁷⁵

Egy másik velencei jelentés névtelen törököt idéz, akinek szavaiban újra felbukkan a magyar trón, ez esetben Báthory Zsigmond-ellenes éllel:

Utána pedig egy csasz jött a császár követeként Moldvába Szinán pasa táborából, hogy az élelmiszer ügyében tárgyaljon a fejedelemmel, akit még Konstantinápolyból ismert. Hosszas beszélgetést folytattunk a keresztények és a törökök közti háborúról, én pedig felhasználtam az alkalmat arra, hogy megtudjak tőle néhány titkot: végül elmondta nekem, hogy ha a keresztények abban reménykednek, hogy Erdélyt sikerül elszakítaniuk birodalmunktól, csatlakozni fognak, de az is kétséges, hogy mi törökök fel tudjuk lázítani egész Magyarországot a császár ellen. Erdély szenátusa és egész nemessége Szinán nagyvezírral és másokkal levelezik, amelyben hajlandónak mutatkoznak alávetni magukat a felső magyarországi urakkal egyetemben a török birodalomnak, ha a szultán esküvel megpecsételt ígéretet tesz arra, hogy közülük valakit Magyarország királyává tesz, és mint Szapolyai János királynak visszaadja Buda várát és minden a királysághoz tartozó területet. Cserébe pedig megesküdnek, hogy megtartják a szerződést, örök időre kötelezvének magukat arra, hogy Németország ellen megsegítik a szultánt. Erdély fejedelmét pedig a pápa és a császár emberével együtt megkötözve Szinánhoz küldik, akik az erdélyi vajdák-

⁷⁴ A levelet lásd KRUPPA, *Erdély és a Porta*, 636–638. A fejedelem és a Porta kapcsolatának alakulásával az 1594–1597. közötti időszakban külön tanulmányban foglalkoztam. Lásd uo. 603–651, a tárgyalásokról uo. 637.

⁷⁵ „Sinan quando si vicino al suo paese, gli fece offerire di farlo Re d’Ongaria con ricognitione all’Impero Ottomano, se voleva promettere di aiutarlo per quello acquisto, a che egli non voleva assentire così per non si fidare di tali offerte, come per non esserne stato rimosso da quelli che lo consigliavano et confortavano ad accostarsi alla parte migliore, benché altri fossero inclinati ad unirsi con la parte più forte et più sicura.” HURMUZAKI, *Documente*, III/1, 55. A tizenöt éves háború első éveiben az oszmánok újra próbálkoztak ezzel a módszerrel, és ha nem is Budát, illetve a trónt, de jelentős területeket, egész országrészt ajánlottak Nádasdy Ferencnek, Dobó Ferencnek és ecsedi Báthory Istvánnak. KRUPPA, *Szinán nagyvezír*, 154–155.

val, illetve itt Moldvában és Havasalföldön, arról tárgyaltak, hogyan szakítsák el ezeket a tartományokat a szultántól, de remélem ez nem sikerül nekik.⁷⁶

A Porta nem először folyamodott ehhez az eszközhöz, ismerte a magyarok érzelmeit, kedvelt módszere volt a királyság emlegetése. 1551-ben Szulejmán szultán, hogy elkerülje Magyarország keleti felének átadását Ferdinándnak, Izabellát azal kecsgettette, hogy visszaadja a nem régen elfoglalt Budát. 1566-ban a zimonyi táborban János Zsigmond újra szóba hozta a Szolnok és a Várad közt elterülő földek és települések visszaadását.⁷⁷ Ezek az ígéretek nélkülöztek minden alapot. Nyilvánvaló az is, hogy Báthory István halála után magyar részről sem tápláltak vérmes reményeket a kérés elfogadásával kapcsolatban, mindazonáltal ráirányítja a figyelmet a Habsburg–erdélyi(magyar) viszony egyik kevés figyelemre méltott, ám neuralgikus pontjára.

Köztudott, hogy Buda elfoglalása után a királyi udvar Erdélybe költözött, Izabella, majd utódja, János Zsigmond magát tekintette Szapolyai János, és így a királyság igazi örökösének. Báthory István uralkodását végigkísérik a Magyar Királyság egyesítésével kapcsolatos elképzelések. Hiába írták alá a speyeri egyezményt, hiába fogadott titokban Báthory hűséget Miksának, a királyi országrésztől független fejedelemség, illetve annak ura potenciális fenyegetést jelentett a Habsburgok magyar királyságára. Ennek bizonyítékai Báthory lengyel királlyá választásának évében egyre-másra érkező aggasztó hírek hívei felső-magyarországi szervezkedéséről. Rueber kassai főkapitány egy ilyet vélte felfedezni 1575-ben, amikor egész sor jelentésben adott hírt arról, hogy Felső-Magyarország szinte összes nagyura Báthoryhoz csatlakozott, vagy szándékozik csatlakozni, illetve

⁷⁶ „E poi di questo in Moldavia perviene uno ciaus del gran Turcho del campo di Sinan bassa a ricercare quel principe per le vettovaglie con il qual avendo antica conoscenza in Constantino-poli. Dapoi lungi ragionamenti di guerre dei Turchi e christiani e secondandogli io per umore suo adescoprir da lui alcuno segreto e dapoi molti ragionamenti mi disse che i christiani se confidano che la Transilvania dismembreranno del nostro imperio se ne inganna ma dubito che noi Turchi faremo ribelare tutta la Ungaria dall'imperatore di Christiani per che tutto senato e baroni di Transilvania si scrivono con Sinan bassa et simile se intendono con i signori e baroni della Superiore Ungaria volendosi sottoponere sotto imperio di Turchi avendoli promesso il gran Turcho et Sinan bassa con gran giuramento che facciano un re d'Ungaria tra di loro di mantenerli sempre come re Givoanni Sepusio e di tornarli Buda et tutto quello attiene al regno d'Ungaria con grandi giuramenti e promesse di mantenerli sempre e tenerli la fede con patto che sempre siano obligati venire in aiuto di Turchi e dare passo in Germania e mandare il vaivoda di Transilvania legato a Sinan bassa con un uomo del papa e dell'imperatore i quali trattavano con vaivoda di Transilvania e simile venire volevano qui in Moldavia e Valachia per simile trattati per dismembrare queste provincie dal gran Turcho ma credo nulla gli revisira.” A részlet Giovanni Marininek az 1594–1596-os eseményekről írott beszámolójából való. HURMUZAKI, *Documente*, III/1, 203. A rendkívül érdekes feljegyzés idézett része feltehetően az 1594-es erdélyi eseményekkel van összefüggésben, mivel Zsigmond elfogásának és Konstantinápolyba küldésének tervét az *Igön szép história* és német verziója szerint fontolóra vették az összeesküvők. Mariniről lásd KRUPPA, *A kereszt, a sas és a sárkányfog*, 346, 360.

⁷⁷ BÁNFFY, *Második János... török császárhoz menetele*, 130.

hogy ágensei tömegével csábítják át a legjobb katonákat a fejedelem szolgálatába. Az erdélyi fejedelem lengyel királlyá választása után időről időre felröppentek a hírek a felső-magyarországi mozgolódásokról, aminek célja állítólag a Habsburg-uralom alatt álló országrésznek egy nemzeti király alatt való egyesítése volt Erdéllyel.⁷⁸

Ezek a félelmek fogalmazódtak meg Rudolf betegsége idején is, 1580-ban, amikor a császár közelgő halálának hírére lengyel követek jártak Szászországban és Brandenburgban, hogy kölcsönt vegyenek fel Magyarország esetleges elfoglalására.⁷⁹ Az 1582-ben összeülő pozsonyi országgyűlésen Rudolf fegyveresen jelent meg, ahol a rendek az idegen katonaság kivonását, illetve a főkapitányságok magyar kézbe adását követelték. A portai követek jelentései erősítették a magyarországi Báthory-párt szervezkedésével kapcsolatos gyanúkat.⁸⁰ Az 1583-as pozsonyi diétán újra előkerül a főkapitányságok kérdése,⁸¹ 1585-ban pedig szabályos vizsgálatot folytattak a két leghatalmasabb magyarországi főúr, Batthyányi Boldizsár és Nádasdy Ferenc ellen, akik a jelentések szerint Báthory hatalomátvételét készítették volna elő.⁸² Igen jól ismert a lengyel királynak Mágóchy Gáspárhoz, az egyik leghatalmasabb felső-magyarországi nagyúrhoz írott levele, amelyben Rudolf újabb betegsége miatt a várható közeli halála után előálló helyzet kihasználásáról, vagyis burkolt formában Báthory magyar királyságáról esik szó.⁸³

E terveknek,⁸⁴ amelyeknek Báthory István váratlan halála egy időre véget vetett, nem volt sok alapja. Magyarország rá volt szorulva a Habsburg Birodalom katonai potenciáljára, ráadásul sem a lengyelek, sem a Porta nem volt hajlandó Báthoryt támogatni. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy a nemzeti királyság eszméje a 16–17. században kiirthatatlanul mélyen gyökerezett a magyar társadalom tudatában. A Habsburg-rágalomhadjáratot ellensúlyozandó, a lengyel király felhasználta a röpirat-, illetve újságirodalmat is, elsősorban a birodalom területén, míg Magyarországon ugyanezt a célt a nemzeti királyság eszméjét felhasználva a historiás és tudósító énekek által próbálta elérni. Az 1570-es és 1580-as évekből ránk maradt féltucatnyi ének a magyar közelmúltból meríti tárgyát, szerzőik pedig majd minden esetben fejedelmi tisztségviselők.⁸⁵

⁷⁸ Erről legújabban lásd KRUPPA, *A kereszt, a sas és a sárkányfog*, 79–85.

⁷⁹ Valójában egy újabb oroszországi háború céljára. KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY, *Rudolf uralkodásának első tíz éve*, 68–69.

⁸⁰ Uo. 72–77.

⁸¹ Uo. 93–96.

⁸² Hasonló ügyben folyt vizsgálat a 60-as években Dobó István és Balassa János ellen. KÁROLYI, *Okiratok*, 672–695; UŐ, *A Dobó–Balassa-féle összeesküvés*; HÓVÁRI, *A hűtlen Dobó*, 104–105; DÁVID, *Pasák és bégek uralma alatt*, 367–374; *Török–magyar oklevéltár*, 92.

⁸³ *Báthory levelezés*, II, 90–93.

⁸⁴ SZÁDECEZKY, *Báthory és egy magyarországi összeesküvés*, 851–866, UŐ, *Báthori titkos terve*, 497–498, BENDA, *Báthory tervei*, 60–63; KRUPPA, *A kereszt, a sas és a sárkányfog*, im.

⁸⁵ VARJAS, *A magyar reneszánsz irodalom*, 180–182.

A lengyel király halála után több Báthory-utód is nagybátyja nyomdokaiba próbált lépni. Közülük a legesélyesebb Báthory Zsigmond volt, az 1587-es varsói királyválasztó szejm azonban, mint láttuk, hallani sem akart jelöltségéről. Ez persze nem jelentette sem azt, hogy ő, sem azt, hogy unokatestvérei lemondtak volna a lengyel királyi méltóságról. Számukra azonban elérhetetlen maradt, jóllehet időről időre felröppentek a hírek a trón elnyerését illető esélyeikről, főleg mikor az új király, III. Zsigmond hazautazott Svédországba, illetve amikor megnőtt a feszültség közte és a rendek közt. A család királyi trónnal kapcsolatos aspirációi a magyar trónnal kapcsolatban is megfogalmazódtak. Ezeknek az inkább a gondolatokban, mint a valóságban jelentkező félelmeknek kiváló példája Kopácsi Ferenc egy sor, a császár és az erdélyi fejedelem viszonyát érintő jelentése, amelyeket Rudolf császár számára készített. Kopácsi 1575-ben menekült Felső-Magyarországra társaival együtt, mivel részt vettek Bekes Gáspár sikertelen hatalomátvételi kísérletében. Attól kezdve a hazatérésre való alkalmat lesve, többnyire Kassán tartózkodott, ahonnan sűrűn írta a kémjelentéseket az erdélyi helyzetről az 1590-es évek elején. Az 1594. január 12-én készült beszámolónak tehát az erdélyi viszonyokat jól ismerő személy a szerzője.

A témát érintő legfontosabb rész a szöveg vége felé található, amelyben a Báthory Zsigmondnak a törökellenes ligához való csatlakozási esélyeiről a következőket olvashatjuk:

Nem egykönnyen engedik ki a Báthoryak a töröktől kapott hatalmat kezükből, ha csak erővel el nem veszik tőlük, ezért gyanítom, hogy a vajda súlyos feltételeket fog szabni a hosszú ideig tartó békéért és a tartomány kincseiből felhalmozott igen nagy vagyonért cserébe. Azt fogja követelni, hogy ismerjék el princepsnek, mivel örül ennek az üres címnek, és hogy a tartományt, miután a török gyámság kötelékeit elszakította, inkább saját belátása, mint az ősi törvények alapján kormányozhassa. A kincstár birtokait tetszése szerint akarja majd elosztogatni, kiváltságok adományozásával együtt. És bár tisztában van azzal, hogy nincs joga hozzá, tetszése szerint osztogatja a nemességet. Végso soron mindazon jogokat gyakorolja, amelyek kizárólag a magyar királyokat illetik meg. Ezért viselkedik gőgösen, különösen a külföldiek előtt fényűző pompával hivalkodva. Ezért verseng évek óta nyíltan is a lengyel trónért (amire most, mivel úgy vélik, hogy a király nem fog visszatérni Svédországból, ő és unokaöccse Báthory András is pályázik). Ez az oka annak a becsvágynak, amelyet ő és családja táplálnak titokban és csendben a magyar királysággal kapcsolatban. Emiatt indít az idegen nemzetekhez, különösen Itália és Németország fejedelmeihez házassági célból hiábavaló és haszontalan követéseket.⁸⁶

Kopácsi azt állítja tehát, hogy a Báthoryak gyakorlatilag önálló királyságot akarnak alapítani a keleti területekből, amely megőrizné a szuverenitását a török kiűzése után is.

⁸⁶ SZILAS, *Carrillo*, 135. Magyarul lásd Adattár 15. sz. irat.

Az irat tendenciózusán Báthory-ellenes, ami érthető a fentebb mondottak fényében. Elkészültének háttérében a császárral kötött szövetség húzódott meg. Mivel a fejedelemség helyzete felértékelődött, a Habsburg-diplomácia a pápai nunciusok segítségével mindent megtett annak érdekében, hogy rábíri Báthory Zsigmondot a szakításra. A fejedelem és tanácsosai tisztában voltak Rudolf szorult helyzetével és a fejedelemség csekély erejével az Oszmán Birodalommal szemben, ezért magas árat és biztosítékokat követeltek a belépésért cserébe. Báthory Zsigmond leg súlyosabb és Rudolf számára legkevesbé elfogadható feltétele egy Habsburg-menyasszony volt. Az udvar mindent megtett annak érdekében, hogy elkerülje ezt a lehetőséget, a fejedelem azonban nem volt hajlandó elállni követelésétől, ami erőteljes szentszéki nyomással párosulva, végül arra kényszerítette Prágát, hogy kötélnék álljon. Mária Krisztierna révén ugyanis az erdélyi Báthory-uralom minden eddiginél erősebb legitimációt nyert, amely értelem szerűen magában foglalta Báthory Zsigmond vagy utódjának jogigényét is, immár családtagként, a magyar trónra. Ez a fenyegetés annak ellenére fennállt, hogy Prága előrelátóan lemondatta összes jogáról a menyasszonyt. A hercegnő kezével a kisebbik rosszat választották, a döntés helyességét a következő év nagy sikerei utólag igazolták.⁸⁷

A csatlakozás után, jóllehet az 1595. január 28-án megkötött egyezményben nem szerepelt, mert csupán a katonai együttműködés tényét rögzítették, az erdélyi kormányzat a hadművelleti tervekkel illetően is önálló kezdeményezéssel lépett fel. Ennek lényegéről Visconti nunciusnak a havasalföldi hadjárat idején, illetve az azt követő időszakban készült jelentéseiből értesülünk. Eszerint a Bocskai vezette erdélyi haditanács, amellyel kapcsolatban nem felejtette el megjegyezni a nuncius, hogy szinte kizárólag kálvinistákból áll, határozottan ellenállt a fejedelemnek, az olasz parancsnokoknak, és nyilván a nunciusnak, akik a frissen kivívt győzelem hatása alatt tovább akartak dél felé menetelni, a pápai elképzeléseknek megfelelően Sztambul irányában. Visconti szerint Bocskaiék a következő időszak legfontosabb feladatának a tiszántúli régió, Temesvár, Gyula és Szolnok visszafoglalását tartották, ami után Belgrád következett volna.⁸⁸ Nem nehéz belátni, hogy ez a haditerv elsősorban Erdélynek kedvezett volna, az erdélyi állam területét növelte volna meg, amelyek a januári egyezmény értelmében Báthory Zsigmond kezén maradtak volna. Ezt támogatták a magyar tanácsosok, főleg Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós.⁸⁹ Szamosközy hagyatékában erre vonatkozóan megmaradt egy

⁸⁷ BENDA, *Erdély végzetes asszonya*.

⁸⁸ A vitáról és az elképzelésekről *Erdélyországi pápai követek*, 133, 134–135, 136, 144, 155, *Documente*, IV, 270, 293, 312–313, 318, *Documente*, V, 14, KRUPPA, *A kereszt, a sas, és a sárkányfog*, 341.

⁸⁹ Az 1595. január 28-án aláírt szerződés létrejötté leginkább Rudolf két magyar tanácsosának volt köszönhető. A prágai pápai nuncius Cesare Speciano jelentései szerint a tárgyalások a kölcsönös bizalmatlanság jegyében folytak, és két magyar főúrnak, Nádasdy Ferencnek és Pálffy Miklósnak kellett közbelépnie, hogy azokat kilendítsék a holtpontról. Speciano szerint ők voltak azok, akik kierőszakolták az udvar beleegyezését. Sajnos a tárgyalásoknak erről az oldaláról szükséztavúan számol be a nuncius, és csak az derül ki leveléből, hogy e két magyar tanácsos

rendkívül érdekes levél, amelyben Miksa főherceg számára írták le véleményüket 1595-ben. Eszerint Erdély fejedelmét a lehető legnagyobb erővel kellene támogatni, a háborút pedig nem Bécs előterében kell megvívni, minden bölcs uralkodó ugyanis a történelem tanúsága szerint arra törekedett, hogy a háborút az ellenség, és ne a saját területén vívja meg.⁹⁰ Az 1596-os szultáni hadjárat nagyjából erre a területre, a királyi és az erdélyi országrészek találkozásához helyezte a harcot. A következő évben nyilván az erdélyi haditanáccsal a háttérben, a fejedelem a Buda irányába tervezett hadművelleti terv alternatívájaként újfent a tiszántúli hadjárat tervével hozakodott elő.⁹¹ A javaslat nem talált meghallgatásra, aminek csupán az egyik oka volt a császári udvar által elfogadott és bő száz éven keresztül betartott védelmi doktrína. A másik ok az erdélyi fejedelem túlzott megerősödésétől való félelem és a magyaroknak a nemzeti királysággal kapcsolatos vágya volt.

A császári udvar fenntartásaival Rómában is tisztában voltak. Speciano nuncius világosan és egyértelműen utalt erre Teiffenbach kassai főkapitány elmozdításának ügyével kapcsolatban. A lutheránus Teiffenbach helyére ugyanis, aki egyébként igen szívélyes viszonyt ápolt még szatmári kapitány korából az idősebbik Báthory Istvánnal, a katolikus Burgau grófot akarták küldeni, akivel a nuncius szerint sokkal jobban együtt fog működni a fejedelem, aki szintén nem kedvelte Teiffenbachot. Az új parancsnoknak, aki a császár egyik hadvezéréként működött volna a keleti országrészben, az elvárások szerint a fejedelemmel együtt kellett volna fellépnie az 1595-ös évben. Kinevezése a nuncius szerint azért is kézenfekvő, mert így könnyebben lehet ellenőrizni Báthory Zsigmondot, akit a török minden úton-módon a Magyar Királyság, pontosabban a királyi országrész feletti királyság odaigérésével próbál távol tartani a háborúba való belépéstől.⁹² Erre utal a Visconti pápai nuncius újabb erdélyi útjára készült követi utasítás is. VIII. Kelemen 1595. január 15-én kelt instrukciója a tervezett hadjárat részleteinek a tisztázása után világosan és egyértelműen utal a Habsburg-aggodalmakra:

És bár ezt a tervet [ti. a két irányból és egyidejűleg történő támadást] tartják a császáriak is a legjobbnak, mégsem lesz könnyű rávenni őket ennek kivitelezésére, egyrészt mivel ez nagyon is nyilvánvalóvá tenné az eddigi rossz hadvezetést, másrészt mivel attól félnek, hogy az erdélyi fejedelem vitézsége és harci sikerei megnövelik erejét, amiért a magyarok királyukká választhatják, mivel közülük való, ráadásul egy olyan családból származik, amelynek egy-

bírták rá az udvart az egyezmény megkötésére. A nuncius január 17. és 24.-i jelentését lásd Archivio Doria Pamphilij(=ADP) Fondo Aldobrandini(=FA) busta(=b) 2, fol. 240r, 254r.

⁹⁰ „Censemus itaque adhuc humilime, ut Transilvanus maximis quibus poterit auxiliariis copis iuventum et ibi alea Martis non prae foribus Viennae. Omnes prudentes Imperatoris hoc ipsum fecisse testantur omnium gentium Historiae, quod semper in regnum hostile bellum transferre conati sunt, nec sinerunt hostem in suum regnum exercitu inducere”. Szamosközy-hagyaték, ELTE EKK, Ms. G 708, Szamosközy-hagyaték, A pld. fol. 149v.

⁹¹ *Documente*, III, 57–59.

⁹² A nuncius 1594. december 11-ei levele ASV Fondo Borghese III, vol. 84D, fol. 162r.

kori és mostani hadi dicsősége Istvánnak, Lengyelország királyának a példájával együtt árnyékot vet Őfelségére, akit alkalmatlannak tartanak a császári méltóságra. Mindazonáltal az tűnik a legjobb megoldásnak, hogy a vállalkozás megindításakor az abban való részvétel érdekében vegyenek számba minden lehetséges megoldást.⁹³

A császár hadvezéri alkalmatlansága köztudott volt, 1594-ben pedig kiderült az is, hogy Mátyás főherceg sem rendelkezik túlzottan jó hadvezéri képességekkel. Ami azonban ezt a kérdést politikai síkra terelte, a fentebb mondott támadó haditerv támogatásán túl, a magyar rendek azon kísérlete volt, hogy a fontosabb katonai tisztségek magyarok által való betöltése mellett egy önálló magyar haderő felállítására is rábírják a császárt, amit bármennyire is indokolt volna a katonai helyzet, az udvar szemében a rendek önállósodási törekvésének egyértelmű jele volt. A pápai utasítás erre a magyar igényre is reflektál, amelynek tárgyává – különösen 1595 után – magától értetődően vált Báthory Zsigmond. Hadvezéri hírnevét az 1595-ös havasalföldi hadjárattal alapozta meg, ahol, mint említettük, több forrás szerint is példamutató bátorsággal harcolt. Egy évvel később a vesztes mezőkeresztesi ütközetben a jobb szárnyat vezette, amelynek élén újra bebizonyította személyes bátorságát. 1597-ben a már említett feljegyzésben saját maga ajánlkozott arra, hogy a hadműveletek súlypontjának a Tiszántúlra történő áthelyezése esetén elvállalná a szövetséges sereg vezetését.

Ennek különösen a fentebb mondottak fényében nem volt sok esélye, a Hadi-tanács nem is foglalkozott érdemben a javaslattal, Kopácsi és a nunciusi jelentés azonban azt valószínűsíti, hogy a nemleges válasz hátterében az a félelem húzódott meg, hogy az amúgy is állandó bizalmatlansággal kezelt magyarok, nem annyira Báthory Zsigmondban, mint inkább Báthory István unokaöccsében véltek megtalálni azt a Habsburg-házba beházasodott, tehát attól segítséget joggal elváró, nemzeti uralkodót, aki végrehajthatja az országegyesítést. Ráadásul a rendek éppen az 1597-es országgyűlésen vetették fel újra az önálló magyar haderő kérdését, amely a magyar remények szerint egyúttal az országegyesítés katonai alapjait is megteremthette volna. Jóllehet az önálló haderővel kapcsolatos elképzelések megvalósításának legalább olyan csekély esélye volt, mint az országegyesítésnek egy nemzeti király vezetésével, az imént idézett néhány adatból arra következtethe-

⁹³ „Ma se bene questo consiglio sarà conosciuto anco dagli imperiali per il migliore, non sarà però facile persuaderli ad abbracciarlo, parte perché manifestarebbe maggiormente la vergogna del loro mal governo, parte anco perché temeriano, che riuscendo il Transilvano bellicoso, et accrescendo le forze, gli Ungari non si voltassero tutti a volerlo per re, come uomo della nazione loro, et di casa segnalatissima per antiche et moderne glorie militari, massime sapendosi le ombre che si habbiano in questo genere del re Stefano di Polonia in tempo, che la maestà dell'imperatore si trovava indisposta. Con tutto ciò quando partito fosse giudicato il migliore, si teneriano tutte le strade possibili, perché gli altri ancora vi concorressero.” *Erdélyországi pápai követek*, 55.

tünk, hogy az események ilyen irányban történő befolyásolásának a lehetősége megfordult a kortársak, így a politikai döntéseket meghozók fejében is.⁹⁴

Az országegyesítés és a nemzeti királyság eszméje tehát kitűnő propagandaeszközül szolgált a gyulafehérvári kormányzat számára. Mivel a katonai segítség reménye egyre halványult, ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az országot magára hagyták, több csatornát is igénybe kellett vennie üzenete célba juttatására. Pellérdi Péter alsólindvai Bánffy Dénesnek, egy magyarországi főúrnak ajánlotta művét, amelynek célközönsége elsősorban magyarországi – kardforgató, vitézi hagyományokon felnevelkedett – olvasóközönség volt:

Gazdag nyereséggel hazájában, bizony Nagyságotok jól gondolkodjék, és szerencsés fejedelemről el ne feledkezzék, mert ha Nagyságod akarja, szolgálhat Isten után a kereszténységnek, de egyedül és kis Erdély országból Moldvát, Havasalföldet, Magyarországot el nem győzi csak a maga költségével, és Erdélyt is oltalmazni...⁹⁵

Pellérdi nem említi sem a külföld, sem a birodalom, sem a pápaság által nyújtandó katonai segítséget, csak Magyarországot, Erdélyt, a román fejedelemségeket és a rácokat, akiknek ügye közös ügy.

Hasonló a mondanivalója Baranyai Decsi János 1598-ban született, bár végül kéziratban maradt *Oratio* című, Báthory Zsigmondnak ajánlott művének. A kortárs nemzetközi *turcica* irodalmat kitűnően ismerő Baranyai Decsi szerint a háború sikeres megvívásának előfeltétele az egységes vallás, vagy ha ez nem lehetséges, legalább a vallási egyenetlenkedés megszüntetése, egy rátermett hadvezér és egy jól képzett hadsereg. Az utóbbi feltétellel kapcsolatban a következőt mondja:

Mondom, a háború viseléséhez katonai vezetőkre, előjárókra és katonákra is szükség lenne. De milyenekre? Külföldiekre? A legkevésbé sem, hanem sajátokra, s ha csak egy mód van rá, a mi területünkön születettek... Ha ezt megtenné (és ezt legalább a példa kedvéért szeretném elmondani), a különböző népekből: magyarokból, székelyekből, szászokból, oláhokból és a betelepült

⁹⁴ A két országrész összekapcsolása, illetve ezek birtokában a lengyel királyság elnyerése nemcsak a Báthory-dinasztia dédelgetett álma volt. Erről árulkodik Specianónak 1598. február 23-án kelt érdekes levele, amelyben a főhercegek, főképpen Miksa és Mátyás viszályának kapcsán azt írta, hogy Miksa fővezérségét, illetve Erdélybe vonulását Báthory Zsigmond helyébe nemcsak a lengyelek nem támogatják, akik attól félnek, hogy a lengyel királyi címet viselő Miksa a hadsereget a trón elfoglalására fogja bevetni, hanem Mátyás főherceg, sőt II. Rudolf sem, mivel attól tartanak, hogy Erdélyt és Felső-Magyarországot egy kézben egyesítve kinyújtja a kezét a magyar korona felé, a magyar rendek pedig tőle remélvén az országegyesítést, támogatni fogják ebben. ASV Fondo Borghese III, vol. 109BC, fol. 119r.

⁹⁵ PELLÉRDI b2r. Ugyanakkor a Kemény János *Önéletírása* által megőrzött szentencia Pellérdinek a háború sikeres kimenetelét illető, finoman szólva is kételkedő véleményét rögzíti. Idézi SZÉLES, *Anekdota és referencialitás Kemény János Önéletírásában*, 464.

rácokból jól felfegyverzett és kiképzett gyalogosok és lovasok komoly ezreit tudná kiválogatni...⁹⁶

Ő sem említ tehát idegen hatalmakat, hanem csak a környező népeket. Művének egyik lehetséges előzménye Ogier Busbecq *Exclamatio*ja, aki híres művében azt javasolta, hogy a török kiűzését nemzetközi koalíció helyett a helyi erők összefogására alapozva kell megvalósítani, amellyel a szent háborút német nemzeti ügygé változtatta.⁹⁷ Baranyai Decsi műve Pellérdiével ellentétben latinul íródott, mint Jacobinusé, tehát egy jóval szűkebb közönséghez szólt volna, ha megjelenik.

Pellérdi művéből nem derül ki, hogy ismerte volna az *Exclamatiót* – pedig ez valószínű, foglalkozása miatt latinul is érthetett –, mondandójának végkicsengése azonban hasonló, hiszen a háború folytatását ő is nemzeti ügyként állítja be olvasója előtt. Művét Baranyai Decsi és a *Historia* közé kell helyeznünk, amely egy nagy katonai erőt képviselő, markánsan elkülönülő, és a hatalomhoz ellenségesen viszonyuló, ugyanakkor a vitézi hagyományokat mint ősi virtust a leginkább magáénak valló közönséget, a székelységet megszólítva ugyancsak nemzeti ügyként próbálta beállítani a harcot, amelynek megvívása nemcsak keresztény kötelesség, hanem a székelység legszentebb küldetése is.

A népet pajzsként oltalmazó, jó pásztorként irányító, az országot megnagyobító és a pogányoktól megszabadító uralkodó középkori alakjára, akinek képzele mélyen gyökerezett a székelység hagyományaiban, nem volt nehéz hivatkozni: annál nehezebb feladatnak bizonyult ezt az ideált összekapcsolni az országegyesítésnek a háború miatt előtérbe kerülő gondolatával, amellyel egyúttal annak a dinasztíának az uralmon lévő tagját, illetve politikáját is népszerűsíteni kívánták, amely éppen a közelmúltban fojtotta vérbe a székely szabadság védelmére indított mozgalmat. Ehhez szolgált kézenfekvő megoldásként a nemzeti királyság eszméje.

⁹⁶ BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 92, 94.

⁹⁷ BUSBECQUIUS, *Exclamatio*. Művének magyar fordítása LACZHÁZI, *Augerius Gislenius Busbecquius szózata*, 113–131. 17. századi hatásáról, és beépüléséről a nemzetközi *turcica* irodalomba lásd R. VÁRKONYI, *Török világ magyar külpolitika*, 1975. Az *Exclamatio* Baranyai művére gyakorolt hatását említi BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 48.

Vaticinium és prófécia; Baranyai Decsi János *Oratiója* és a *Török császárok krónikája*

A Báthory-dinasztia politikáját népszerűsítő erdélyi nyomtatványok sorában az utolsó a *Török császárok krónikája* című, igen töredékes formában ránk maradt históriás ének.⁹⁸ A szöveget közlő RMKT szerint mintaként Tinódi elveszett, azonos című műve jöhet szóba, de szöveg hiányában ez csak hipotézis. A műnek eddig nem ismeretes nyugat-európai párhuzama, jóllehet a török krónikák az évszázad végén rendkívüli módon elszaporodtak, a szerző mégis eredeti művet hozott létre.⁹⁹ Ezek a művek a hosszú háború alkalmával árasztották el óriási mennyiségben az európai könyvpiacot. Reménytelen dolog lenne mindegyiket ismertetni vagy elemezni, néhány munkát mindazonáltal vizsgálat tárgyává kell tenni, egyrészt mert énekünk mégiscsak merít ebből a *turcica* irodalomból,¹⁰⁰ másrészt mert ezek a kiadványok magyar, illetve erdélyi vonatkozásokat is tartalmaznak. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez nemcsak arra a néhány műre igaz, amelyet idézni fogok, hisz Nyugat-Európában, legfőképpen a Német Birodalomban és Itáliában élénk érdeklődéssel kísérték a magyarországi és erdélyi eseményeket, és amint lehetett, be is számoltak róluk.¹⁰¹

Az ének szerzőjének kilétével kapcsolatban csak feltevésekre hagyatkozhatunk. A *Krónikával* először részletesen foglalkozó Lukinich Imre Baranyai Decsi Jánosban vélte megtalálni a szerzőt,¹⁰² a mű kritikai kiadója, az RMKT XVII/1 azonban kétségeket fogalmazott meg a hipotézissel kapcsolatban, alapjában véve egy ellenérvet hozva fel, nevezetesen, hogy humanista nem ír efféle énekeket. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a tudósító/krónikás énekek közül ez lenne ismereteink szerint az egyetlen, amely egy latin nyelvű prózai szöveget ihletett meg, és nem fordítva, ami valljuk be, elég nehezen hihető. A legújabbban Fodor Pál és

⁹⁸ RMKT XVII/1, 86–102.

⁹⁹ Uo. 526.

¹⁰⁰ A *turcica* irodalomról lásd GÖLLNER, *Turcica I–III*; HORVÁTH, *A törökveszedelem a német közvéleményben*; BENDA *A törökkor német újságírodalma; Europa und die Türken in der Renaissance*.

¹⁰¹ KRUPPA, *Magyarország és a magyarok*.

¹⁰² LUKINICH, *Baranyai Decsi ismeretlen históriás éneke*, 4–6.

Holler László foglalkozott az énekkel, újabb meggyőzőnek tűnő érveket hozva fel Baranyai Decsi szerzősége mellett.¹⁰³ Mindkét szerző azokra a kétségtelen tartalmi és szövegbeli egyezésekre hívta fel a figyelmet, amelyek az ének és Baranyai Decsi *Oratio* című munkája között felfedezhetőek. Ráadásul az ének végén a szerző, a szerzés körülményeiről szólva, elárulja, hogy marosvásárhelyi, vagy legalábbis ott lakik. Tudjuk, hogy ebben az időben Baranyai Decsi is éppen itt volt rektor. Mindazonáltal, ha összevetjük Baranyai Decsi munkásságát a meglehetősen gyatra verseléssel, kételyeink nem oszlanak el, igen nehéz elképzelni, hogy a magyar nyelv felemelésén annyit fáradozó tudós szerzőtől ilyen silány vers telik csak ki. Ráadásul a két szerző azonosságából az is következne, hogy a magyar nyelvű *Krónika* volt a latin nyelvű *Oráció* forrása, ami ellentmond annak, amit eddig a históriás, tudósító és krónikás énekek viszonyáról tudtunk, vagyis, hogy ezek mennek vissza egy általában latin prózai alapszövegre és nem fordítva. Ugyanakkor Baranyai Decsi saját maga vallja be *Históriájában* az 1595-ös évnél, hogy amikor Mária Krisztierna Erdélybe érkezett, ő maga is megjósolta a török vereségét egy fogadalmi énekében: „...ebben az időben magunk is színe elé vittünk egy fogadalmi éneket, igaz jóslatot a török feletti jövőendő diadalról...”¹⁰⁴ Ebből azonban nem derül ki, hogy milyen nyelven írta, de az efféle énekszerzés ezek szerint nem állt távol tőle. A szerzőséggel kapcsolatos kételyeket és hipotéziseket egyelőre zárójelbe teszem, és inkább az ének megszületésének körülményeivel kezdem vizsgálódásaimat, az elemzésbe bevonva a nagyfokú szövegbeli egyezés és a keletkezési körülmények hasonlósága miatt az *Oratiót* is.

Az ének 281. versszakában a szerző leírja, hogy azért nem fed fel a személyét, mert a helyzet nem engedi:

Nevét vers fejekben nem akará foglalni,
Mert nagyobb dolgokban akarta jelteni,
Mostani időben kellett így eltitkolni.

Lukinich és nyomában az RMKT XVII/1 azt állítja, hogy szerzőnk azért nem akarta versfőkben megörökíteni a nevét, mert akkor azok a Zsigmond-ellenes főurak voltak hatalmon, akiket a szerző élesen elítélt.¹⁰⁵ Nem tudunk azonban arról, hogy ebben az évben (1597) változás történt volna a politikaivezető-garnitúra körében, ez sokkal inkább 1598-ra lenne érvényes. Olyan főúri csoportosulásról ugyanis, amely miatt egy fejedelempárti énekszerzőnek félnie kellett volna 1597-ben, forrásaink nem szólnak, az azonban kétségtelen, hogy a békepárti hangok egyre erősödtek. Az 1597–98-as évek fordulatos eseményei¹⁰⁶ arra vetnek fényt, hogy a

¹⁰³ FODOR, *Az apokaliptikus hagyomány*, 21–48, HOLLER, *Baranyai Decsi buzditó éneke*, 101–112, *Igniculi sapientiae*.

¹⁰⁴ *Baranyai Decsi*, 220.

¹⁰⁵ RMKT XVII/1, 526.

¹⁰⁶ Erről máig a legjobb összefoglalás EOE IV, 6–72.

fejedelmi hatalomnak égetően szüksége volt a politikáját igazoló és azt a szélesebb közönséggel is elfogadtatni tudó művekre. Mind Baranyai Decsi *Oratio*ja, mind a *Krónika* ezeknek az elvárásoknak igyekezett eleget tenni, úgy, hogy közben érzékenyen reagáltak az Erdélyben zajló eseményekre.

Az eddig sorra vett Báthory-párti művektől eltérően a két mű argumentációs készletét nem az eseménytörténetből, hanem a háború miatt nagy konjunktúrájukat élő próféciaíkból meríti. Ennek megfelelően eltérő a történet szemléletük is, mivel szerzőnk, vagy szerzőink egyértelműen protestánsok. Az RMKT XVII/1 az énekről szólva megjegyzi, hogy történelemszemlélete szolgálja azt a wittenbergi fogantatású történelemkonceptiót, amelynek alapjai a Dániel-féle négy birodalom, Góg és Magóg népeinek felbukkanása, akik a közelgő apokalipszis előhírnökei.¹⁰⁷

A török, de általában a pogány birodalmak pusztulásával, a végítélet gondolatával párhuzamosan fogalmazódtak meg a középkorban egy keresztény szabadítóval kapcsolatos elképzelések is, aki egyesíti a megosztott kereszténységet, és csapatait Konstantinápoly ellen vezeti, majd elfoglalva azt, kitűzi a keresztet a Szentföldön, a Golgoták hegyén. A Szentföld felszabadításával kapcsolatban a középkorban Barbarossa Frigyes, II. Frigyes, és hogy magyar uralkodókat is említsünk, Szent László, Zsigmond és a Hunyadiak alakja körül indult meg egyfajta legendaképződés.¹⁰⁸ A 15. század végétől kezdve ezt szinte teljes mértékben kisérték maguknak a Habsburgok, főleg I. Miksa, V. Károly és természetesen II. Rudolf. Számunkra azonban most nem a wittenbergi történelemszemlélet mentén megfogalmazódó, vagy az *Endkaiser* alakjához kötődő eszkatologikus és a közelgő világvégevel kapcsolatos apokaliptikus elképzelések az érdekesek, hanem azok a próféciaíak, amelyek – jóllehet szintén több évszázados múltra tekintettek vissza – Báthory Zsigmond személyével hozhatók összefüggésbe.¹⁰⁹

A jóslatok és próféciaíak abban mindig megegyeznek, hogy a világ végét előjelek előzik meg. Ezek egyik vonulata a török császárok egymásra következő sorát, az Oszmán-ház genealógiáját az Antikrisztus földi megtestesülésének látja, amely tizennégy nemzedék után kihal, elpusztul, a Török Birodalom pedig összeomlik, mert a keresztények eltiporják. 1595 januárjában meghalt III. Murád átadva helyét III. Mohamednek. A vallásalapító nevét viselő szultán az Oszmán-ház tizennegyedik uralkodójaként lépett hatalomra.

A prófécia és a valóság véletlenszerű egyezései különböző spekulációk kiindulási pontjai lettek, így természetes volt az is, hogy a keresztény szabadítóval kapcsolatos várakozások is felerősödtek. Az érdeklődést az oppenheimi de Bry testvé-

¹⁰⁷ RMKT XVII/1, 527. Luther ezzel kapcsolatos álláspontját lásd MAU, *Luthers Stellung zu den Türken*, 647–662; GOEZ, *Translatio imperii*; BENE, *Ratio temporum*, 87–115; ÁCS, Nagy Sándor.

¹⁰⁸ TÖPFFER, *Die Entwicklung chiliastischer Zukunftserwartungen im Hochmittelalter*, 154–208; CSERNUS, *Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban*, 94–117.

¹⁰⁹ Ennek egyik legfontosabb dokumentuma a *Ludus de Antichristo*. Az uralkodói propagandához a Habsburgok vonatkozásában lásd VOCELKA, *Die politische propaganda Kaisers Rudolfs II.*; OLÁH, *A reprezentáció kerülőútja*, 677–686. A képi propagandához GALAVICS, *Kössünk kardot az pogány ellen*.

rek által Frankfurtban 1597-ben kiadott *Acta Mehmeti* mutatja: a kolligátum első része a török szultánokat mutatja be (*Vitae et icones sultanorum Turcicorum...*), második darabja Jean Jacques Boissard-nak a havasalföldi hadjáratról készült *Pannoniae Historica Chronologicája*, harmadik pedig a Török Birodalom eredetét tárgyalja (*Acta Mehmeti...*), melyben szintén megtalálhatjuk a török császárok genealógiáját, végül a Török Birodalom pusztulását illető néhány vaticinium következik. Az egyik leghíresebb ezek között Lactantius ún. Leó *vaticiniuma*,¹¹⁰ amely Leó bizánci császár idejében keletkezett, és a keresztény hit végső győzelmét jósolta a pogányok felett, eredetileg természetesen a bizánci császárokkal összefüggésben. A *vaticinium* tizenhat emblematikus kép, a hozzájuk tartozó képaláírás és magyarázat kapcsán fejti ki magát a jóslatot, szigorú kronológiai rendben haladva a Bizánci Birodalom megalakulásától kezdve. A keresztény fegyvereket végső győzelemre segítő uralkodót a *vaticinium* tizenegyedik képének magyarázata szerint nyugatról kell várni.¹¹¹ Egy másik jóslat, a *Vaticinium Mahumetis* szerint Mohamed, miután megírta a Koránt, Isten segítségével azt is megtudta, hogy szektája ezer évig fog élni, utána elpusztul. Ennek előjelei magyarországi harctereken, illetve az Erdélyben elszenvedett vereségek:

...tudta, [ti. Mohamed] hogy ezer éven keresztül a mohamedának ereje növekedni fog, de azután meggyengülnek, és az általa hozott törvényt a rokonok megöléséről nem fogják többet betartani. Mikor tehát látjuk, hogy a jelenlegi török császár az elmúlt hónapokban sok csapást szenvedett el Magyarországon, különösen pedig Erdélyben, és mivel a Mohamed által megjósolt ezer év is lassan letelik, nem hihetünk mást, mint hogy az oszmánok birodalmának vége immár közel van.¹¹²

¹¹⁰ Lactantius szerepéről és jelentőségéről az Antikrisztus megjelenését illető jóslatokban MCGINN, *Antikrisztus*, 81–82. A világ végéről, illetve az erről szóló jóslataihoz lásd LACTANTIUS, *Isteni tanítások*, 567–579.

¹¹¹ A kolligátum címe DEBRY, *Acta Mehmeti I.* A próféciák szerepéről a Lepantó utáni időszakban lásd PIEROZZI, *La vittoria di Lepanto*, 317–363; PRETO, *Venezia e i Turchi*, 67–91; POUMARÈDE, *Il Mediterraneo*, 75–132.

¹¹² „...cognovit, per mille annos magnum habiturum augmentum, sed his expletis, maumetas adeo debiles futuros, vt propter Regis mortem lex ab eo sancita, non amplius obseruaretur. Cum igitur videamus praesentem Turcarum Imperatorem mensibus praeteritis multis cladi-bus affectum in Pannonia, et magis Transylvania, et sit proximum tempus mille annorum a Maumete praedictum, quid aliud credere debemus, nisi quod imperium Ottomannorum fini sit propinquum.” DEBRY, *Acta Mehmeti I.*, 95–96. A török császárok számával kapcsolatos elképzelések forrása minden bizonnyal Antonius Torquatus ferrarai orvos híres, Mátyással kapcsolatban megfogalmazott jóslata. Szövegét lásd *De eversione Europae prognosticon Antonij Torquati*. Egy másik kiadása *Selectissimarum orationum*, 346–347. Torquatusról a legújabbban lásd POUMARÈDE, *Il Mediterraneo*, 85, 103, 105, 527, Ács, *Kuriozítás, tudomány és spiri-tualizmus*, 89.

A török császárok számával kapcsolatos elképzelések mellett, de az azzal kapcsolatos várakozásokat mintegy felerősítve, egy másik, ugyancsak rendkívül széles körben elterjedt prófécia is forgalomban volt, amely csupán a 16. század közepén került be az európai köztudatba, ahol rövid idő alatt óriási karriert futott be. Erről először a magyarországi születésű, feltehetően horvát származású, török fogságot megjárt Bartholomaeus Georgievics adott hírt. Georgievics több évtizedes fogság után írta meg műveit, amelyek közül a legnagyobb sikert egy török prófécia, a *kizil elma* jóslata, illetve annak magyarázata aratott.¹¹³ Georgievics műve hallatlanul népszerű volt Nyugaton, tucatnyi kiadása létezik és természetesen ismerték Magyarországon is. A prófécia szövege a következő:

Császárunk eljön és elfoglalja a hitetlen fejedelem királyságát, elragadja a piros almát és saját uralma alá veti. Ha hét éven belül a keresztények nem rántanak kardot, tizenkét évig fog uralkodni: házat épít, szőlőt ültet, kerítést húz a kert körül, gyermeket nemz. Tizenkét év múltán (attól fogva, hogy birtokba vette a piros almát) kiugrik a keresztények kardja, amely menekülésre kényszeríti a törököket.¹¹⁴

A jóslat a *kizil elma* misztikus fogalma köré rendeződik, amely képzet a legelfogadottabb nézet szerint ószövetségi előképre, Salamon király kövére, a hatalom misztikus szimbólumára megy vissza. Aki a *kizil elmát* birtokolja, azé a világuralom. E hiedelem nyomai megtalálhatók a török folklórban, korszakunkban pedig a politikai gondolkodás egyik alapfogalma, amely hűen tükrözi azokat a célokat, amelyeket az oszmán uralkodók udvarában megfogalmaztak. Ez a fogalom mindig aktuális politikai tartalommal telítődött, a 15. században Bizáncot, majd Magyarországot, illetve Budát, annak elfoglalása után Bécsset, majd később Rómát, illetve az egész Nyugatot jelentette. Az új szultán szertartásosan a következő szavakkal tett ígéretet a hadsereg előtt a hitetlenek elleni szent háborúra: *kizil elmában találkozunk!*¹¹⁵

¹¹³ GEORGIEVIC, *Prophetia*. Róla TARDY, *Régi magyar követjárások*, 94–100, RITOÓKNÉ, *Egy 16. századi vándor lírátor*, 53–70; SETTON, *Western Hostility*, 29–46. Georgievics művének a Török Birodalommal kapcsolatos nyugati nézetekre kifejtett óriási hatásáról lásd DANTI, *L'aspetto „utopico” della letteratura antiturca*, 551–570. A *kizil elmáról* TEPLY, *Kizil elma*, 78–108, FODOR, *Az apokaliptikus hagyomány*.

¹¹⁴ „Veniet imperator noster, capiet regnum principis infidelis, capiet etiam pomum rubeum, et in suam potestatem rediget, quod si vsque ad septimum annum ensis christianis non fuerit ablatum, erit ipsorum dominus vsque ad duodecimum annum, domos aedificabit, plantabit vineas, hortos sepibus circundabit, filios generabit: post duodecimum annum, et postquam pomum rubeum in suam potestatem redegerit, apparebit ensis christianorum qui Turcam fugabit.” FODOR, *A szultán és az aranyalma*, 204.

¹¹⁵ FODOR, *Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában*, 24. A *kizil elmát* a *Tarihi Üngürüş* is sürűn emlegeti, utalva arra, hogy Bizánc elfoglalása után a szultán igény tart azokra a területekre is, ahol Nagy Sándor valaha is járt. Hogy a Magyarországra vonatkozó jogigénye-

A *kizil elmában* megtestesülő világuralmi igények és az ahhoz fűződő misztikus képzetek beteljesülése azonban magukban rejtik a török birodalom keresztény fegyver által történő bukását is. Georgievics azt írja, a törökök a jóslat említésekor sírva fakadnak, és a baj elhárításaként a János evangélium kezdő sorait mondják.¹¹⁶

A *kizil elmával* kapcsolatos váradalmak különösen egy szekta, a *kizilbasok* körében voltak erősek, mivel körükben elevenen élt a megváltó (mahdi) eljövetelebe vetett hit. A mahdi eljövetelet a világ végét megelőző utolsó időkre várták, amikor az megalapítja a béke birodalmát, és meghódítja Bizáncot, amely, mint láttuk, később Rómává módosult. Ezután következik az Antikrisztus uralma, akit az égből leszálló Jézus legyőz, amivel a béke új korszaka kezdődik. Ennek végén felkerekednek az apokalipszis lovasai, és elkövetkezik az utolsó ítélet. A *kizilbasok* hosszú évtizedek után éppen 1595-ben hallatnak magukról, amikor kirobbantották a birodalom addigi legsúlyosabb beháborúját Anatóliában. Európában, így természetesen Magyarországon élénk érdeklődést váltanak ki a felkelés eseményei, hisz ezek a Török Birodalom közeli pusztulásával kapcsolatos hiedelmek igazságát támasztották alá. A helyzetet kihasználó indultak meg a *kizilbasokat* támogató és az iszlám ugyanazon irányzatához a síizmushoz tartozó, a törököt halálos ellenségnek tartó Perzsia felé a diplomáciai tapogatózások. A sah követei 1600-ban értek Prágába, az osztrák küldöttség, köztük Báthory Zsigmond egykori diplomatájával, a kolozsvári Kakas Istvánnal pedig 1602-ben indult Perzsiába.¹¹⁷

A prófécia elterjedtségét és népszerűségét a prágai udvarban is igyekeztek felhasználni. A változatos pályát befutó, Habsburg-párti és Báthory-ellenes, majd a királyt titkárként szolgáló, végül 1586 után újra a Habsburgok oldalára áttálló Krzysztof Warszewiczky 1588-as, Rudolfnak ajánlott orációjában a császártól várja a nagy feladat végrehajtását, névrokonának példáját idézve: „Rudolf hoc nomine primus... Germaniam latroniis, ita ille Hungariam purgat Turcis.”¹¹⁸ (Rudolf, e néven az első, Németországot a rablóktól szabadította meg, míg a második Magyarországról űzi ki a törököt.) A török kiűzését összekapcsolja *kizil elma* jóslattal és

ket alátámassza, a szerző Nagy Sándor magyarországi útjának fikcióját hangoztatja. A *magyarok története (Tarihi Üngürüs)*, 33–37, 193, 197, 202, 203, 210, 221.

¹¹⁶ GROSZMANN, Georgievics Bertalan, 27.

¹¹⁷ A messianisztikus és eszkatológikus várakozások jegyében a *kizilbasok* már Szelim uralkodása alatt is több felkelést robbantottak ki, majd Szulejmán idejében újra sor került több helyi mozgalomra. Mozgalmuk Szulejmán idején ütötte fel a fejét újra, majd hosszú szünet következik a század végéig. A *kizilbas* elképzelésekről és mozgalomról BARTA-FODOR, *Két tárgyalás Sztambulban*, 83, MATUZ, *Az oszmán birodalom története*, 112, 127–129. Itt jegyzem meg, hogy a *kizil elmához* hasonló, a keresztény apokaliptikát magukba építő mohamedán elképzelések alapvetően bizánci gyökerűek, Nyugatra pedig bizánci vagy éppen mohamedán közvetítéssel kerültek a keresztesháborúk idején. Ehhez lásd FODOR, *Az apokaliptikus hagyomány*. A Perzsiával kapcsolatos szentszéki ligatervekről NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, 86, 87–88; KRUPPA, *A keresztes, a sas és a sárkányfog*, 344. Kakas Istvánról lásd legutóbb, ÁCS, *Iter persicum*, 577–583.

¹¹⁸ VARSEVICII *Oratio*, Clv.; BITSKEY, *A Warszewiczky testvérek*, 116–122.

az uralkodó török császárok számával. Eszerint az Oszmán Birodalom hanyatlása a 13. vagy a 14. török császár uralkodása alatt fog bekövetkezni:

A gyümölcsösön vagyis almán, amelyet a törökök aranynek neveznek, Magyarországot értik, és ami miatt birodalmuk hamarosan bekövetkező pusztulásától rettegnek, amely az Oszmán-ház 14. császáranak uralma alatt fog bekövetkezni, aki most uralkodik. Ha Oszmánt, Orhánt, Ciriskebelust, Calepinust, Szolimánt, a két Mohamedet, a három Amuratot, a két Bajazidot és a két Szelimet összeszámoljuk, éppen tizennégyet kapunk. Konstantinápolyt százötven évvel eleste után, Jeruzsálemet pedig negyven évvel utána kell felszabadítani, mert a keleti jószok szerint az idő elérkezett. Mit mondhatnék még? Minden eszerint történik, amiből arra következtettek, hogy a Török Birodalom bukása közel van.¹¹⁹

A magyar kortársak közül a jezsuita Szántó Arator István egyetlen ránk maradt munkájának, a *Confutatio Alcoraninak* a végén külön fejezetet szentel a Török Birodalom végét jósoló próféciáknak.¹²⁰ Ebben a fejezetben szintén felbukkan a *kizil elma*. A *Confutatio* szerint 1594 vagy 1595-ben a törökök Németországra támadnak, de Krisztus nem engedi győzni őket, és a birodalom elesik:

Végül a Magyar Királyság és a Német-római Birodalom, miután azok egyesítették erejüket, egy igen hosszú háborúban a kezébe fognak kerülni [ti. a törökökébe]. Ez 1594 vagy 1595-ben fog bekövetkezni. De mielőtt ez a szerencsés végkifejlet bekövetkezne, sok csapást kell eltűrni. Először Apuliát támadják meg, Szicília, Gallia és Hispánia partjait pedig hajóikkal zaklatják és pusztítják. Nagy félelem fogja el a kereszténységet. De Krisztus az övéi pusztulását nem tűri tovább stb., aki többet akar erről tudni, olvassa el a szerzőt. ... ebben a harcban a magyar királyt különleges dicsőség illeti meg. Mert ahogy a csilalogok mutatják, a mondott király vezetése, tehetsége és buzgalma által megy

¹¹⁹ „Hortum sive pomum quod Turcae appellant aureum, attigerunt Hungariam, ex quo occasum sui Imperii brevi futurum extimescunt Imperatorum Ottomanici seminis numerus, qui quatuordecima non debuit excessisse iam est completus. Si Ottomanum Orchanem, Ciriskelebem, Calepinum, Solimannum, geminos vero Mahometes, Amurates tres, Baiezettes duo, totidem vero Selimos numeremus. Constantinopolim CL: annos post ex quo capte esset, Jerosolima quadringentos in libertatem rursus debere poni, quarum omnium rerum iam periodus instat, vates orientis praedixerunt. Quid multa? concurrunt undequaque omnia quibus ego adducor ut credam Turcicum Imperium futurum tandem non diuturnum.” VARSEVICH, *Oratio ad Rudolphum* Cv–Clr. Egy 1596-os német Zeitung is hírül adja *kizil elma* – itt Konstantinápoly – rövidesen bekövetkező elését. GÖLLNER, *Turcica*, 34.

¹²⁰ SZÁNTÓ, *Confutatio*, 144–146. A fejezet a De cessatione legis Mahometanae variae sententiae et prophetiae címet viseli. Szerepel benne Pseudo Methodius, Szent Hildegard, Kürillosz alexandriai pátriárka, Szent Katalin, Antonius Torquatus, Szent János és Dániel próféta. A Korán-cáfolatok megjelenéséről, forrásairól a régióban lásd DOBROVITS–ÖZE, *A Korán-cáfolat műfaja*, 19–33.

végbe minden. Akkor Krisztus keresztjét keletre viszik, a zsidók és a mohamedánok pedig megtérnek... de kétséges, hogy a kizil elma vajon az arany almát jelenti-e?¹²¹

Szántó csupán a jóslatot írja le, és nem tesz kísérletet arra, hogy konkrét személyt is megnevezzen, mint szabadítót. Ezt megteszik helyette azok az olasz szerzők, akik pápai, illetve spanyol szolgálatban állnak. A szentszéki spanyol nagykövet szolgálatában álló Girolamo Frachetta egy 1595-ös, Báthory Zsigmondnak ajánlott orációjában a török császárok számával kapcsolatos spekulációkat éppen a győztes havasalföldi hadjárat kapcsán említi:

...a törökök szilárd meggyőződése, hogy közel van az Oszmán Birodalom vége: az ő babonás hitük szerint a birodalom a tizenharmadik uralkodó alatt fog elbukni éppen egy magyar fejedelem jóvoltából. Használja ki Fenséged ezt a kitűnő alkalmat! Ne szakítsa meg nagyszerű győzelmei sorozatát! Ne álljon ellen az isteni gondviselésnek, amely azért küldte, hogy kiűzze a világból kelet elvetemült vadállatát. Nekem úgy tűnik, hogy szinte már el is üzték Európából, és oda húzódtott vissza, ahonnan jött, a Kaszpi-tenger félelmetes hegyei közé.¹²²

¹²¹ „Tandem vim comminantes, regnum Ungarorum lacerantes, simulque Imperium Romanum Germanumque diutissimis bellis tentantes in eorum manus cadent. Annus erit Christi 1594 vel 1595. Verum et alia quaedam mala antequam hoc bonum contingat, ab illis impendere ait. Subiungit enim: Sed prius Apuliam intrabunt, Siciliam, Galliae, Hispaniaeque littora classe sua, nec non Italiam molestabunt et affligent. Timorem magnum Christianitatis immittent. Sed Christus tandem suorum stragem non ferens etc. plura qui desiderat autorem ipsum consulere super iisdem poterit.... in quo negocio praelioque regis Ungariae praecipua laus erit. Nam ut astra praedicant, dicti regis auspicio, ingenio, industria ductuque perficerentur haec omnia. Tunc ad orientem Christi crux portabitur, Judaei et Mahometani convertentur.” A következő általa fontosnak tartott *vaticinium* éppen a *kizil elma* jóslat, amelynek közli szövegét, bár a *kizil elma* kifejezéshez érve így folytatja: „...sed dubium est, quid per cusulma, id est rubrum pomum intelligendum sit?” SZÁNTÓ, *Confutatio*, 144–145. De Brynél többek közt olvashatunk egy már csak magyar vonatkozása miatt is érdekes jóslatot: „Vaticinium Turcarum, quod ante annos complures Constantinopoli prope templum S. Sophiae in Turri quadam ruinosa super cortice arboris scriptum reppererunt. At nunc Christianis ea qua sequitur occasione communicatum. Anno 1595. in Octobri, Agrienses Vicum infra Budam nobilem, Sagadinum nomine diripientes, aliquod Christianis libertati restituti, filium Bavari cuiusdam, qui annis viginti a Turcis captus Constantinopoli commoratus fuerat, inter eos offenderunt. Is vaticinium, a Turcis ut ipse aiebat, saepius gravissimo animi affectu examinatum, quod sub sultano hoc Mahomete II. anno 1597, aut ad summum anno Christi 1602, in effectum credunt deductum iri, penes sese habuit, illudque a se ipso in Latinam et Germanicam linguam ex Turcico idioma te conversum nostris hominibus communicavit.” A szövegből jól látható, hogy a Török Birodalom 1594 vagy 1595-re várt bukásának be nem következte után újabb variációk születnek. BOISSARD, *Pannoniae Historia Chronologica*, A3r (előszó).

¹²² „...l'opinione infissa ne gli animi de'Turchi, che sia vicino il fine dell'imperio ottomano: il quale secondo le loro vane predizioni deve cadere sotto il decimoquarto monarca, et per virtù d'un prencipe Ungaro. Vagliasì adunque Vostra Altezza di così bella occasione. Non interrompa il corso delle sue tante vittorie. Non resista alla provvidenza divina: che a lei è stato serbato dal ci-

Egy másik olasz szerző, Lazaro Soranzo szintén Zsigmondban vélte megtalálni azt az uralkodót, aki legyőzi a Török Birodalmat. *L'Ottomano* című művében a Török Birodalom történetével és császárai genealógiájával foglalkozó művében a következőt írja:

Nagyon félnek tőle a törökök, egy jóslat miatt, amely bár komolytalannak tűnik, mégis hitelt adnak neki a barbárok, főleg a mohamedánok, mivel teljes mértékben hisznek a végzetben. Különösen attól a jóslattól tartanak, amely szerint Erdély hegyei közül egy napon egy fejedelem fog jönni, aki le fogja győzni és meg fogja semmisíteni az Oszmán Birodalmat: így mondta ezt Flavius Vopiscus Florianus császár életrajzában, hogy tudniillik az ő idejében született egy prófécia egy magyar fejedelemről, aki idővel uralma alá veti az összes barbárt.¹²³

Achille Tarducci *Il Turco vincibile* című munkájában hasonló érveléssel találkozunk. A szerző Báthory István megbízásából egy ideig Várad megerősítésén dolgozott mint hadmérnök, majd Győr várába került, ahol már az apja is szolgálta a császárt. Művét Miksa főherceg és Cinzio Aldobrandini mellett Báthory Zsigmondnak ajánlotta, azt írva az ajánlásban, hogy Magyarország visszanyerheti régi fényét, amilyen Szent István és Mátyás idejében volt, mert a jóslatok azt mondják, hogy a Török Birodalom, amely Zsigmond magyar király uralma alatt emelkedett fel, egy másik Zsigmond által fog elbukni:

...a keresztény buzgalom feltámasztotta Magyarországon István és Mátyás dicső emlékét, felszítva a szabadulás reményét, amely éppen Erdélyből és Havasalföldről érkezik, ahol a török zsarnokság először ütötte fel a fejét, vagy legalábbis gyakorta ott húzódott meg: a jóslat szerint egy Zsigmond miatt kell elhallgatniuk az oszmán fegyvereknek, amelyek egy másik Zsigmond alatt szólaltak meg először: Magyarország azt reméli, hogy az oszmán igától e név szerencsés csillagzata fogja megszabadítani, mert ahogy egy Zsigmond alatt tűnt fel a zsarnokság, úgy egy másik Zsigmond fogja visszaállítani a régi szabadságot.¹²⁴

elo di torre dal mondo l'iniqua fiera dell'Oriente. Già mi pare di vederla cacciata d'Europa, a ritenersi negli horrori de'monti Caspii, d'onde discese." FRACHETTA, *Oratione seconda*, A2v.

¹²³ „Egli [ti. Báthory Zsigmond] è anco molto temuto da'Turchi per certe lor predittioni popolari, le quali, benché leggieri, fanno però molta impressione ne gli animi barbari, e uili, e massime de'Mahometani, i quali credono assolutamente il Fato. Stimano grandemente tra cotai loro indovinamenti quello che dice, che da dirupi dei monti della Transilvania uscirà un giorno un prencipe, il quale uincerà, e ridurrà in niente l'imperio Ottomano: così dice Flavio Vopisco nella vita dell'imperatore Floriano, che nei suoi giorni si fosse vaticinato d'un prencipe Onghero che sottoporrebbe con il tempo tutti i barbari al suo commando." SORANZO, *L'Ottomano*, 99.

¹²⁴ „...et zelo Christiano, che rinuovendo in Ungaria la gloriosa memoria dei Regi Stefano, e Mathia, ha suscitato gran speranza della sua liberazione, et massime che la salute appare dalla

Szántó szavai, illetve a Zsigmond személyével kapcsolatos adatok is azt mutatják, hogy Magyarországon sem voltak ismeretlenek azok a jóslatok, amelyek a Török Birodalom közeli pusztulását jövendölték. 1595, mint láttuk, nemcsak a tizennegyedik és utolsó szultán hatalomra lépésének, hanem a győztes havasalföldi hadjáratnak az éve is volt.

A *Török császárok krónikája* ezeket a Nyugat-Európában nagy publicitást kapó jóslatokat közvetítette a törökkel már három éve folyamatos harcban álló erdélyi társadalom felé. Az Oszmán-ház genealógiáján kívül, amire a cím is utal, megtalálhatóak benne a már idézett és a legelterjedtebbnek számító próféciaik. A *Török császárok krónikájának* szerzője hasonlóan otthonosan mozog a tizenöt éves háború ideje alatt megjelenő és az európai „közvéleményt” tájékoztatni kívánó *turcica* irodalomban, mint az *Oratiót* megíró Baranyai Decsi János.

A *Krónika* által idézett összes prófécia ugyanis megtalálható Baranyai Decsi János 1598-ban írott és Zsigmondnak ajánlott művében. Az orációt kiadó Balázs Mihály, Monok István és Varga András megállapítja, hogy Baranyai Decsi műve több ponton kapcsolódik az európai szerzők törökellenes munkáihoz, és (mint énekünk) abba a vonulatba tartozik, amelynek kiindulópontja Ogier Busbecq *Exclamatio*ja, amelyből Zrínyi is sokat merített.¹²⁵ Tanulságos lesz tehát az *Oratio* és a *Török császárok krónikája* minket érdeklő és eddig figyelembe nem vett párhuzamos helyeinek összevetése.¹²⁶

Transilvania, e Valachia, per dove cominciò venire la Tirannia Turchesca, o spesso almeno s'è ricovrata in questo Regno; con tanta maggiore augurio, quanto che per un Sigismondo stima dover finire di sentire le armi Ottomane, come per un Sigismondo cominciò provarle... spera l'Ungaria scotersi il giogo Ottomano, aggiuntoli il buono augurio del nome che come sotto un Sigismondo cominciò sentir tal tirannia, così sotto un Sigismondo debba essere restituita nella sua pristina libertà.” TARDUCCI, *Il Turco vincibile*, a Báthory Zsigmondhoz intézett ajánlás és 31.

¹²⁵ BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 37–38, 42.

¹²⁶ A szövegbeli egyezésekre lásd FODOR, *Az apokaliptikus hagyomány*. Az Baranyai szerzőségéről újabban további párhuzamos helyek kimutatásával lásd HOLLER, *Baranyai Decsi buzdító éneke*, 101–117, *Igniculi sapientiae*.

„Úgy vélem, eme jövendöléseknek nagyobb hitelt kell adni, mint akár Joannes Hiltenius,¹²⁷ akár Lactantius Firmianus rémképeinek, akik szerint a Kelet újból uralkodni fog, a Nyugat pedig szolgaságba süllyed, kivált, mivel erről már tudjuk, hogy beteljesedett.”¹²⁸

„Ékesszólóan jósolta meg Isten Dániel próféta által, hogy négy birodalom lesz, majd utána egy ötödik, mely nem azért emelkedik fel, hogy a török zsarnok jelentéktelen szarva a feldúlásán szorgoskodjék... sok tudós ítélete szerint maguk a törökök, s hogy ez e mostani időben fog bekövetkezni, azt az isteni János is világosan kinyilatkoztatja a Jelenések könyvében. A Szentírás ezen

Adna Isten birodalmok nagyobb ne lenne,
Nap keletről nap nyugatra ki ne terjedne,
Roma császárságát magaévá ne tenne.

Mert élt mi előttünk másfél [száz] esztendővel
Hiltenus nevű János jámbor étellel,
Tübingiában Isenacum városában.¹²⁹

Irta ezeröttszáz tizenhét esztendőben
Hogy az keresztyénség lenne meg hanyatlásban,
Mellyet valónak is láttunk az mi időnkben.

Ezen ember írta, hogy ezer és hatszázban,
Egy kegyetlen ember bírni fogna Európát,
Góg és Magóg ezerhatszázhatban Európát.¹³⁰

Nagy az török császár nagy az ő birodalma,
De nagyobb az Isten nagyobb ő birodalma,
Nagyobb végezése nagyobb az ő hatalma.

Soha az pogányság római birodalmat,
Soha el nem veszti keresztyén birodalmat,
Pogány nem emelhet ötödik monarchiát.¹³¹

Sokképpen az Isten ezt régen megmutatta,
Mikor Dánielnek egy magas fát mutata,
Kinek ő gyökerét senki el nem ronthatja.

¹²⁷ Hilteniusról lásd *Allgemeine Deutsche Biographie*, XII, 431–433, művének későbbi hatásáról lásd SETTON, *Western hostility*, 42.

¹²⁸ BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 78.

¹²⁹ NUSSBÄCHER, *Neue Beiträge*, 389.

¹³⁰ RMKT XVII/I, 94.

¹³¹ MKSZ 1970, 390.

igaz jóslataival egybecsengenek azok, amelyek Mohamed birodalmának pusztulásáról kerengenek, mely keletkezésétől számítva nem tart tovább ezer évnél, s ez a szám a tudósok helyes ítélete szerint már csaknem betölt.”¹³²

„De maguknak a barbároknak is van egy jóslatuk a gránátalmáról, saját pusztulásukról és a keresztények győzelméről, ez azonban közismertebb annál, semhogy megismételjem.”¹³⁴

„De Ezékielnél is világosan megígéri az Isten Góg és Magóg pusztulását, akik sok tudós ítélete szerint maguk a törökök...”¹³⁶

Ezent mondja Szent János is ő látásiban, Hogy Isten töröket eltörli haragjában, Pogányt megemészti tűzzel bosszúállásban.¹³³

„Avagy nem tudod-e török jövőndülését, Mellyel önnön magok várják veszedelmeket, Magok próféták beszélik veszéseket.

Valamikor, úgymond, veres almát megvesszük, Mi birodalmunknak ottan véget mi érjük, Ha az keresztyének heven lesznek mirajtunk. ...

Valamikor török veres almát megveszi, Menten Isten ötet az földről ott elveszti, Az mint magok jövőndömondása jelenti.”¹³⁵

„Ezékiel által ezt Isten megmutatá, Mikor Góg és Magóg ellen jövőndőt monda, Török veszedelmet világosan megmonda.”

...
Az mit megígirtél kérünk hogy beteljesíts, Gógnak és Magógnak veszedelmet teljesíts Te választottidnak szabadulást indíts.”¹³⁷

A *Krónika* szerzője a múltból kiindulva igen komoran látja a jelent és a jövőt. Zsigmond császárt legyőzte a török, majd elfoglalta Konstantinápolyt. Várnánál elesett Ulászló, majd Hunyadi is vereséget szenvedett, bár Nándorfehérvárnál kiköszörlte a csorbát. Utóda, Mátyás király szüntelen háborúzott a csehek és a németek ellen, aminek egyedüli haszonélvezői a törökök voltak.

Mondhatnánk itt nem jót az jó Mátyás királyról,
Az keresztyénekkal való sok hadairúl,
Németnek elsőben országunk kötésérül.

¹³² BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 76.

¹³³ NUSSBÄCHER, *Neue Beiträge*, 390.

¹³⁴ BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 78.

¹³⁵ MKSZ 1970, 390.

¹³⁶ BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 76.

¹³⁷ RMKT XVII/1, 101.

Addig veszekedék ő jól tött emberivel,
Addig veszekedék némettel es csehekkel,
Öregbedék az pogány ő versengésével.¹³⁸

II. (Dobzse) Ulászló, Zsigmond lengyel király és I. Miksa semmi másra nem voltak képesek, csak hosszú tanácskozásokra, miközben Szelim elfoglalta Egyiptomot. II. Lajos, akinek csak „Lapdára, lakásra, táncra vala” gondja¹³⁹ elesett Mohácsnál, és vele bukott az ország. Ferdinánd és Szapolyai János viszályának következménye, hogy elvesztették Budát, Károly császár is pusztán annyit ért el, hogy újabb török támadást zúdult az országra.¹⁴⁰ Ezután kimarad, illetve nagyon töredékes formában következik több mint két tucat versszak, amelyeknek a végén Johannes Hiltenius jóslatát találjuk, aki 1516-ban megjövendölte mindazt, ami az ének elején elhangzott. Hiltenius vezeti be a már idézett prófécia sorát, amely után megint csak több tucat versszak hiányzik. A szerző a szöveg folytatásában előszámlálja a keresztény országokat, amelyek ha összefognának, el tudnák pusztítani a törököt. Ezután a kicsi, kincses Erdély következik és Magyarország, amely immár kétszáz éve tartja vissza a törököt.¹⁴¹ Majd hirtelen fordulattal a békére hajló magyarok következnek, akik nem okultak a sorscsapásokból, és inkább akarják a török frigyet, amelynek pusztulás és rabság lesz a vége, mivel bolondok, és a maguk érdekeit előbbre valónak tartják az ország érdekeinél. A nemesség a jobbágyokat nyúzza, ami miatt Isten bünteti a magyarokat.

A prófécia mellett a másik markáns egyezés a töröknek való behódolás következményeinek ecsetelése:

¹³⁸ RMKT XVII/1, 89.

¹³⁹ RMKT XVII/1, 90.

¹⁴⁰ RMKT XVII/1, 91.

¹⁴¹ RMKT XVII/1, 97–98.

Oratio

„Rajta hát, ha ennyire tesszik a szolgaság, szavazunk a békére!...Mert a nemesek úgy gondolják, valami effélét kell tennünk: jónéhány pap is ezt hirdeti, így vélekedik, és erre áhítozik a parasztság többsége... Egyetlen rend sem remélheti, hogy török uralom alatt sértetlen marad, mint ahogy azt néhány esztelen ember hazugul terjeszti.... De mindenki csalóka ábrándot hirdet s maga is csalatkozik, aki azt hiszi, hogy a fejünk fölött lebegő véstől csak úgy lehet megszabadulni, ha békét kötünk, vagy valamilyen ürüggyel szerződésre lépünk a zsarnokkal... Higgyetek nekem, a török soha, de soha nem hajlik komolyan valódi békére, kivált, ha látja, hogy a keresztények helyzete napról napra jelentős mértékben romlik, a magáé ezzel szemben napról napra egyre jobban erősödik.... Bár első támadáskor senkit nem kímél ez a kegyetlen vadállat...mégis a nemességet üldözi a leghevesebben, s nem tűri, hogy a neki alávetett nemzetekben akárcsak egy is maradjon.”

Török császárok krónikája

Mit gondolsz te bolond az töröknek frigyéről
Avagy nem hallottál-e az töröknek hitirül,
Ű fogadásinak nagy hitetlenségéről.

Sok országot frigynek színe alatt ő megvött,
...mihelt valóban azokkal bírhatott,
.....rabság alá hiti ellen ő vetett.

Soha ne reméljed Erdélynek maradását,
Mihelt ő meghajtja szomszédságink országát,
Rövid békességnek bizony megveszi árát.

Senki ne remélje akkor ő maradását
Se nemességet, se feleséget, se házát,
Soha meg nem tartja török ő fogadását.

Legelőszer is az nemességet levágja,
Fiát feleségét erős rabságra hajtja,
Az szegény községet szarahoráknak tartja.
...

„Menjenek végül azok
a nemesek, akiket úgy
kimerítettek a háború
nehézségei, hogy jobb
szeretnének néhány évet
kényelmesen otthon töl-
teni, mint a hazát erős
fegyverrel megszabadíta-
ni a barbároktól.”¹⁴²

Értem hol jár kácsa mind nemesnek, parasztnak,
Semmi gondját nem viselik a köz dolognak,
Ki-ki mind viseli csak gondját ömagának.
...
Jobb az nemességnek csendességnél nem volna,
Házoknál ülésnél semmi kedvesb nem volna,
Asszonyommal való nyugovásnál jobb nem volna.¹⁴³

A lezárásban kéri Istent, hogy adjon bátorságot, jó fejedelmeket, szüntesse meg a
viszálykodást és szabadítsa meg az egész kereszténységet.

Ó ti keresztyének Istenhez már kiáltunk,
Mind addig zörgessünk míg meg nem hallgattatunk,
Ű fogadásához erős hittel folyamjunk.

...
Vess véget úr Isten immár büntetésednek,
Fordíts haragodat már az pogány nemzetre,
Had ismerjenek meg téged veszedelmekre.

Keresztyénség közé adj immár egyezséget,
Bátor szüvet, erőt, adj jó fejedelmeket,
Az pogányság ellen adj immár győzedelmet.

A szerző olyan toposzokkal dolgozik, amelyek az 1596 és 1597-es években szüle-
tett, és Magyarországnak a tatárok és a török miatti veszésén kesergő énekekben
is felbukkantak. Ezek a többnyire névtelen énekek a menekvést egyedül Istenben
vagy Krisztusban látják, aki megtöri a pogány erejét. Két ismert szerzőségű éne-
künk, Gyarmati Imre kisvárad rektoré és Sárközi Mátéé azt kívánja, hogy az isteni
gondviselés acélosítsa meg a vitézek bátorságát, gyarapítsa erejüket, hogy felve-
hessék a harcot a törökkel és a tatárral. Bár ezekkel az énekekkel itt most nem kí-
vánok részletesen foglalkozni, mivel azok nem a fejedelmi politika népszerűsítése
céljából íródtak, a *Krónika* hangvételével kapcsolatos hasonlóságaik miatt mégis
szót kell ejteni megszületésük körülményeiről, illetve mondanivalójukról, mert
közelebb vihetnek a *Krónika* érvelésszerűségének megértéséhez.

Hangvételük és a kódexek alapján, amelyekben ránk maradtak, nyilvánvaló,
hogy protestáns fogantatásúak, pontosabban kálvinista környezetben születtek.
A kódexek származási helyei a Tiszántúl, Észak-Magyarország és Erdély kálvi-

¹⁴² BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 54, 58, 60, 62.

¹⁴³ RMKT XVII/1, 98–99, 101.

nista többségű területeire és népességére mutatnak.¹⁴⁴ A hasonlóságokat szépen illusztrálják az alábbi versszakok:

Hatalmas erőddel veszed el őket,
Add meg koronánkot és királyunkat,
Add meg győzedelmes fejedelmünket.¹⁴⁵

...

Nagy haragja vagy az Istennek mirajtunk,
Bűneink ostora elhatalmazott rajtunk,
Siralmas jajszóval, keseredett szívvel
Azért hozzád kiáltunk.

Hatalmas, kegyelmes, véghetetlen királyunk,
Ki vagy az ellenség ellen erős pajzsunk,
Kérünk téged Christus, ne utálj meg minket,
De könyörülj mi rajtunk.¹⁴⁶

...

Emlékezzél meg kérlek nagy úr Isten,
Igéretedről te nagy jó kedvedből,
Haragod múlik mi könyörgésünkkel,
És szabadíts meg pogány ellensigtől.¹⁴⁷

...

Vess véget már haragodnak,
Ismersz minket mind gyarlóknak,
Fiai vagyunk Ádámnak,
Ne adj rabságra pogánynak¹⁴⁸

A névtelen *Cantio*, miután konstataulta a pusztulást, amelybe Magyarország jutott, Krisztushoz fohászkodik, hogy akadályozza meg a maroknyi igazhitű („Csak kevesen vagyunk, kik téged tisztelünk”) szétszórását idegen országokba. A pusztulás okaként azonban nemcsak „az pogány”-t nevezi meg:

Mert meg sem szünhetik köztünk az nagy félelem,
Várasunkból ki űz kegyetlen fejedelmünk,
Félelem, fáradtság szüntelen mirajtunk,
Nem nyughatunk házunkban¹⁴⁹

¹⁴⁴ Uo. 520–524.

¹⁴⁵ Uo. 78.

¹⁴⁶ RMKT XVII/1, 79.

¹⁴⁷ Uo. 81.

¹⁴⁸ Uo. 82.

¹⁴⁹ Uo. 79.

Az ének nem nyújt több fogódzót arra nézve, hogy ki lehet ez a kegyetlen fejedelem. Nem valószínű azonban, hogy a térség kálvinista közösségeit ebben az időben Habsburg részről komoly atrocitások érték volna, jöllehet a háború pusztításai miatt jelentős mértékben megnövekedett a magyarok és az idegenek, főleg németek közti feszültség. Még rejtélyesebb a nagy félelemről szóló sor, amely a kegyetlen fejedelem részéről érte a *Cantio* közönségét. A sorok megfejtésében viszont segíthetnek azok az események, amelyek Váradon történtek 1597 elején.

Káthay Ferenc Claudio Acquavivának 1597. augusztus 4-én Olmücből írt levele szerint a fejedelem néhány jezsuitát küldött a váradi katolikusok megsegítésére, az eretneknek azonban nem voltak hajlandók beengedni őket a városba és ünnepélyes követséget menesztettek Zsigmondhoz, aki fogadta ugyan őket, de a neki átnyújtott kérvényt ezer darabra tépte, majd az arcukba vágta, és megbotoztatta őket. Ezután rendeletben fenyegette meg a várost és vezetőit, ha a továbbiakban hasonló módon járnak el.¹⁵⁰ A jezsuita évkönyv valamivel részletesebben számol be az esetről. Eszerint a fejedelem kérte a városi magisztrátust, hogy a váradi katolikusok számára biztosítsanak egy házat, ahol imádkozhatnak, illetve istentiszteletet végezhetnek. A szenátus nyilvánosan olvastatta fel a levelet, amelyhez bárki hozzászólhatott. Óriási felzúdulás támadt, és a város egy négyfős küldöttséget menesztett tiltakozásul a fejedelemhez, aki miután meghallgatta, börtönbe vettette a követség tagjait, akik közül kettőt, mivel szerinte ők voltak az egész felfordulás okozói, nyilvánosan megvesszőztetett, majd hazazavarta őket.¹⁵¹

A fejedelmi hatalommal való nyílt szembeszegülés hátterében az erdélyi politika változása állt. Báthory Zsigmond 1597 elején Prágába ment, hogy lemondásáról, Mária Krisztiánától való elválasztásáról és Erdély átadásáról tárgyaljon. A császárnak ekkor még sikerült eltérítenie szándékától, nem utolsósorban a régóta áhított Aranygyapjas rendi tagság megadásával. Erdélybe visszaérve első lépése az, hogy az évtizedek óta betöltetlen erdélyi püspöki széket május 1-jén az Erdélybe érkező Náprágival betöltötte.¹⁵² Náprági erdélyi püspöksége összefüggésben van azokkal az erőfeszítésekkel, amelyeket Róma Visconti útján tett annak érdekében, hogy a forrongó tartományt a rekatolizáció eszközével pacifikálja. Erről árulkodnak Petrus Maiorius tartományfőnök-helyettes Rómába írott levelei, amelyben a rendfőnököt azzal ostromolja, hogy minél több rendtagot – lehetőleg erdélyi jezsuitákat, így Pázmányt, Dobokait és Forrót – küldjenek, és hogy a pápai szemináriumok ügyét minél gyorsabban és megnyugtatóan rendezzék. Maiorius idézi Visconti pápai nunciust is, aki szerint a katolikus vallás ügye csakis akkor oldódik meg Erdélyben, ha létrehozzák a jezsuita kollégiumok láncolatát. Ezt a célt szolgálták volna a Lippán és Váradon alapítandó kollégiumok is.¹⁵³

¹⁵⁰ MAH IV, 281.

¹⁵¹ Uo. 308. A váradi viszályról lásd még KRUPPA, *Nagyvárad*, 949–951.

¹⁵² Carrillo tevékenységéről lásd SZILÁGYI, *Carrillo*, és SZILAS, *Carrillo*.

¹⁵³ MAH IV, 260, 261, 264, 272, 275. Készült egy kimutató is a Társaság jöteveiről, uo. 297–298. A pápai szemináriumokról lásd BALÁZS–MONOK, *Pápai szemináriumok*.

A kitűzött célokat azonban egyre kedvezőtlenebbé váló környezetben kellett megvalósítani. Maiorius 1597. április 1-jén írott levelében arról számol be, hogy hírei szerint a török ebben az évben Erdély ellen fog támadni, ami ugyan nem valószínű, hacsak nem akadnak árulók, ami viszont egyáltalán nem valószínűtlen.¹⁵⁴ A fejedelem és tanácsadói egyre nagyobb bizalmatlansággal figyelték a békepárt mozgólódását, és a kálvinisták, mint láttuk, nyíltan is szembeszegültek a fejedelmi akarattal, amelyre következett a fentebb említett retorzió. Ezért valószínű, hogy ezek lehettek azok az események, amelyek nyomot hagytak a *Krónikában*. A fejedelempárti szerző nyilvánvalóan nem bírálhatta azt a politikát, amelynek éppen a népszerűsítésére írta munkáját.

A német szövetségeseket illetően nem nyilatkozik hízelgően, inkább tárgy-szerűen, illetve kritikusan (71., 75–77., 79. versszakok), ugyanakkor az angol királyság pozitív színben tűnik fel, „Kinek sem az pápa, sem spanyol nem árthat”. A prágai udvartól remélt német segítségben való reménykedés, illetve a szövetség lehet az oka annak is, hogy bár a német császárokról, Ferdinándról, a Miksákról, Károlyról nem nyilatkozik dicsérően, még sincs nyoma annak a moralizáló kritikának, amellyel például Baranyai Decsi illetve a németeket historiájában.¹⁵⁵

Az 1597-es és az azt követő kényes kül- és belpolitikai helyzetben a gyulafehérvári udvar katolikus része az erdélyi püspökség újrafelállítása, a pápai szemináriumok vagy az egyre több jezsuita betelepítése mellett egyéb eszközöket is igyekezett bevetni a protestánsok ellen. Náprági gyalui rezidenciáján látott napvilágot 1597-ben az a Petrus Maiorius erdélyi tartományfőnök-helyettes engedélyével ellátott hitvédelmi irat, amelynek szerzője az unitárius konvertita, Enyedi György egykori tanítványa, Szilvási János. Szilvási saját bevallása szerint azért írta művét, mert Dávid Ferenc szektája és a kálvinisták támadást indítottak a katolikus hit ellen, amelyen leginkább a váradi eseményeket érthetjük. Szerinte a protestánsok az okai a széthúzásnak, amely most a töröknek kedvez.¹⁵⁶ A *Krónika* is az antitrinitáriusokat nevezi meg a bajok legfőbb forrásaként:

Az keresztyénségnek bűnek is ezt érdemlik,
Sok eretnekségek tévelygések érdemlik,
Sok hitetlenségek gonoszságok érdemlik.

Régen napkeletet Isten eretnekségért,
Mind addig büntete Arrius értelméért,
Sok káromlásokért Christus tagadásáért.¹⁵⁷

¹⁵⁴ MAH IV, 270.

¹⁵⁵ RMKT XVII/1, 89, 97.

¹⁵⁶ SZILVÁSI, *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae*, 2v, 3v. Az akkor még kálvinista Szilvási Enyedivel folytatott polémijáról 1593–1594-ben hosszasan megemlékezik az unitárius egyház történeti hagyomány. KÉNOSI–UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története I*, 347–356.

¹⁵⁷ RMKT XVII/1, 95.

A párhuzam világos: a múlt bűnei az unitáriusok miatt újra megismétlődnek. Minden bizonnyal ők azok a bolondok is, akik azt hiszik, hogy a törökbarátság békét hozhat Erdély számára:

Jól tudom nagy sokan török frigyet kívánják,
.....beli káposztás húst óhajtják,
.....az zsidók fáraó rabságát kívánják.¹⁵⁸

A háttérbe szorított unitáriusok óvatosan, bár a súlyos politikai és katonai helyzet súlyosbodásával párhuzamosan erősebb hangon megfogalmazott kritikája olvasható az akkori unitárius püspök Enyedi György prédikációiban is, amelyben – persze bibliai példák mögé bújva – arról a hiábavaló és pusztulásba vivő szövetségről beszél, amely Erdély és a Habsburgok között kötött. Egyik prédikációja elején Enyedi arra figyelmezteti hallgatóságát, hogy a történelemből vegyenek példát a jelen nehézségei közepette, amelyről Jeremiás története jut eszébe, aki megígérte Izrael pusztulását. Miután Joachim király felrúgta a szövetséget Nabukodonozorral, Izraelt a pusztulásba sodorta.¹⁵⁹

Jóllehet Enyedi prédikációi keltezetlenek, feltűnő az idézett bibliai hely, annak kifejtése és az 1596 őszi történetek közötti párhuzamosság. Az idézett prédikáció a mezőkeresztesi csata utáni hetekben, hónapokban keletkezhetett, Nabukodonozor és Jeruzsálem példája egy másik prédikációban is felbukkan, mégpedig konkrét utalással a jelen eseményeire:

De amiképpen megfertőztették vala a káldeusok Jeruzsálem szent templomát, azonképpen a török és tatár nemzetség a keresztényi gyülekezethez helyét megundokították, avagy elrontották, pusztították... mi is kívánhatjuk, hogy Ő szent felsége kegyelmes szemeivel tekintsen a mi sanyarúságunkra és nyomorult állapotunkra. És megelégedvén ennyi ideig való keserűségünkkel, szabadítson meg a kegyetlen pogány népnek nyűgiből és ínségéből, hogy nyakunkról lerakván igáját, ismerhessük csak őtet Urunknak, oltalmunknak és gondviselőnknek.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Uo. 98.

¹⁵⁹ Enyedi, 132. Egy másik helyen újra felbukkan Nabukodonozor alakja, ugyanabban a kontextusban, vagyis Judea leigázójaként és a jeruzsálemi templom meggyalázójaként, lásd Enyedi, 185. Az unitárius püspök prédikációinak aktuálpolitikai háttérrel foglalkozik az 1594-es leszámolások kapcsán röviden KÁLDOS, *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*, 477–482. Enyedi prédikációinak elemzését a magyar–zsidó párhuzam teológiai nézőpontjából lásd LOVAS, *Erkölc és identitás*, 299–310.

¹⁶⁰ Enyedi, 27, 195–196.

Ez a török és tatár pusztítás 1595 és 1596-ban érte Erdély határait, a Partiumot,¹⁶¹ éppen azt a területet, ahonnan kálvinista énekeink egy része is származik. Láttuk azt is, hogy a *Török császárok krónikájának* siralmas hangvétele milyen nagymértékű hasonlóságokat mutat a többi énekkel és a prédikációkkal: a pogányok pusztításaival kapcsolatos toposzokat azonban egészen más célból vették elő Enyedi és a kálvinista énekek, illetve az ének szerzője.

Ha igaz az a már az RMKT XVII/1 által is megfogalmazott feltevés, hogy számos hasonlóság ellenére két különböző szerzővel van dolgunk, akkor olyan magyar és (protestáns) szerzőt kell keresnünk, aki fejedelmi megbízásban állt, vagy legalábbis valamiféle kapcsolatot tartott fenn a gyulafehérvári udvarral. Érdeemes lenne elgondolkozni azon is, hogy az *Igön szép históriához* hasonlóan a fejedelmepárti propagandisztikus szövegek egymásból merítenek, egymást használják fel, illetve a szövegek elkészülésének hasonló módján, hogy tudniillik egy prózai alapváltozatból készül egy ének a megcélzott hallgatóságnak megfelelő nyelvi változatban, mivel az újabb eredmények fényében elvethetjük azt a feltevést, hogy egy már nem létező Tinódi-énekre menne vissza.

Az orációt mint műfajt a *turcica* irodalom előszeretettel használja mondandója kifejtésére, Baranyai Decsi műve ugyanakkor nemcsak műfaját, hanem tartalmát tekintve is alkalmi. Ezen azt értem, hogy a tudós szerző ebbe a hosszú szövegbe belezsúfolta a törökellenes háború akkortájt használt szinte teljes motívumkészletét az Oszmán Birodalom bukásáról szóló legnépszerűbb jóslatoktól kezdve a török megbízhatatlanságán és a keresztény államok összefogásra való képtelenségén keresztül a többnemzetiségű haderőig.¹⁶² És még belefért egy kis szociális kritika is. Emiatt a szöveg nehézkessé vált, mintha a szerző egy kicsit túl sokat akart volna markolni. E hátrányon túl azonban előnye, hogy afféle alapanyagként és mintaként szolgálhatott egyéb *antiturcica* tendenciájú művek, mint például a *Török császárok krónikájának* elkészítéséhez.

Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy az ének a 282. versszak szerint 1597-ben, az oráció pedig 1598-ban készült, tehát éppen fordítva, ahogyan elképzelésünk szerint lennie kellene. Az *Oratio* datálásának két legfontosabb argumentuma azon túl, hogy a címzésben az 1598. év szerepel, a Báthory Zsigmondnak szóló ajánlás, illetve egy szövegbeli érv, Győr török általi elfoglalása: mivel a várat az év márciusában visszafoglalták, a szöveg kiadói e tény alapján az oráció *terminus ante quemjét* 1598 első felében szabták meg. A másik ezt megtámogató argumentum Báthory Zsigmond májusi lemondása.¹⁶³

¹⁶¹ A tatárok az 1594-es, Győr veszésével végződő hadjárat óta nem jelentek meg nagyobb számban Magyarországon, csak éppen 1596-ban III. Mohamed hívó szavának engedelmessé. IVANICS, *A Krími Kánság*, 88–91.

¹⁶² Erre már a szöveg kiadói is utaltak, felhíva a figyelmet a Nicolaus Reusner által kiadott *Selectissimarum orationum* című törökellenes beszédgyűjteményre, mint Baranyai Decsi egyik elképzelhető forrására. BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 38–42.

¹⁶³ BALÁZS–MONOK, *Történetírók*, 256.

Ezt a tiszta és logikus okfejtést azonban megingatja egy másik szöveg, amely ugyan Veress Endre jóvoltából már régóta ismeretes, de eddig senki nem foglalkozott vele. Kakas Istvánról szóló monográfiájában Veress említi a jeles diplomatanak a Vatikáni Könyvtár kéziratárában őrzött orációját, amelyet Karl Liechtenstein császári tanácsos számára készített 1601-ben.¹⁶⁴ A szöveg Baranyai Decsi művének szinte szó szerint megegyező változata. Ez a meglepő tény egy sor fontos kérdést felvet.

Először is a szöveghagyományozás kérdését: vagyis, hogy Kakas, egy humanistától nem éppen szokatlan módon a saját neve alatt előadta és/vagy írásban benyújtotta a jelenlegi tudásunk szerint Baranyai Decsi nevéhez köthető szöveget. Nem sok változtatást eszközölt, itt-ott rövidített, természetesen a megszólítást megváltoztatta, de ami most a mi számunkra a legfontosabb, a Győrt illető részt változatlanul hagyta, vagyis hallgat a vár visszafoglalásáról, ami felveti annak a kérdését, hogy a fontos végvár szerepeltetése retorikai szempontból releváns, azaz a török előrenyomulását hivatott érzékeltetni. Ennek messzemenő következményei vannak a datálást illetően: ha Kakasnak nem volt fontos jelezni 1601-ben, hogy Győr újra a császár birtokában van, akkor már három éve, joggal gondolhatjuk, hogy Baranyai Decsinél sem volt ez másként, mivel a vár a szövegnek ugyanazon a helyén szerepel, mint Kakasnál. Ebből viszont az is következik, hogy az oráció *terminus ante quem*-jét bátran kiterjeszthetjük 1598. március-májusa utáni, de azt megelőző időszakra is. Báthory Zsigmond májusi távozása után augusztusban visszatért, tehát ez a mű születhetett akkor, és kerülhetett akkor Istvánffy kezébe, de készülhetett 1597-ben is, amikor a *Krónika* megszületett. Tehát igazolható lenne az a szakirodalom által régóta leírt megfigyelés, hogy a krónikás ének alapjául egy nem magyar nyelvű prózai szöveg szolgált, mint a többi ének esetében.¹⁶⁵ Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy egy olyan szöveget tartunk a kezünkben, amely közkézen, pontosabban humanista közkézen forgott, és a tartalmát tetszés szerint lehetett *mutatis mutandis* a megcélózni kívánt személy, illetve az aktuális politikai helyzet függvényében alakítani.

Ha ez így van, akkor azt a kérdést, amely az ének utolsó versszakával kapcsolatban a szakirodalom régi dilemmája, hogy tudniillik mi volt a nagyobb dolog, illetve mitől vagy kitől kellett tartania a szerzőnek, feltehető az orációval kapcsolatban is. Nem tudjuk, hogy megjelent-e, de talán valószínűbb, hogy ez is kéziratban maradt. Először nézzük a szerzőség kérdését, hogy a két másik kérdésre legalább hipotetikus választ tudjunk megfogalmazni.

A *Krónika* szerzője az *Oratio* szövegét (vagy fordítva) meglehetősen szolgálai követve dolgozta fel. Mint már utaltam rá, nyilvánvalóan magyar és valószínűleg protestáns volt. Sajnos nem sok olyan személyt ismerünk, akit ez alapján összefüggésbe tudnánk hozni az énekkel. Baranyai Decsit magunk zártuk ki, szóba jöhet még Georgius Deidrich, bár ő szász volt, és valószínű, hogy magyarul nem

¹⁶⁴ BAV Ottob. Lat. Vol. 2421/2, fol. 626r, 627r–636v, VERESS, *Zalánkeményi Kakas István*, 126.

¹⁶⁵ VARJAS, *A magyar reneszánsz irodalom*, 139.

verselt, mivel forrás csak latin és német nyelvű munkásságát támasztja alá. Gondolhatnánk még a rejtélyes Szerdahelyi Mihályra, akiből az RMKT XVII/1 hármat is felsorol. És természetesen a fentebbi eredmény alapján gondolhatnánk Kakas Istvánra is. Az imént a szövegek szoros kapcsolatáról, sőt azonosságukról ejtettem szót, de mi lenne, ha ezt a szoros, hogy azt ne mondjam, szinte atya-fiú kapcsolatot kiterjesztenénk szerzőikre is?

Kathona Géza monográfiájában a híres tolnai növendékek között egy fejezetben emlékezik meg Laskai Jánosról és Baranyai Decsiről. Kathona nem kevesebbet állít, mint hogy Baranyainak, a tanítvány számára olyan meghatározó élményt jelentett tanárával, Laskai Jánossal való találkozása, hogy Tolnáról először Debrecenbe, majd onnan Kolozsvárra is követte.¹⁶⁶ Sőt, még ennél is tovább megy azt állítva, hogy tulajdonképpen Baranyai Decsi egész életművét egykori tanára, Laskai inspirálta. Az a kevés, ami kettőjük életrajzi adataiból megtudható, hihetővé teszi Kathona érvelését. Laskainak nem sok műve maradt ránk, az egyháztörténeti hagyomány egy olyan szerző képét vetíti elénk, aki életének egy jelentős részét latin szövegek didaktikus célzatból történő megmagyarítására áldozta: Aesopus meséi, iskolai tankönyvek, Erasmus műve található ebben az oeuvre-ben. A legújabban azonban ezek szerzőségét elvitatják tőle.¹⁶⁷ Egy ránk nem maradt Werbőczy Tripartitum-fordítást (1589) azonban nem, ami ékes bizonysga annak, hogy Laskai nem pusztán diákok elméjének és erkölcsének pallérozásával törődött. Ha csupán ennyit tudnánk róla, nem lenne értelme meggyanúsítani egy krónikás ének szerzőségével; csakhogy élete egy pontján, Laskai egy olyan döntést hozott, amelyre sem tanítványa, sem ebbe a humanista körbe tartozók nem szánták rá magukat. Szakított a rektori, azaz az egyházi pályával, és a gyulafehérvári hiteleshely világi requisitora, levélkeresője lett, ott folytatta tehát pályafutását, mint Szamosközy.¹⁶⁸ Hála néhány újonnan megjelent okmánytárnak, Kathonához képest többet tudunk meg életének erről a szakaszáról. Biztosan állíthatjuk például, hogy Kendi Sándor pártfogoltja nemesember volt, a titulust 1580-ban, tehát abban az évben kapta Báthory Kristóftól, amikor szakított addigi hivatásával.¹⁶⁹ A következő adatunk három évvel későbből származik, 1583-ban kelt ugyanis az a jezsuitákat birtokba iktató oklevél, amely ügyében Laskai közreműködött.¹⁷⁰ Nem volt szegény ember, Gyulafehérváron Bakfark Jánostól, a híres lantjátékos rokonától, aki fogadott testvére volt, megörökölte gyulafehérvári házát és összes többi, Erdélyben fekvő javait. Mindezt 1591-ben nemcsak hogy jóváhagyta Báthory Zsigmond, hanem még a házhoz fűződő királyi jogot is átengedte,¹⁷¹ amit mindenképpen

¹⁶⁶ Laskairól a legújabban lásd SZABÓ, *Laskai János*, 225–253.

¹⁶⁷ A matematika tankönyv és az Erasmus fordítás a legújabb szakirodalom szerint nem hozzá köthető. SZABÓ, *Laskai János*, 240–247.

¹⁶⁸ KATHONA, *Fejezetek*, 77–79.

¹⁶⁹ *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*, VII/2 183, SZABÓ, *Laskai János*, 234, 236.

¹⁷⁰ *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*, VII/3 94. MAH IV, 508.

¹⁷¹ *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*, VII/3 235, 391.

kegyként, elismerésként kell értelmeznünk. Ezt még az is erősíti, hogy ugyanezen adománylevél kedvezményezettje Laskai magtalan halála esetén Királyfalvi János, a nagyobbik kancellária íródeákja és a vajdai esküdszék elnöke volt. Mindketten ahhoz a fejedelmi adminisztrációban dolgozó kis-, illetve középnemesi, humanista műveltséggel rendelkező réteghez tartoztak, amely körnek egyrészt komoly irodalmi tevékenysége adatolható,¹⁷² másrészt tagjaik helyzetük folytán a mindenkori fejedelmi politika kiszolgálói voltak (többé-kevésbé) nemcsak propagandistaként, hanem diplomataként is. Laskai kollégája volt például Szamosközy mellett az 1598-ban tatár követségben járó Bernádfy János. Szamosközy jegyezte fel azt is, hogy Laskai Báthory András seregében harcolva esett el egy év múlva a sellenberki csatában.¹⁷³

Mindehhez még két dolgot hozzátehetünk: az unitárius hagyomány a kolozsvári unitárius kollégium rektoraként tartja számon, ami nem kis zavart okozott. Legújabbán Szabó András azt feltételezi, hogy mivel a legkorábbi adatunk kálvinisták megtelepedéséről 1598-ból származik, Laskai pedig bizonyosan kálvinista volt, el kell fogadnunk, hogy mégiscsak az unitárius kollégium élén állt, ami azzal magyarázható, hogy a Dávid Ferenc elleni per kapcsán a fejedelmi hatalom megpróbálta a kisebbik rossz alapon a kálvinistákat felhasználni az unitáriusok ellen. E politika keretében helyezték volna tehát, nyilván a hatalom nyomására Laskait az iskola élére. Mindenesetre nem érezte jól magát, mert már 1580-ban könyörög Kendinek, hogy szerezzen neki másik állást.¹⁷⁴ Azt se feledjük, hogy ekkor állították fel Kolozsváron a jezsuita kollégiumot, majd az „egyetemet”. Bár nem érezte jól magát, mégsem tudunk arról, hogy kényszerből jött volna a kincses városba, ezért feltételezhető, hogy hivatástudat is dolgozott benne, hogy elvesse a kálvinizmus magját.¹⁷⁵ Baranyai ide is követte, sőt még 11 év elteltével is dédelgette a tanára által egykor felkapott gondolatot. Erről árulkodik 1591 májusában kelt, rendkívül érdekes levele, amelyben egykori heidelbergi tanárát, Johann Jacob Grynaeust arról tudósítja, hogy a jezsuiták kiűzése után Kolozsváron egy főiskolát akarnak felállítani, és hogy a tervnek nemesek mellett a fejedelmet is meg akarják nyerni. A tanintézmény minden bizonnyal protestáns (kálvinista) jellegű lett volna.¹⁷⁶ Ugyanebben az évben tett kísérletet a fejedelem arra, hogy visszavonassa a medgyesi végzéseket, és visszatelepítse Erdélybe a jezsuitákat. A terv a rendek ellenállásán megbukott, de a körülmények lassú változását jelezte, hogy a később

¹⁷² A teljesség igénye nélkül, Gyulaffy Lestár, Kakas István, Berzeviczy Márton, Brutus Mihály, Jacobinus János.

¹⁷³ SZAMOSKÖZY, 284.

¹⁷⁴ KATHONA, *Fejezetek*, 77, SZABÓ, *Laskai János*, 236.

¹⁷⁵ Az alakja körüli bizonytalanságot fokozza, hogy az unitárius egyháztörténeti hagyomány – megjegyezve ugyanakkor, hogy mások viszont kálvinistának tartják –, a baranyai unitáriusok oszlopaként emlékezik meg róla. Kétség nem férhet hozzá, hogy ugyanarról a Laskairól van szó, aki 1580-ban kolozsvári rektor, 1589-ben pedig a fehérvári káptalan tagja volt. KÉNOSI–UZONI, *Az erdélyi unitárius egyház története I*, 383, 567, 568.

¹⁷⁶ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, 54–55.

rendkívül fontos és finoman szólva vitatott szerepet játszó jezsuita, Alphonso Carrillo gyóntatóként megmaradhatott a fejedelem környezetében. A levél arra hívja fel a figyelmet, hogy az udvar egyes hatalmi tényezőihez (Kendi, Kovacsóczy) kötődő kálvinista értelmiség abban reménykedett, hogy sikerül megerősíteni az udvarban és Kolozsváron is a felekezetüket, végső soron pedig visszatéríteni a fejedelmet „eredeti” hitvallásához. Ennek másik izgalmas dokumentuma Baranyai Decsi egy másik, 1591 februárjában Grynaeusnak írott levele, amelyben annak a reményének adott hangot, hogy nem vész kárba a Zsigmond anyja által Károlyi Péter prédikátor közreműködésével megejtett keresztelő, amely az apa, Báthory Kristóf tudta és beleegyezése nélkül történt.¹⁷⁷ Mindez nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy Baranyai Decsi fejedelmi patronálása talán nem véletlenül maradt el, hanem még inkább hangsúlyossá teszi Laskai szerepével kapcsolatban felvetett kérdésünket.¹⁷⁸

Ő szinte minden szempontból ideális jelöltnek számít: tanárként szívügye volt az anyanyelvűség felkarolása, amibe egy ének szerzése is beleférhetett, kálvinizmusából és kolozsvári működéséből levezethetők az ének antitrinitáriusellenes megnyilvánulásai, fegyveres szerepvállalása – nyilván nem akarata ellenére került Báthory András seregébe –, végül egy törökellenes harcra agitáló ének szerzése: elmélet és gyakorlat ilyen szintű egybeesése túlságosan is szép. A bihari régió kálvinista énekeire jellemző panaszos hangvétel szintén magyarázható, mint ahogy az ének erős agitatív jellege, végső soron pedig a harcban való aktív részvétel is:

¹⁷⁷ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, 52, 53. Az anya foggal-körömmel folytatott harcáról a jezsuiták ellen érzékletesen árulkodik az a rendi források által megőrzött mozzanat, amely szerint azt mondta, hogy nevelője, Leleszi sohasem fogja tudni úgy bemocskolni a fiát, hogy azt ne mosná le róla. MAH II, 348.

¹⁷⁸ Szabó András szerint az 1591-ben Bázelen megjelent *Oratio de constituendo iudice controversiarum religionis pontificiae atque reformatae* című, névtelenül megjelent munka Baranyai Decsi műve lenne. Humanistánk 1591. február 26-án Grynaeusnak kelt levelében arról emlékezett meg, hogy a wittenbergi coetusban magyar diákok előtt a jezsuiták erdélyi kitiltásának (1588) örömeire kelt oráció nála van. Szabó másik feltevése, hogy a mű 1589-ben született volna. *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, 53, 142, 161. Mindennek ellentmond, hogy a levél egyes szám 3. személyben (*quidam*) utal a szerzőre. Nem valószínű, hogy Baranyai Decsi így nyilatkozott volna magáról. Az 1589-es datálás logikusnak tűnik, tekintve, hogy a kitiltás 1588 decemberében született meg, csakhogy az oráció 8. oldalán az szerepel, hogy a végső ítéletet 1591 éve kinyilatkoztatták, ami nehezen képzelhető másként, mint hogy az oráció is ebben az évben született. Mivel Baranyai Decsi levele február 26-án kelt, a mű kolofonjában pedig április szerepel, az orációnak az év első hónapjában, de legkésőbb február elején meg kellett születnie. Ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy a mű végén a megégetett Husz Jánossal párhuzamba állított Luther Márton úgy van beállítva, mint aki azért került el a máglyahalált, mert az ügyével foglalkozó birodalmi gyűlések (akkurátusan felsorolva), illetve a császárok belátták, hogy nem mennek semmire vele kényszerítő eszközökkel sem, ezért békén hagyták, mint ahogyan egykor Gamaliel meggyőzte a zsidókat, hogy engedjék el az apostolokat. (*Oratio de constituendo iudice... religionis*, 58–59.) Ez inkább arra látszik utalni, hogy a szerző inkább lutheránus volt, mint kálvinista, akit ezek szerint az 1591-ben Wittenbergben tartózkodó erdélyi lutheránus (szász?) hallgatók közt kellene keresnünk.

hogy a közéletben való részvételnek a gyakorlati formája mennyire másfajta attitűdöt követelt meg, mindennél beszédesebben mutatja Baranyai Decsi példája, aki a csatamezőre már nem tudta követni mesterét. Fentebbi gondolatmenetünk alapján feltételezzük, hogy még a prózai változathoz is lehetett köze Laskainak, sőt akár Kakasnak, aki egyébként 1593–1599 között volt Gyulafehérváron kancelláriai titkár, tehát ismerniük kellett egymást.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy 1591 és 1599 között nem tudunk semmit Laskairól, Kathona gyulafehérvári működéséről ír 1592-ben, de állítását nem hivatkozva, ugyanakkor Laskai nem 1592-től, hanem már 1580-tól Gyulafehérváron élt. Kikopása a királyi könyvek, illetve az erdélyi káptalan irataiból 1590 után, és hogy Kendi pártfogoltja volt, felveti a gyanút, hogy esetleg háttérbe szorult 1594 után.¹⁷⁹ A *Krónika* nemességet ostromozó részei is nehezen magyarázhatóak egy közelmúltban kiváltságot szerzett személytől.

Első olvasásra meglepőnek tűnhet, de a szerzőség kérdésében nem zárható ki a katolikus oldal sem. Fentebb említettem, hogy 1597-ben kezdte meg gyalui székhellyel Náprági Demeter erdélyi püspök égisze alatt, egy katolikus propagandaközpont a működését, amelynek feladata a protestánsokkal, különösen az anti-trinitáriusokkal való polémia, illetve a fejedelmi háborús politika népszerűsítése volt: hogy ezt mennyire komolyan vették, arra bizonyíték a Visconti nunciusnak küldött irat 1596-ból, amely elrendeli a tiltott könyvek legújabb jegyzékének, azaz az *Index*nek az erdélyi kihirdetését és betartatását, amellyel az eretnek szellemű könyvek betiltását akarták elérni.¹⁸⁰

Egy ilyen, Petrus Maiorius jezsuita tartományfőnök-helyettes által jóváhagyott munkát ismerünk, szerzője Náprági köréhez tartozott, és igen jól ismerte a protestáns érvelést, mivel korábban maga is az volt. Szilvási János, mint láttuk, a neofiták igyekezetével támadta régi és védte új vallását. Hitet lehet gyorsan is váltani, akár többször is, erre ismerünk példákat, ahogyan egykori heidelbergi diáktársa és barátja, Deidrich¹⁸¹ is megtette, a felekezeti identitásváltás azonban mégis sokkal

¹⁷⁹ Ennek nem okvetlenül kellett így történnie: a már említett Királyfalvi János karrierje nem tört meg pártfogói, Gálffy és Kovácsóczy halála után, pedig ráadásul unitárius volt. HORN, *Hit és hatalom*, 271–274. Zavarba ejtő ugyanakkor, hogy 1600-ból két Laskóról, Laskai szülőhelyéről származó Laskai Jánost is ismerünk, a bejegyzés szerint lutheránus nemes szülőkkel, akiket Erdélyből a Collegium Germanicumba küldtek, ahová 1602-ig jártak. Egyiküket Carrillo, a másikat Maiorius térítette meg. Az előbbiről azt is megtudjuk, hogy 1570 körül született. *Matricula at acta*, 11–12. Vajon fennállt valamiféle rokonság a két lutheránus és a kálvinista Laskai között? Sőt, lehet, hogy inkább kettőjük közül valamelyiket kellene a *Krónika* szerzőségével meggyanúsítani? A század végén az erdélyi protestáns értelmiség, illetve nemesség egy része karriervágyból, szellemi útkeresés gyanánt stb. konvertált a katolikus egyházba. Példaként idézhetjük az unitárius Trauzner Lukácsot, vagy a már többször említett Deidrichet, Szilvásit, a nemesek közül a Bodoni testvéreket, Dobokay Sándor jezsuitát, vagy mindőjük közül a leghíresebbet, Pázmány Pétert. Trauzner esetének bemutatását lásd BALÁZS, *Trauzner Lukács megterése*, 11–18.

¹⁸⁰ Ezt az eddig ismeretlen iratot lásd Adattár 12. sz. irat.

¹⁸¹ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, 146, 147.

nehezebben mehet, mint a hivatásbéli. Elképzelhető, hogy Szilvási megbízóinak éppen olyan szerzőre volt szükségük, aki birtokában volt a kálvinista „nyelvezetnek”: a protestáns történelemfelfogás, a chiliasztikus jellegű jóslatok párosítása a Török Birodalom közelgő összeomlásával, aminek következtében a népszerűtlen háború értelmet és jelentést nyer, mindezek a katolikus szövegekre kevéssé jellemző retorikai elemek képesek lehettek segíteni abban, hogy az üzenetet eljuttassák a megcélzandó nem katolikus olvasóközönségnek. Kapóra jöhetett ez már csak azért is, hogy a háborús pusztítások következtében növekedő és Váradon nyíltan a felszínre törő elégedetlenséget más irányba tereljék. Talán nem túlságosan merész a feltevés, hogy ha ugyanennek az igyekezetnek a közreműködését véljük tetten érni a *Krónika* megírásában, amely az antitrinitáriusokat és rajtuk keresztül a békepárti nemességet támadta, és vádolta jobbágynyúzással és széthúzással, amellyel a háború sikerét veszélyeztették. Az ének durva hangvétele szépen illeszkedik egykori mesterével, az unitárius püspök Enyedivel 1593/94-ben lefolytatott, finomkodó kifejezésekben szintén nem bővelkedő polémiájához.

Szilvási az unitárius hit elhagyása után először nem a katolikusokhoz, hanem egy kis kerülővel a kálvinistákhoz tért meg, majd utána nem sokkal újra felekezetet váltott, éppen úgy, mint Deidrich, csak éppen fordítva.¹⁸² Tudomásunk szerint a királyi országrészben élő kálvinista nemesség ekkor még kétségei ellenére is támogatta a császári udvar háborús politikáját, mert ettől az ország felszabadítását remélte. Vagy gondoljunk a váradi esetre, amelynek ellenére az erdélyi kálvinizmus meghatározó alakja, Bocskai ekkor még szintén egyértelműen háborúpárti maradt. Az erdélyi nemesség és értelmiség antitrinitárius része azonban kezdettől fogva háborúellenes volt, és mögöttük nem álltak nagyhatalmú támogatók. Igen alkalmasak voltak tehát arra, hogy bűnbaknak tegyék meg őket.

Baranyai Decsi ránk maradt históriájában nem érzük tetten a *Krónikában* és az orációban kitapintható vallási türelmetlenséget, éppen ellenkezőleg, történeti munkájában különös figyelmet szentelt annak, hogy objektíven mutassa be az egymás ellen feszülő pártokat, véleményeket, vallásokat, még ha egyértelmű fejedelepárti részrehajlással is. Ez sem Szilvásiról, sem Laskairól nem mondható el. Jó kérdés viszont, hogy a szerző mi vagy ki elől akarta eltitkolni a nevét, ahogy a 281. versszakban olvassuk? Ez a versszak eddig a Baranyai Decsi szerzőségét állító véleményeken is kifogott, ugyanis a fejedelmi kegyet kereső Baranyai Decsi (és azt elnyerő Laskai) esetében semmi nem indokolja a titkolózást. Kitől kellett volna tartania az énekszerzőnek, ahogy az RMKT XVII/1 állítja, illetve miért zárná ki egy nagyobb dolog (nagyobb munka?), hogy felvállalja ezt az éneket? A fantázi-

¹⁸² Bonyolítja a helyzetet, hogy 1599. augusztus 23-ai kelettel ismerünk egy armálist, amelyet Báthory András fejedelem állított ki Szilvássy János, neje és két fia számára. Ebben a gyulafehérvári egyház papjaként említi (*concionatore maioris ecclesiae Albensis*), ebből is nyilvánvaló, hogy katolikus volt. Érdekéktől közelebbről nem részletezett, de mindenképpen egyházi szolgálatot említi. Volt-e köze a mi Szilvásinkhoz, János nevű fiában, akinek életkorát a nemesítő levél nem említi, esetleg a mi Szilvásinkat tisztelhetjük-e, nehéz eldönteni. Vö. SEBESTYÉN, *Báthori András czimerlevelei*, 73–74.

ának tehát tág tere nyílik, Szilvási esetében nagyobb dologként gondolhatunk az ugyanebben az évben megjelenő *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae*. Laskaival kapcsolatban még ennyit sem tudok felhozni. A veszélyes körülményekre való hivatkozást azonban nem biztos, hogy komolyan kell vennünk. Gondolhatnánk arra, hogy a szerző célja ezzel az volt, hogy felhívja a munkájára a figyelmet, illetve megindokolja, miért nem vállalta a nevét.

Érdemes lenne tehát megfontolni, hogy a szerző a Náprági-féle körhöz és/vagy a gyulafehérvári fejedelmi adminisztrációba tartozott, de további kutatások adata igazolni vagy cáfolni az ezzel kapcsolatosan megfogalmazott hipotézist.

Fentebb igyekeztem meggyőzően érvelni amellett, hogy az *Oratio* vagy valami hozzá hasonló szöveg készülhetett korábban, akár a *Krónika* előtt, illetve hogy ez utóbbi szerzője nem azonos az előbbiével, ha nem is kizárólag azért, amire az RMKT XVII/1 gondol.¹⁸³ Itt hívom fel a figyelmet újfent Baranyai Decsinek arra a megjegyzésére, hogy Mária Krisztierna megérkezése alkalmából, tehát 1595-ben maga is szerzett egy fogadalmi éneket, egy jóslatot a török közelgő vereségéről. A téma tehát már évek óta foglalkoztatta, és írt is róla. Hátra van még, hogy választ keressünk arra a kérdésre, hogy milyen alkalomból születtek a szövegek?

Kiindulópontként felidézném, hogy az *Oratio* a vallási viszálykodás kapcsán éppen Frangepán Ferenc kalocsai érsek példáját említi, aki egy hasonló szituációban, a regensburgi birodalmi gyűlésen a török elleni összefogás érdekében arra kérte a császárt és a tartományurakat, hogy vessenek véget az éles felekezeti konverziáknak.¹⁸⁴

A Kakas által 1601-ben benyújtott változat egészen bizonyosan az 1601-es oszmán–Habsburg béketárgyalások alkalmából készült. Baranyai Decsi esetében is feltételezhető, hogy megírását valamilyen hasonló esemény váltotta ki. Konkrét béketárgyalások az erdélyi és az oszmán fél közt, különösen nagy nyilvánosság előtt, nem folytak, ezért kézenfekvőnek tűnik, hogy egy olyan eseményt keressünk, amely biztosította azt a nyilvánosságot, amelyen akár el is mondhatták ezt az orációt. Frangepán püspök beszéde is egy ilyen eseményen készült, a Regensburgban összeülő birodalmi gyűlésen keresztül a birodalmi közvéleményhez el lehetett jutatni a segélykérést. Egy országgyűlés összehívása kitűnő alkalmat szolgáltathatott egy háborúra buzdító beszéd terjesztésére. 1598 elején két ilyen gyűlésről vannak adataink: január elejéről, illetve egy márciusiról. Az előbbin semmi különösebb nem történt, a rendek megszavazták az adót a háború folytatására, a másik sokkal izgalmasabb volt, ugyanis ezen jelentette be a fejedelem a lemondását. Logikusnak tűnik tehát, hogy a beszéd elkészítését az év tavaszára datáljuk, hangsúlyozva, hogy nem valószínű, hogy egy marosvásárhelyi iskolamesternek megbízható információi lettek volna a teljes titokban aláírt lemondásról. De például az előző év katonai kudarca, Temesvár sikertelen ostromának híre nagy valószínűséggel elju-

¹⁸³ RMKT XVII/1, 526.

¹⁸⁴ BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 88.

tott hozzá, ami a békepárti hangok felerősödéséhez vezetett. Érdeemesnek tűnik ezért röviden áttekinteni az 1597. év eseményeit is.

Ebben az évben egyetlen országgyűlést tartottak április 27. és május 12. között Gyulafehérváron. Az országgyűlés 23 cikkelye közül a minket érdeklők azok, amelyek az augusztusban a Temesvár ellen indított offenzívára tekintettel rendelkeztek a telekkatonaság mozgósításáról, nevezetesen, hogy minden 20 jobbágypénz után állítsanak ki egy katonát, és ez alól a székelyek se legyenek kivételek (6–7. cikkely). Különösen érdekes a 8. cikkely, mert összefüggésbe hozható mind az énekkel, mind az orációval. Ez arról szól, hogy azok a nemesek, akik a hadkötelezettség alól úgy akarnak kibújni, hogy szolgálatot vállalnak más nemeseknél, ne szabadulhassanak meg ily módon a kötelezettségüktől:

Történnek ilyen abusok is, hogy az nemesség közül sokan fő emberek és egyéb rendbeliek szolgáljává lesznek, kiknek noha semmi fizetések sem egyéb állapotjuk uroknál nincsen, mind azon által szolgálni állnak csak hogy az hadban menéstől immunisok legyenek.¹⁸⁵

Ez a cikkely egybecseng a *Krónika* 230. és 232. versszakával, illetve az *Oratio* megfelelő helyével.¹⁸⁶

A *Chronicon* is éppen az országgyűlést megelőző időszakból őrzött meg egy, a gondolatmenetünkbe illeszthető adatot, amely azokról a híresztelésekről tudósított, amelyek szerint a fejedelem fegyverszüneti tárgyalásokba bocsátkozott volna a törökkel.¹⁸⁷ Valójában ennek éppen az ellenkezője történt, amire a rendek hamarosan ráébredtek, amikor Prágából visszatérő uruk egy újabb hadjárat (Temesvár ostroma és bevétele) konkrét tervét terjesztette elő, amelyhez a császár több ezer fős segítséget ígért. Az 1598 márciusában összehívott országgyűlés fő témája a fejedelem lemondása és a rendeknek a magyar királyra leteendő hűségesküje volt az 1595-ben ratifikált Habsburg–Báthory-szerződés értelmében. Bár az egy évvel korábbihoz hasonlóan ez is szavazott meg pénzt háborúra, ebben nincs semmi rendkívüli, hisz a fejedelemség háborúban állt.

Az 1597. év diplomáciai eseményei is a mi gondolatmenetünket látszanak alátámasztani: forrásanyag tanúsága szerint, mivel sem Eger elfoglalása, sem a mezőkeresztesi győzelem nem hozott békét, ráadásul 1597-ben nagy felkelés tört ki Kis-Ázsiában, a Porta fedezni akarván hátát, békeajánlással kereste meg a gyulafehérvári udvart. Maiorius már 1597. január 27-ei levelében beszámolt a rendfőnöknek arról, hogy három császár is Gyulafehérváron tartózkodik: valószínűleg ők vitték Haszán szerdár január 7-én kelt magyar nyelvű levelét, amelyben engedelm-

¹⁸⁵ A 6–7. cikkelyt lásd EOE IV, 117–118, az idézetet uo. 118.

¹⁸⁶ BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 62; RMKT XVII/1, 98–99.

¹⁸⁷ Valószínűleg arról a taktikai okokból valóban fenntartott levélváltásra célozhatott, amely egyébként a császári udvar tudtával történt, mivel a fejedelem ennek a dokumentációját beküldte az udvarba. Erről bőven KRUPPA, *Erdély és a Porta*.

mességre inti Zsigmondot, mondván, hogy eddig is ő akadályozta meg azt, hogy a szultán Erdély ellen támadjon.¹⁸⁸ Egy Ali nevű csasz pedig a nyár folyamán folytatott tárgyalásokat a fejedelem Konstantinápolyba küldött követével, Bányai Mártonnal, aki gyakorlatilag a szultán megbocsátásának és fejedelmi székében való megerősítésének hírével tért vissza júliusban.¹⁸⁹ Ezek a tárgyalások alkalmat adtak az akkori angol követnek, Edward Bartonnak, hogy újabb erőfeszítéseket tegyen Erdély, Havasalföld és Konstantinápoly kibékítésére. 1598. január 1-jei halála azonban véget vetett az erőfeszítéseknek.¹⁹⁰ Az erdélyi-török kapcsolatokat Jósikának Temesvár elfoglalására tett kísérlete sem szakította meg, amit a tatár követek Gyulafehérvárra való megérkezése bizonyít 1597 októberében. Novemberben már bizonyosan ott voltak, Zsigmond pedig a következő hónapban Bernádffy Jánost küldte a tárgyalások folytatására.¹⁹¹ Ezek a diplomáciai mozgások nem maradhettek teljességgel rejtve az erdélyi kortársak, így Baranyai Decsi szeme előtt sem. A török, majd tatár követek megjelenése az erdélyiek nagy része által annyira áhított békét hozta – mint láttuk, el is terjedt a híre, hogy béke lesz – kézzelfogható közelségbe. Ennek megvalósulása azonban egyet jelentett volna a török kiűzéséről való lemondással. Baranyai Decsi számára, aki szülőhelyének felszabadulását is várta a háborútól, ez elfogadhatatlan volt. Ezzel magyarázható, hogy a török által hozott újabb békeajánlat a tatár követek megjelenésével együtt belekerült az oráció szövegébe.¹⁹² Az ének megszületésének hátterében pedig, mint láttuk, a protestánsüldözések és a mezőkeresztesi vereség után kialakult feszült belpolitikai helyzet állt: ennek megfelelően fogalmazódtak meg az erkölcsi romlás toposzai mellett az unitáriusokkal azonosított békepárt elleni vádak.

A fentebbiek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy szövegeink két országgyűlés, azaz 1597 májusa és 1598 januárja/márciusa közötti időszakban készültek abból a célból, hogy a békepárti hangokra és a háborúval kapcsolatos elégedetlenségre reagáljanak, illetve ostromozták a háború terhe elől menekülő nemességet, így

¹⁸⁸ *Documente*, IV, 52–54. A levelet lásd még *Baranyai Decsi*, 348–351.

¹⁸⁹ *Erdélyországi pápai követek*, 288, IVANICS, *A Krími Kánság*, 103, KRUPPA, *Erdély és a Porta*.

¹⁹⁰ „Így állanak hát a dolgok, s közben mégis békét kér tőlünk, békét kér másodszor is, buzgó kérésekkel és sűrű követjárással békét próbál kicsikarni az *angolok*, *tatárok* és egyéb szövetségeseinek követein keresztül.” [Kiemelés tőlem – K. T.] BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 52. NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte*, 126–127. Kakas orációjában az angolok már nem is szerepelnek, csak a tatárok. BAV Ottob. Lat. Vol. 2421/2, fol. 627v.

¹⁹¹ IVANICS, *Gázi Giráj kán és Báthory Zsigmond*, 27–59.

¹⁹² A Gyulafehérváron tárgyaló csaszokról lásd *Erdélyországi pápai követek*, 240, 288, 323, KRUPPA, *Erdély és a Porta*. A Prágával folytatott tárgyalások hátterében a kilátástalan háborús helyzet és Zsigmond impotenciája mellett a meg- és feloldhatatlan vallási ellentétek is szerepet játszottak. A fejedelem távozása után szinte rögtön újra kiűzték a jezsuitákat Váradról, akiknek nem sokkal később a gyulafehérvári rezidenciát is be kellett zárniuk. MAH IV, 336, 360. Amikor pedig augusztusban visszatért a fejedelem, a rendek a visszafogadás legfőbb feltételül a vallásszabadságot követelték, és hogy a jezsuiták Kolozsváron kívül sehol se tartózkodjanak. Amint kiderül az országgyűlési végzések szövegéből, már ez is engedménynek számított. EOE IV, 195.

próbálva az újabb hadjárat előtt agitálni.¹⁹³ A populárisabb verzió ezt szenvedélyesebben, a tatár/török pusztítást és a fejedelmi hatalom kemény fellépését felpanaszoló kálvinista énekeket idéző hangvétellel, míg a literátus közönségre számító oráció ugyanezt mérsékeltebben, de a nemesség és a szövetséges kritikájától azért nem tartózkodó hangnemben tette.

A katonai helyzet nem adott okot a derűlátásra, a vallási ellentétek megszüntetésének és a szomszéd népek összefogásának gondolata is inkább vágy volt, mégis, vagy éppen ezért Baranyai Decsi az összefogásban, a közös ügy felismerésében találta meg az egyetlen lehetséges kiutat. A *Krónika* szerzője ezzel szemben éppen fordítva, felekezeti szílat szőtt mondandójába, az antitrinitáriusokat támadva a háború sikertelensége miatt. A szöveg tendenciája tehát eltér az orációétól. A történelmi szituáció miatt azonban, bár másra helyezték a hangsúlyt, mind az *Oratio*, mind a *Krónika* argumentációjában igen tág teret kapnak a próféciák és a vaticiniumok.

A latin nyelvű *Oratio* zárja le azoknak a zömmel magyar nyelven írott propagandaműveknek a sorát, amelyek a fejedelmi politika népszerűsítése céljából íródtak. A középpontba állított fejedelem, ahogyan a jezsuitáknál, Baranyai Decsinél is *invictissimus, terror hostium*, aki ugyanakkor szívén viseli a polgárok közti *concordiát* is, mert

...égen és földön minden jó az egyetértésből ered és az egyetértéstől függ, s nem csupán az országoknak, városoknak, otthonoknak, hanem a magánemberként is mindenkinek nagyon nagy szüksége van rá. ... minden birodalom, amely megosztja önmagát, elpusztul.¹⁹⁴

Gondolatai az erdélyi humanizmus kétségbeesett *querelájaként* a hön áhított összefogás köré rendeződnek, annál sürgetőbben, követelőzőbben és annál kétségbeesettebben, minél inkább szertefoszlni látszottak a háború kezdeti időszakának eredményei és a török kiűzésének reménye.

Végezetül még két megjegyzést tennék Baranyai Decsi személyével és munkásságával kapcsolatban: szoros kapcsolatai a nyugat-európai, főleg német ajkú tudós világgal, illetve a nemzetközi *turcica* irodalom recepciója arra is felhívja a figyelmet, hogy munkásságát, illetve az erdélyi törökellenes témában megszületett műveket érdemes lenne a *respublica litterariának* a térség és a háború iránt élénk érdeklődést mutató tagjai által kifejtett irodalmi aktivitás függvényében is

¹⁹³ Ennek az sem mond ellent, hogy az Istvánffy-hagyatékban ránk maradt szövegen 1598 szerepel. Istvánffy királyi biztосként ekkor járt a fejedelemségben, hogy kollégáival együtt átvigyék az országot és feleskessék a rendeket.

¹⁹⁴ BALÁZS–MONOK–VARGA–TAR, *Baranyai Decsi buzdító beszéde*, 88.

megvizsgálni. Szabó András levélkiadásai és tanulmányai megfelelő alapot és kiindulópontot nyújtanak ehhez.¹⁹⁵

A másik megjegyzésünk, hogy Baranyai munkássága két részre osztható: ha az 1594 előtt született műveit, illetve a levelezését fellapozzuk, azt látjuk, hogy ezekben nyilván patrónusai pártfogásának köszönhetően, határozott pápa- és jezsuitaellenes álláspontot foglalt el, és ebből a pozícióból fogalmazott meg kritikát a fejedelmi politikával szemben is. Patrónusai kivégzése után és a háború kitörésével ez a hangnem megváltozott, a jezsuitaellenesség a hatalom kritikájával együtt háttérbe szorult: barátaihoz, egykori tanárához hasonló identitásváltásról az ő esetében nem, de arról mindenképpen beszélhetünk, hogy eltolódnak a hangsúlyok, ami kisebb részben egzisztenciális bizonytalanságának, nagyobb részben a törökellenes háború támogatásának tudható be. Az *Oratio* ennek a folyamatnak a része, végpontja pedig a töredékben ránk maradt história: mindkettő furcsa módon úgy támogatja a fejedelmi politikát és a háborút, hogy közben németellenességgel (Laskai is, Báthory András seregében harcolva a németellenes oldalon állt) az 1594-ben kivégzett urak által követett orientációhoz kanyarodik vissza. Ez arra világít rá, hogy Baranyai Decsi végső soron hű maradt 1594 előtti önmagához, ami a németellenességében érhető tetten: de ugyan ki hinné el, hogy amint az *Oratió*ban megfogalmazódik, lehetséges török elleni háború a császár nélkül, pusztán a magyarok, erdélyiek és románok, illetve a balkáni népek részvételével?

¹⁹⁵ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai.* Sebastian Ambrosius és Grynaeus kapcsolatáról a tizenöt éves háború hírei kapcsán lásd SEBŐK, *Humanista a határon*, 293–294. Chytraeus élenk érdeklődését bizonyítja egyik Baranyai Decsinek írt levele 1588-ból, amelyben többek közt István lengyel király és a kenyérmezei győztes ecsedi Báthory István erdélyi vajda közti rokonságról kér információt, amivel egyúttal elárulja azt is, hogy szorgos olvasója Bonfini históriájának. SZABÓ, *David Chytraeus*, 109–110.

Vallás és politika a Báthory-korszakban (1583–1594)

Respublica vagy egyeduralom? Viták Erdély kormányzásának módjáról és formájáról (1583, 1588, 1594)¹

Kovacsóczy Farkas *Dialógus Erdély igazgatásáról* című, Kolozsváron 1584-ben megjelent traktátusa az egyetlen olyan mű a 16. században, amely a történetírói hagyomány szerint az erdélyi és magyarországi államelméleti gondolkodásról tanúskodik.² Ezt leszámítva sajnos csak elszórt adatokból következtethetünk arra, hogy az állam helyes kormányzásának formája és módja éppen úgy érdeklődés és viták tárgya volt, mint Európa egyéb részein. Az adatok régóta ismeretesek, és amíg újak nem kerülnek elő, ezeket kell vallatóra fogni és szembesíteni a köztörténet kellően nem mérlegelt mozzanataival. A vizsgálat remélhetően rávilágít néhány eddig homályban maradt részletre, illetőleg módosítja a szakirodalom tévesen rögzült állítását azzal a vitával kapcsolatban, amely a fejedelemségben a 80-as 90-es években a politikai hatalmat illetően bontakozott ki.

Kovacsóczy Báthory István krakkói kancelláriájában szerezte meg a hivatali gyakorlatot.³ A *Dialógussal* részletesen foglalkozó Rácz Lajos szerint a kollektív kormányzást azért pártolta Báthory István, mert el akarta kerülni, hogy a Báthory-család tagjai között harc törjön ki a hatalomért, amelynek vesztese a legkisebb Báthory, az 1581-ben fejedelemmé választott Zsigmond lett volna.⁴ Az intézkedés lényege, hogy Zsigmond mellett egy háromtagú grémium hajtja végre a király utasításait. Jól ismert, hogy Krakkóban működött az erdélyi kancellária egy kihelyezett tagozata, amelynek az volt a feladata, hogy segítse, és persze egyúttal ellenőrizze az erdélyi kancellária működését.⁵ Báthory ezen keresztül irányította a távolból a fejedelemséget. Fordítva pedig, ez az 1583-ban felállított tanács a királyi

¹ A fejezet egyik korábbi változatát lásd KRUPPA, *Respublica vagy egyeduralom?* 82–92.

² Janus Pannonius. *Magyarországi humanisták, 1227–1254*. Latin–magyar kétnyelvű kiadását lásd *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 650–690.

³ Pályájáról legújabban ALMÁSI, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára*, 1405–1440.

⁴ Rácz, *Főhatalom és kormányzás*, 134. Az egykorú székely krónika világosan beszél erről: „Az lengyel király, úgymond, nem azért adá Fogarast Boldizsárnak, hogy ottan maradjon Erdélybe; mert ő is jól tudta és látta, hogy ezen két atyafiak között semmi egyenesség nincs, nem is léssen jövőendőben: hanem hogy jövőendőben Lengyelországban megházasítsa Boldizsárt, és itten telepítse le, úgy hogy távol legyenek egy mástól ezen atyafiak.” KULTSÁR, *Krónika*, 54–55.

⁵ Ennek dokumentumait lásd Báthory *levélváltás*.

kormányzat kihelyezett erdélyi tagozataként koordinálta, illetőleg végrehajtotta a Lengyelországból érkező utasításokat. Kovacsóczyt a Lengyelországból szintén hazatért Gyulai Pál segítette. A kancellár mellett Sombori Antal és Kendi Sándor volt a tagja a tanácsnak: Sombori ítélőmesterként tevékenykedett, a későbbi kancellár Padovában végzett, Kendi az erdélyi diplomáciai testület tapasztalt, Sztambulban is megforduló tagja volt.⁶ Ebből is látszik, hogy a testület szakképzett és tapasztalt személyekből állt.

A hármastanács működésének időszakát legutóbb Horn Ildikó foglalta össze, ezért annak részletezését mellőzöm, csupán azt említeném, hogy a vajdákéhoz hasonló jogkörrel működött. A szakirodalom előszeretettel ismételteti, hogy az erdélyiek elégedetlenek voltak a kollektív kormányzással, amelyet a panaszok miatt szüntetett meg három évvel később Báthory.⁷ Kétségtelen, hogy a tanács megalakulásától kezdve folyamatosan arra panaszkodott, hogy az erdélyiek zúgolódnak a kollektív kormányzás miatt. Ha azonban közelebbről is szemügyre vesszük ezeket a panaszokat, világossá válik, hogy a rendek számára nem a grémium jelentett problémát. Először is, hogy a király a rendek megkérdezése *nélkül* döntött a kollektív kormányzásról, másrészt a helyettesítő kormányzás eme formájának nem nagyon volt előzménye. Ezért hangzott el az a kérés „... hogy te felséged nem hármat erre a gondviselésre, hanem egyet valakit, akit *ők* közönséges akaratból *neveznének*, praeficiálna.”⁸ [Kiemelés tőlem – K. T.] 1581, Báthory Kristóf vajda halála óta egészen 1583 májusáig a Fejedelmi Tanács kormányzott a király távollétében, aki ekkor kikapcsolta az egyébként a mindenkori erőviszonyoktól függően hol kisebb, hol nagyobb befolyással érvényesülő, de létező rendi kontrollt, és az uralkodó és a rendek közé egy újabb, a rendektől független hatalmi pólust helyezett, amely nem a dinasztia tagjaiból, hanem a király bizalmasaiból állt. A Fejedelmi Tanács továbbra is működött – ez rendre elkerüli a kérdés tanulmányozóinak figyelmét –, amelyre az instrukció is utal, amikor tanácsurakról tesz említést:

Hogyha pedig az több tanácsok közül szabad akaratok szerint, avagy történet szerint mennének, vagy pedig hivatnának udvarhoz, azoknak szabadságok legyen az tanácsban bemenni. *Azoknak tanácsokat és értelmeket megkérdejkék, de úgy, hogy minden dolognak elvégezése csak az három megmondott személyen álljon*, mégis az elrendelt tanácskozásnak ez legyen a módja. Ha pedig valaminek szokatlan és nehéz dolog találkozónék, kinek véghez meneteli nehéznek és kétségesnek láttatnék, azok mind az több tanácsoknak együtt létre, halasztassanak, kik azokról levelek által megbizonyítottván és hivatvatván mindjárt összegyűljenek és azokkal az kik jelen lesznek egyetemben tanácskozzanak.”⁹ [Kiemelés tőlem – K. T.]

⁶ *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, 209.

⁷ HORN, *Az erdélyi hármastanács kormányzata*, 889–891.

⁸ EOE III, 185.

⁹ EOE III, 173.

A létrejövő új rendszer ugyanakkor nem volt teljesen ismeretlen a fejedelemség történetében, gondoljunk csak az Izabella és János Zsigmond mellett működő gyámokra, Fráter Györgyre és Petrovics Péterre.

Az erdélyiek ellenérzéseinek volt még egy további oka is, amely a Portával kapcsolatos viszonyt érintette. Ez a szakirodalom által szintén figyelmen kívül hagyott érv esett döntően a latba véleményem szerint a rendek álláspontjának kialakításakor. Sztambul mindenkor figyelmesen őrködött azon, hogy vazallusa, Erdély ne erősödjön meg túlságosan, mert az kiindulópontja lehetett az önállósodásnak, végső soron a Portától való elszakadásnak. Ez a veszély merült föl Báthory lengyel királlyá választásakor. Amikor elhagyta az országot, a szultán írt az erdélyieknek, hogy ezentúl minden zúgolódás nélkül Báthory Kristófot ismerjék el egyedüli teljes hatalmú uruknak.¹⁰ Báthory Kristóf halálával azonban egyszemélyi vezető nélkül maradt a fejedelemség. Mivel a Porta 1581-ben feltehetően ezt a nem teljesen világos helyzetet kihasználva *ahdnámét* adott Márkházi Pálnak, az a veszély fenyegetett, hogy a Szinán vezír támogatását élvező renegát megkísérli a fejedelemség megszerzését.¹¹ A rendek tiltakozását tehát ez a félelem motiválta, mint fentebb Kovacsóczy leveleiből láttuk, egyáltalán nem alaptalanul.

1585-ben a király megelégtelt a panaszokat, legalábbis a hagyományos felfogás így tálalja az eseményeket, és megszüntetve a triumvirátust, kormányzóul Ghiczy Jánost állította, aki alatt, mintegy varázsütésre, megszűnt volna az összes panasz.¹² Nehezen hihető azonban, hogy egy katona, akinek egy tartomány polgári kormányzásában semmilyen tapasztalata nem volt, meg tudta oldani azokat a problémákat, amelyekkel magas szintű jogi végzettséggel és sokéves hivatali és diplomáciai tapasztalattal felvértezett „kollégái” képtelenek voltak megbirkózni. Ghiczy, mint egykor Báthory, mint akkor és később Bocskai, Geszty Ferenc, Ravazdy György, Keresztúry Kristóf, Palatich György, Gyulaffy László, Sibrik György, az új váradi főkapitány és még folytathatnánk a névsort, az erdélyi katonai kormányzat oszlopos tagja volt. Nagyváradi kapitányként sikerült elérnie, hogy az elődei kormányzása alatt viszonylag békésen megférő jezsuiták és a váradi protestánsok egymás torkának ugorjanak: nehezen hihető az is, hogy a lengyel király az 1585. évi váradi események¹³ ismeretében arra a következtetésre jutott volna, hogy ami Ghiczynek nem ment kicsiben, az menni fog neki nagyban. Arról nem is szólva, hogy a hármastanács nehézkes kormányzása nem ok volt, ahogy Szilágyi Sándor állítja, hanem következmény, éppen a rendek miatt, akik nem voltak hajlandóak elfogadni a tanács rendelkezéseit, aminek eredménye a

¹⁰ Ehhez lásd David Ungnad sztambuli császári követ 1576. június 7-ei jelentését: „sine ullo tumultu Christophorum Battori pro superiore suo agnoscant et honorent non aliter quam antea Stephanum Battori siquidem illi sulthanus regionis illius gubernium plenaria autoritate contulit” *Elementa*, 63.

¹¹ PAPP, *Die Verleihungs*, 239–243.

¹² EOE III, 66, 68, 78.

¹³ KRUPPA, *Nagyvárad jelentősége*, 949–951.

sokszor felesleges iratgyártás lett.¹⁴ Ugyanakkor maga Ghiczy is elismerte 1588-ban a megyesi országgyűlésen, hogy képzettsége nem volt elegendő és megfelelő a kormányzáshoz, így alatta is működött egy tanács kimondottan abból a célból, hogy a polgári ügyekben segítse.¹⁵ Vagyis a képlet nem olyan egyszerű, hogy a problémák megszűntek azzal, hogy a király háromból egyet csinált.

Ehhez hozzátehetjük még, hogy a kormányzó működésének mérlege nem mondható egyértelműen pozitívnak. Forrásaink, például a Ghiczyvel első felesége, Katalin révén rokoni kapcsolatban álló Gyulai, aki karrierjét a királyi kegynek köszönhette, igen hízelgően nyilatkoznak tevékenységéről,¹⁶ és ezt a kedvező véleményt hangoztatták felekezeti elfogultságoktól nem mentes, a jezsuitákat nem túlzottan kedvelő további megnyilatkozók is.¹⁷ A tények azonban ezt kevésbé támasztják alá: a király váratlan halála után a posztján maradó kormányzó – nemcsak jezsuita oldalról –, szinte azonnal heves támadások kereszttüzébe került. Már ezek a támadások is jelzik, hogy Ghiczy kormányzását mérvadó politikai erők, a Báthory-rokonság, és a körük, illetve velük szemben megszerveződő különböző frakciók csak átmenetinek tekintették. Van ezenkívül néhány fontos, eddig egyáltalán nem mérlegelt mozzanat, amely igazi magyarázatot ad arra, miért szakított Báthory a sokat kritizált hármastanáccsal.

Nagyvárad szerepéről írt tanulmányomban említettem, hogy Ghiczy kormányzói kinevezése nem függetleníthető egyrészt a már említett vallási kontroverziáktól – akkor erre helyeztem a hangsúlyt –, és azoktól a határ menti csetepatéktól, amelyeknek gyűjtőpontjában szintén a váradi főkapitány állt, aki miatt a dívánban súlyos vádak hangzottak el a lengyel király ellen.¹⁸ A velencei és császári követjelentések ráirányítják a figyelmet arra, hogy a Porta és Báthory közötti konfliktus súlyosabb volt, mint gondolnánk, és eredetileg nem a magyarországi végvári portyák és hódoltatások, ezek a jéghegy csúcsát jelentették, hanem a kozákok moldvai betörései és Szinán pasa ellenséges viselkedése miatt éleződött ki a viszony.¹⁹ A tanács ez utóbbira helyezve a hangsúlyt a következőket írta 1583-ban október 3-án kelt jelentésében:

Jóllehet, hogy vagyunk ilyen ítéletben hogy ennek is ilyen új és mód nélkül való parancsolatnak nem az kozákok, kik eddig azt hisszük, hogy régen helyekre szaladtanak, sem az mi segítségünk nélkül való szűkölködések, hanem csak az basa kedvetlensége és reánk való nehézsége az oka, kit minden úton ki akar

¹⁴ Szilágyi a később Veress által kiadott levelezést az impraktikus kormányzás iskolapéldájának bizonyítékeként tárgyalja, csakhogy az éppen fordítva, a rendi kormányzásról állít ki nem túlságosan hízelgő bizonyítványt. A Fejedelmi Tanácson belül, illetve az országgyűléseken keresztül éppen ők akadályozták a hatékonyabb kormányzást. EOE III, 57–60.

¹⁵ Lásd az előző jegyzetet.

¹⁶ Erről legutóbb KRUPPA, *Nagyvárad jelentősége*, 954–956.

¹⁷ SZAMOSKÖZY, IV, 17, 22.

¹⁸ KRUPPA, *Nagyvárad jelentősége*, 952.

¹⁹ Erről bőven KRUPPA, *A kereszt, a sas, és a sárkányfog*, 119, 129, 133, EOE III, 53, 55.

fakasztani, hogy így is, vagy akarjuk, vagy nem, kedvét keressük és telhetetlen kívánságának eleget tegyünk.²⁰

Az igazi tét nem néhány határ menti vár, Bender vagy Akkermann, hanem a Kelet-Közép-Európa fölötti status quo megőrzése volt. A Porta tudott Báthory szentszéki kapcsolatairól és az oszmánellenes ligatervek szövögetéséről. Nem kerülték el figyelmét Possevino velencei, moszkvai és magyarországi (Szatmár hovatartozása) tárgyalásai sem, amelyek egyszerre célozták a cárral és a császárral fennálló konfliktus elsimítását, és egy reménybeli oszmánellenes szövetség tető alá hozását. Velence konstantinápolyi követe már 1583. március 8-án a következő híradást küldte haza: a Porta attól tart, hogy Velence szövetséget kötött a pápával, a spanyol és a lengyel királlyal az Oszmán Birodalom ellen. Szeptemberben ez a szövetség – a Porta félelmei szerint – kiegészült a császárral és Oroszországgal. A kozákok moldvai betörései, Bender ostroma ingerültséget váltottak ki. A kozák támadás hírére a szultán védelmét élvező, éppen hazatérőben lévő lengyel követet, Filip Pohlodowskit 1583-ban kegyetlenül meggyilkolták. A félelmek nem voltak alaptalanok: a császárral kötött, nyolcévenként megújítandó drinápolyi béke éppen 1584-ben járt le, Possevino 1581-ben valóban tárgyalt egy liga esetleges feltételeiről Velencében, Báthory András 1583–1584. évi római útjára sem kizárólag a pápa előtti tisztelgés és bíboroskreációja miatt került sor. A zűrzavart fokozták a francia követ portai machinációi is, aki mindenáron egy spanyol–oszmán tengeri háborút akart kirobbantatni, hogy ezzel tehermentesíthesse a spanyolok ellen harcoló németalföldieket.²¹ A viszály magvának elhintése állt érdekében az erdélyi trónra áhítozó Márkházi Pálnak is, aki, hogy Báthory karmából megmeneküljön, muszlimmá lett, és aki 1581-ben *ahdnámét* is kapott az erdélyi trónra.²² Ez magyarázza, hogy a végvári portyák miatt, amelyek mögött erdélyi részről éppen Ghiczy állt, dühösek voltak a magyarországi oszmán katonai vezetők, sőt a temesvári pasa Lengyelország lerohanására tett javaslatot, mondván, hogy nem lenne nehéz feladat, mivel a lengyel határok nyitottak, sík vidékeken húzódnak, a lengyelek pedig elégedetlenek Báthoryval.²³

Visszakanyarodva tehát az eredeti gondolatmenethez, Báthory számára 1585-ben a legfontosabb az volt, hogy egy olyan személyt állítson Erdély élére, aki vita nélkül, vakon végrehajtja parancsait ebben a feszült helyzetben, amellyel egyúttal a belpolitikai feszültségeket is tompítani akarta. Ghiczy, eltekintve Váradon elkövetett hibájától, ideális jelölt volt, bírta a rendek bizalmát, vitéz és tapasztalt katona hírében állt, azonkívül Báthory feltétlen és odaadó híve volt. A hármastanáccsal szemben megfogalmazódó panaszok csak ürügyet szolgáltatottak ehhez

²⁰ EOE III, 201.

²¹ ASVe Senato, Dispacci, Constantinopoli, filza 19, fol. 50rv.

²² EOE III, 183.

²³ ASVe Senato, Dispacci, Constantinopoli, filza 20, fol. 24r–25v.

a váltáshoz. A fent mondottak miatt nem értek egyet Szilágyi azon állításával,²⁴ hogy Ghiczy zökkenőmentes kormányzásának a nagyobb hatáskör lett volna az oka. Instrukcióját elolvasva egyértelmű, hogy semmivel sem rendelkezett nagyobb hatáskörrel, mint amekkorával a hármastanács, viszont kardforgató – és nem udvari! – emberként népszerű volt az erdélyiek között, ráadásul kinevezése látszólag az ő győzelmüket jelentette.²⁵

Ghiczy ugyan Báthory Zsigmond nevében kormányzott, aki 1581 óta a fejedelmi címet viselte, mégis légüres térben mozgott, nem voltak az udvarban igazi támogatói, sőt, a király halála után már felhatalmazása sem, és betegsége miatt sem volt képes az ország kormányzására. Egyedül azért maradt a posztján Báthory halála után, mert a Porta a lengyel királyválasztás bizonytalanságai miatt abban reménykedett, hogy valamelyik Báthory kerül a trónra, ezért megtiltotta, hogy elmozdítsák.²⁶

Báthory Kristóf halála óta minden kormányzati formáció a messzi távolban tartózkodó Báthory Istvántól kapta legitimációját, amely egyúttal le is tompította és el is fedte azt az ellentmondást, amely abból fakadt, hogy a dinasztíának egy időben volt egy döntésképes, legitim, de távollévő, illetve egy helyben lévő, de felhatalmazással nem rendelkező és nem döntésképes tagja. Kristóf halála után a képlet ugyan egyszerűbbé vált, az utód azonban még annyira sem volt *absolutus princeps* – mivel nem volt hajlandó a jezsuiták elűzésébe beleegyezni – mint apja, vagyis nem rendelkezett az uralkodáshoz elengedhetetlenül szükséges teljhatalommal, amit a rendektől és a szultántól kaphatott meg a fejedelemsválasztó gyűlés és az *ahdnáme* formájában. Jóllehet ez utóbbi megvolt, az előbbi azonban nem, magyar, illetve erdélyi szempontból viszont jogilag ez lett volna a fontosabb. Mivel a dinasztia uralmának folytonossága így megszakadt, és az utód nem rendelkezett teljhatalommal, belpolitikai válság lépett fel. A hatalomért kirobbanó harc két kérdés körül folyt, melyik párt vegye a kezébe a kormányzást, pontosabban, kik legyenek a gyámjai az ifjú fejedelemtnek, illetve hogy milyen formában történjék a kormányzás.

Ennek a harcnak a gyökerei mélyre, még a Báthory István halálát megelőző időszakra nyúlnak vissza, és véleményem szerint összefüggésben vannak a kormányzati modellt illető több évtizedes vitával, a Magyar Királyság keleti részének önálló állammá szervezéséből fakadó régi dilemmával, vagyis, hogy milyen kormányzati berendezkedést kövessen az Erdélyi Fejedelemségnek nevezett országrész, a középkori vajdaihoz hasonló központosítottat, amely több vonatkozásában inkább az egyeduralkodóhoz hasonlít, vagy inkább egy lengyelhez vagy velenceihez hasonló berendezkedést. A probléma tehát nem volt új keletű, történetírásunk is régóta hangsúlyozza, hogy az erdélyi fejedelmi hatalom erejének a kiterjedt fiskális birtokok, a centralizált vajdai adminisztráció működése, és a rendiség fejlet-

²⁴ EOE III, 66.

²⁵ Báthory levélváltás, 261–267.

²⁶ EOE III, 75.

lensége voltak az okai.²⁷ János Zsigmond egész életében a határokért harcolt, Báthory Istvánt szerencséje és ügyessége néhány év után a királyi trónra emelte, nem telt el tehát túlzottan sok idő, hogy a hatalom, vagy ha úgy tetszik, az udvar és a (rendi) társadalom egymáshoz csiszolódjon. Báthory Istvánt sokan nem szerették odahaza, osztatlan népszerűségnek kizárólag a katonák közt örvendett. Ráadásul nem volt örököse csak sok unokaöccse: fentebb láttuk, hogy ez hogyan bosszulta meg magát 1586 után. Pedig a király mindent elkövetett, hogy megnyugtatóan rendezze a zökkenőmentes hatalomátvételt, és felkészítse utódját a halála utáni időszakra.

A hármastanács létrehozatala ezeknek a dilemmáknak volt a hű tükre. Ráadásul abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ránk maradt egy dialógus a triumvirátus egyik tagjának, Kovacsóczy Farkasnak a jóvoltából. A művecske Eubulus és Philodacus társalgását tartalmazza a kormányzásról. Mindkettő beszélő név: Εὐβουλος jelentése tanácsot adó, okos, bölcs, így hívtak például egy Kr. e. 4. században élő athéni szónokot és államférfit. Aztán van még egy Eubuloszunk, Atarneusz türannosza, aki a városát ostromolni szándékozó Autophradatésznek azt ajánlotta, hogy először számolja ki, mennyibe kerül az ostrom, ő kész kevesebért is feladni várost. Mire Autophradatész felhagyott az ostrommal.²⁸ Nem tűnik véletlennek, hogy a kancellár éppen ezt a párhuzamot találta meg a névválasztáskor. Philodacus: jelentése a dákok barátja.

A szakirodalom megállapítja, hogy művét 1584-ben megjelentető kancellár egy olyan grémium tagjaként írta meg értekezését, amelyet az egyszemélyes kormányzást igénylő erdélyiek részéről folyamatos támadások értek.²⁹ Erre válaszul született meg a *Dialógus*, amely azt a kérdést boncolgatja, hogy melyik kormányzási forma

²⁷ Erdély története I, 424–426, 445–446, 453.

²⁸ ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, 114. Petneházi szerint ebből túlzás levonni azt a következtetést, hogy Kovacsóczy névválasztásában a külpolitikai helyzet tükröződött vissza. A név ugyanis Erasmus műveiben többször felbukkan. PETNEHÁZI, *Kovacsóczy Farkas*, 100. Ebben természetesen van igazság, de ez akkor sem jelenti azt, hogy a kancellárt ne befolyásolta volna a választásban. Talán annyit finomíthatunk az eredeti állításon, hogy valójában nem a külpolitika, hanem Erdély státusza tükröződött vissza a név/*exemplum* választásában. Ennek illusztrálására idézném azt az erdélyi történetírás által dokumentált és irodalmilag is megkomponált drámai vitát, amelyet 1594 feszült nyarán folytattak le, és amelyben Geszty Ferenc egyik vádja éppen az volt, hogy a „mi filozófusaink”, úgymond nem mernek harcba bocsátkozni a török ellen, ha csak nem arany- vagy ezüstlándzsákkal. BETHLEN, III, 350. Vagyis, a háborút ellenzők az adófizető vazallitás fenntartása és a birodalomba történő beolvasztás elkerülése érdekében a béke megvásárlása mellett érveltek, amely addig mind az erdélyieknek, mind a Portának (mivel a tartomány megszállása rengeteg pénzébe és sok katonájába került volna) kölcsönösen előnyös és kifizetődő volt.

²⁹ KÖPECZI, *A magyar politikai irodalom kezdeteihez*, 577–587, RÁCZ, *Főhatalom és kormányzás*, 133–137. SCHLETT, *A magyar politikai gondolkodás története I*, 129–130. A *Dialógus* kapcsán Kaposi Márton Machiavelli hatását hangsúlyozza, meggyőző szövegszerű egyezéseket azonban nem hoz. KAPOSI, *A machiavellizmus jelenléte*, 201–208. Rác is elismeri, hogy bár a Pádovában tanuló Kovacsóczynek mindenképpen találkoznia kellett a firenzei műveivel, a *Dialógus*-ban mégsem találjuk ennek konkrét és kétségbenvonhatatlan bizonyítékait. RÁCZ, *Főhatalom*

a célszerűbb és a jobb, amelyet az ifjú fejedelem mellé kell helyezni, az egyszemélyes vagy a testületi? Az elején Eubulus felveti, hogy a fejedelem mellé kijelölendő kormányzónak egyszerre kell jó nevelőnek és jó kormányzónak lenni, és éppen ő az, aki Philodacusszal vitatkozva végül is nem talál egyetlen pozitív történelmi példát sem. A *Dialógusról* eddig elkészült elemzések hangsúlyozzák, hogy a műben felvetett kérdések nem függetleníthetők a Báthory-családon belüli nézetkülönbségektől, illetőleg a lengyel király azon félelmétől, hogy a fejedelmi poszt túlságosan nagy kísértést jelent majd Zsigmond idősebb unokatestvérei számára. Szóltam már azokról a feszültségekről, amelyek az erdélyi–lengyel–oszmán kapcsolatokban éppen a mű megírásának idején növekedtek meg, és utaltam arra az orientációváltásra is, amelyre Báthory István készült ebben az időszakban. Nagyon fontos tehát a történeti kontextus, amelybe bele kell helyoznunk a *Dialógust*. Ennek kapcsán hívom fel a figyelmet néhány olyan, a vizsgálatokból sajnálatos módon kimaradt körülményre, adatra, amelyek a művet más megvilágításba helyezik.

Kassai Dávid Zsigmond régóta ismert levelére gondolok, amely 1583-ban íródott, címzettje Kovácsóczy. Ő elsőben egy Daniel Hermann nevű porosz szerző borostyánba ragadt békáról és kígyóról szóló szerzeményéről alkotott lesújtó véleményét osztja meg a kancellárral.³⁰ Kassait különösen az háborította fel, hogy Hermann a történet és Báthory Kristóf halála közt párhuzamot von: a hasonlat egyrészt enyhén szólva nem illendő egy fejedelemhez, miért nem használt sast, vagy oroszlánt, kérdezi a kancellárt, másrészt a békák halálából jósolni esztelenység. A történet, folytatja, sokkal inkább illik a jezsuitákra:

... ahogy a békák beleléptek a folyékony masszába, s ott ideig-óráig jól érezték magukat, míg csak el nem vette életüket a ráömlő esőtől megkeményedett gyanta: ugyanúgy a jezsuiták is Magyarország eme vidékeire... visszatérhetési jogukkal élve hazatértek, mert csalogatta őket a régebbi, ebben az országban egykor élvezett örömek utáni vágyuk; de ahogyan legtöbbjük akkor is lépre ment, s beleragadt lábukat kihúzni nem tudták, ugyanúgy most is fennáll a veszély, hogy ugyanarra a sorsra jutnak, ha valamiképpen a most még folyékony országrészek a jámbor emberek bűnbánata és könnye folytán megkeményednek és megszilárdulnak.³¹

Van egy másik, 1584-re datálható levele, amely fontos, eddig figyelmen kívül hagyott adalékul szolgál a *Dialógus* megjelenésének hátteréhez. A levél minket érdeklő része a következő:

és kormányzás, 136. Legújabb kísérleteket a mű újraértelmezésére Machiavelli szempontjából is, lásd PETNEHÁZI, Kovácsóczy Farkas.

³⁰ HERMANN, *De rana et lacerta*, Krakó, 1583. Egy évvel korábban jelentette meg Gdańskban *Stephaneis Moscovitia* című verses művét, amely a király orosz háborúinak állított emléket. A műnek csak az első kötete készült el. Ismertetését lásd DEÁK, *Báthory Istvánról szóló hősköltemény*, 73–77.

³¹ Janus Pannonius. *Magyarországi humanisták*, 793–794.

Ami az aranykönyvecskét illeti, bizony nagyságos uram, teljes egészében úgy van, ahogy írod. Ez a királyi könyv kiüti jóformán minden észrevételemet, amelyet Possevino ellen tettem. Égek a vágytól, hogy a lehető legrövidebb feleletekben megcáfoljam ennek a lengyel hitszónoknak véleményét, amelyet az igaz egyház ismertető jeleiről kifejtett... Talán még a király sem utasítja vissza e könyv elolvasását.³²

A levélben említett lengyel jezsuita hitszónok Stanisław Sokolowski, akinek a *De verae et falsae ecclesiae doctrina* című műve 1583-ban jelent meg Krakóban valamikor az év elején.³³ Erre egyértelmű bizonyíték a királyi számadáskönyv április 6-ai keletű számlája, amely arról tudósít, hogy a király parancsára 12 darabot bekötöttek a műből. A példányokat elsősorban családtagjainak szánták, de például egy példány Süveg Albert nagyszebeni királybíró birtokában volt. Egy ma Győrben őrzött példány ecsedi Báthory Miklós tulajdonát képezte. A rokon lagymatag katolikus volt, nyilván ezért is célozta meg a király ezzel az általa fontosnak tartott művel.³⁴ De nemcsak Sokolowski művei jutottak el hozzá.

Egy 1583. szeptember 4-én kelt jezsuita évkönyv beszámoló, amely Possevino 4. erdélyi missziójának leírását tartalmazza, részletesen tudósít arról, hogy a Krakóból február 11-én útra kelő négy jezsuita a fejedelemségbe befelé és kifelé vezető útján is felkereste az ecsedi nagyurat, mindkét alkalommal elbeszélgettek vele a hit kérdéséről, és könyveket is kapott tőlük.³⁵ Elképzelhető, hogy a fentebb idézett Sokolowski-példány is ekkor került a birtokába. Egy néhány hónappal későbbi Possevino-levél tanúsága szerint könyvtára gyarapodása nem állt le, hanem újabb katolikus szellemű munkával gazdagodott. A jezsuita ugyanis május 5-ei, Báthory Miklóshoz intézett levelének a végén ígéretet tett egyik munkája mihamarabbi elküldése ügyében. Több mű is szóba jöhet, egy néhány héttel korábbi, április 13-ai Báthory Istvánnak írott levelében szintén utal egy művére, amelyet Báthory Miklósnak, Mágóchy Jánosnak, de mint írja, legfőképpen Kovacsóczy Farkasnak szán. A levelezést kiadó Lukács László szerint két mű jöhet számításba; az egyik a *Responsiones ad viri cuiusdam pii septentrionalis interrogationes qui de salutis aeternae comparandae ratione, ac de vera Ecclesia cupiebat instituira* (Vilnae 1581), a másik pedig az *Imposturae, quas in oratione quadam inseruit, quam de statu ecclesiarum, hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Ungaria, Boemia, inscriptum edidit, et per Sueciam ac Daniam disseminari curavit* (Ingolstadii 1582). Ez utóbbit 1583-ban másodszor is kiadták. A David Chytraeus katolikus oldalon sok vitát kiváltott mű-

³² Uo. 796. Petneházi figyelt föl arra, hogy a szövegben említett és a szakirodalom által a *Dialógusra* vonatkoztatott aranykönyvecske (*libellus aureolus*) kifejezés nem Kovacsóczy művére, hanem egy másik ismeretlen, valószínűleg Possevino valamelyik műve ellen írt munkára illik. PETNEHÁZI, *Kovacsóczy Farkas*, 100.

³³ Sokolowski Kovacsóczyhoz intézett leveleit lásd SZÁDECZKY, *Kovacsóczy Farkas levelei II*, 33–35.

³⁴ MAH II, 460, 484, 538, MIKÓ, *Báthory és a reneszánsz művészet*, 128.

³⁵ MAH II, 402–404, 406–413, 453–457, 469–471.

vére válaszul jelentek meg Nicolaus Mylonius álnéven. Chytraeus egy nagy, az egész világot átfogó helyzetképet rajzolt a kereszténység állapotáról, ezen belül természetesen a lutheránus egyház helyzetéről. Erre Magyarországot érintő utazása adott alkalmat. Műve az ortodox egyházat, a katolikusokat és az unitáriusokat érintő kritika és az egyedül igaz hit, azaz a lutheranizmus melletti propaganda szellemében íródott. Ennek kapcsán nem fukarkodott kemény szavakkal illetni a katolikusokat, illetve az antitrinitáriusokat, ugyanakkor elismerő szavakkal dicsérni a török állítólagos vallási toleranciáját. Ugyancsak elismerően emlékezik meg Schwendi Lázár és Eck von Salm lutheránusok érdekében tett lépéseiről a Felvidéken, illetve örömmel konstatálja, hogy az egyháznak még a török Budán is maradtak képviselői. Mindez annak függvényében fontos megjegyzése, hogy az oráció elején kitér arra a keresztények által hangoztatott, és a tények fényében tehát igaztalannak bizonyuló vádakra, hogy török üldözi a keresztényeket. Sőt, mint írja, útja során tömegével látott templomokat.³⁶ De Chytraeus nemcsak ebből a szempontból keresztezte Possevino terveit: a jeles rostocki professzor nagy aggodalommal szemlélte a jezsuiták svédországi térnyerését. Még Svédországba is elutazott, hogy latba vesse tekintélyét. Összegzésként elmondhatjuk, hogy mind Possevino művei, mind Sokolowski könyve hitvédelmi célokat szolgáltak, Kassai Dávid Zsigmond kálvinista prédikátorként éppen ezért nem véletlenül írt, illetve szándékozott cáfolatokat írni ezekre, nyilván tartott attól, hogy a katolicizmus, hála nagyhatalmú támaszainak, újból megerősödik a térségben.³⁷

Ehhez hozzátehetjük, hogy pápai szemináriumok létesültek egyrészt a pravoszláv, másrészt az északi eretnek országok, főleg a lutheránus Svédország megtérítésére. Az év folyamán Possevino levélben kereste meg a svéd király titkárát Báthory Zsigmond és Anna svéd hercegnő házasságának tervét megpendítve.³⁸ A felvidéki út során elhangzottak javaslatok egy új, katolikus felső-magyarországi főkapitány kinevezésére (a katolikus Nogarola ezután került a posztra), illetve felmerült Miksa főherceg felvidéki kormányzóságának terve.³⁹ Possevino kisebb kitérőket tett a Báthory-birtokokra, sőt még Kovacsóczy kancellár megtérítésével is megpróbálkozott.⁴⁰ A váradi misszió megerősítése szintén ekkor történt, amelynek következménye a következő évben a már említett nagyváradi disputa lett. De

³⁶ MAH II, 460. CHYTRAEUS, *Oratio*, A4v–A5r, C1rv. Chytraeusról lásd SZABÓ, *David Chytraeus és Magyarország*, 107–112.

³⁷ Sajnos nincsenek adataink a műről, arról sem, hogy egyáltalán megírta volna. De levelei arról árulkodnak, hogy Possevinnak Chytraeusszal folytatott vitája egyrészt magyarországi hullámokat vetett, nem utolsósorban a jezsuita felső-magyarországi, a Báthory-család nem túlságosan buzgó, vagy nem is katolikus tagjait megcélzó hitvédelmi könyvekkel megtámogatott missziója miatt, másrészt, hogy ez a vita és a misszió talán valamiképpen összefüggött Kovacsóczy *Dialógusával* is. Erre látszik utalni a mű burkolt jezsuita ellenes megjegyzése I. Sebestyén portugál király tragikus halála kapcsán.

³⁸ MAH II, 547.

³⁹ MAH II, 589–591.

⁴⁰ MAH II, 532.

ne feledkezzünk el arról sem, hogy a *Transilvania* kézírata is ekkor készült el.⁴¹ Ez a rövid felsorolás is elegendő, hogy lássuk, a rend, amely maga mögött érezte a nagy politikai váltásra készülő lengyel király támogatását, offenzívába lendült. Ezek a lépések adhattak ösztönzést a *Dialógus* megírásához.

Forgách Ferenc kancellár egykori pártfogoltja a *Dialógus* egy pontján egy mindeki által nagyon jól ismert példát hoz fel arra, milyen következményekkel jár, ha egyházi ember veszi kezébe a kormánygyeplőt:

Nagyon hasonló ehhez Fráter Györgynek, egy kárhozott és Magyarország romlására született embernek az élete... Először a kincstartóságot kapta meg, azután a király halála után, a haza árvaságában és az előkelők viszályai miatt a királyi gyermek gondozását és gyámságát.... Végül odáig jutott, hogy hitéről és tisztségéről megfélekedve, méltóságával visszaélve arra törekedett, hogy a királynét fiával együtt kiűzze és az országot felforgassa... az országot nagy háború veszélyeibe sodorta, és csapásokat hozott rá (Eubulus).⁴²

Fráter György helytartó volt, de a gyakorlatban ő kormányozta Erdélyt. A barát a helytelen nevelés súlyos következményeinek példaként jelenik tehát meg.⁴³

Philodacus a kormányzó tisztséggel kapcsolatban a következőket mondja:

Hogy mikor jelent meg és került használatba először a kormányzói tisztség (*gubernatoris officium*), az nagyon homályos, hiszen minden régiségnek az ismerete csonka és bizonytalan. De hihető, hogy ez volt a kormányzás legrégebb módja (*vetustissimum... regendi morem*), amelyet leginkább használtak rögtön az emberek keletkezése után.⁴⁴

Az antikvitás óta az államelméleti irodalom a királyságot tartja a legősibb kormányzati formának, a másik kettő az arisztokrácia és a demokrácia, kormányzás tehát nincs köztük, de nyilvánvaló, hogy igazából ő is a királyságra gondol. Ezt támasztja alá Kassai Dávid Zsigmond már idézett levele:

Bölcsen ítélt velem, és kegyesen bólint Jupiter rá, hogy Horatius szavaival éljek, nagyságos uram, bárki is az az Eubulus, aki a monarchikus kormányzást (*monarchicae gubernationis*) olyan ádázul megtámadta... Én úgy vélem, az fog majd érdemleges munkát végezni, aki, miután újra beszélgetésre hívta ugyanazokat a személyeket, vállalja, hogy az ellenkező kormányzási formát (*contrariam gubernationis formam*), mégpedig azt, amely legtöbbjük országában

⁴¹ Erről bővebben KRUPPA, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára*, 62–63.

⁴² *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 681.

⁴³ Forgách krónikájában ugyanerről írt. Mondhatjuk tehát, hogy a baráté közismert példa volt. *Humanista történetírók*, 592–593, TÓTH, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája*, 13.

⁴⁴ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 664, 665.

fennáll, egyenlő érveléssel, súllyal és a példák fényével megvédi, és a másik nap vitáját lezárja. Így ugyanis tökéletes lesz az összehasonlítás, s miután a vitázók egyikét megcáfolták, a másikat megerősítették, a két félnek ezen ügyről folytatott dialógusából kialakul a végleges vélemény.⁴⁵

Elgondolkodtató a Kovacsóczy-mű és a Kassai-levél terminológiája. Kovacsóczy a kormányzásra, bármiféle legyen is, az *administratio*, *moderatio*, *gubernatio*, *regendi modus/mos*, illetve a kormányzó személyére pedig a *moderator*, *rector*, *gubernator* szavakat használja. A korban használták még a *locumtenens* tükörfordításaként a helytartó, illetve a hármastanács tagjainak megjelöléseként a *praeses*. Ez utóbbi kettő viszont nem a kormányzói tisztséget jelölte, mivel sem tartalmában, sem tituluszában nem egyezett meg vele. Korszakunkban a *locumtenens* a Habsburg-kormányzat helyi képviselője volt, akinek a tisztségét, mint ismeretes, a nádor helyettesítésére találták ki. A *praeses* szintén egy provincia kormányzója, azaz a *végrehajtó* hatalom helyi képviselője volt, tehát egyikük sem gubernált egy egész országot az avval járó jóval széleskörűbb jogosítványokkal a kiskorú uralkodó képeként vagy annak hiányában helyettesítőjeként. Kovacsóczy a *monarchia* kifejezést, illetve ennek variánsait nem is használja, Kassai levelében viszont a *monarchicae gubernationis* kifejezést olvassuk. A *monarchica gubernatio*t nem lehet a régensi vagy kormányzói uralomra érteni, a kormányzó ugyanis soha nem kormányoz „monarchica”. A *monarcha*, *monarchia*, *monarchica*, *monarchialis* szavaknak sem a korban, sem korábban és később sem volt más jelentése, hanem egyértelműen az egyeduralkodót, az egyeduralmat, az egyeduralmat és soha nem a kormányzóit, helytartóit, a régensit stb. jelentette. Ez teljesen logikus, hisz ez utóbbiak egyike sem egyeduralom, hanem *helyettesítő* uralom, aki gyakorolja, nem Isten kegyelméből teszi ezt, mint a megválasztott uralkodó, hanem a dinasztia vagy a rendek felhatalmazásából. Vagy egyszerűen uzurpátor, bitorló. Hasonlóképpen egyértelmű és össze nem keverhető módon használták a *tyrannis*, *tyrannos*, illetve a *respublica* kifejezéseket. A régensi kormányzás különben, akár egyszemélyi, akár testületi, nem állam-, hanem csupán kormányzati forma. A Kovacsóczy és a Kassai által használt terminológia e tekintetben konzekvens, vagyis Kassai – feltevére persze, hogy tiszttában volt a terminológiával, ami esetében feltételezhető – nem használhatta a *monarchica gubernatio* kifejezést a kormányzói (helyettesítő) hatalomgyakorlásra, hanem kizárólag arra a kormányformára, amely esetünkben az egyeduralmi (fejedelmi) államforma kormányzatát jelentette. Ebből viszont az következik, hogy bármit is gondol az utókor Kovacsóczy szándékairól, és bárhogy is értelmezi a szöveget, sőt bármit is gondolt maga Kovacsóczy, amikor leírta ezeket a sorokat, legalább egy tanult kortárs kálvinista prédikátor két versengő államforma apológiájaként olvasta a művet (*contrariam gubernationis formam, eam nimirum, quae in plurium dominatu consistit*), és várta a folytatást,⁴⁶ amely logiku-

⁴⁵ SZABÓ, XVI. századi tudósok levelei, 482.

⁴⁶ SZABÓ, XVI. századi tudósok levelei, 482.

san a köztársasági vagy pontosabban a *nem* egyeduralmi államformát vette volna a védelmébe, és amely mai ismereteink szerint nem készült el soha. Mindennek természetesen nem mond ellent, hogy a mű hagyományosan elfogadott értelmezési tartománya a régensi uralom gyakorlati formája és módja.⁴⁷

Eubulus végül is elfogadja Philodacus érveit: abban tehát nincs vita, hogy az emberi ösztönöknek az egyszemélyes kormányzás – legyen az helyettesítő vagy valódi uralom – felel meg: „Ám legyen a te kormányzási módod (*regendi modus*) jobb, mint mondod, vagyis az, amit megszoktunk, s amelyre a természet ereje is hajt bennünket...”⁴⁸ Hogy egy magyar kortársak által is jól ismert szerzőt idézzek, hasonlóan fogalmaz Justus Lipsius a *De politica* című művében: „... a legrégibb főbb és istenesebb a fejedelemség. És bizonyos, hogy minden régi népek eleinte a királyoktól függöttek. És ez nevezetett először ez földön birodalomnak.”⁴⁹ [Kiemelések tőlem – K. T.] A királyság, amelyről Lipsius beszél, egészen pontosan a kortársak által monarchiának nevezett, kevert államforma (alkotmányos monarchia), amelyben megtalálható az egyeduralom, az arisztokrácia, végül pedig a népuralom, a demokrácia is. Ezt tartotta a legideálisabb formának, mivel nemcsak a közjó számára a legjobb, hanem egyúttal a legerőteljesebb is, mert összhangban van a társas lénynek tekintett ember természetes hajlamaival.⁵⁰

Kovacsóczy egyik Gyulainak írott levele mintha arra utalna, tartott attól, hogy a kormányzás módjával kapcsolatban használt terminológiája félreértésekhez vezethet:

Elküldöm Neked Eubulusomat, akit kértél; talán derék férfiú, és érdeklődik dolgaink iránt (a jelenlegi körülményekhez képest), egyébként mindenekelőtt nyers (amilyen az udvari népség) és nem elég ékesen szóló tanácsos. De azt mondod, nem ilyen volt Nepolomiciában, miért ilyen borzas, piszkos és szomorú? Alig menekült meg, és kis híján megfizetett alkalmatlan beszédességéért, annyira ellensége most a beszéd az igazságnak. És mit mennydörögtek ellene? Azt az isteni mondást „Egy legyen úr csak.” Ez annyira bölcs, hogy senki sem tagadhatja, de ugyanannyira ostoba az, aki mintegy oroszlánbórt ölt, amikor nem valamilyen Agamemnont, hanem főnixeket (bizony, ritka madarakat) keresünk. Lásd, gyakran esünk bele a legsúlyosabb tévedésekbe, ami-

⁴⁷ A főrangú családoknál tanítóskodó Kassai Dávid Kovacsóczyval, Kendivel, illetve az erdélyi elit egyéb befolyásos tagjaival fenntartott szoros viszonyára világít rá a pártfogóinak családjában bekövetkezett halálesetek alkalmából kiadott dialógusa és gyászversei, a *Consolatio* (Kolozsvár, 1584). RMNY I, 544, TÓTH, *A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet*, 25.

⁴⁸ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 659.

⁴⁹ *Laskai János válogatott művei*, 187–188 és 217–218. Lipsiust elsősorban magyarországi ismertsége miatt idéztem. Esetleges hatása Kovacsóczy gondolkodásmódjára további kutatások tárgya lehetne.

⁵⁰ OESTRICH, *Antiker Geist und moderner Staat*, 134.

kor a nevek és tisztségek kétértelműsége téveszt meg, amikor ugyanis inkább esztelenkedünk a tömeggel, mintsem helyesen ítélnénk a kevesekkel.⁵¹

E félreértések elkerülése érdekében tisztázza, mi a különbség a valódi és a helyettesítő uralom között:

A fejedelem a maga módján mindenkinek atyja a szeretet tekintetében, mindenkinek ura a tiszteletre és szolgálatra nézve; *a fejedelem* a maga dolgait végzi és intézi, és *a saját törvényeinek engedelmeskedik*, amelyeknek ő az értelmezője. Mert minden a fejedelem sajátja, úgy hogy az egész tartomány üdvét és hasznát, akárcsak viszont veszedelmét és kárát sohasem lehet tőle elszakítani és elválasztani. Végül *a fejedelem hatalma örökös és csak életével együtt válik meg tőle*. [Kiemelések tőlem – K. T.]

De nem úgy, mint a kormányzót:

A kormányzónak (rectoris partes) azonban az a dolga, hogy ne a saját ügyét, hanem másét gondozza; fejedelmének, akinek hatóságában jár el, személyét és méltóságát tekintse; ne a maga hasznát, hanem uráét és a polgárok közhasznát keresse, vesse alá magát a hazai törvényeknek, ne bízza el magát, tartsa meg a hűséget, tekintse az országot a más birtokának, ne a sajátjának.⁵²

De ezt mindenki tudta, nem is ez volt a lényeg, hanem hogy egy régens enyhébb esetben könnyebben lesz meggyanúsítható visszaéléssel, bármi legyen is az, súlyosabb esetben pedig a kiskorú uralkodó félreállításával könnyebben válik trónbitorlóvá és zsarnokká (ami Machiavelli *Il principéjének* alapszituációja), mint egy többfejű kormányzó testület.

Az egyszemélyi helyettesítő kormányzás tehát súlyos következményekkel járhat. Hogy miért? Philodacus ezzel kapcsolatban, mintegy mellékesen a minap Afrikában, tehát Erdélytől meglehetősen távol megtörtént események kapcsán a következőt mondja: „Tudom, hogy értesültél Sebestyén portugál király nyomorult végéről, aki néhány éve Portugália nemességének virágjával Afrikában a móraktól vereséget szenvedett és meghalt, annyira, hogy hírmondó is alig maradt egy ekkora vereségből.”⁵³ Sebestyén portugál király 1578-ban, 24 éves korában indult végzetes vállalkozására Marokkóba. Az ifjút egy jezsuita, Luís Gonçalves, aki egyúttal a király gyóntatója is volt és egy egykori katona, Aleixo de Meneses nevelték.

⁵¹ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 653. Agamemnón, mint ismeretes, a Tróját megostromló görög sereg parancsnoka volt; itt nyilván arra gondol, hogy a kormányzáshoz nem katonákra, hanem arra rátermett, áldozatkész emberekre van szükség. A főnix talán az önfeláldozásra utal, hogy tudniillik ilyeneknek kellene a kormányzás nehéz és hálátlan feladatát magukra vállalni.

⁵² *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 659, 661.

⁵³ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 667.

Mindketten az előd, III. János, a király nagyapja szolgálatából kerültek Sebestyén környezetébe. A király, aki a mórok elleni harc bővületében nőtt fel, teljesen nevelői hatása alá került, a kormányzást a jezsuitákra bízta. A harci játékokon, a vadászaton és az aszketizmuson kívül más nem érdekelt. Az alcazari csatában néhány óra alatt borzalmas tömegmészárlás keretében szinte az egész portugál sereg odaveszett, a maradék néhány ezer fogságba került; a következmény Portugália spanyol annektálása lett 1580-ban.⁵⁴

Az események tragikus fordulatában a jezsuiták mellett súlyos felelősség terhelte a Szentszéket. 1574-ben a pápa apostoli megbízotti minőségben Portugáliába küldte Giovanni Andrea Caligari bíborost, akinek az volt a feladata, hogy egyrészt megvigye a pápai elismerést a királynak a mórok elleni küzdelméért és a katolicizmus érdekében tett erőfeszítéseért, másrészt, hogy előkészítsen egy hadjáratot Marokkóba, amelyet részben a pápa finanszírozott. Caligarit még a katasztrófával végződő hadjárat előtt, 1577-ben visszarendelték, majd néhány hónappal később *legatus a latere* minőségben az új királyhoz, Báthory Istvánhoz küldték, egyrészt Vincenzo Laureo felváltására, másrészt a választás miatt eléggé fagyos viszony oldására.⁵⁵ Ez, olvasván Caligari jelentéseit, igen jól sikerült. A marokkói kudarc híre természetesen eljutott Lengyelországba, de a mi szempontunkból nem is ez a lényeges, hanem hogy Caligarinak egészen bizonyosan ismernie kellett Kovácsóczyt, aki valószínűleg tőle (is) kimerítően értesült a vállalkozás részleteiről.⁵⁶ Ezért úgy vélem, nem lehet véletlen, hogy Sebestyén esete bekerült a „példatárába”, sőt a nuncius személye és portugáliai megbízatása, illetve a szituáció hasonlósága (ifjú trónörökös – jezsuita nevelő) alkalmat adott a kancellárnak, hogy egy igazán testhez álló *exemplummal* világítsa meg az egyszemélyes régensségből fakadó veszélyeket. Talán az sem véletlen, hogy erre a látszólag melleleg odavetett példának (Philodacus: Nemrég hallottam, hogy hasonló dolog történt Afrikában, de más kimenetellel, Eubulus: Nem csoda, hiszen Afrikában mindig van valami újság)⁵⁷ a többihez képest a legnagyobb teret szánta. A másik, hasonlóan hosszán idézett példa, mondanunk sem kell, hogy megint csak nem véletlenül, Fráter György és János Zsigmondé (ifjú trónörökös – pap nevelő).⁵⁸

A szöveget tehát olvashatjuk úgy is, mint egy óvatosan megfogalmazott figyelemztetést. Ha az ifjú uralkodó, Báthory Zsigmond nevelése jezsuita kézben marad, olyan tragédia következik be, amilyen Portugáliában, vagy ami, erről azonban hallgat szövegünk, 1572-ben Párizsban, Szent Bertalan éjjelén történt. Az erdélyi rendek azonban igen élénken emlékeztek erre a protestáns világban is nagy vissz-

⁵⁴ HOUSLEY, *The later crusades from Lyons to Alcazar*, 144–145, OLIVEIRE MARQUES, *Geschichte Portugals und des portugiesische Weltreichs*, 218–220.

⁵⁵ [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-andrea-caligari_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-andrea-caligari_(Dizionario-Biografico)/) (2013.06.28).

⁵⁶ Levelezésében megtaláljuk a nyomát, hogy a portugáliai fejleményeket lengyelországi nunciusként is figyelemmel kísérte. MPV IV, 56, 104, 444.

⁵⁷ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 677.

⁵⁸ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I, 679, 681.

hangot keltett véres eseményre, valamint Sebestyén szomorú sorsára: négy évvel később, 1588-ban a megyesi országgyűlésen a rendek a jezsuiták kitiltását éppen a franciaországi eseményekkel és a portugál király szomorú példájával indokolták:

Példa a franciaországi háború, hol vérrokon fejedelmeket ingereltek egymás ellen, a portugáli király, kit a mórokkal kötött frigy felbontására bírtak s ki ezért életével lakolt. Azt pedig saját szemeinkkel láttuk, hogy a jezsuiták nemcsak hivatalból, hanem minden időben nagyságod körül vannak, ha ellenük szólunk, ezt úgy állítják elő, mintha felségsértés volna, nagyságod személyét tőlünk elfordítják, s mi miattuk nem vagyunk bátorságban.⁵⁹

Ezután a rendi beadvány a vallás üldözését taglalta és kérte orvoslását.

Amit Kovacsóczy a fejedelmi hatalomról mond, nem eredeti, és szépen illeszkedik a kor legismertebb és „legdivatosabb” nézeteihez. Ugyanakkor azokat az újabb kísérleteket, amelyek Machiavelli ihlető hatását vélik felfedezni a *Dialógus*, illetve a Báthoryak politikai gondolkodásának hátterében, meglehetősen problematikusnak és erőszakoltnak tartom.⁶⁰

⁵⁹ EOE III, 85. Petneházi feltételezi, hogy a *Dialógus* eme utalását Erdélyben csak kevesen értették meg, mivel 1583-ban, Kovacsóczy művének megjelenésekor az eset nem volt olyan ismert, mint 5 évvel később. Természetesen Báthory István életében a rendek nem fejthették ki nyíltan ezzel kapcsolatos véleményüket, nem úgy, mint halála után: de nehezen hihető, hogy Sebestyén esetét csupán szűk körben – még a latinul tudók igen szűk köréhez képest is! – ismerték volna (amelyet aztán valahogy 1588-ra mégiscsak megismertek a beadvány tanúsága szerint), illetve hogy ebből következően a jezsuitákkal kapcsolatos ellenérzés kisebb lett volna 1583-ban, mint 1588-ban. PETNEHÁZI, *Kovacsóczy*, 99–100.

⁶⁰ Horn Ildikó szerint Báthory István „az uralkodást könyvekből sajátította el” (*Portré és imázs*, 365), amelyek között Machiavelli és Erasmus művei is szerepeltek. A három állítás közül azonban egyik sem állja meg a helyét. Báthory István nem valószínű, hogy iskolapadban efféle klaszszikusokat forgatott volna, – nem tudjuk milyen iskolába járt, még ha tagadhatatlanul tudott írni, olvasni latinul is – és nem készült az uralkodásra sem, erre ugyanis éppúgy nincs semmilyen bizonyíték, mint ahogy inkább írói teljesítmény olvasmányműveltségének rekonstrukciós kísérlete szintén valódi bizonyítékok nélkül (nem maradt ránk egyetlen saját, bizonyíthatóan elolvasott könyve sem). Erasmus és Machiavelli politikai elképzelései a lehető legtávolabb álltak egymástól: a 16. századnak a helyes és jó kormányzásról szóló vitái éppen hogy a két szerző egymással szöges ellentétben álló álláspontjai mentén zajlottak, azaz hogy az államok és a társadalmak természetes létmódja vajon a béke vagy a háború, illetve, hogy a hatalom megszerzésében, megtartásában vajon az erkölcsnek milyen szerepe van, ha van egyáltalán. Ráadásul a kutatás mindmáig adós Machiavelli 16. századi erdélyi recepciójának egyértelmű és kétségbekonlatatlan bizonyításával. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy ismerték és olvasták legalább az *Il principét*. De még ha olvasták volna is, nem látszanak annak egyértelműen beazonosítható nyomai az erdélyi politikai gondolkodáson (amiről szinte semmit nem tudunk), az államférfiaknak a firenzei eszméi által vezérelt cselekedeteiről már nem is szólva. Néhány sor mechanikus kiragadása szövegösszefüggéseiből és beazonosításuk a híres/hírhedt mű megfelelő helyeire ugyanis csupán azt bizonyítja, hogy Machiavellit máig félreértik. A firenzei mondanivalójának eredetisége éppen nem abban áll, hogy a fejedelem legyen erkölcsös, vallásos, vadásszon, mert az jó a hadakozáshoz, jutalmazzon, ha kell, tanulmányozza a törté-

A fentiek alapján három állítást fogalmaznék meg: 1. Kovacsóczy művének legfelső rétege valóban a régensuralom kivitelezésének gyakorlati problémáját járja körül. 2. Ugyanakkor nem is annyira burkoltan felhívja figyelmet a jezsuita befolyásból fakadó veszélyekre. Ebből a szempontból akár a korszak antijeuitika irodalmával is rokonítható, de hangsúlyozni kell, hogy ennek a hasonlóságnak az aktuálpolitikai szituáció és az abban rejlő, irodalmi formában megfogalmazott ellenpropaganda, és nem műfaji vagy stiláris rokonság az oka. Ezt alátámasztani látszanak Kassai Dávid Zsigmond, illetve Possevino eddig kellően figyelembe nem vett levelei, amelyek egy nemzetközi szintén folyó polémia magyarországi lenyomatai. 3. A mű mélyebb kontextusa túlmutat a régensuralom formáját illető nézetkülönbségeken, illetve azokon a félelmeken, amelyek a jezsuiták udvarban játszott szerepével kapcsolatban fogalmazódtak meg, és a fejedelemség kormányzati berendezkedésével, végső soron az állam alapjával kapcsolatos dilemmákra világít rá. Ha ebből a nézőpontból olvassuk a művet, akkor érthetjük úgy is a kancellárt, hogy a *Dialógus* egyetlen rövid, ámde kulcsfontosságú kérdést tesz fel, jár körül, amely Barta Gábor egyik könyvének címét kölcsönvéve és némileg módosítva a következőképpen fogalmazható meg: *Vajon kié lesz az ország?*

Philodacus és Eubulus úgy elmélkednek a régensi kormányzás kivitelezésének technikai részletein, mintha Báthory István *halott* lenne. Az egyszemélyes régensség, Hunyadi, III. Richárd, Lodovico Sforza, Sebestyén, János Zsigmond példái ugyanis egy olyan szituációt írnak le – ti. amikor felnőtt hiányában adott egy kiskorú uralkodó, aki mellé ezért egy kormányzót vagy (királyi) régent kellett helyezni –, ami Erdélyben abban az időben nem állt fenn. Az ország igazi ura a lengyel király volt, aki csak formálisan mondott le a fejedelemség trónjáról, ezt mindenki tudta. De a *Dialógusban* megfogalmazott kérdés – mi lesz a király halála *után?* – már feltehető volt ekkor is. Érthető, hogy ezt nem volt tanácsos nyíltan hangoztatni: szerintem erre utalt a kancellár Gyulainak írott, fentebb idézett levelében. Igazat kell adnunk neki, a téma túl „forró” volt ahhoz, hogy köntörfalazás nélkül felvessék. De ettől függetlenül ott motoszkált az agyokban.

nelmet (uo. 365, 372, 374, 378 stb.), mert ezek a jó uralkodóval kapcsolatos elképzelések, elvárások történelmi korokhoz nem kötődő közhelyei, amelyeknek semmi közük nincs Machiavelli eredeti, bár nem előzmények nélküli mondanivalójához. Lásd néhány munkát ezzel kapcsolatban SKINNER, *Machiavelli*, 45–70, MESNARD, *Il pensiero politico rinascimentale*, I, 116–128; POCCOCK, *Il momento machiavelliano*, I, 491–577. Machiavelli hatását kísérlik meg kimutatni a *Dialógushoz* hangsúlyozottan filológiai szempontból közelítő legújabb – nem túlságosan meggyőző – próbálkozások is. PETNEHÁZI, *Kovacsóczy*, 88–92.

Monarchia? Singularis principatus? Aristocratia?

Kovacsóczy művének lehetséges értelmezési tartományaitól függetlenül érdemes néhány szót szentelni annak az eredendő bizonytalanságnak, amely az erdélyi államot létrehozta. Nem vitatja senki, hogy oszmán akaratból jött létre, és természetesen azt sem, hogy a Habsburgok ebbe nem nyugodtak bele, pusztán gyengébbik félként tudomásul vették megalakulását. Az erdélyi állam létrejöttéről kismonográfiát író Barta Gábor az ország megszületésében öt fázist, vagy fordulópontot különböztetett meg.⁶¹ Ez a megközelítés, függetlenül attól, hogy elfogadjuk, vagy sem, nem helyez kellő hangsúlyt arra, hogy ennek az országnak a megszületését az állammá alakulás antitéziseként kormányzati, tehát belpolitikai válságok sora kísérte végig, ékes bizonyságaként annak, hogy a hatalom gyakorlásának alapvető jogi és gyakorlati kérdései nem tisztázódtak. Ezeket, részben Bartát követve, 6 pontban foglaltam össze: 1. A gyermek János Zsigmond nevelése kapcsán kiobbant vita, amely a Bebek testvérek és Kendi Ferenc Izabella királyné általi törvénytelen kivégeztetésében csúcsosodott ki. 2. Fráter György helytartó és Izabella, illetve Petrovics Péter küzdelme a hataloméért. 3. Báthory István fejedelemmé választása. Itt néhány mondat erejéig el kell időznünk, már csak azért is, mert ez egybeesik a Barta által említett államalakulás egyik fordulópontjával. Régóta tudjuk, hogy Bekesnek jóval nagyobb volt a pártja, és azt is, hogy ő, bár ágensei Sztambult is járták, erősebben kötődött a Habsburgokhoz, hisz a speyeri egyezményt ő ütötte nyélbe. Mégis az esélytelenebb Báthory került a fejedelmi székbe, mégpedig igen erős portai hátszéllel: a szultán ugyanis, tisztában lévén a magyar rendek szabad királyválasztó jogával, nagyúri levélben engedélyezte annak gyakorlását. Az eredeti iratot felfedezője és kiadója, Papp Sándor 1571. március végére datálta. Ugyanazon a napon állították ki (ez szintén Papp hipotézise) a Báthory nevére kiállított szultáni kinevező iratot, amelyet az előzővel együtt Ahmed csauz

⁶¹ Lásd BARTA, *Az erdélyi fejedelemség születése*, illetve *Ország születik* című fejezetet, *Erdély története* I, 441–446. Kihagyott ugyanakkor egy kulcsfontosságú elemet, az új állam ugyanis felekezetiileg is meghatározta, elhatárolta magát, amelynek dokumentuma a protestáns felekezetek vallásszabadságát kimondó 1568. évi tordai országgyűlési végzés, amely tulajdonképpen azt deklarálta, hogy Erdély protestáns, értsd nem katolikus állam. EOE II, 343. Erre a tényezőre Balázs Mihály hívta fel a figyelmet. BALÁZS Mihály, „A hit... hallomásból lészön”, 51–74.

magával vitt Erdélybe.⁶² Emiatt szabad választásról nem is beszélhetünk, Báthory tehát a szabad fejedelemsválasztás szultán által is elismert jogának megsértésével, törvénytelenül, önhatalmúlag választotta meg saját magát, nem is Erdélyben, hanem a Portán, vagyis illegitim uralkodó volt. 4. Báthorynak lengyel királlyá választása után szultáni parancsra át kellett adnia Erdély kormányzását bátyjának, Kristófnak, és bár ő viselte a vajdai címet, valójában a távolból öccse kormányzott.⁶³ 5. Kristóf halála után a 9 éves Zsigmondra szállt a trón, akit néhány nappal apja halála előtt szabályszerűen megválasztottak, és megkapta az *ahdnámét* is. A király kora miatt tanácsot jelölt ki mellé, először 12 tagút, majd e mellé egy hármastanácsot, aki a gyermek Zsigmond nevében, valóságban a lengyel király távirányításával kormányoz. Néhány hónappal később egy Márkházi Pál nevű renegát trónkövetelő szintén megkapja az *ahdnámét*.⁶⁴ 6. 1586-ban meghal Báthory István, unokaöccsének, Zsigmondnak azonban nagykorúsításáért cserébe két év múlva el kellett fogadnia a rendek egy sor követelését, köztük a legfontosabbat, István „főművét”, a rekatolizáció eredményeinek megsemmisítését a jezsuita rend kitiltásával.⁶⁵

A fenti rövid összefoglalás véleményem szerint napnál világosabban mutatja meg, hogy az erdélyi állam történetének kezdetén, az 1556 és 1588 közti bő harminc évben időről időre kormányzati válságok törtek a felszínre, és hogy ezek az uralomváltáshoz, illetve a helyettesítő kormányzathoz kötődtek (ennek tartom Báthory Kristóf vajdai uralmát is). Ezért az állam főtisztviselőinek fel kellett tenniük egy sor fontos kérdést, köztük is talán a legfontosabbat, hogy mi a fejedelemség számára a legjobb állam- és kormányforma, amely egyszer s mindenkorra szabályozza az uralkodó és a „nép” viszonyát, és biztosítja a hatalom zökkenőmentes átvételét és gyakorlását.

1586 után, Báthory István halálával nyílt igazában véve *először* mód arra, hogy az ország keleti részén felépített új államban a fejedelmi hatalom és a rendi intézmények játékerét kijelöljék, és egyúttal meghatározzák ezek egymáshoz való viszonyát, kísérletet téve egy olyan alkotmányos berendezkedés kialakítására, amelynek egyik lehetséges mintája a középkori magyar rendi állam volt.⁶⁶

⁶² PAPP, *Die Verleihungs*, 75–78, az eredeti iratokat 182–192. A két magyar nyelvű, május 25-ére (ez a fordítás időpontja) datált levelet lásd EOE II, 459–463. Ezek alapján már Péter Katalin is azt valószínűsítette, hogy a vajdaságot maga Báthory kérte Sztambulban. PÉTER, *Báthori István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben*, 21.

⁶³ KRUPPA, *A kereszt, a sas és a sárkányfog*, 238–239.

⁶⁴ A hármastanácsról HORN, *Az erdélyi hármastanács*, Márkháziról és ahdnáméjéről PAPP, *Die Verleihungs*-, 239–243, 249–250; Uő, *From a Transylvanian principality to an Ottomansanjak*, 57–67; BETHLEN, III, 120–121, 159–161.

⁶⁵ EOE III, 238–239, *Erdély öröksége* II, 79–86, MAH III, 281–291.

⁶⁶ És akkor még nem is szóltunk ennek az új államnak a bizonytalan külpolitikai helyzetéről, közelebbről a Habsburgokhoz (és a magyar rendekhez) fűződő, finoman szólva kényes és bonyolult viszonyáról. Ennek tárgyalását itt most mellőzzük, érzékeltetésére lásd Kopácsi egyik igen érdekes, Szilason kívül más kutatók által figyelemre nem méltatott, II. Rudolf császárnak címzett orációját. Adattár 15. sz. irat.

A mostoha forrásadottságok miatt meglehetősen keveset tudunk arról, hogy az erdélyi kortársak miként vélekedtek a hatalom gyakorlását, általában a kormányzati formákat illetően, ezért különösen fontos az országgyűlési végzések szövegének vizsgálata. Trócsányi Zsolt kutatásai óta eléggé pontosan tudjuk, hogy milyen konkrét lépések történtek a fejedelmi hatalom korlátozása érdekében, ezért az ő nyomán a kormányzás formáját illető adatokat fogom vallatóra.⁶⁷ Emellett használható adatokat tartalmaznak az 1587. és 1588-as év fordulatokban bővelkedő eseményeiről beszámoló jezsuita jelentések.

Trócsányi szerint 1588-ban a legfontosabb intézkedésen, a jezsuiták kiűzésén kívül a rendek csak kisebb sérelmek orvoslását érték el, ennek azonban az országgyűlési törvénycikkek ellentmondani látszanak. A IV–X. törvénycikkek a rend kiűzését és a katolikus vallás korlátozását mondják ki, míg az első a következőképpen vezeti be az összesen 48 artikulust:

Nagy szívvel óhajtjuk a rege illo regnum qui stabilit et transfert regna, és emellett communis votis et felicibus auspiciis végeztük ezt elsőbben, hogy te nagyságod régi fejedelmeknek módja és írása szerint solemniter in publico loco megesküdjék az mi szabadságinknak és régi királyoktól adatott törvényeknek és az mostani gyűlésben való végzéseinknek épen való megtartására, kinek utána nagyságod azon móddal és tehetséggel, authoritással és hatalommal praesit, mellyel te nagyságod előtt való beatae memoriae fejedelmek.⁶⁸

A fejedelemnek tehát fel kell esküdnie a régi törvényekre, amiben semmi különös nincs, a rendek szokványos kérése az ország szokásaira és törvényeire vonatkozó fejedelmi esküszöveggel kapcsolatos. A 3. artikulus tanácsurakat jelöl ki a fejedelem mellé a régi uralkodók példájára hivatkozva, ami szintén első látásra a szokásos gyakorlatra utal, azaz a Fejedelmi Tanács működésére:

Te nagyságod mellett penig szükségesnek ítéljük, az dicséretes fejedelmeknek példáik szerént, kik etiam adulti et maturi ezt követték, valakik et sapienter et suorum commodo praeferunt imperiis, hogy jámbor istenfélő tanácsi urakat, fő fő népeket tartson szüntelen mellette, kik az előtt való fejedelmek idejétől fogva az országnak dolgait vezették, tudták és moderálták, kiknek jó egyenes egyaránt való értelmeiből kövesse azokat nagyságod.⁶⁹

Szamosközytól és a jezsuita beszámolókból tudjuk, hogy négy „istenfélő tanácsi úr” tartózkodott állandóan az udvarban, hogy a fejedelem segítségére legyenek a

⁶⁷ TRÓCSÁNYI, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*, 186–190. A hatalmi csoportosulásokat felekezeti alapon tárgyalja HORN, *Hit és hatalom*.

⁶⁸ EOE III, 237.

⁶⁹ Uo. Az 1588-as rendi beadvány legutóbbi részletes elemzését vallásügyi vonatkozásban a szövegek újraközlésével lásd BALÁZS, *Az új ország és a katolikusok*, 37–54.

kormányzásban: „Végezték volt ezt is azon gyűlésben, hogy az fejedelem mellett continue négy tanácsurak legyenek, kiknek akaratjuk ellen Zsigmond semmit el ne adhasson, se jószágot, se egyebet.”⁷⁰ Név szerint említi Báthory Boldizsárt és Gálffy Jánossal, az articulusnak egynehány cikkeit megváltoztatják és Zsigmondot absolutus princepsnek írják és hogy continue Bátori Boldizsár mellette legyen és Gálfi.”⁷¹

Jezsuita forrásaink hármójukat nevezik meg:

Ellenfeleink is elcsodálkoztak, hogy minden várakozásukon felül engedtek akaratuknak, mivel közülük sokan úgy hitték, hogy egyáltalán nem lesz olyan könnyű és gyors a Társaság eltávolítása Erdélyből. Miután ezt sikerült elérnie a kormányzónak, Gálffy, a kancellár és Gyulai segítségével a nemesség beleegyezését akarta elnyerni, hogy a kormányzói tisztségben megerősítsék, a Társaság javait pedig, amelyre korábban szemet vetett, megkapja. Ebbéli reménységében csúnyán csalatkozott... Gálffy sem érte el célját. A nemesség ugyanis, amely éppen a kormányzó javaslatára és unszolására tagadta meg azt, hogy (Gálffy) kormányzónak, Gyulait pedig a fejedelem nevelőjévé válassza, inkább akarta, hogy a fejedelem egyedül esküdjön föl és kormányozzon, mint ahogy korábban, a régensek segítségével: és Báthory Boldizsárt (akit Gálffy a legkevesbé akart), a kancellárt és Gálffy rendelték mellé állandó tanácsadókul... Gálffy sokakat a maga oldalára vont és tisztségekkel vesztegetett meg, hogy a kormányzói méltóság elnyerésében támogassák, így azok azt kiabálták, hogy ő az, aki az országnak tett szolgálatai és adottságai miatt egyedül alkalmas erre a hivatalra: Báthory Boldizsár és István, a fejedelem rokonai azonban meghiúsították ezt, mivel inkább maguknak akarták a kormányzói tiszteletet, ha már választani kell valakit, mint másoknak.⁷²

A negyedik helyet maga Ghiczy töltötte be, ma azt mondanánk, érdemei elismerése mellett, tiszteletbeli posztként. Erre utalt a medgyesi végzések második artikulusa.⁷³

Báthory Zsigmond hatalomra kerülése tehát a Báthory István által folytatott kurzus végét jelentette, legalábbis a rendek szándékai szerint, akiknek a vezetője Kendi Sándor volt.⁷⁴ Úgy tűnik, Kendiék azt a kormányzati gyakorlatot, némi túlzással kormányzati modellt próbálták visszacsempészni a gyakorlatba, amelyre néhány évvel korábban a fejedelem kiskorúsága idején éppen Báthory István adott felhatalmazást. Nem könnyű ugyanakkor különbséget tenni a Fejedelmi Tanács,

⁷⁰ SZAMOSKÖZY, IV, 21.

⁷¹ SZAMOSKÖZY, IV, 21–22.

⁷² MAH III, 302–303, 363.

⁷³ EOE III, 237.

⁷⁴ TRÓCSÁNYI, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*, 187–190.

mint hivatal és a rendek által kijelölt tanács jogköre között, az sem világos, hogy egyáltalán elkülönült-e ez a két testület, mivel ilyen jellegű forrásaink nincsenek, és a Fejedelmi Tanács hatáskörét illetően is igen szűkszavúak.⁷⁵ De úgy tűnik, hogy a fejedelem nagykorúsítása, azaz még 1588 után is ez a – nevezzük így – rendi tanács gyámsági jogkört (is) gyakorolt (a 3. cikkely *adulti et maturi* elődökről beszél, ami finoman utalhat Zsigmond fiatal korára), ami pusztá meglétének okán értelemszerűen nagyobb beleszólást kellett hogy jelentsen a kormányzásba.

Trócsányi szerint 1588 után kétévnyi nyugalmi időszak köszöntött be, az országgyűlési cikkelyeket illetően nincs nyoma a fejedelmi hatalom újabb korlátozási szándékának. De azután változott a helyzet. Az 1591. évi novemberi országgyűlés 32. artikulusa kimondja, hogy a fejedelem országos ügyekben nem járhat el tanácsi határozat nélkül, a tanácsban való személyes jelenlétükben korlátozott urak véleményét pedig írásban kell kikérni. Korlátozzák továbbá jogkörét az országos jövedelmek felhasználásában.⁷⁶ Ezt követte két évvel később az 1593. évi szeptemberi országgyűlés a rendi pénztár megalapításával, illetve az 1594. évi februári gyűlés 2. artikulusa, amely gyakorlatilag már egy külön rendi hadsereg anyagi alapjait teremtette meg.

Rendi pénztár, illetve az abból fizetett katonaság, a tanács beleszólása az ország összes „fő és közönséges dolgaiban” már egy önálló rendi „árnyék hatalom” kiépülésének egy újabb fontos mérföldkövét jelezte. Felvetődik a kérdés, hogy vajon nem arról van-e szó, hogy a rendek elérkezettnek látták az időt, hogy egy, a nemesség számára előnyösebb kormányzati formát alakítsanak ki. Van néhány olyan adatunk, amelyek a fentiekkel párosítva ezt alátámasztani látszanak.

Ezeket a rendkívül becses adatokat Szamosközy őrizte meg, aki Erdély történelmének két válságos szakaszában, Zsigmond hatalomra kerülésekor (1588), illetve a tizenöt éves háború időszakában (1594), amikor – legalábbis látszólag – a háború, illetve a béke volt a tét, a következőket jegyezte fel:

Gálfi felől való *practica* ez volt: minthogy azelőtt Tordánál az gubernator Giczi halála után megeskették volt Bátori Zsigmondot ez négy Bátori atyafiaknak, Zsigmondnak, Boldizsárnak, Istvánnak és kardinálnak, még akkor *respublicát* akartak csinálni az urak. Ez ellen törekedett Gálfi, azon volt, hogy az a jura-mentum semmibe menjen, hanem csak az fejedelem legyen liber princeps, azt akarta Gálfi, ő maga hasznát is nézte benne, minthogy *nutriciusa* volt Zsigmondnak...⁷⁷

Egy másik helyen ugyanezt erősíti meg:

⁷⁵ TRÓCSÁNYI, *Erdély központi kormányzata*, 19, 21–22.

⁷⁶ TRÓCSÁNYI, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*, 188–189.

⁷⁷ SZAMOSKÖZY, IV, 26–27.

Bátori Boldizsár kívánta az vajdaságot Zsigmond kimenésekor 1594. Kendi Sándor miérthogy respublicát akart szerezni ez országban, ezt mondta Boldizsárnak: hagyj békét az fejedelemségnek, elég fejedelem leszel te Fogarasban, hadd gubernáljuk mi ez országot...⁷⁸

Mindössze néhány mondat, amely ugyanakkor rávilágít arra, hogy mind 1588-ban, mind 1594-ben nemcsak a „köztársasági” berendezkedés bevezetésének gondolata merült föl, hanem kísérletet is tettek arra, hogy ezeket az elveket átültessék a valóságba. A kérdés „csupán” az, hogy miféle *respublicára* gondoltak az urak?

Ismeretes, hogy a magyar és erdélyi elit előszeretettel kereste fel a kor egyik legmagasabb színvonalú itáliai egyetemét, a kora újkori arisztotelianizmus központját, Padovát. Itt végeztek stúdiumaikat azok, akik tudásukat később a fejedelmi adminisztrációban kamatoztatták, de falai közt tanult az erdélyi történetírás jeles alakja, Szamosközy István is.⁷⁹ Velence azonban nem pusztán egy kiváló egyetemet fenntartó állam volt, hanem egyik utolsó képviselője annak városállami kormányzatnak, amelyet a 15–16. században bekövetkező politikai változás, a fejedelmi abszolutizmusok és vele a spanyol uralom térnyerése és kiépülése tüntetett el a köztársasági eszmények krízisét is okozva. Ezért nem véletlen, hogy a Velence-mítosz megszületésében, természetesen a velenceiek mellett, a Savonarola-féle kísérlet összeomlása és a Medici-uralom restaurációja miatt Velencébe menekülő firenzeiek vállaltak tevékeny részt.⁸⁰ A város tehát ezen eszményeket testesítette meg, ez magyarázza a 16. századi államelméleti irodalom megkülönböztetett figyelmét, amely az arisztokratikus kormányzás mintaképeként tárgyalta a városállamot.⁸¹ A velencei állam teljesítménye, hogy ti. képes volt megtartani függetlenségét, valóban imponáló volt, amelyet több okra vezettek vissza. Az egyik általánosan elterjedt vélemény a város kedvező földrajzi fekvésében, vagyis hogy tenger vette körül, látta a siker legfőbb zálogát, míg a velencei szerzők főleg a város szerintük párját ritkítóan igazságos és rugalmas kormányzati struktúrájában, amely egyszerre teszi lehetővé kevesek (Szenátus) és széles néptömegek (Nagytanács) uralmát az érdekegyesítés révén. Ezért sikerült elkerülni a hódítást, illetve hogy a város vezetését egy zsarnok kaparintsa a kezébe, de az anarchiát is. Az állam alapvetően békés jellege nem a hódításokra, hanem a kereskedelemre helyezte a hangsúlyt. Az okok közt említhető az eredményes kül-

⁷⁸ Uo. 40–41.

⁷⁹ *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, 96, 100–102, 246–253.

⁸⁰ Így például Donato Gianotti, aki külön művet szentelt a firenzei és a velencei államnak. Ez utóbbit lásd GIANOTTI, *Libro della repubblica de'viniziani*, 29–151. A velenceiek részéről elsősorban Caspare Contarini *De magistratibus et republica Venetorum libri quinque*, Parisiis 1543 című igen széles körben elterjedt művét kell kiemelnünk, amelyet munkák egész sora követett. Velence berendezkedéséről BOUWSMA, *Venice and the Defense of the Republican Liberty*, POCCOCK, *Il momento machiavelliano* I, 491–577. Szerzők szerinti tárgyalásban dolgozza fel a velencei államelméleti irodalmat a kortárs firenzei Velence-képpel együtt BLACKSTEIN, *Der venezianische Staatsgedanke im 16. Jahrhundert*, 1972.

⁸¹ A velencei államelméleti irodalom áttekintéséhez lásd *Storia della cultura veneta*, III/2, 513–548.

politika: Paolo Paruta, Kovacsóczy kortársa, a 90-es években Velence római követe, Machiavellivel vitatkozva kifejtette, hogy szülővárosának a jövője közepes nagyságú államként a nagyhatalmak közötti erőegyensúlyt háború nélkül elérő külpolitikában rejlik, amely egyszerre veszi figyelembe a nemzetközi diplomácia realitásait és békíti ki kompromisszumokat keresve és találva a belpolitikában az egymás ellen feszülő érdekeket. Azaz egy állam nagyságának és fennmaradásának nem a háború a záloga, miként az a (köztársasági) Rómában történt, és amelynek példáját Machiavelli is (akinek a nevét egyszer sem írja le) népszerűsítette műveiben.⁸² Szerinte a firenzei rossz nyomon jár, amikor a zsarnokságot a közjó és az Itáliát egyesítő háború által próbálta igazolni. Velencét, amely akkor már majdnem ezer éve fennállt, államférfiai bölcsessége és diplomáciai ügyessége, vagyis a béke tette naggyá; Róma réges-rég elbukott, és birodalma sem állt fenn annyi ideig, mint Velence, amely máig él és virul.⁸³ Manapság lehetetlen egy török elleni szövetség és egy nagy keresztes háború, a császár erői pedig elégtelenek mind anyagi, mind katonai értelemben.

Paruta és a velenceiek öngazolásánál azonban sokkal érdekesebb és ideillőbb a szerző egy másik, jóval korábban született munkája, amely írói hírnevet hozott számára. A *Della perfettione della vita politica* (1579 Velence) háromnapos képzeletbeli *convivió*ján a velencei politikai élet egyházi és világi szereplői vitáznak arról, hogy melyik életforma a legmegfelelőbb az egyén virtusának kibontakoztatása és rajta keresztül a boldogság elérése szempontjából, hogy vajon a vagyon és a virtus összeférnek-e egymással, illetve hogy mindezek összeegyeztethetőek-e egyáltalán a közjával, az állam helyes és igazságos kormányzásával.⁸⁴ Paruta műve a kétféle humanista attitűd párviadala, a téma tehát konvencionális, azt is mondhatnánk, hogy lapos: érdekessé az teszi, hogy az általa felvonultatott szereplők mindegyike fontos szerepet játszott a velencei állam életében, közülük mindegyiket személyesen is ismerte a szerző.

A vitatkozókat tehát a *vita activa* és a *vita contemplativa* két világosan elkülöníthető pártra osztotta. Az elsőt jellemző módon az állami tisztviselők, a másikat az egyházi személyek képviselték. A végső vitát lezáró konklúziót az utolsó nap vitavezetője, Matteo Dandolo, Paruta korának legtapasztaltabb, legtekintélyesebb velencei

⁸² PARUTA, *Discorsi politici*, 354–391, DE MATTEI, *Il pensiero politico italiano nell'età della contro-riforma* I, 73, BAIOCCHI, *Paolo Paruta*, 171, 173, 179, 188, 192–195, 227. AMBROSINI, *Profilo ideologico di un patrizio veneziano del '500*, 77–107. Magyarországon egyedül Klaniczay Tibor méltatta egy rövid tanulmányban munkásságát. KLANICZAY Tibor, *A manierizmus politikai filozófiája*, 225–229. Machiavelli ezt a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* című művében fejtette ki a legbővebben. *Machiavelli művei* I, 103–105.

⁸³ PARUTA, *Discorsi politici*, 598–599. A *Discors*iban többször érintette a törökkérdést, a leginkább a 10.-ben, amelynek hosszú címében felteszi a kérdést; vajon dicsérni, avagy inkább bírálni kellene V. Károlyt Bécsújhely alatt tanúsított magatartásáért? *Discorsi*, 624 (*Discorso decimo. Se meriti d'esser lodato o biasimato il consiglio di Carlo Quinto imperatore e de'suoi capitani di non partirsi dalle mura di Vienna quando Solimano, con potentissime forze partito da Costantino-poli veniva d'assartarla*).

⁸⁴ A művet a benne szereplők pályájával együtt részletesen ismerteti COZZI, *Ambiente veneziano, ambiente veneto*, 155–183.

államférfia vonta le, de jellemző módon még egy nála is tekintélyesebb velenceire hivatkozva. Caspare Contarini bíboros Velence kétségszűvel elvitatható tekintélyű fia, mondhatjuk, hogy a város leghíresebb szülötte volt, nem utolsósorban a *Della repubblica e magistrati di Venezia* címen írt könyve miatt. Élete, hivatali pályája a két magartásforma összeegyeztethetőségét hirdette: egyszerre volt a katolikus megújulás és reformmozgalom mélyen vallásos, magas egyházi hivatali posztot betöltő alakja, és hazájáért aggódó, azért tenni akaró, tudós államférfi, patrióta. Művében ennek megfelelően – erre hivatkozik Dandolo is – nem az egyik vagy a másik államforma mellett tette le a voksát, mivel az ideális államberendezkedést a kevert formában látta, és amelynek nem az elvont elmélet, hanem a politikai praxis alapján állította Velencét követendő példaként, ahol egyszerre van jelen az egyeduralkodó (dózsé), a legjobbak köztársasága (Szenátus, Tízek Tanácsa) és a demokrácia (Nagytanács).⁸⁵

Nincs bizonyíték arra, hogy akár Paruta, akár Contarini, akár mások ilyen irányú munkásságát ismerték volna Erdélyben, pusztán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a padovások, köztük a későbbi kancellár egy olyan, a politikaelmélet-szerzők által mintának tekintett városállamban töltötték tanulóéveik egy részét, amelyben a kevertnek mondott államforma a kormányzás mindennapos gyakorlatának a része volt, ahol a 24. életévét betöltött nemesnek kötelező volt a városállam politikájában részt venni. Kovácsóczy diákként közeli látta ennek az alapvetően sikeres államnak a működését. Ezt erősítette, hogy a fejedelemség és a Köztársaság között ekkor már több évtizedre – ha a magyar királyságot nézzük, akkor több évszázadra – visszanyúló diplomáciai és gazdasági jellegű kapcsolatok is fennálltak, amelyeknek az alapjait

⁸⁵ PARUTA, *Della perfettione della vita politica*, 462–469. Itt jegyzem meg, hogy a *convivio* egyik szereplője, az egyeduralkodó apologétája, Uberto Foglietta genovai történétíró volt (uo. 445, 446–447), akinek a legismertebb műve a *De causis magnitudinis imperii turcici* (Norimbergae, 1592) érdekes módon elsősorban a protestáns területeken volt népszerű. Fogliettának szintén van egy dialógusa a genovai kormányzatról (*Delle cose della repubblica di Genova*, Roma, 1559), amely miatt odahaza elítélték, és vagyonát elkobozták. Hírnevét nem utolsósorban történétíróként alapozta meg, a történétírásról készített műve (*De ratione scribendae historiae*) – amely nem volt az egyetlen – igen előkelő társaságban, Bodin és Patrizi hasonló szellemű műveivel együtt is megjelent (*Artis historica Penus*, Basileae, 1576). A genovait befolyásos római pártfogói több ízben ajánlották Báthory István figyelmébe is, Andrea Caligari lengyelországi pápai nuncius különösen szíven viselte ügyét, még arról is gondoskodott, hogy az orosz háború hírei eljussanak hozzá. Sajnos nincs nyoma, hogy ezeket felhasználta volna történeti tárgyú munkájához, ahogyan a nuncius remélte. Korának eseményeiről készített műve töredékben maradt, 1581-ben váratlanul bekövetkezett halála miatt csupán az első könyv jelent meg (*Ex universa historia suorum temporum*, Roma, 1577). Erről lásd MPV IV, 276, 298, 312, 385. Különösen érdekes, hogy a szerző kéziratban maradt és csupán 1839-ben Genovában megjelent munkájában (*De causis bellorum religionis gratia excitatorum* – *Anedocta*, pub. da V. Alizeri) azt fejtegeti, hogy a válásháború a barbároknak nem, hanem csak a keresztény világra jellemző, ami érzékletesen kifejezi Foglietta erasmianus/irénikus álláspontját. Vö. [http://www.treccani.it/enciclopedia/ober-to-foglietta_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/ober-to-foglietta_(Dizionario-Biografico)/) (2015. 03. 20.) Mindez arra csábít, hogy feltételezzük, Kovácsóczy ismerte munkásságát, amely a fentiekből következően több forrásból is eljuthatott hozzá.

még Szapolyai János fektette le, amikor Ferdinánd ellen szövetségeseket keresett.⁸⁶ Nem kell élénk fantázia ahhoz, hogy elképzeljük, a Padovában tanulóknak személyes tapasztalataik mellett olvasmányélményei is voltak. Még az is megfordulhatott a fejükben, hogy a Köztársaság és Erdély geopolitikai helyzete közt vannak hasonlóságok: egyensúlypolitika a két nagyhatalom, a Habsburg és az oszmán között, amely a hatalom megosztását, és az ezzel kapcsolatos politikai kompromisszumok megkötését a különböző érdekcsoportok között a többi államhoz képest még kényszerítőbben vetette fel az erdélyi és a velencei elit számára. Ebbe természetesen beletartozott az elitek aggodalma a hatalom kontrollját, illetve annak hiányát illetően.

Szamosközy jegyzetei között akad egy olyan mondat, amely ez utóbbit látszik alátámasztani:

Bátori Boldizsár is akarta az fejedelemséget magára venni Zsigmond kimene-tele után, mindazonáltal az tanácsurak *nem monarchiát avagy singularis principatust akartak ez országban rendelni, hanem aristocratiát, mint Velencében vagon*. Az tizenkét tanács lött volna az fejedelem, és azután száz ember. Ezeknek akarata és tanácsa szerint gubernáltatott volna ez ország dolga.⁸⁷ [Kiemelések tőlem – K. T.]

Olyan ez a mondat, mint egy jéghegy csúcsa, amelynek a többi részét valószínűleg soha nem fogjuk látni. De nincs okunk kételkedni abban, hogy a Padovát megjárt jeles humanista történetírónk itt egy olyan vitának az emlékét őrizte meg, amely az erdélyi politikusokat, köztük a *Dialógus*-író kancellárt is, bizonyára élénken foglalkoztatta.

Velencéről tehát szót ejt Szamosközy, de hallgat egy másik lehetséges kormányza-ti mintáról, amely pedig közelebbi és kézenfekvőbb, illetve az erdélyi (illetve magyar-orzági) valóságra még sokkal jobban alkalmazható volt. Ennek megvilágításához szintén köztörténeti eseményekhez kell fordulnunk.

Az országgyűlési határozatok (1588, 1591, 1593, 1594) először az erdélyi ren-dek lassú, de folyamatos térnyeréséről árulkodnak a fejedelmi hatalom kárára. 1594 volt ennek az előrenyomulásnak a csúcspontja és egyben végpontja, amelyet gyors és teljes bukás követett. 1594 nyarára, amikor a háborúba való belépés kap-csán összezsaptak az indulatok, a rendek a fejedelmi hatalom talán legfontosabb bástyáját kezdték el ostromolni. A külügyek rendektől független intézése az ural-kodók féltve őrzött kiváltsága volt mindenhol, így az Erdélyi Fejedelemségben is.⁸⁸ Ezt még a Habsburgoknak is sikerült a maguk számára biztosítaniuk az össze-hasonlíthatatlanul erősebb magyarországi rendiséggel szemben. Csakhogy ott a

⁸⁶ PIPPIDI, *Hommes et idées*, 78–79. A későbbi kapcsolathoz lásd HORN, *Hit és hatalom*, 36–40.

⁸⁷ SZAMOSKÖZY, IV, 37.

⁸⁸ A nem sokkal később, az év augusztusában bekövetkező események ugyanakkor megmutat-ták, mennyire látszólagos az erdélyi rendiség ereje, amely kártyavárként omlott össze, amikor a határvidéki kapitányok csapatai és a testőrség megjelent Kolozsváron.

rokonság nem állt az ellenzék mellé, mint Erdélyben. 1594 nyarára ez az uralkodói előjog is veszélybe került, hisz a történetírói hagyomány által gazdagon adatolt vitát a háborúba való belépésről értelmezhetjük úgy, hogy a tanácsurak az országgyűlés hathatós támogatásával 1593 és 1594 folyamán sorra visszaverve azokat a fejedelmi próbálkozásokat, amelyek a vazallitás felrúgására irányultak, tulajdonképpen megakadályozták, hogy a nagykorúsított Báthory Zsigmond a *plenitudo potestatis* gyakorolja és érvényesítse akaratát a fejedelemség külpolitikai vonalvezetését illetően. Ilyen erős jogosítványokkal, ilyen erős érdekérvényesítő képességgel, amilyeneket az erdélyi rendek igyekeztek a maguk számára biztosítani, egyedül a lengyel rendek rendelkeztek. A földrajzi közelség, a történelmi hagyományok, Báthory lengyel királysága miatt magától értetődőnek tűnik tehát a lengyel rendiséggel való összehasonlítás.

Nem vállalkozhatom az erdélyi és a lengyel nemesség rendi jogainak, illetve az erdélyi és a lengyel állam berendezkedésének összehasonlító vizsgálatára, már csak azért sem, mert hiányzanak az összehasonlító vizsgálat alapjául szolgáló kutatások, a lengyel szabadságjogok egyik híres 16. századi apologétájának és egyben kritikusa munkásságának bevonása azonban új oldaláról világíthatja meg az Erdélyben folyó vitákat is.

Andrzej Frycz-Modrzewski több teológiai tárgyú műve után 1551-ben publikálta a *De republica emendanda* című munkáját, amely meghozta a számára az igazi ismertséget nemcsak otthon, hanem szerte Európában is. A szerző, aki a 16. századi lengyel politikai gondolkodásnak Stanisław Orzechowski mellett a legismertebb alakja, munkája első fejezetében foglalkozik az uralkodó és a rendek viszonyának minket most érdeklő részével. Árulkodó, hogy a jeles humanista ezeket a fontos kérdéseket nem ott, ahol várnánk, a *De legibus* fejezetben, hanem a *De moribus* fejezetben tárgyalja. Ez egyébként az első fejezete a monumentális műnek. Itt még arra sincs mód, hogy behatóbban foglalkozzam akárcsak ezzel az egyetlen fejezettel, ezért csak néhány fontos elemét emelem ki, és hasonlítom össze azzal a kevéssel, amit az erdélyi gyakorlatról, a rendek felfogásáról ki tudtunk hámozni.⁸⁹

Modrzewski Lengyelországa Velencéhez hasonlóan tipikusan kevert állam volt.⁹⁰ Az országot erkölcsi alapon megreformálni szándékozó és ennek érdekében igen ambiciózus javaslatokat megfogalmazó szerző abból indul ki, hogy a királyi hatalom alapjai alapvetően morálisak, következésképpen az uralkodó legfőbb kötelessége a különböző rendű és rangú alattvalói közti békeesség megőrzése, a közöttük lévő kényes egyensúly fenntartása. Erre kapta a felhatalmazását a nemességtől, hangsúlyozva, hogy

⁸⁹ Modrzewskiről és nézeteiről magyarul lásd BALÁZS, *Andrzej Frycz-Modrzewski*, 63–72, illetve MESNARD, *Il pensiero politico rinascimentale* II, 41–63.

⁹⁰ Modrzewski főművéhez lásd BALÁZS, *Andrzej Frycz-Modrzewski*, 65–72, MESNARD, *Il pensiero politico rinascimentale* II, 43–63.

Lengyelországban nem születnek királyok, hanem a rendek akaratából választják őket, és hatalmukat sem használhatják fel sem arra, hogy törvényeket hozzanak, sem arra, hogy adókat vessenek ki, vagy hogy pusztán a saját akaratukból örökérvényű törvényeket szentesítsenek... A király hatalma alá van vetve az erkölcsöknek és a törvényeknek, ezért csak akkor uralkodhat, ha ezek előírásait betartja.⁹¹

A király a kormányzásban a szenátusra és a lovagrendre, azaz a *szlachtára* (*ut Senatorius, ita Equestris ordo*) támaszkodik. Ez utóbbi főleg követeiken keresztül vesz részt a kormányzásban, és hozzájárulása nélkül semmilyen törvényt nem fogadhatnak el.⁹² Azaz a törvényeket nem változtathatják meg. Igen érzékletesen fejezik ki ezt az öntudatot, hogy azt ne mondjam gőgöt, Mikołaj Firlej krakkói vajda szavai az 1592 szeptemberében összehívott ún. inkvizíciós szejmen, ahol azt találta mondani: nem látja be, hogy a Köztársaságnak miért ne lenne joga helyreigazítani a királyt (*corrigere principem*), sőt, ha a helyzet megköveteli, akár ítélkezni is (*iudicare*) fölötte.⁹³

A vajda szavai az 1590-es évek egy különösen feszült időszakában hangzottak el: a régióra évtizedek után újra az oszmán fegyverek árnyéka vetült, és ebben a helyzetben az ifjú III. Zsigmond a rendek egy részének heves ellenkezése dacára Habsburg főhercegnőt vett feleségül, illetve felmerült a gyanú, hogy apja halála esetén a svéd trónt fogja választani, Valois Henrikhez hasonlóan otthagyni a lengyelt. Ezért az inkvizíciós szejm elé citálták, ahol többek közt köteleznie kellett magát arra, hogy a menyasszonnyal nem fognak császári csapatok jönni az országra, sőt ami igazán megalázó volt, bocsánatot kellett kérnie. Ez a szejm nemcsak a rendek és a király közt feszülő ellentéteket tárta fel, hanem rávilágított a valós erőviszonyokra is. Az *Articuli Henriciani*, amely miatt néhány évvel korábban Báthorynak is meggyűlt a baja, jelentősen megnyirbálta a király jogkörét, aki még a saját örökösét sem jelölhette ki, és nem használhatta a *dominus et heres* titulust sem. Modrzewski, aki bár jóval az *Articuli Henriciani* előtt írta művét, egyáltalán nem a levegőbe beszélt, mivel a királyi hatalom már az ő korában is inkább végrehajtó jellegű volt, annyira megnyirbálták egyéb jogait.⁹⁴

Míg Lengyelországban a királyi hatalom korlátozását illetően adva volt az elmélet és a gyakorlat, az előbbi Erdélyben hiányzott, Kovácsóczy műve ugyanis mind műfaji, mind egyéb szempontból más jellegű volt, mint amilyen Modrzewski Európa-szerte igen elismert munkája. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az

⁹¹ MODREVIUS, *De republica emendanda*, 43, idézi MESNARD, *Il pensiero politico rinascimentale* II, 51–52.

⁹² MODREVIUS, *De republica emendanda*, 42, MESNARD, *Il pensiero politico rinascimentale*, II, 53.

⁹³ A vajda szavait idézi GROMELSKI, *The Commonwealth and Monarchia Mixta in Polish and English Political Thought*, 169. A szeptemberi inkvizíciós szejm aktáit lásd *Scriptores Rerum Polonicarum* XXI, 206–341.

⁹⁴ KRAVJÁNSZKY, *Tanulmányok a zsarnokölés tanának történetéhez*, 105.

erdélyi rendek ne törekedtek volna valami hasonlóra, és ha elméleti alapvetésről nincs is tudomásunk, a politikai gyakorlat arról árulkodik, hogy Báthory Zsigmond trónra lépésekor, amikor a fejedelmi hatalom és a Báthory-ház jövője volt a tét, a rendek kísérletet tettek arra, hogy ne pusztán a kormányzat szokásos elemi normáinak törvényi biztosítását csikarják ki a fejedelem nagykorúsításáért cserébe. Ezt már a vallási cikkelyek elfogadása körüli huzavona is jelezte. A rendek ugyanis a jezsuiták bűneinek nemzetközi és hazai példákkal történő alátámasztása mellett egyértelműen ifjú uruk tudtára adták, hogy hatalomra lépte az eddigi kormányzási mód végét is jelenti:

Megértettük nagyságod akaratát s mivel látjuk, hogy *a haza és nemesség szabadsága meg van támadva*, kénytelenek vagyunk némely dolgokat nagyságod elibe terjeszteni. Kiváltsága volt ez országnak eleitől fogva, hogy uralkodóit szabadon, megszorítás nélkül választhatá, kik az ország megegyezése nélkül semmi állandót sem hozhattak létre, míg *a rendeknek az intézményeken változtatni mindig joguk volt*. E jogot ők minden időben féltékenyen védelmezték. Az országnak tehát most is szabad a jezsuitákat illető határozatokat módosítani...⁹⁵ [Kiemelések tőlem – K. T.]

Vagyis a fejedelem tudomására hozták, hogy Erdély nem örökösödési, hanem választói monarchia (amilyen a lengyel királyság is) annak minden következményével együtt. Modrzewski és Firlej is valami hasonlóról beszéltek.⁹⁶

Az 1588. évet követő időszak törvénykezése az erőviszonyok nem ad hoc jellegű, hanem hosszú távú megváltoztatásának szándékát egyértelműen bizonyítja. Az államformát, illetve a kormányzat kérdését érintő adataink pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy a 16. század utolsó harmadának Erdélyében a kormányzati formákat, a hatalomgyakorlást, illetve a rendek és a fejedelmi hatalom viszonyát érintő vitákban – jóllehet az, ami a rendelkezésünkre áll, alig több a semminél – komolyan számolni kell a korabeli Európa két legismertebb kevert kormányzatú államának, illetve az ezekkel kapcsolatban megszületett traktátusirodalomnak és politikai praxisnak az erdélyi hatalmi elit számára mintát és programot adó hatásával.

⁹⁵ EOE III, 84–85. Ezt a jogot a rendek az államalapítás óta gyakorolt szabad királyválasztó jogukból vezetik le. A fejedelmek „... az ország akarata és beleegyezése nélkül semmiről nem határozhattak és dönthettek... az említett szabad választás előjogából következően a nemeseknek jogukban állt ezeket a döntéseket megváltoztatni, megjobbítani vagy eltörölni... bár az előbbi részleges gyűléseken valóban döntés született a jezsuitáknak az országunkban való megtartásáról ősi szabadságunk s a nemesség ugyanezen kiváltságából eredően mégis van lehetőségünk megváltoztatni és átalakítani ezeket a döntéseket úgy, hogy eleget tegyünk Isten magasztalandó dicsőségének és szabadságunkat is megvédjük”. BALÁZS, *Az új ország és a katolikusok*, 49.

⁹⁶ Ugyanakkor érdekes, hogy a *Dialógusban* Eubulus arról beszélt, hogy a fejedelem a saját törvényeinek engedelmeskedik, és hatalmától csak életével együtt válik meg. A fentebb idézett szövegrészlet viszont egyértelműen ellentmond ennek, hisz a fejedelmi hatalom rendi kontrollját fogalmazza meg. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy talán Kovácsóczy nem vallott olyan radikális nézeteket, mint amelyet a rendi beadvány, illetve a Kendi Sándornak tulajdonított szavak tükröznek.

Ferencesek vagy jezsuiták? Erőfeszítések az erdélyi katolicizmus feltámasztására (1589–1592)⁹⁷

Az előző fejezetben láttuk, hogy a fejedelemség a külpolitikai események és ifjú ura hajlamainak hatására hogyan rúgta fel a hatalomgyakorlás évtizedek óta viszonylag jól működő formáit. Az Erdély kormányzásába és külpolitikai vezetésébe való jezsuita beavatkozás az állam felekezeti, értsd protestáns jellege megváltozásának határozott kísérletével párosult. Az erdélyi katolikus hierarchia helyreállításának kísérletéről számos dokumentum maradt ránk. Legutóbb éppen e sorok írója foglalkozott bővebben a Báthory-dinasztiának az erdélyi püspökség visszaállítását célzó erőfeszítéseivel,⁹⁸ ezért az eddigi eredmények rövid összefoglalásától eltekintve ebben a fejezetben csupán az újonnan előkerült vagy a kutatás látókörébe nem kerülő iratokat vizsgálom.

A jezsuita rend 1579-es erdélyi betelepődése után úgy tűnt, a rekatolizáció első lépése, még ha későn is, de megtörtént. Báthory István lengyel király a távolból mindent elkövetett, hogy a gyenge hajtasok megerősödjének; a jezsuita kollégiumok rendszerét a pápai szemináriumokkal támogatta meg, amint azt királyságában, Lengyelországban is tette. Bátyja, Kristóf, erdélyi vajda mindenben partnernek bizonyult, egyetlen fiának, Zsigmondnak a nevelését is a jezsuita rendre bízta. A király halála után 1586-ban, az erdélyi rendek kikényszerítették a rend kitiltását, amelynek azonnali következményei lettek: V. Sixtus kiátkozta a fejedelmet.⁹⁹ A lépés, különösen, hogy egy protestáns országról van szó, első látásra egy kissé radikálisnak tűnik. Ha azonban végigtekintünk a térség politikai palettáján, azonnal a szemünkbe ötlük, hogy a jezsuita rend erdélyi kiűzésével a keleti térség rekatolizációjának egyik oszlopa dőlt ki. Erdély ugyanis ugródeszkát jelentett mind az orosz, mind a balkáni, mind a hódoltsági területek irányába. Hogy milyen nagy volt a politikai jelentősége a medgyesi végzéseknek, azt a vatikáni levéltár államtitkári fondjainak ránk maradt levelezésanyaga dokumentálja.

⁹⁷ A fejezet önálló tanulmányban is megjelent. Lásd KRUPPA, *Ferencesek vagy jezsuiták? Tervek az erdélyi katolicizmus feltámasztására*.

⁹⁸ MEV 2002/1–4, 39–74.

⁹⁹ SZILAS, Carrillo, 17.

A medgyesi országgyűlésen történetekre a pápai kúria rögtön reagált; az államtitkárságra özönleni kezdtek a jelentések, főleg az akkori lengyelországi nuncius, Annibale di Capuától.¹⁰⁰ Nemsokára Rómába kerültek az ominózus végzések és a kitiltás ellen a végsőig küzdő jezsuiták beszámolói.¹⁰¹ A befutó anyagokat külön kódexbe rendezték, bár ez amúgy is szokás volt, hiszen az efféle iratokat általában a nunciusi jelentések mellékleteként küldték be. Az iratok ennek megfelelően kerültek külön helyre, a jezsuiták moldvai betelepítése tervének dokumentumaival együtt. A rend tagjainak egy része ugyanis a kitiltó határozat után a moldvai vajdaságba ment, ahol az akkor uralkodó Péter vajda több egyértelmű gesztust is tett a katolicizmus irányába. A moldvai katolikus ügy igazi előremozdítója azonban az egykori portai dragomán, a Velencét is szolgáló Bartholomeo Bruti volt, aki ekkor a kancellári tisztséget töltötte be. A vajda és Bruti, hogy országuk mozgásterét megnövelje, közeledni kezdett a Szentszékhez.¹⁰² Nem tárgyunk a moldvai rekatalizáció története, ezért csak annyit jegyzek meg, hogy a kieső Erdélyi Fejedelemség helyettesítésére a szintén török fennhatóság alatt lévő vajdaság kínálkozott. A moldvai helyzet azonban meglehetősen ingatag volt, először Péter vajdának kellett elmenekülnie a Porta haragja elől, majd Brutit gyilkolták meg. Ezzel hosszú évekre befellegzett a Moldvát illető jezsuita terveknek.

A medgyesi végzések után nem sokkal Hieronimo Matteucci velencei pápai nuncius megbeszéléseket folytatott Melchiorre Michele lovaggal, aki a tárgyalásokat vezette ifjabbik Báthory István megbízásából Velencében. A tárgyalások négy pont körül forogtak: a fejedelem bocsánatot kért a kiűzés miatt, de értésre adta egyúttal azt is, hogy a rendek dühét a jezsuitáknak Habsburg Ernő főherceggel folytatott levelezése váltotta ki. Ezért jezsuitákat nem, de egyéb szerzetbeliek befogadását keresztül tudja vinni a rendeknél.¹⁰³ Végezetül arra kérték a szentatyát, hogy nevezzen ki Rómába egy bíboros protektort Erdély számára, és biztosítókat kért arra nézve, hogy az erdélyi követet illő módon fogadják az örök városban.¹⁰⁴ Ez a rendkívül érdekes irat régóta ismert, ennek ellenére mégsem elemezte eddig senki, pedig ebbe a négy pontba bele van foglalva az összes olyan probléma, amely az erdélyi egyházi hierarchia restaurálásának útjában állt.

Báthory István halála után az új kurzus legitimációja meglehetősen ingatag talajon állt. A trón dinasztiai belüli öröklésére a fiatal erdélyi állam életében még egyszer sem volt példa. Hozzátehetjük, az erdélyi állam egész története alatt mindössze kétszer került erre sor, ha leszámítjuk II. Apaffy Mihály szimbolikus regnálását, a Báthoryak és a Rákócziak esetében. Az erdélyi uralom Achilles-sarka a

¹⁰⁰ Capuáról lásd Woś, *La nonciature en Pologne de l'archevêque Hannibal de Capoue*.

¹⁰¹ *Erdély öröksége*, II, 79–86.

¹⁰² Ennek magyar nyelvre fordított dokumentációját lásd DOMOKOS, *A moldvai magyarság*, 240–256.

¹⁰³ SZILAS, *Carrillo*, 109. A tárgyalások eme pontjával lehet összefüggésben, hogy a fejedelem a gyöngyösi ferencesektől miséspapokat kért a csíksomlyói kolostor számára. KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon*, 428.

¹⁰⁴ A megbeszélésekről uo. 419–420.

Portához fűződő viszony volt, ezért az erdélyi rendek számára rendkívül fontos volt, hogy az uralkodó elkötelezze magát a török orientáció mellett. A jezsuiták által nevelt Zsigmond elkötelezettségét illetően kételyek merültek fel.

Annibale Capua lengyelországi pápai nuncius nemcsak a Michele lovaggal folytatott tárgyalás feljegyzéseit, hanem ifjabb Báthory Istvánnak a kiűzés ügyében írt levelét is Rómába küldte. A nuncius levele továbbgondolja a fentebb említett velencei megbeszéléseket. Mondandójának központi témája a jezsuiták kiűzése volt. Láttuk, hogy Báthory azt állította, hogy a rend kiűzésének legfontosabb oka a Habsburgokkal fenntartott kapcsolatuk volt. A nuncius beszerezte a medgyesi végzéseket az összes egyéb, a kiűzéssel kapcsolatban keletkezett iratokkal együtt, tehát ezek pontos ismeretében hivatkozhatott a 8., 10. és 12. artikulusokra, amelyekből, mint írta, egyértelműen kiderül, hogy a kitiltásnak nem politikai, hanem vallási okai voltak.¹⁰⁵ Hivatkozott még Jan Zamoyski lengyel kancellár 1588. január 7-én kelt levelére, amelyben a kancellár a jezsuiták védelmére intette Zsigmondot.¹⁰⁶ Lehet, hogy a nuncius nem erre céloz, tájékozottsága az ügyben mindenestre meggyőző.

A történetek alapján, írja, egyértelmű, hogy a Habsburg-kapcsolat csak ürügyül szolgált a jezsuitákkal kapcsolatos leszámolásokhoz. Mindazonáltal Michelére hivatkozva azt tanácsolja, hogy a kiűzött jezsuiták helyett a pápa más szerzetesrendek soraiból küldhetne papokat vagy szerzeteseket, akiket el tudnának tartani, az erdélyi katolikus uraknak ugyanis joguk van arra, hogy magáncélokra (*ius patronatus*) papot tartsanak, így be lehetne vinni őket az országba. Nem vitás, az ötlet legfelsőbb körökből, Zsigmondtól, Andrástól származott: a Báthory testvérek, András, Boldizsár és István nem igazán viselték a szívükön a rend sorsát, főleg a lengyel belpolitikai életben játszott szerepüket látva. Ezt a nuncius is megtapasztalhatta, és bár a Michele által beküldött pontokban ez szintén szerepel, mégis gyanúra adott okot, hogy túlságosan nagy igyekezettel próbálta több forrásból is bizonyítani a jezsuiták ártatlanságát. Ez nem igazán sikerült, és nem volt meggyőző az a hatásosnak szánt szónoki kérdés sem, hogy tudniillik a jezsuitáknak – akik a fejedelmet nevelték – hogyan is lett volna módjuk Erdélyben kémkedni.

A nunciusnak tökéletesen tisztában kellett lennie azzal a jezsuitaellenes közhangulattal, amely nemcsak Erdélyben és Lengyelországban, hanem egész Európában eluralkodott. Ennek jellemzésére rendkívül izgalmas adalékul kínálkozik Károly főherceg és V. Sixtus pápa levélváltása 1589 tavaszán, tehát éppen akkor, amikor Annibale di Capua küldözgette idézett jelentéseit Rómába.

Károly főherceg a stájerországi ellenreformáció vezéralakja volt. Grácban kollégiumot alapított a jezsuitáknak, és megtette az első határozott lépést, hogy tartományát megtisztítsa a protestánsoktól.¹⁰⁷ Az ő lánya volt Mária Krisztierna, Báthory Zsigmond későbbi felesége. A főherceg első, a pápának írt levele a mi

¹⁰⁵ A nuncius levelét lásd MAH III, 441–443.

¹⁰⁶ ELTE EK, Szamosközy-hagyaték Ms. G 708.

¹⁰⁷ PÖLTNER, *The Counter-Reformation in Central Europe*, 70–107.

szempontunkból ugyan kevésbé informatív, de megírásának időpontja (1589. március 2.) önmagában is jelzésértékű. Károly kissé körülményes kezdés után azal indokolja levelének megírását, hogy elterjedt annak a híre, hogy a jezsuita rend regulájában változtatásokat eszközölnek. Mi lesz akkor, tette fel a szónoki kérdést, ha éppen ők lépnek erre a bizonytalan és ingoványos talajra? A jámbor fejedelmet megdöbbenetette a hír, mivel azt még az eretnekek is elismerik, hogy a jezsuiták az egyetlen igazán komoly ellenfeleik. Ezen a ponton válik izgalmassá a levél, a főherceg ugyanis így folytatja:

Erdélyből nem más ok miatt, hanem azért űzték ki őket, mert szembeszálltak az eretnek tanácsosok törekvéseivel. De mit fognak kiváltani azok az elképzelések [ti. a regula megváltoztatása] azoknak a lelkében, akiket ők neveltek fel a katolikus hitben? Nem fogják-e a tanítást kevésbé erősnek és szilárdnak érezni, ha értesülnek arról, hogy a Szentszék meg akarja változtatni a szabályzatot, amely pedig oly tartós és szilárd, és amelyet maguk a rendtagok is fáradhatatlan buzgalommal gyakoroltak?¹⁰⁸

A főherceg tehát pozitív példaként tekintett arra, ami Erdélyben történt, éppen a fejedelemségben történeteket használva fel arra, hogy szándéka megváltoztatására bírja a pápát. V. Sixtus reakciója egészen váratlannak tűnik: a megkülönböztetett figyelmet már az is jelezte, hogy az államtitkárságra befutó irat margójára a levelet a kongregációba való beterjesztésre előkészítő titkár két ikszet tett. A pápa válasza már április 10-én megszületett. Ebben a következőt olvashatjuk:

a [jezsuiták] a világi dolgokra túlságosan is nagy gondot és figyelmet fordítottak. A szentlecke, az ima, és a lelkigyakorlatok helyett a köznép beszédét hallgatják, a kolostorokat otthagyták, és betolakodtak a királyi udvarokba, jobban szem előtt tartva az államérdeket, mint amennyire az egyházi férfiakhoz illő. Emiatt szükségképpen támadt sokakban gyűlölet, nem kell tehát csodálni, hogy vétkeik miatt, ahogy az legutóbb Erdélyben is történt, kiűzték őket.¹⁰⁹

¹⁰⁸ „...cum ex Transylvania non aliam ob causam, quam quod haereticorum conatibus instituti sui ministeriis, egregie obviam irent expulsi sunt. Quas vero cogitationes, haec res in eorum mentibus pareret, qui ab iis in religione catholica sunt instituti? Qui si eorum institutum a sede apostolica immutari intelligant, a qua iam toties probatum et confirmatum est, quamque ipsi religiosi singulari studio venerantur, doctrinam quoque quam ab iisdem hauserunt, parum constantem et firmam fortassis suspicabuntur?” Archivio Segreto Vaticano, Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 105r.

¹⁰⁹ „... humanarum rerum nimis anxiam curam, et cogitationem contulerunt. A sacrorum librorum lectione, et divinarum rerum meditatione, et contemplatione ad vulgi sermones confugerint et refractis religionis claustris in regum aulas, irruperint, et ad uniuscuiusque status ac imperii rationes cognoscendas curiosius quoque religiosos viros decebat animum adiegerint. Quibus ex rebus cum multorum odia necessario incurrerint, nemini mirum videri debet, si eorum culpa, factoque ex Transylvania proxime eiecti sunt.” Uo. fol. 109v. A rendi regula né-

Tehát Capua nuncius helyzetértékelésével, ti. hogy a kitiltásnak vallási okai voltak, a pápa nem értett egyet. A célzás túlságosan is egyértelmű volt, hogy a főherceg elengedje a füle mellett. Viszontválaszában éppen olyan nagy igyekezettel hangsúlyozza a jezsuiták ártatlanságát, ahogyan azt Annibale di Capua tette:

Erdélyből, ahonnan a jezsuitákat kiűzték, származott a vád, hogy az országot állítólag át akarják játszani az ausztriaiaknak. De ebben szemernyi igazság sincs, erre tanú az ország fejedelme, aki kitüntető oklevelet állított ki erkölcsök feddhetetlenségéről és ártatlanságukról, és hogy távozásukban csakis a hit, Őszentsége és a Szentszék kitartó és rendíthetetlen védelme játszott szerepet. Az eretnekek kiűzték és távozásra kényszerítették őket, sőt nemcsak a jezsuitákat, hanem minden egyéb katolikus papot, és magát a katolikus vallást és hitet is, amelyet ezzel a rendelettel akartak végleg száműzni és kiirtani. Azokról a jámbor fejedelmekről pedig, akikről azt állítják, hogy a jezsuiták vérig sértették őket, én magam is beszélhetnék, ha eddig akár egyet is láttam volna, ellenben mindenki jóindulattal támogatta és segítette őket, a legnagyobb igyekezettel járva el érdekükben, amit egyébként az elmúlt évben személyesen is megtapasztaltam, amikor rokonomnál, a bajor hercegnél, és testvéremnél, Ferdinándnál jártam.¹¹⁰

A célzás és az egész levelezés háttérében a spanyol jezsuiták körül kibontakozó konfliktus húzódott meg,¹¹¹ amely azonban a jelek szerint az ellenreformáció egyik németországi központjának számító bajor udvarban is bizonytalanságot keltett. Ennek a bizonytalanságnak azonban semmiképpen sem kizárólag a spanyol jezsuiták voltak az okai, hanem ami például Németalföldön vagy Franciaországban 1572 augusztusa, a Szent Bertalan-éji vérengzés óta történt. A királyságban dúló vallásháború egyik gyújtópontjában a Katolikus Liga élén álló Guise-ek álltak, Henry de Guise-t pedig éppen a fenti események idején, 1588. december 23-án

hány előírásának megváltoztatása ügyébe kirobbant vitáról lásd PASTOR, *Geschichte des Päpste*, X, 128–134, CATTO, *La Compagnia divisa*, 116–124.

¹¹⁰ „De Transylvania vero fuit quidem rumor allatus iesuitas inde eiectos, quod regnum illud tradere vellent principibus Austriacis: sed tantum abest, ut hoc vel umbram veri habuerit, ut in ipso discessu, illique loci princeps, honorificum eis diploma, quod et vidi et legi dederit, quo testimonium ferebat, de eorum virtute integritate, et innocentia: sola igitur fidei causa: summi pontifici sanctaeque sedis apostolicae fortis, et invicta defensio. Eas inde eiecit et abire coegit, imo non solum iesuitas sed omnes etiam religiosos et catholicos, ipsam quoque fidem catholicamque religionem, cum eis per publica statuta exulare, et solum vertere haeretici voluerunt. De reliquis autem principibus bonis, quos adeo iesuitis offensos esse scribitur, equidem ipse mihi meliora polliceor, quando hactenus neminem novi, qui non eos magna benevolentia complectatur et foveat, nec non cum insigni commendatione pro eis agat, quod et re ipsa in mea superioris anni profectione aperte cognovi, cum essem apud ducem Bavariae meum cognatum, et fratrem archiducem Ferdinandum.” ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 113r.

¹¹¹ MAH III, 431. Vilmos március 29-ei levelében azt írja, a jezsuitákat nem is katolikusoknak, hanem egy új szektának tartják. ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 29, fol. 170r–174r.

gyilkoltatta meg III. Henrik. A Guise-ek mellé sorakoztak fel a jezsuiták is, akiknek a biztatására 1589. augusztus 1-jén meggyilkolták a királyt.¹¹² Egyáltalán nem volt tehát jó sajtója a rendnek még katolikus világban sem, ami magyarázza a pápa szavait is. Ennek a jezsuitaellenes hangulatnak tudható be Minuzio Minucci pápai titkár Vilmos bajor hercegnek írt magyarázkodó levele is, hogy az egész rendet ért gyanúsítás Michele lovagtól származik, akitől eljutott a legmagasabb szintre, V. Sixtushoz.¹¹³ Számunkra azonban az a fontos, hogy főherceg sem tagadta, hogy a jezsuiták állhatatosan és rendíthetetlenül védték a Szentszék érdekeit. Erről a védekezésről több rendi beszámoló is ránk maradt, amelyeknek az elfogultságához persze nem férhet kétség.¹¹⁴

A fentiek alapján tehát nyilvánvaló, hogy volt a kitiltásnak egy tisztán politikai és egy tisztán vallási magyarázata. Nem kétséges, hogy, legalábbis kezdetben, az ügyben leginkább érdekelt fél, a Kúria, melyik verzió hitelességét fogadta el. Óvatosságát az is indokolja, hogy a jezsuiták védelmükre azt hozták fel, hogy az egész vádaskodás a Báthory-család tagjaitól ered. Az ügy tehát kétségkívül nagyon kényes volt, hisz a család volt az erdélyi rekatolizáció egyetlen igazi támasza. Campano tartományfőnök Rómába írt levelében őket vádolta, keserű szavakkal, illetve ifj. Báthory Istvánt és Andrást, mivel nekik kellett volna megakadályozni a kiűzést.¹¹⁵ Nem volt azonban minden rendben a jezsuiták háza táján sem; az Erdélyből Bécsbe kerültek között volt egy olasz, Hieronimo Ferricelli, aki súlyos vádakat (*gravia et secreta*) fogalmazott meg a fejedelem ellen.¹¹⁶ Campano nyomtatékosan kérte a rendfőnököt, hogy se Ferricellinek, se a két másik rendtagnak, Emilio Vegának és Szántó Istvánnak ne engedje, hogy az erdélyi ügyekkel kapcsolatban apológiákat és históriákat írogassanak. Különösen Ferricelli miatt aggódott. A fiatal leccet, akit gyorsan megváltoztatott az udvari környezet, éppen ő vitte az udvarba a fejedelem mellé: „Úgy tűnik az udvarban szerfelett kényessé vált, a kényelmet keresi, ami fogyatékoságának jele, nem akar senkinek engedelmeskedni.”¹¹⁷

A forrásokból kitapintható az erdélyi jezsuiták megosztottsága. Azt a szakirodalom is hangsúlyozza, hogy nemzeti ellentétek feszültek az erdélyi misszió belül; volt azonban egy másik törésvonal, amely nem a nemzeti hovatartozás, hanem a rend hivatásával kapcsolatos felfogásbeli különbségek mentén húzódott. Ezek alapján egészen világosan el lehet különíteni egy udvari csoportot, amelynek tagjai még Báthory István lengyel király utasítására kerültek az udvarba, és a fejedelem személye körül csoportosultak, illetve egy udvaron kívülit, amelynek tagjai a

¹¹² LAVISSE, *Histoire de France*, VI, 287, 300.

¹¹³ MAH III, 432.

¹¹⁴ MAH III, 315–373

¹¹⁵ MAH III, 435, 469–470. Istvánnak és Andrásnak a kiűzéssel kapcsolatos leveleit uo. 383–384, 460–464. A bíboros a rendfőnöknek írt levelében alaptalannak nevezi a gyanúsítást, hogy a jezsuiták kiűzésének ő lenne az oka.

¹¹⁶ MAH III, 470.

¹¹⁷ „Videtur factus in aula nimis delicatus et quaeri magnas commoditates quae imperfectio esset ab illo auferenda non illi concedendo quaecunque vult” MAH III, 381.

szó szoros értelmében misszióztak, a köznép közé jártak, prédikáltak, és a szószék mellett tollal is felvették a harcot az eretnekek ellen. Ez utóbbi tipikus példája volt az ekkorra már számottevő irodalmi munkásságot és botrányt is maga mögött tudó Szántó István. Az udvarban Leleszi Jánoson, Zsigmond nevelőjén és a botrányos magaviselete miatt eltávolított Undó Mártonon kívül nem találunk magyarokat. A többiek idegenek voltak, lengyelek, olaszok, spanyolok, akik nem tudtak magyarul. Nekik volt a legbizonytalanabb a helyzetük a többi idegen udvaroncéhoz hasonlóan, ezért közülük könnyebben felvehette a kapcsolatot valaki akár a bécsi, akár a gráci udvarral. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy eddig egyetlen dokumentum sem került elő, amely egyértelműen bizonyítaná a jezsuitáknak a Habsburgokkal fenntartott kapcsolatait. Köztudomású, hogy István király éppen a Habsburg-befolyás kiküszöbölése miatt tett erőfeszítéseket egy önálló rendtartomány létrehozására, és csak amikor ez nem sikerült, hozatott rendtagokat a lengyel rendtartományból a fejedelemségbe. A fentebb mondottak ugyanakkor azt valószínűsítik, hogy volt némi alapja a rendet ért erdélyi vádaknak, vagy legalábbis tevékenységükre a gyanú árnyéka vetült, és hogy ennek hatására Rómában körvonalazódott egy alternatív megoldás az erdélyi katolicizmus megsegítését illetően.

Ez az alternatíva elsősorban a Magyarországon akkor már évszázadok óta meghonosodott ferences rend irányába történő orientálódást jelentette. István király eleve rájuk akarta bízni az erdélyi egyházi hierarchia irányítását, és ellenállt minden olyan szentszéki nyomásnak, amely jezsuitát, illetve idegen nemzetbelit ültetett volna a püspöki székre. Az 1588. évi medgyesi végzések után határozottan ebben az irányban történtek meg az első lépések. A kezdeményező fél természetesen a Báthory-család volt, ifjabbik Báthory István után testvére, András bíboros és a fejedelem, Zsigmond lépett a porondra. A változásokat a fejedelem 1590. január 16-ai rendelete vezette be, amelyben megbízta unokaöccsét egy székelyföldi vizitációval. Nem tudjuk, hogy erre végül sor került-e, a bíboros mindenesetre néhány hónappal később készített egy feljegyzést, amelyet a nunciuson keresztül eljuttatott Rómába.¹¹⁸ Ezt a memorandumot régóta ismerjük, mint ahogy a két évvel később, 1592-ben született instrukciókat és a székelyföldi esperesség alapító oklevelét is.¹¹⁹

¹¹⁸ Lásd a bíboros április 9-én kelt levelét: „Il signor cardinale illustrissimo Battoreo mi ha communicato con molta benignità le cose di Transilvania spettanti alla santa religione cattolica et me ne ha dato una nota particolare la quale mando qui allegata per maggior informatione di Vostra Signoria Illustrissima e in quanto io potrò qui non mancarò di servir al sudetto signor cardinale illustrissimo che mostra ardente desiderio di giovare alle cose spirituali di quella provincia.” ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 26, fol. 367v.

¹¹⁹ A kérdéskörrel részletesen foglalkozom fentebb idézett tanulmányomban. A memorandumokat Possevino művének tartottam, abból kiindulva, hogy azok Rómában születtek, és András nevében, mivel az ő neve alatt nyújtották be, afféle háttéranyagként. A nuncius áprilisi levele azonban minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy azok Báthory András tollából születtek, és még az 1590. év elején, tehát nem egy évvel később, mint feltételeztem.

Ennek az 1590–1592-es kísérletnek van egy eddig kellő figyelemre nem méltatott vonatkozása. Már Annibale di Capua felhívta a figyelmet arra, hogy a kitiltás nem érinti az egyéni ájtatosságot, van tehát mód arra, hogy magánszemélyek katolikus papokat hívjanak az országba. Magyarországon egészen a bécsi békéig nem szabályozták a lelkiismereti szabadság gyakorlásának módját, annak keretét a főkegyúri jog adott, ennek alapján fogadtak be, vagy éppen üztek el papokat birtokaikról a főurak. Erdély ebből a szempontból önálló úton járt, János Zsigmond és az erdélyi rendek több országgyűlési végzésben rendelkeztek a hit szabad hirdetéséről, kizárva azonban ebből a katolikusokat.¹²⁰ A rendelkezések a szokásjogot mégsem írták felül, a legjobb példa erre a Báthory-család, amely a végzések ellenére mindig tartott birtokain katolikus papokat, főleg ferenceseket. A nuncius tehát erre a gyakorlatra célzott, és az erdélyi katolicizmus sorsát a kezébe vevő Báthory András is erre az alapra szándékozott építkezni.

A bázist vagy az erőforrásokat azonban a dolog természetéből adódóan Lengyelországból kívánta biztosítani. Ennek érdekében próbálta megszerezni a krakkói püspökséget, amelynek birtokai a magyar határ mentén helyezkedtek el, iskoláit és jövedelmeit a magyar vagy erdélyi ferencesek felkészítésére lehetett volna fordítani. A püspökséget azonban vetélytársa, Jerzy Radziwiłł kapta meg, ráadásul András túlságosan is belebonyolódott a lengyelországi pártharcokba Jan Zamoyski oldalán, a Habsburg-ellenes birodalmi ellenzék egyik vezető erejével, a brandenburgi örgrófsággal fenntartott kapcsolatai pedig a Szentszék határozott rosszallását váltották ki. A pártharcok közepette mégis volt gondja arra, hogy felkarolja a katolikus vallás ügyét. András, aki Lengyelországban nevelkedett, más dimenzióban látta az erdélyi katolicizmus ügyét, erre engednek következtetni nemcsak erdélyi, hanem lengyelországi lépései is. Az egyházi reform, vagyis a tridenti zsinat határozatainak bevezetésére határozott erőfeszítéseket tett a porosz területen lévő warmiai püspökségben 1593-ban, amellyel kivívta a nuncius, Germanico Malaspina elismerését.¹²¹ Ugyanerre törekedett a meghíúsult krakkói püspökségben, majd a koadjutorság után kárpótlásként kapott, Varsótól nem messze fekvő czerwiński apátságban is. Más kérdés, hogy ennek kapcsán a plosci püspökkel került összeütközésbe, akinek fennhatósága alá az apátság tartozott.¹²²

Ennek a reformtevékenységnek egyik érdekes és eddig ismeretlen példája, hogy warmiai püspökként, illetve az annak alárendeltségébe tartozó miechowi apátság prépostjaként kegyura volt a lengyel határ közvetlen szomszédságában, de még a Magyar Királyság területén fekvő landeki kolostornak. A kolostor ügyéről fennmaradt András két érdekfeszítő levele, az egyiket Andrea Caligarinak, az egykori lengyelországi nunciusnak, a másikat XIV. Gergely pápának írta. Az 1591. év tavaszán Rómába eljuttatott levelekben felvázolta a kolostor ügyének a katolikus hit

¹²⁰ EOE III, 302, 327.

¹²¹ ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 337r, 340v.

¹²² A vizálýról ASV Fondo Borghese III, vol. 120, fol. 225r, 233v, 242r–271v, Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 343rv.

megőrzése szempontjából egyedül lehetséges megoldását. A kolostor birtokaira a térség egyik vagyonos ura, a lutheránus palocsai Horváth György vetett szemet, aki először birtokcserét ajánlott, végül abban állapodtak meg, hogy tízezer lengyel forintért eladják neki, a pénzen pedig Lengyelországban vásárolnak birtokot. A feltételek közt szerepel, hogy a miechowi apátság nem adja át a főkegyúri jogot, vagyis Horváth Györgynek kezességet kellett vállalnia, hogy tiszteletben tartja a katolikus vallást, a landeki plébánost pedig, akit a prépost helyére állítanak, a landeki tizedbevételekből kellett eltartani. Halála esetén az apátság, élve kegyúri jogával, jelöli ki az új papot. A többi pap ellátásának egy része, bár ezt nem fejtí részletesen a tervezet, feltehetően a lengyelországi birtok jövedelméből származott volna.¹²³

A feljegyzés azért fontos számunkra, mivel más dimenzióba helyezi az egy évvel későbbi, fentebb említett székelyföldi kísérletet. A landeki kolostorral kapcsolatos tevékenység mintha a székelyföldi reform főpróbája lett volna; 1592-ben ugyanis a bíboros, ugyancsak a kegyúri jogot a középpontba állítva utasította helyettesét, Jósika Istvánt, a későbbi kancellárt, hogy a birtokadományozásoknál fordítson gondot arra, hogy az adománylevélben rögzítsék, a fejedelem fenntartja kegyúri jogát, a katolikus vallás érdekei tehát semmiképpen sem sérülhetnek.¹²⁴

Az egyházfegyelmi kérdéseken túl tehát különös hangsúlyt fektetett a katolikus vallásgyakorlat jogi körülbástyázására is. Ez tulajdonképpen az erdélyi vallásügyi rendelkezések megsértése volt, de ebben az esetben is a szokásjogban gyökerező és a Werbőczy István *Hármaskönyve* által is kodifikált kegyúri jog erősebbnek bizonyult ezeknél a rendelkezéseknél. De a bíborosnak nemcsak a magyarországi gyakorlat adhatott ötleteket: a Német-római Birodalom területén az augsburgi vallásbéke a *cuius regio, eius religio* alapján szabályozta a hitgyakorlás módját, amely egyértelműen a lutheránusoknak kedvezett. Ezzel kapcsolatban még egy adatot érdemes idézni: amikor Germanico Malaspina lengyelországi pápai nuncius, aki 1593-ban Svédországba követte III. Zsigmondot, egyik jelentésében a svéd helyzetre utalva a következő, katolikus főpap szájából szokatlan érveléssel állt elő. Mivel Svédország lutheránus, írta, és csak elenyésző számban maradtak katolikusok, a legcélszerűbb az augsburgi vallásbéke vonatkozó előírásait követni, mert ez a protestánsok által is elismert fenti alapelv lehetővé tenné a svéd katolikusok zavartalan hitgyakorlását.¹²⁵

A Szentszék megkülönböztetett figyelemmel kísérte a térség többi államának gyakorlatát is. Ezt bizonyítja az államtitkárság aktái között őrzött feljegyzés a csehországi katolicizmus helyzetéről. Ennek 7. és 8. pontja kimondja, hogy az érsekek nem rendelkezhetnek szabadon a fennhatóságuk alá tartozó papokkal és egyházakkal, mert azok a konzisztóriumnak engedelmességeknek, melyek viszont anyagiilag a kollátoroktól, vagyis az egyházközösségektől függnek. A tanítók azonban

¹²³ A Caligarinak írt levelet lásd Adattár 4. sz. irat, a másikat ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 31, fol. 34rv, 36v. Az ügyről uo.

¹²⁴ *Erdélyi Egyháztörténelmi Adatok*, I, 301–306.

¹²⁵ ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 35, fol. 199v–200v.

nincsenek alárendelve a plébánosoknak¹²⁶ A feljegyzés *ius liberum*nak nevezi a főpapság kegyúri jogát, amelyet az képtelen alkalmazni. Az episzkopálisnál jóval decentralizáltabb cseh egyházszervezet a huszita harcok eredményeként jött létre, amely nemcsak a cseh klérus, hanem Róma beleszólását is megnehezítette a cseh egyházi ügyekbe. Ha a csehtől eltérő volt is, Svédországgal sok hasonlóságot mutattak a Magyarországon kialakult katolikus-protestáns felekezeti viszonyok. Úgy tűnik tehát, hogy Báthory András a János Zsigmond által a katolikus hitgyakorlat kizárásával érvényesített lelkiismereti szabadság érintetlenül hagyása mellett, amely, mint fentebb láttuk, a gyakorlatban mégiscsak magába fogadta a katolikusokat is, a régi, hagyományos főkegyúri jogra kívánta alapozni az erdélyi egyházpolitikát. Ez a *modus vivendi* lehetővé tette volna az erdélyi katolikus egyházi hierarchia lassú megerősödését és a katolikus felekezeti élet zökkenőmentes belesimulását az erdélyi viszonyok közé.

A bíboros által a helyi viszonyok figyelembevételével kidolgozott megoldás egy, a világi elemnek jobban alárendelt egyházszervezetet hozott volna létre, amelynek élén főkegyúrként, ahogyan nagybátyja, Báthory István is szorgalmazta, a fejedlem állt volna.¹²⁷ A hit gyakorlásában pedig, szintén tudomásul véve a fennálló helyzetet, a lelkiismereti szabadság korlátozottan kimondott, de mégis szabadon gyakorolt elvébe kapaszkodott. Ez a protestánsok által annyira hangsúlyozott elv tehát Erdélyben éppen a katolikusokat segítette volna. Teljesen nyilvánvaló, hogy a bíboros egy percre sem gondolta komolyan azt az István király által is felkarolt tervet, hogy ő legyen Erdély püspöke.¹²⁸ Ő megelégedett, legalábbis pillanatnyilag, azzal, hogy felügyelje a nyáját, az irányítást a középszintű vezetésre bízva, amelyet viszont Jósika személyében a világi hatalom ellenőrzött volna. Ez azonban hosszú távon a gyakorlatban az erdélyi katolikus hierarchiának a protestánsokéhoz való hasonulását jelentette volna egyházszervezetileg is. Ha néhány évtizeddel előreté-
kintünk, azt látjuk, hogy a református erdélyi fejedelmek főkegyúrként jelölték az erdélyi katolikusok lelki vezetőjét, akinek személyét a Szentszék, tudomásul véve a szokatlan helyzetet, apostoli helynöki státusban, vikáriusként korlátozott püspöki jogkörrel utólag ki is nevezte.¹²⁹

¹²⁶ A 17 pontos feljegyzés címe: *Religio catholica quas ob causas collapsa sit in regno Boemiae*. ASV Segr. Stato, Germania, vol. 94, fol. 343rv, 349v. „7. quia archiepiscopo non est ius liberum, in omnes parochos et ecclesias. Per hoc enim, quod quidam subsunt consistoria quidam vero neque illi nec consistorio, sed solis collatoribus, hinc fit ut non possit subsunt in concordiam. 8. Quia scholares non subsunt parochis.” fol. 343r.

¹²⁷ KRUPPA, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára*.

¹²⁸ Érdekes módon éppen ezzel az érveléssel hozakodott elő már 1583-ban is, egy, a Szatmár és Nagybánya ügyében folyó tárgyalásokon a császári küldöttség által készített beadvány: „...eam ob rem credo cordatos quosque intelligere illustrissimum dominum Batoreum qui Romam profectus est, iam tutiore esse in statu, quod in Polonia praeposituram assecutus sit, quam si pinguius episcopatum obtinuisset in Transsylvaniam.” ASV Segr. Stato, Germania, vol. 94, fol. 249r.

¹²⁹ ENDES, *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*, 241–244.

A bíboros kísérletének a gyakorlatba történő átültetésére a történelem nem hagyott időt, a békés, háttérbe húzódó, az egyszerű hívekre és a hitéletre koncentráló munka helyébe újra a jezsuiták léptek. Alfonso Carrillo spanyol jezsuita éppen abban az évben tűnt fel a fejedelmi udvarban, amikor a bíboros a székelyföldi vizitáció után megtette az első határozott lépéseket a székelyföldi esperesség létrehozására. Az esperességről megalakulásának tényén túl semmit nem tudunk, annál inkább az udvarban újra kiéleződő frakcióharcokról, amelyekből a jezsuiták sokszor indokolatlanul felvállalt vagy provokált konfliktusokkal vették ki a részüket, akár az udvarban tartózkodtak, akár a köznép között jártak. A tizenöt éves háború a fejedelemséget potenciális katonai szövetségesként értékelte fel, és ebben a nagy játszmában a rend, Alfonso Carrillón, a fejedelem gyóntatóján keresztül minden eddigénél meghatározóbb hatást gyakorolt az udvarra és azon keresztül az erdélyi egyház- és külpolitikára. A végeredmény finoman szólva sem volt egyértelműen pozitív: Giovanni Ferreri prágai pápai nuncius 1604-ben óvatosan megfogalmazott szavai szerint a jezsuiták, bár bizonyára nem a rossz szándék vezette őket, mégsem sáfarkodtak jól a rájuk bízott hatalommal.¹³⁰

¹³⁰ „...trovo che si puo dire nessuna per hora, ma mediocre si essercitarebbe se vi fosse vescovo, e se bene non dubito che i padri gesuiti non usassero bene l'autorità, credo però anche che non la essercitariano mal volentieri...” JO I/1, 245. sz. irat. Ehhez lásd még az 1606-ban Rómában benyújtott memorandum jezsuitákra vonatkozó kritikus megjegyzéseit. A szakirodalom eredetileg Verancsics Faustus csanádi püspöknek tulajdonította az emlékiratot. A szerzősége vonatkozó új javaslatot lásd KRUPPA, *Adalékok Verancsics Faustus csanádi püspök életrajzához*, 153–158. Ennek kritikáját és egy újabb javaslatot a szerző személyét illetően lásd Tusor, *Verancsics Faustus emlékiratai?* 433–455.

Összefoglalás

Az 1591-ben, illetve azután megszülető erdélyi, magyarországi és külföldi propagandanyomtatványokban fejeződik ki az az *imago*, amelyet Báthory Zsigmond és hívei a belföldnek, illetve a szélesebb, nemzetközi „közvéleménynek” meg akartak mutatni. Ugyanakkor ez a propaganda hű kifejezője azoknak a problémáknak és dilemmáknak is, amelyek egy fiatal, néhány évtizedes állam előtt álltak.

A Magyar Királyság keleti részeiben berendezkedő állam helyzetét bonyolította, hogy a külső nagyhatalmi nyomás eltérő fejlettségű, hagyományú és nyelvű, egymással – a fejlettség szempontjából – aszinkronban lévő területet kényszerített össze. Ehhez járultak az 1550-es évektől a Magyarországból kihasadó, Partium névvel illetett tiszántúli részek.

Az eltérő fejlettségi szintben és az eltérő hagyományokban gyökerező társadalmi-nyelvi sokszínűséghez a 16. század közepétől fogva felekezeti tarkaság párosult. A fejedelmi hatalom befelé megszilárdítani és legitimálni igyekezvén magát, a többi európai államhoz hasonlóan az alattvalók vallási homogenizálására törekedett, amelyhez formailag – hiszen a rendiség gyenge és fejletlen mivoltából adódóan a fejedelem hatalmát komolyan semmilyen hatalmi csoportosulás nem tudta kérdésessé tenni – minden előfeltétel adva volt. A homogenizációt azonban csak nagyon nehezen lehetett keresztülvinni. Ezért az erdélyi fejedelmek az egyes hatalmi csoportok közötti egyensúly fenntartására kényszerültek, ezért el kellett fogadniuk a felekezeti sokszínű állam képletét. Ez természetesen rányomta a bélyegét a fejedelmi propagandára is.

Báthory István hatalomra kerülése után a fejedelmi propaganda korábbi prioritásai megváltoztak. Ennek egyik oka az új uralkodó katolicizmusában rejlett. A másik okra a történetírás máig nem fordított kellő figyelmet: a lengyel király összetett jellemének az alábbiakban szentelnék néhány sort.

Báthory István gyermek- és ifjúkoráról szinte semmit nem tudunk. Nem járt a padovai egyetemre (olaszul nem értett), de járt Itáliában, ugyanakkor az átlagot messze meghaladó műveltséggel rendelkezett.¹ Több nyelven beszélt, latinul nemcsak olvasni, hanem írni is tudott, és nem lebecsülendő, még ha elődjéhez, János

¹ Életről máig alapvető VERESS, *Terror hostium*.

Zsigmondhoz nem is mérhető, teológiai ismeretre is szert tett. Ez mindenképpen kiemeli korának arisztokratái sorából, főképp hogy közülük senkinek nem sikerült kétszer ugyanaz a bravúr, hogy békés eszközökkel két alkalommal is trónra léphetett. Hunyadi Mátyás vagy Bocskai István, illetve Bethlen Gábor uralkodói címeiket és trónjaikat nyers erőszaknak köszönhették, Báthory ezzel szemben erkölcsileg ugyan kétes, mondhatni tisztességtelen módon, de mégiscsak békés eszközökkel szerezte meg a hatalmat. Fejedelmi címét egy ügyes sakkhúzással és persze nem kevés pénz segítségével egy szultáni nagyúri levélnek köszönhette, amelyet egy időben állítottak ki az erdélyi rendeknek szóló szabad fejedelemválasztást engedélyező levéllel.² Lengyel trónját szintén sok pénzzel, igen ügyes, hatásos agitációval és az ellenpárt súlyos taktikai hibájának kihasználásával érte el. De vég-ső soron fejedelemként és királyként is illegitim módon szerezte meg a hatalmat.

A hagyományos uralkodói ideál az uralkodó legfőbb kötelességét az alattvalók jólétében és békéjük biztosításában szabta meg, amelynek módjai és eszközei az ország védelme, területének kiterjesztése, a hit védelme és terjesztése, az eretnekség és a hitetlenség kiirtása (*rex et sacerdos*). Báthory is nyilván ezt a teljesen hagyományos uralkodói ideált követte, a felekezeti propaganda magától értetődő természetességgel ezt hangsúlyozta, csakhogy két olyan országot kormányzott, amelyekben nagyszámú nem katolikus népesség élt, szülőhazája protestáns többségű volt, amely még az oszmán vazallitást is kénytelen volt elszenvedni. Ha tehát valós tartalommal kívánta kitölteni az ideális uralkodó kliséjét, akkor egyszerre kellett a katolikus világ felé – ahová vallási identitása okán tartozott – az elkötelezett és az eretnekség, valamint a pogány török ellen harcoló *miles christianus* alakját felmutatnia, valamint megfélemlítenie (cenzúrarendelet), illetve meggyőznie az őt trónhoz segítő protestáns tábor, hogy ő tulajdonképpen a vallási tolerancia bajnoka. Mindez nem mindennapi egyensúlyérzékelt követelt a politikai praxisban, ami uralmát elnézve nagyjából sikerült is neki.

Ezen a ponton fel kell tennünk a kérdést: mi hajtotta arisztokrataként, hogy kétszer is ringbe szálljon a trónért, mi volt az, amiért képes volt kétszer is tisztességtelen eszközöket igénybe venni, és mire akarta használni a megszerzett hatalmat?

Nyilvánvaló, hogy nagyfokú elhivatottságtudat égett benne. Mintha egész életében olyan erősen foglalkoztatta volna, hogy emiatt a magánéletet teljesen kizárta az életéből. Feleségről, gyerekről, családról nem, csak egy hideg racionalitás vezérelte érdekházasságáról tudunk. Ha elvetjük, hogy ennek fizikai okai lettek volna, akkor felvetődik a kérdés, hogy mi lehetett a célja, amely szentesítette számára az eszközt?

Ez szerintem a törökellenes háború volt: a hatalom megragadása, majd erdélyi fejedelemként és lengyel királyként tett lépései e háború feltételeinek meg-

² Itt újra hangsúlyozni kell azt a történetírásunk által kellően nem értékelt tényt, hogy az első valóban legitim fejedelemválasztás valójában Báthory Zsigmondé volt, mivel elődeit, sőt szinte az összes utódát is vagy e jog kijátszásával, vagy rendkívüli politikai (háborús) helyzetben, két nagyhatalom valamelyikének akarata ellenére és erőszakkal választották meg.

teremtésére irányultak. Lelki-szellemi kontextusa bizonyos értelemben nem a 16. század második feléé, hanem Hunyadi Jánosé és a híres törökverő rokon, ecsedi Báthoryé volt. A nagy háború víziója mindig ott motoszkált a fejében, a nunciusokkal, illetve Possevinóval folytatott számtalan beszélgetése, halála után pedig a Lengyelországban Zamoyski által, Magyarországon és Erdélyben az oroszországi vitézi oskolát kijárt katonák által gondosan ápolt Báthory-hagyomány erről árulkodik. Kevésbé tűnik ugyanis valószínűnek, hogy erdélyi fejedelemtént még nem, de lengyel királyként már akkora hőfokkal és olyan intenzíven foglalkoztatta a törökellenes háború, ahogyan elfogultságtól persze nem mentes forrásaink lefestik. Inkább arról lehet szó, hogy ügyesen megszerzett lengyel királysága birtokában megnövekedtek a lehetőségei, illetve az esélyei egy ilyen nagy hadivállalkozásnak, így terveivel színre léphetett. Lengyel királyként nagyobb kockázatokat vállalhatott az efféle tervek miatt a Porta felé, mint egy olyan ország uraként, amelynek trónját kizárólag a szultánnak köszönhetette. És persze forrásaink számának radikális megnövekedése miatt sokkal mélyebben „beleolvashatunk” a gondolataiba. Számtalanszor megtárgyalt haditervei olvastán feltárulnak előttünk nem közönséges földrajzi és etnográfiai ismeretei a reménybeli törökellenes háború színtereiről, amelyek túlságosan részletesek ahhoz, hogy mindezt elméje öncélú játékanak, vagy uralma szilárdságát megtámogató propagandafogásnak minősítsük. Az orosz háborút is, ezt a III. Zsigmond képzeletét szintén rabul ejtő ábrándképet, miért erőltette évtizedeken keresztül, ha nem éppen ezért?

Ugyanakkor tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a birtokába került erőforrások még így is elégtelenek ennek a vízióknak a megvalósításához, mivel megtartásuk nagyon bizonytalan. Ezek miatt keresett utakat Moszkva, Róma, Madrid, a német birodalom és Velence irányába, nem megvetendő szellemi és manipulatív képességeit hadrendbe állítva, hogy közelebb juthasson céljához. Néhány példa: kiegyezett a mérsékelt antitrinitáriusokkal Erdélyben, megbocsátott és őszinte hívévé tette az életére és trónjára törő Bekest, csodálójává tette az egymást követő nunciusokat, akarátának végrehajtójává a szentszéki „csúcscsodát”, Antonio Possevinót. Ahol pedig nem ért így cél, ott lecsapott: Dávid-per, Bekes-párt, Zborowskiak, Danzig. És működésbe hozta azt a propagandagépezetet, amelynek működését tökéletesen ismerte: a vilnai székesegyház térdre rogyásos nagyjelenete, a királyi zászló színpadra kúszása, a gesztus pillanatában szárnyra kapó és a nunciusig, majd Rómáig repülő *fama* meggyőzően demonstrálja, hogy a jó uralkodó egyúttal országának első számú propagandistája. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a Báthoryhoz hasonlóan zseniális Bethlen vajon mennyit tanult ebből udvari apródként, sőt hogy mennyire epigonja elődjének? Propagandája bizonyosan nem az erasmianus ideálokra helyezte a hangsúlyt: a *Viridarium* a *humanitas* stílárisközkezeivel ábrázolt kultúrhérosa inkább arra szolgált, hogy az *athleta patriae* és a *terror hostium* alakját még jobban kidomborítsa.

És bár a történetírói hagyomány feljegyezte mélyenszántó gondolatát az emberi kompetenciák határait illetően, jelesül, hogy Isten három dolgot tartott fenn

magának, a semmiből való teremtetést, a jövő előrelátását és a hit meghatározását, ez utóbbit a maga nagyon is emberi eszközeivel mégiscsak megpróbálta befolyásolni. A Kolozsváron megalapított „egyetem” létrejöttében nem annyira a pápai, mint inkább az uralkodói akarat érvényesült,³ a Lengyelországban létrehozott pápai szemináriumok és a vilnai egyetem, ha területi elhelyezkedésüket nézzük, a katolikus hit szilárd *propugnaculum*aiként emelkedtek Oroszország és a Birodalom eretnekségtől fertőzött területeivel szemben.

Véleményem szerint tehát az első fejezetben elemzett késő középkori gyökerű, a családi hagyományokon keresztül mélyen meg- és átélt devóció az, amelyik a Báthory-propagandát megkülönböztette mind elődétől, mind utódaitól az erdélyi fejedelmi székben. Ennek természetesen felekezeti okai voltak, de megkockázatom, hogy ez nemcsak Erdélyre igaz, hanem a térség, sőt a többi nyugat-európai uralkodó dinasztiákkal való összehasonlításban is. Ez persze súlyos kijelentés, de gondoljunk csak bele, melyik dinasztia tudott felmutatni a törökellenes, majd az eretnekellenes (oroszok) harcban a közel- és a nem is olyan távoli múltban *valódi*, nem mindennapi sikereket elérő személyeket, mint amilyenekkel a Báthory-család rendelkezett? Nem származott királyi családból, ezért főleg Habsburg-résről meg kellett küzdenie a megvetéssel, de ha egy politikus pályájának egyetlen fokmérője a siker, akkor Báthorynak egyáltalán nem volt oka a szégyenkezésre.

A másik állításom, ami a fentebbiekből logikusan következik, hogy a Báthory Zsigmond-féle propagandára az előd markáns személyisége nyomta rá a bélyegét, a lengyel király által kitaposott ösvény nyomvonalán haladt tovább az utódja is. Ez még akkor is igaz, ha a király halála után a rendek Báthory Zsigmond elismerésének egyetlen igazi feltételül az új politikai vonalvezetés és a rekatolizáció letéteményeseinek, a jezsuitáknak a kiűzését szabták, vagyis az eddig követett politika sutba dobását, amely magától értetődően hatott vissza a propagandára és a legitimációs törekvésekre. Sőt, az országgyűlési végzések tanúsága szerint kísérletet tettek a fejedelmi hatalom háttérbe szorítására is. Ennek volt a jele, hogy távozásuk után szinte rögtön megpróbálták „átnevelni” és ezáltal letéríteni arról az útról, amely a pápasághoz, illetve a katolikus hatalmakhoz vezette Erdélyt. E törekvés megfelelt annak a politikának, amely által a Kovacsóczy-féle Padovát járt elit megpróbálta a fennálló status quót kihasználva Erdélyt mind bel- mind külpolitikai szempontból egyensúlyi helyzetben tartani, ügyelve a megfelelő távolságra mindkét nagyhatalomtól.

Ami a belpolitikát illeti, a törökös párt rendkívül ellentmondásos helyzetben volt, mivel egyszerre tömörítette a rendi erőket az attól elzárkózó, és azt a kormányzásból kikapcsolni akaró udvarral szemben, amely az abszolutisztikus hatalmát kiépitni igyekvő fejedelem köré csoportosult, és egyszerre tartozott maga

³ Az egyetemmel kapcsolatos vita ellentétes álláspontjaihoz lásd VERESS, *A kolozsvári Báthory-egyetem története*, illetve MOLNÁR-SIPTÁR, *Egyetem volt-e a „Kolozsvári Báthory-egyetem”?*, 345–363.

is az udvarhoz, akikre az udvarból kiszorult nemesség ugyanolyan ellenérzéssel tekintett, mint például az olaszokra.

Az 1588-as medgyesi határozathoz vezető politikai konszenzus azonban szinte rögtön felbomlott, és a szász nációnak legkésőbb 1590-től a fejedelem, vagyis az ellenpárt oldalára állt. Georg Deidrich rövid pampfletszerű és röpirat formájú művei az uralkodói hatalom teljesen hagyományos formáját népszerűsítették, amennyiben annak mintaképét nem a lengyel berendezkedésben véljük megtalálni. A fejedelmi politikát támogató művek elsőként éppen ezért tőlük származnak, mivel a pálfordulás miatt rájuk nehezedett a legnagyobb nyomás is. Rajtuk kívül ebben a kezdeti időszakban a fejedelem mellett csupán a jezsuitákat, Báthory egykori katonáit, köztük a Báthoryakkal rokoni kapcsolatban lévő Bocskait és a maroknyi magyar és nem magyar udvaroncot találjuk. Ezt a heterogén csoportot a Kovácsóczy–Kendi névvel fémjelzett csoportosulás iránti ellenszenvük tartotta össze. De talán helyesebb, ha 1594 előtt nem bizonytalan körvonalú „pártokról”, még csak nem is hasonlóképpen nehezen megfogható csoportosulásokról beszélünk, mivel a rokoni szálak átszőtték az egész elitet, amelyek felülír(hat)tak minden más megfontolást és elköteleződést. A határvonalakat meghúzhatjuk a kormányzati berendezkedést illető nézetek alapján: azt is mondhatnánk, hogy az igazi különbség az állam és a hatalom kontrolljával kapcsolatos nézetekben gyökerezett. A lényeg abban rejlett, hogy a hatalmat megtestesítő fejedelem *absolutus princeps*-e, vagy sem, vagyis, hogy az érdekeltek akarják, vagy sem egy efféle berendezkedés fenntartását?

Ez a kérdés a háború kitörésekor éleződött ki, amikor igazi tétje lett annak, hogy ki mondja ki a végső szót háború és béke dolgában. A háborút ellenzők és a fejedelmi hatalom valamiféle kontrollját igénylők bukását 1594-ben tulajdonképpen nem a háborúpártiak okozták, hanem hogy megváltozott a külpolitikai viszonyrendszer. A háború ugyanakkor a maga póré valóságában tárta fel az erdélyi rendeknek a fejedelmi hatalom kontrollját illető alapvető gyengeségét is. A lázadó urak és a Báthory-rokonság által alkotott átmeneti hatalmi csoportosulás, amely tehát a békére és más és más okokból a fejedelmi hatalom kontrolljára törekedett, félreállítása megnyitotta az utat a háborúba való belépésre.

A fejedelmi propaganda 1595 után nagy zajt csapva indult meg, és az erdélyi társadalmat célozta meg. Az ok nagyon egyszerű, a havasalföldi győzelem okozta diadalmámor igen hamar elült, és felvetődött a hogyan tovább kínzó kérdése. A dilemmára adott válaszkérésről árulkodik a nemzeti királyság eszméjét népszerűsítő, töredékben maradt énekünk, amely szoros összefüggésben van a székely problémával. Az *Igön szép história*, illetve annak lappangó vagy megsemmisült (prózai?) eredetije a békepárti hangok felerősödésére kívánt reagálni, amikor egyrészt a további harcokra buzdított, másrészt, emlékeztetve az 1594-es véres leszámolásokra, burkoltan fenyegetett.

Baranyai Decsi Oratiója és a *Török császárok krónikája* az eddig említettekhez képest egy további alternatívát fogalmaztak meg, és a kiutat a régió országainak összefogásában keresték. Ez, és a Török Birodalom bukásáról szóló próféciaakra

való hivatkozás, valamint a többi énekhez képest eltérő módon a határozott németellenesség ugyanakkor jelzi, hogy a fejedelem mögött álló tábor megfogytakozóban volt. Baranyai Decsi, aki már a háború kitörése előtt óvatosan felvetette a fejedelem felelősségét az eddig folytatott politikával kapcsolatban, és határozottan emlékeztette kötelességére, a jó és helyes kormányzásra, orációjában már úgy apellált a *concordantia* humanista ideájával, a németek kizárásával a környező népek összefogására, hogy tulajdonképpen elismerte az általa is propagált háború kilátástalanságát. A fejezetben megpróbáltam a korábbiakhoz képest hangsúlyosabban érvelni amellett, hogy a *Török császárok krónikája* és az *Oratio* nem lehet ugyanazon szerző műve, illetve hogy ez utóbbi keletkezéstörténete bonyolultabb, mint eddig gondoltuk. Ez azt is jelenti, hogy a gyulafehérvári udvar propagandistái közé fel kell vennünk egy újabb, a többiekhez hasonlóan nehezen azonosítható szerzőt.

Ha a pápai és császári propagandát a gyulafehérvári törekvések ellentettjeként nézzük, azt látjuk, hogy azok szintén 1595-től, vagyis a havasalföldi hadjáratot követő időszaktól kezdve erősödtek fel. Már nem sokkal a havasalföldi győzelem után Zsigmond megjegyezte egy lakomán, hogy ha nem kap segítséget, le fog mondani a trónról. Ez a szándék az 1596-os mezőkeresztesi és temesvári fiasco után ért elhatározássá benne. A pápai és császári diplomácia mindent megtett azért, hogy Zsigmondot visszatartsa a lemondástól. Emiatt és mivel a háború nem az elvártak szerint alakult, egymás után jelentek meg pápai területen az Erdélyi Fejedelemséget és annak uralkodóját népszerűsítő és dicsőítő munkák, amelyek a magyarországi művekhez hasonlóan mindenki számára érthető és értelmezhető eszközöket használtak fel: az Isten által támasztott keresztény lovag alakját, aki megszabadítja a keresztényeket, visszafoglalja Konstantinápolyt, sőt a Szentföldet, az eretnekeket pedig visszavezeti az egyház kebelébe. Ezek a célok egybeestek a *marciare verso Constantinopoli* VIII. Kelemen által meghirdetett víziójával és azokkal az ideálokkal, amelyeket a jezsuiták neveltek bele az ifjú fejedelembe.

A császári propagandagépezet Báthory Zsigmonddal kapcsolatos nyomtatványaikban ugyanúgy megtaláljuk a kereszties eszme toposzait és a lovagi eszménynek ugyanazokat a közhelyeit, amellyel Róma propagandistái is éltek. Ebben sajátos módon szerepet kapott a magyarországi irodalomban igen népszerű építáfiumirodalom. Jóllehet távolról sem sikerült a Báthory-propaganda teljes működési mechanizmusát feltárni, így az építáfiumirodalom epitheton ornansainak prágai felbukkanására sem tudok kielégítő magyarázatot adni. De az már most világos, hogy ez összefüggésbe hozható a nyugati világ, elsősorban persze a német birodalmi protestáns és a lengyel humanista értelmiségnek az erdélyi humanistákkal fenntartott kapcsolataival, és talán ezen keresztül a Hunyadi-kultusszal, amelyet nemcsak Báthory Zsigmond, hanem a Habsburgok érdekében is föl lehetett használni. Hangsúlyos helye és szerepe a propagandában arra hívja fel még a figyelmet, hogy a fejedelmi hatalmat népszerűsítő, jórészt az ismeretlenség homályába burkolózó szerzők ránk maradt művei nem elsősorban a külföld számára készültek.

Jelenlegi ismereteink szerint Erdélyben, pontosabban Kolozsváron egyetlen latin nyelvű nyomtatvány, Jacobinus János *Brevis enarratio*ja íródott ebből a célból, a másik a kéziratban ránk maradt *Oratio* volt. A többi erdélyi nyomtatvány az erdélyi társadalom különböző rétegeit próbálta megszólítani. Pellérdi Péter műve elsősorban a magyarországi kortársakhoz kívánt szólni. Egyedül ez utóbbi készült prózában, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a hírek továbbításában, az események megörökítésében még mindig meghatározó szerepet játszik az orális hagyomány, amelynek formát, ahogyan Varjas Béla megfogalmazta, a tudósító és krónikás énekek adtak. E verses szövegek alapanyagukat, amint azt a szakirodalom régóta konstataulta, több esetben is tetten érhető módon misszilizisekből, jelentésekből stb. merítették, tehát közrebocsátóit tisztán propagandisztikus, a közvéleményt manipuláló szándék vezette. A művek tartalmát, motívumait szemügyre véve mintha az erdélyi, illetve a magyarországi közvélemény egyik karakterisztikus vonása tükröződne vissza, nevezetesen, hogy a megszólítandó közönség ízlésvilágát alapvetően a hagyományos, középkorias elemek határozták meg. Ezek szerint a török legyőzése, az ország egyesítése nem a béke fejedelmétől, hanem egy harcos szenttől várható. A középkori szentkultuszba az ellenreformáció lehelt új életet Nyugaton, a mi esetünkben azonban nem erről, hanem arról van szó, hogy a fejedelmi propaganda a reformációt túlélő késő középkori vallásosságba kapaszkodott bele, amellyel az erdélyi társadalom arra még fogékony rétegeit próbálta felekezeti előjel nélkül megszólítani, mint például a székelyeket vagy a bihari régiónak a Báthory-birtokokon, illetőleg annak vonzáskörzetében (Várad), azaz szintén a határvidéken élő népességét, illetve a vitézi hagyományokat ápoló, a végvárakban szolgáló kardforgatókat.

A külföldi és erdélyi propagandanyomtatványok munkamegosztása rávilágít a Báthory Zsigmond-féle legitimáció alapvető jellemvonására is, nevezetesen arra, hogy egyszerre volt bizonytalan és ugyanakkor rendkívül erős és szilárd. Ennek a kétarcú, paradox jelenségnek a mélyén ugyanaz a tényező húzódott meg: a fejedelem katolicizmusa, amely az uralkodó és a rendek, illetve az udvar közti kapcsolatok állandó, neuralgikus pontja volt, és amely ugyanakkor a Porta és a két univerzális hatalom, a pápaság és a császárság olyan határozott támogatását is jelentette, amellyel sem előtte, sem utána nem rendelkezett erdélyi fejedelem. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez volt az ára a külföld egyértelmű elismerésének.

A harmadik meghatározó nagyhatalmi tényező, Zsigmond felekezeti meggyőződése, a török szempontjából indifferens volt, egyrészt a kétségtelenül meglévő feszültségek ellenére a Portán jól csengő Báthory név, illetve az erdélyi diplomáciai kar és a „közvélemény” határozott oszmánorientációja miatt. A szakítás után a birodalom addigi legsúlyosabb válságát átélő Sztambulnak továbbra sem volt más jelöltje: Zsigmondnak gyakorlatilag nem kellett komolyan szembenéznie trónkövetelővel. Talán ez volt az oka annak is, hogy még a békepárt sem gondolhatott komolyan egy új trónkövetelőre, nincs arról ugyanis tudomásunk, hogy a háború alatt egy komolytalan, Ábrahám nevű szombatos jelöltön kívül más próbálkozott volna. Távozása után viszont egészen Bocskai fellépéséig egyetlen jelölt sem tudott a trónon maradni néhány hónapnál hosszabb ideig.

A Báthoryak három elvet használtak föl dinasztíájuk Erdélyre és Magyarországra vonatkozó jogigényének alátámasztására: a genealógiát vagy dinasztikusit, a vallást és a nemzeti királyság eszméjét. Ennek Árpád-házi királyaink hagyománya mellett a családi tradíciók, illetve a propugnaculum gondolata feleltek meg a legjobban. Az uralkodó személyére történő szabásuk a *miles christianus* keresztes ideológiája, amelyet a Báthoryak a *defensor fidei* és a *terror Turcarum* pozíciójában öltöttek magukra. Az 1580-as évek elejétől új erőre kapó keresztes eszme a lehető legalkalmasabb eszköz volt e kettős célkitűzés megfogalmazására a propaganda szintjén. A szentként értelmezett magyar múlt és a jelen közti összekötő kapocs, a Báthory-dinasztia egyúttal az erdélyi állam és a magyar királyság közti kontinuitást szimbolizálta Batho pannon királyságától, a királyi eredet fikciójától kezdve, sárkányölő Vid legendáján és a keresztes háborúkban való részvétel emléken keresztül a család törökverő hagyományáig.

A törökellenesség, függetlenül attól, hogy a protestantizmus és a katolicizmus közti polémiák szereplői másként látták, láttatták és értékelték királyaink szerepét, az állandóan fenyegető oszmán jelenlét, a vele vívott élet-halálharc miatt természetesen adódott. Az eretnekellenesség azonban nem, és mivel e kettő szorosan összetartozott a Báthoryak törekvéseiben, mindkettő sokat veszített hatóerejéből: a sajátos erdélyi állapotok egyszerűen nem engedték meg egészen 1594-ig, hogy a törökellenességet fölhasználva Báthory Zsigmond nyílt és erőszakos ellenreformációs politikát folytasson.

Nagybátyjának fontos felismerése volt, hogy meglátta a lehetőségét annak, hogy a katolicizmus érdekeit militánsan képviselő jezsuiták nemcsak a rekatolizáció érdekében használhatók föl, hanem magyar mivoltuknál fogva alkalmasak lehetnek a vitézi hagyományok, nemzeti szentjeink kultusza, a Hunyadi-kultusz, és természetesen a Báthory-kultusz ébrentartására is. Az volt a feladatuk, hogy a fentebb említett legitimációs elvek mentén alkossák meg azt az uralkodói programot, amely nemcsak a trónörökös katolikus szellemben történő felnevelését és Erdély visszavezetését célozta a katolikus államok közösségébe, hanem végső soron az országegyesítés programját is magában foglalta. Ami a jezsuitákat illeti, az ő eretnekgyűlöletük mélyén a késő középkori vallásos örökség ugyanúgy tetten érhető, mint az annak a letéteményesének magukat tartó Báthoryak esetében is.

A dinasztia népszerűsítői felekezeti szempontból éppen olyan tarka képet mutatnak, amilyen az erdélyi társadalom volt, elég, ha az unitárius Jacobinus Jánosra, a kálvinista Baranyai Decsire, a lutheránus (később aposztata) Georg Deidrichre vagy a katolikus Káthay Ferencre gondolunk.

Bár a munka általam felállított keretei nem tették lehetővé, hogy komolyabban is megvizsgáljam a Báthory Zsigmond időszakában keletkezett propagandisztikus jellegű alkalmi művek és a Báthory István alatt megszületett hasonló jellegű művek közti kapcsolatot, mindazonáltal a fenti fejezetek remélhetőleg megfelelő kiindulópontot szolgáltatnak e nexus értelmezéséhez, hisz a Báthory-legitimáció bizonytalanságai ugyanazok voltak és maradtak a háború előtt és után is.

Adattár

1. Báthory Kristóf erdélyi fejedelem temetésére készült gyászversek

EKKK Báthory-protokollum, 12–13.

Postquam corpus illatum esset in templum

Cantus

Quis donet lachrymas nunc oculis meis

Quis fontem tribuat nunc capiti meo

Ut plangam decus et genus inclytum

O lumen patriae tuae.

Heu heu quomodo iam lumina lucida

et pulchrum caput hoc principis optimi

Pallorem luteum corpus et induit

Extinctus iacet inclytus.

Hic servator erat cultor et optimus,

Legis, iustitiae, et maxima spes bonis,

Defensor populi Pannoniae pater,

Solamen miseris pium.

O sacrae fidei basis et anchora

O spes Christicolis unica maxima

O Regni columen Pannoniae decus

Cur nos tam cito deseris.

Det Christus dominus praemia plurima

Pro magnis meritis Christophore et tibi

Inter coelicolas nectare perfrui

Sacro det tibi perpetim.

Deploratio mortis eiusdem

Ite ioci procul, ita sales trahit omnia secum
Gaudia Christophorus, gloria Pannoniae
Singultire iuvat, iuvat exhalare dolorem.
Fletibus et lachrymis ora rigare placet.
Sit facies confecta situ, sint squallida membra,
Lugentem cultus nam decet iste animus.
Res elegis maior, tragico querimonia cantu
Digna, quid obsecro tristius esse potest
Occubuit princeps fidei regnique columna
Occubuit pariter gloria Pannoniae.
Heu funesta dies Stygiis pallentior undis
Quae iubar extinxit sydus et Aonidum.
Invida mors si quid miseris videt utile terris
Insidiatrices mittit ad arma manus.
Cur veneranda mori permisit pectora virtus?
Cur homini non est auxiliata suo,
Et Deus aeterno probitas cui foedere iuncta est.
In cineres talem cur sinit ire virum?
Quot mala, quot clades haec tanta licentia mortis
Attulit? indigno quot premit ora situ?
Si perimat saevos hominumque cruore madentes,
Iustius, et longe mitius esset opus.
Si cadat Euripheus aliquis si infidus Ulysses
Non est qui facinus non putet esse pium.
Iste nec immiti tractabat spicula dextra
Nec saevum rigidae mortis amabat opus.
Arte gerens acres, sicut Theodosius iras,
Mitis, et in nullos ore molestus erat.
Omnibus innocuus, casu tranquillus in omni,
Nec tamen ignavo segnis inersque metu
Non erat elatus, nec inani deditus aurae
Qualis Tarquinius, qualis et Ancus erat.
Ipse suis opibus multos ditabat egenos,
Officio tota sedulitate vacans,
Languida nec fecit tardos ignavia sensus.
Nec vitam coluit Sardanapalaicam.
Pervigil ad mores animum revocabat honestos,
Mens erat ad curas ingeniosa pias.
Invidiae nunquam potuit tabescere morbo,
Nec dedit atroci corda cremanda foco.
Totus erat probitas, totus clementia, totus

Ut sine fraude bonus, sic sine labe pius.
Non erat argenti cupidus non ebrius auro,
Solum animi veras accumulavit opes.
Fortis, et a recto nulla revocabilis arte,
Quale Numae pectus, quale Catonis erat.
Ipse erat irato communis ab aequare portus
Ipse erat in placido remus et aura mari.
Non labor a rebus magnis revocabat agendis,
Gaudia sudor erat, cura levamen erat.
Necdum sexdenos aevi transegerat annos
Et tam divitibus mens erat aucta bonis.
Non expectavit canos matura senectus
Ante senem senuit vir fuit ante virum.
Cur hominis fuerit virtus tam clara per orbem
Causa vetus passim, ut dicitur ista fuit.
Nam per Bathorei Stephani vestigia sancta
Assiduus rectum continuavit iter.
Par pietas utrique fuit, constantia, virtus,
Religio similis, cum probitate fides.
Hi sunt Bathorei duo sydera magna senatus
Unde bonis lumen praesidiumque datur.
Nunc igitur vestram cuncti deflete columnam
Bathorei patriae concidit ecce parens.
Stirps tamen haud periit generis clarissima vestri
Haud cecidit vestrae gloriae magna domus
Nam memores estote pias in sidera mentes
Ire nec infernos posse subire lacus.
Vivit in aethereo, quem nos hic flemus Olympo,
Et gaudet luteas deseruisse domos.
Deseruisse graves, resoluti corporis artus
Gaudet et in superum transiliisse choros.
Horriferam mortem, vivis, quae maxima poena est
Transiit Elyseis perfruiturque locis.
O busta, o sacri cineres requiescite, donec
In suprema dies corpora vos redigat.
Felix illa dies cum vivificata resurget.
Illa iterum facies ille redibit homo.
Quam prius et melior, cum mens post longa revertens
Exilia, accipiet membra renata sua.
Hospitium vetus agnoscit. Coelum ocyus orbem
Circumvolve tuos currite saecula cito.
Festinate dies, horae ite volucris alis,
Ut nobis liceat cernere Christophorum

Cum quo perpetua nobis det Christus Jesus
Inter coelicolas prosperitate frui.
Absoluto missae sacrificio ante depositione in sepulchrum
Ergo cadis longa princeps dignissime vita,
Ergo tuae gentis gloria magna cadis?
Ergo cadis, duce quo nomen quo gloria regni
Splendorem nitidum tollit in alta suum?
Ergo cadis, duce quo pietasque fidesque resurgit?
Altisoni sub quo cultus amorque redit?
Pro dolor, infelix nimium lux illa diesque
Quae tantum nobis abstulit una virum.

Ex parte religionis II

Hei mihi, quis largis oculos non proluat undis
Quis gemitus animo non miserante premat?
Occidit, heu, fides princeps luxque unica verae
Occidit, heu celebris religionis honos
Christe tuus cultor coelestis gloria cetus
Occidit, heu pietas, ah dolor, ah gemitus.
Certatim huc omnes Christi properate fideles,
Plangite funestis damna dolenda modis,
Nunc mihi perpetuos nunc fundant lumina rivos
Flebilis et moestas obruat unda genas.
Heu dolor o animi dolor, et lachrymabile fatum
Principis, heu, video funera mesta pii
Ah rapit hora brevis quem tot quaesivimus annis
Hora nimis votis, o inimica piis.

A regni parte III.

Quis putet esse modum tanto finemque dolori?
Fletibus et iustis parcere quisve potest?
En cecidit princeps inopinatae mortis ab ictu,
Ah cecidit patriae gloria rara meae.
Heu cecidit spes sollicito, firmissima regno,
Heu cecidit patriae lumen honorque suae.
Alma pater patriae, quisnam tua regna tenebit?
Quassataeque reget naufraga vela ratis?
Heu res ancipites, heu rota incerta: quid eheu
Sperandum? Heu miseris mors mihi flenda modis.
Certatim huc omnes regni properate coloni,
Publicus ostendat publica damna dolor.

Nunc oculi nunc flete mei, date signa doloris
Flete patrem patriae lumina moesta meae.
O dolor: o funeste dolor, quam plurima claro
Sublato nobis principe damna facis?

Ex parte Scholarum IIII

Hei mihi quid dicam? Quae memet in ora resolvam?
Aut quibus expediam tristia sensa modis?
Tristibus en prostrata iacet spes unica musis,
Concidit incoepatae gloria luxque scholae.
O bona Pannoniae tumulus quot hic eripit almae
Erepat heu nostro commoda quanta gregi.
Quis regni externas transmittet nomen in oras,
Multiplicique animos excolet arte rudes?
Ah duram sortem, quae nulli parcere novit
Non scit patrono parcere non inopi.
Hunc properate simul moesti properate coloni,
Et deflete pii facta dolenda patris
Fletibus ora riga studii moestissima turba,
Turba nimis multis nunc viduata bonis.
Heu dolor o animi dolor, o fortissima rerum
Sors, eheu moritur spes mea, sol et amor.

Nomine familiae V.

Et mihi nimbosi fletus quos suggeret imbres
Ut valeam dignis indoluisse modis.
Nunc amor huc geminus doleat prolesque relictæ
Bathoreae gentis foemina virque fleat.
Ingeminant quaestus, repetant suspiria amici
Et luctu et lachrymis personet omne solum.
Nobilis ecce iacet spectatae gloria gentis,
Bathoreae cecidit corque iubarque domus.
Rex Stephane indoleas, fido es privatus Achate
Alter (crede mihi) non cito talis erit.
Te propter regem vitae contempsit amicam
Consultum rebus dum cupit esse tuis.
Magnanimi fratres, fratrem deflete, sed et tu
Subsidium plangas terra Polona tuum.
Commoda Pannoniae sunt commoda vestra Poloni
Damnaque Pannoniae, damna Polona tua.
O Bona Sarmatico tumulus quot hic eripit orbi,

O Bona Bathoreis, o bona Pannoniis.
O funeste dolor: non iam solatia quaeram:
Iam luctu solvar, gaudia nulla petam.

Cantus

En suae gentis iacet ille princeps
En iacet regni procerumque rector
En iacet splendor patriae salusque
Pro dolor ingens.
En scholae fautor iacet et patronus
En iacet cultor pietatis almae
Inclytus, mortis iaculis peremptus
En iacet Heros.
Mergitur tristi nitidus favilla
Pannonum princeps decus et corona
Et chori primus (fera fata) nostri
Conditur author.

2.

1578?

Szántó István S. J. orációja Báthory István lengyel királynak

Értesült a vallás érdekében tett lépéseiről, amelyek mindenkit hatalmas örömmel töltöttek el. A minap a császár óriási pompával megünnepeelt győzelme valójában röviden elintézhető, a címzettnek az eretnokség elleni fegyverténye viszont a Rómába özönlő zarándoksereg jóvoltából a világ minden sarkába el fog jutni. Minderről a pápát is megfelelő módon értesíteni fogja, és egyúttal további tettekre buzdítja.

Kiadva: *Elementa ad fontium*, 236–237.

Vestrae Serenissimae ac Regiae Maiestatis in ecclesiam catholicam pietas et religio, quibus ipsa commota ingenti animi alacritate obedientiam sanctissimo domino nostro praestiti, iustitiaque cum humanitate coniuncta, qua innumerabiles populos moderatur, multarumque scientiae linguarum ceteraeque virtutes, quibus ex vestris nuntiis atque ex aliorum literis et sermonibus eam ornatam esse intelleximus, mirabiles Vestrae Maiestatis amores in nobis, qui Romae vivimus, excitarunt meque ita ad eam colendam et observandam allexerunt, ut facere non possim, quin de ea saepe loquar et saepe cogitem. Testis et Emilius Malvetius, cui non concedo, cum de virtutibus Maiestatis Vestrae fere quotidie inter nos communicemus, ut ei sit iucundior quam mihi illarum praedicatio. Testes sunt hae literae, quas coniectura assequi

ipsa non posset, qua ratione a me scriptae essent, nisi causam aperirem, cum me neque fama neque de facie cognorit, neque mihi cum ea ullum sit negotium.

Sciat igitur me abundantia quadam amoris et observantiae, qua eam prosequor ex actionum suarum magnitudine exorta. Coactum esse et gratulari de re ab ea nuper gesta, omnibus romanorum imperatorum triumphis et victoriis antiferenda. Illi ex hostium exercitu pluribus interfectis multisque in vincula coniectis, ingenti populi clamore et senatus plausu, victores in capitolium vehebantur, auro et lapidibus magni pretii discinctum, egregiis picturis statuisque miro artificio factis exornatum, laudeque celebrantur, qua in terris maior neque exoptari neque excogitari poterat, sed tamen, si alternitatem spectes, brevi interitura. At Vestra Maiestas, excisi Hydrae capitibus, quae sua regna veneno infecerat et vastarat, qua nullum monstrum humano generi est horribilius, frenoque iniecto suis cupiditatibus, quae difficilius quam hostes superantur, non solum plebis et nobilium approbatione, sed regibus christianis, pontifice maximo et angelis denique plaudentibus ingressa est victrix in sanctam ecclesiam, aureis et divinis scripturis fundatam, sanctorum miraculis et sanguine pro Christi nomine sparso decoratam virginumque candore sanctique spiritus splendore illustratam, gloriamque est adepta, quae nullo tempore potest deleri. Ipsa sibi etiam iter ad celestem patriam patefacit, ad quam credendum est animam suam, cum ex corporis carcere evolarit, esse ascensuram dei benignitate suisque benefactis sublevatam, ibique in sinu patris aeterni collocatam, in perpetuum de omnibus rebus humanis triumphaturam.

Ipsa paeterea suo exemplo, quod Deo gratissimum est, reges nationesque finitimas admonuit, ut iam in viam rectam redeant quae falsis imbuti opinionibus aberrarunt. Ipsa denique nomen suum reddidit longe illustrius, quod et si erat in istis regionibus multum et clarum, in hoc tamen totius orbis celeberrimo theatro erat tenue et obscurum, nunc vero perspicuum est atque in excelso loco positum, ex quo eius claritas, ut ex coelo solis nitor, longe lateque diffunditur. Huc enim ex omnibus mundi partibus plurimi confluunt, alii negotiorum causa, quorum hic est magna multitudo propter auctoritatem et potentiam pontificis, quibus fere universum orbem terrarum complexus est; alii, ut ossa et cineres multorum sanctorum pie sancteque venerentur, quae in sacris aedibus cum magna reverentia et honore servantur; alii, ut Urbem contemplantur, non minus ruinis antiquarum fabricarum et memoria rerum gestarum, quam palatiis et templis mirabili arte constructis aliisque ornamentis admirandam. Hi cum in patriam quisque suam redierint, virtutibus Maiestatis Vestrae et rebus ab ea fortiter gestis incensi eam ad coelum veris laudibus efferent efficientque profecto. Ut nullus terrarum angulus sit adeo a nobis remotus et obscurus, ut in eo vestra gloria cum magna omnium admiratione non eluceat. Quis enim prudentiam, quis religionem, quis animi vestri altitudinem et fortitudinem non admiretur et suscipiat? Cum intellexerit Maiestatem Vestram, principibus et regibus potentissimis haereticis circumspectam plurimisque ex suis populis, illorum falsam opinionem sequentibus, multisque aliis difficultatibus pressam, suam tamen optimam sententiam de religione catholica ausam esse proferre et tueri.

Hoc facto, quo nullum post hominum memoriam praestantibus, praeter ea que consecuta est a me superius explicata, omnium etiam bonorum benevolentiam et praesertim pontificis maximi charitatem et pietatem sibi comparavit, qui iam amore ei ita coniunctus est, ut nihil possit esse coniunctius. Nam ad copulandas hominum voluntates nullum vinculum arctius reperiri potest, quam idem sensus eademque opinio de religione, cuius cum ille princeps et caput sit Vestramque Maiestatem de ea secum consentire et iam optime meritum esse intelligat, paterno amore, ut par est, eam semper prosequetur eamque atque eius populos colestibus thesauris, qui in manu sua sunt, cumulabit vestraeque dignitatis erit fautor et amplificator, omnia denique in Maiestatem Vestram conferet, quae ei eiusque regnis conducere existimabit. Hic certe a Deo nobis missus est, quidquid enim convenit personae, quam sustinet, in eo manifeste apparet. In eius fronte gravitas, in sermone maiestas, in oculis, quid sunt animi indices, prudentia, religio et fides nullis simulationum aut dissimulationum integumentis involuta. Tanti viri praestantiam licet ipsa ex suis nuntiis atque ex aliis imagine picta, quae est illi persimilis. Atque ex quibusdam meis carminibus, quibus eius virtutum attigi partem. Quae ut ad Maiestatem Vestram meo nomine perferantur, non ea solum ratione curavi, ut testes essent meae erga illam observantiae sed ut quo magis hunc sanctissimum pontificem cognorit, eo magis laetetur suam fidei catholicae professionem in id tempus incidisse, quo ille tot donis a Deo cumulatus in Sancti Petri sede merito est collocatus. Cui si Maiestas Vestra obtemperaverit, ut facit, mihi credat, nihil erit tam arduum, quod assequi, nihil tam altum, quo aspirare non possit, facillimeque, si quid latet veneni in regnis suis, quod Hydra evomuit et sparsit ab ea interfecta, id omne extirpabitur sua virtute cum illius auctoritate et prudentissimis consiliis coniuncta.

Copia emendata orationis ad regem Poloniae, in qua dat cognitionem Malvetii

3.

1589. május 17. Helsperg

Báthory András bíboros V. Sixtus pápának

Figyelmebe ajánlja Stanisław Reszkát, Lengyelország vatikáni követét, akin keresztül áldását és a Marcin Cromer halálával megüresedett warmiai püspökségbe való beiktatását kéri. Mindent megtesz a katolikus vallás érdekében. Tudja, hogy felkavarták az Erdélyben történetek (a jezsuiták kiűzése), amit remélhetőleg ellensúlyoz unokaöccse eltökéltsége és vallásos buzgalma.

ASV Segr. Stato, Polonia, vol. 31, fol. 12r, 15v – eredeti

Beatissime in Christo Pater. Domine Domine clementissime
Post beatorum pedum oscula

Dedi negotium reverendissimo domino Stanislao Rescio Poloniae regis apud Sanctitatem Vestram nuncio, ut meo nomine Beatis Sanctitatis Vestrae pedes exoscularetur de statu rerum mearum narraret, et apostolicam Sanctitatis Vestrae benedictionem impetraret, ad munus hoc administrandi episcopatus Varmiensis, quod ad me morte optimi et doctissimi viri Martini Cromeri pervenit cum dignitate sustinendum. Quod cum fecerit, ut illi fidem habeat rogo; et quodcunque ad constabiliendas rationes meas praesidium a Sanctitate Vestra postulaverit, id ut mihi benigne praestare dignetur, etiam atque etiam peto. Ego vero in hac mea praesenti vocatione omnem adhibebo operam, ut omnia me summa pro ecclesia Dei, proque dignitate sanctae sedis apostolicae voluisse intelligat.

De Transylvania facile credo Sanctitatem Vestram esse sollicitam, pro eo quod sustinet pastoralis suo munere. Sed spero compensatum iri optimi principis fratris mei pietate, quod gubernatoris, et reliquorum haereticorum audacia erratum est. Commendo me qua summa possum animi mei humilitate Sanctitati Vestrae, et iterum atque iterum beatos illius pedes osculor. Datum in arce ecclesiae Varmiensis Heilsperga 17 Maii Anno 1589

Sanctitatis Vestrae

humillimus servitor

Andreas cardinalis Sancti Angeli m. p.

Sanctissimo domino nostro Sixto V. pontifici maximo

4.

1591. július 1. Miechow

Báthory András bíboros Andrea Caligari bertinorói püspöknek

Írt a pápának egy a miechowi apátságához tartozó magyarországi birtokról, amelynek nincs meg az alapítólevele, és részben már az eretnekek kezében van. Mivel ez idáig alig sikerült megvédeni egyetlen papját a támadásoktól, a legegyszerűbb az lenne, ha a birtokot elcserélnék egy lengyelországi birtokra, úgy, hogy a pap maradna, ellátását viszont már ebből a lengyelországi javadalomból finanszíroznák. Mindent elintézték, elküldték a tervezetet is, már csak a pápa jóváhagyását várják. Kéri a közbenjárását és segítségét az ügyben a szentatyánál. Ennek érdekében küldi a szükséges iratok másolatát.

ASV Segr. Stato. Polonia, vol. 31, fol. 24r, 27v – eredeti.

Reverendissime Domine, amice charissime

Scribimus summo pontifici de quadam ecclesia in Ungaria in medio haereticorum sita quae conventui nostro Miechoviensi est incorporata quomodo nullae foundationis eius extent litterae quomodo eius possessiones bona ex parte ab haereticis sint occupata et reliqua magno labore et singulis annis ob haereticorum infestationem vix ab eius parcho obtinentur. Ita ut in evidentissimum videatur devenisse discrimen ne successu temporis nullum possit sustentare et habere catholicum sacerdotem et omnino ab haereticis occupetur. Eamque ob causam opere praecium mihi videri ut praedictae ecclesiae bona quae in magno discrimine esse dixi cum aliis bonis in Polonia inter catholicos sitis commutentur ita, ut ecclesiam ibi maneat penes conventum nostrum a quo per sacerdotem catholicum administretur [?] sed sustentatio ex novis bonis in Polonia per commutationem acquisitis subministretur.

Prout iam inter conventum Mechoviensem et quosdam nobiles conventum est, et nihil desiderari videtur, quam consensus et confirmatio sua sanctitate.

Id quod his ipsis litteris nostris quibus hanc conventionis et commutationis formulam, addimus, suppliciter obtinere a sua sanctitate contendimus.

Quamvis autem certa nobis fiducia polliceamur, sanctitatem suam tam pia, tamque religioni catholicae necessaria petentibus, consensum benignum, confirmationemque non denegaturam: non tamen possumus Reverendissimam Dominationem Vestram non rogare quo et ipsa patrocinium suum in hac re pro nobis interponere, et suam sanctitatem rogare non gravetur. Ut his nostris praecibus, pro usu, et commodo religionis catholicae fusis inclinata, hanc commutationem per partes utrasque verasque consensam gratiose confirmare roburque illi auctoritatis suae apponere dignetur.

Ut autem haec Reverendissima Dominatio Vestra facilius efficere possit mittimus et has litteras earumque exemplum, cum aliis albis ut si Reverendissimae Dominationi Vestrae placent, reverenter nostro nomine sanctissimi domini offerat sin minus alias ad eam causam obtinendam aptiores, et vehementiores confici curet.

Id quod Reverendissima Dominatio Vestra facere velit iterum atque iterum rogamus. Eandem in multos vite annos foelicissime valere cupientes. Datum Mechoviae die 1. Iulii anno 1591.

Reverendissimae Dominationis Vestrae

totus

Andreas cardinalis Bathoreus

Reverendissimo domino Ioanni Andreae Caligario episcopo Brithonoriensi domino et fratri charissimo

Róma, 1591. szeptember 1.

Alessandro Montalto bíboros Báthory András bíborosnak

A krakkói püspökség betöltésének ügyében figyelembe veszik érdekeit. A pápa nevében arra kéri, hogy segítse mindenben Erdély fejedelmét a katolikus hit felvirágoztatása és a jezsuita rend visszatelepítése érdekében. Ez volt a végakarata Báthory István királynak, ezt kéri a pápa, de családjának jámbor vallásossága is ezt követeli meg.

ASV Fondo Borghese II., Vol. 494, fol. 107v–108r – fogalmazvány

Domino cardinali Bathoreo

Illustrissime et Reverendissime Domine

Scripsi^a ad Illustrissimam Dominationem Vestram antequam e Polonia in Transilvaniam proficisceretur. Cracoviensis ecclesiae rem eo adductam esse, ut omnino is pro quo regis Poloniae preces intercessissent, episcopus designari, imponique deberet, nec ullus omnino alius, neque Dominationi Vestrae Illustrissimae eam rationem haberi posse, quam et ipsa postulabat, et nos maxime cupiebamus. Quod cum ita non multo post e venerit. Erit prudentiae Illustrissimae Dominationis Vestrae omnia haec aequi, bonique facere, neque propterea de pristino sanctitatis suae in illam amorem quicquid detractum, aut imminutum esse existimare. Quando vero Dominatio Vestra Illustrissima eo pervenit, ubi labanti catholicae religioni magno praesidio esse possit; Quinimo illam diu iam haereticorum hominum perversitate a Transilvania exulantem, in locum dignitatemque pristinam vindicare, rogo Dominationem Vestram Illustrissimam^b tum sanctissimi domini nostri romani pontificis nomine, tum meo, ut in eam curam una cum Sigismundo Transilvaniae principe consanguineo suo totis viribus incumbat, itaque enitatur, ut qua Stephani regis patruī vestri pietate religio catholica quandoque in Transilvania floruerit, eadem inimici hominis fraude, insidiisque eliminata^c nunc tandem, Illustrissime Dominationis Vestrae ope, consilio auctoritate ac pietate adiuta in pristinum statum restitatur, patresque iesuitae in primis in eam possessionem, et locum reponantur, unde per vim, scelusque deiecti sunt. Hoc facere^d Illustrissimam Dominationem Vestram et Stephanus ipse rex mortuus maxime vult, et boni omnes expectant; idque ante omnia summus pontifex expetit, qui ab Illustrissimae Dominationis Vestrae virtute, religioneque longe maiora veteris, atque insitae Bathoriae familiae pietatis specimina sibi certissima repromittit. Illustrissimae Dominationi Vestrae omnia fausta et felicia ab immortalī Deo precor, ac me meaque studia et officia omnia in illius gratiam humiliter commendo. Datum Romae, die prima Septembris MDXCI etc.

^aLehúzva: Illustrissime et Reverendissime Domine ^bLehúzva: tum meo ^cLehúzva: eliminata

^dLehúzva: Dominationem Vestram

1593. november 25. Róma

VIII. Kelemen pápa Báthory András bíborosnak

A fejedelem által Rómába küldött Alfonso Carrillón keresztül levelet küldött számára. Tegyen meg mindent a kereszténység ügyéért, és biztassa erre a fejedelmet is.

ASV Armadio XLIV, vol. 39, fol. 50v – eredeti

Dilecto filio nostro Andreae Sancti Angeli in Piscina
diacono cardinali Battoreo nuncupato

Dilecte fili noster salutem et apostolicam benedictionem. Gravi de causa a dilecto filio Sigismundo principi ad nos missum religiosum hominem Alfonsum Carilium bene tibi notum, cum in Transilvaniam remitteremus, voluimus ut is ad te litteras nostras perferret, nostri in te paterni amoris testes, et ut idem coram uberior illa tibi exponeret, quae iussimus.

Non dubitamus autem fili, te pro ea quam geris in ecclesia Dei persona, loco sane primario et illustri proque tua perpetua in nos, et hanc sanctam sedem observantia, animo in primis parato, et prompto esse, ad Dei gloriam pro tua virili parte augendam, et ad christianae reipublicae utilitatem omni studio procurandam, sed tibi sponte tua currenti, cohortationis nostrae stimulos libenter admoveamus scimus enim quantum tribuis voluntati nostrae.

Perge igitur quocumque loco potes Dei causae inservire, et pium, iustum, ac generosum principem arctissime tibi sanguinis vinculo coniunctum, forti, et christiano pectore digna meditantem, ope opera, consilio una cum lectissimis patribus tuis adiuvas, ut Bathoreae familiae praeclara merita novo semper cumulo augeantur. Caetera ex eodem Alfonso intelliges, cui te fidem eandem habere volumus quam nobis ipsis haberes, si tecum praesentis loqueremur. Datum Romae apud Sanctum Petrum, sub annulo Piscatoris, die XXV. Novembris 1593 pontificatus nostri anno secundo.¹

¹ Hasonló levelet kapott Báthory István (Uo. 51r) és Boldizsár (51v).

1594. július 17. Nagyvárad

Bocskay István váradi főkapitány Forgách Simonnak

HM Hadtörténeti Intézet, Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori iratok, 1594. Nr. 41–eredeti

Spectabilis et Magnifice Domine mihi observandissime servitiorum meorum paratam commendationem. Sok jókkal látogassa az Úristen Kegyelmedet. Adta volna Uram isten ő szent fölsége, hogy én azt az napot ne érhettem volna, az melyen az én ifjú kegyelmes uramnak országából való kibontakozását láthattam avagy hallhattam volna. Azt is bizony szívem szerint kívántam volna, hogy az mostani keserves időnek állapotába ne ilyen dologról, hanem örvendetösb jókról írhattam volna Kegyelmednek, de az mit ez az idő az én ifjú uramra hozott, azt nem tagadhatom. Az erdélyi urak és főfő népek közül egynéhányan ez elmúlt napokban az én uramat, őnagyságát, somlyai Báthory Zsigmondot, ki őnekik országról választott fejedelmök volt, és minden birodalma az országnak kezébe volt, birodalmából kiijesztették, és kimozdították. Úgy annyira, hogy mostan Magyarországnak az szélibe való végházába vagyon őnagysága. Miért cselekedték legyen azt urokon fejedelmökön, ki fejedelmi nemzetségből való, ez az bátyja koronás király, s az atya is böcsületes fejedelm volt az kereszténységbe, és minemű mestörséggel szörzötték azt meg, hogy urokat exiliumba bocsássák, azt ők tudják, de én azt az én kegyelmes istenömmel bizonyítom, hogy énnekem sem hírem, sem tanácsom nem volt benne, maga én is az én uramnak tanácsa és közel való atyjafia voltam, s fő végházát is bízta őnagysága kezembe, kit most is teljességgel bírok őnagysága számára, hanem akkor adták tudtomra egy fő embör által, mikor immár kiindították helyéből őnagyságát. Ehhöz hasonló és ennél hertelenb eset sok időtől fogva sem magyar nemzet, sem egyéb keresztény nemzetségek között nem hallattatott, mely annyival éktelenebb és nagyobb condemnatoria méltó, hogy az erdélyi urak között őnagyságának vér szerint való atyjafiai, és hitös tanácsi voltak, kik hittel voltak őnagyságának kötelesök, melyből megítélheti Kegyelmed, hogy valahol keresztényök között ennek az dolognak híre leszön, mindenütt azok az erdélyiek, az kik ebbe részesök gonoszul hallanak miatta, és örök gyalázatra szidalomra méltók lesznek érötte. Annak okaiért tudván azt, hogy az én uram Kegyelmednek nem idegön, Kegyelmednek nagy biztomba akarék írni felöle, kéröm is Kegyelmedet, mint jóakaró bizodalmas uramat, hogy Kegyelmed írjon erről az dologról az erdélyi tanácsuraknak, és főképpen az őnagysága atyafiainak, somlyai Báthory Istvánnak, és Báthory Boldizsár uraimnak, kik bizony sok javait vötték őnagyságának, hogy őkegyelmök gondolják meg mind az magyar nemzetségnek, smind őmagoknak jó hírét nevét tisztösségét. És ne temessék elevenen el magokat, s holtok után se gyaláztassanak érötte, hogy az ő urokkal fejedelmökkel ilyen ifjúságába, és az időnek mostani veszedelmes állapotába, melyeknek végét csak az

Úristen tudja, mire menjön, ne cselekedjék ezt, hogy országából, birodalmából ki-
rekesztenék, sőt ha valami ok volna is előttök, az kiért vádolhassák őnagyságát, azt
az ifúságnak állapotára referálják, mert őnagysága az ő tanácsokból ment min-
denre, és minthogy országul fejedelmökké tötték, most is az erdélyi vajdaságba
bebocsássák, és recipiálják.

Fő oka pedig ennek az én uramon esött gyalázatnak, hogy Kegyelmed volta-
képpen megértse, nem egyéb volt, hanem ez, hogy őnagysága az töröktől el akart
szakadni, és az kereszténységhez való teljes szeretetét igyekö-zvén megmutatni, az
keresztényök mellé akart állani, s minden tehetségével az keresztényök jó igyekö-
zetinek faveálván, rajta akart az pogányságon lenni, mely dolog hogy úgy legyen
egy nagy bizonyosága, mert mihelyt őnagyságát helyéből kiindították, mindjárt
egy Facsád nevű kastélyból, melyért őnagyságának az lugasi bán-ságba levő szolgálai
az töröktől megvették volt, kivitték az őnagysága népét, és az törököket bocsáták
beléje. Más oka ismeg az olasz nemzetségnek tartása és őnagyságára azok miatt
való gyűlölsége volt, de felelők én az én kegyelmes uram felől, és Kegyelmed is
bízvást felelhet, hogy őnagysága úgy hordozza magát mindenben ezután, és az
idegön olasz nemzetöt is úgy removeálja tőle, hogy senki őkegyelmök közül oly
severus semper nem lehet, az ki őnagyságát méltán turpálhassa magaviselésébe,
hogy ha pedig Tekegyelmed ez dologba az én uramtól meg nem vonja magát,
hanem őnagyságához megmutatja atyafiságát, és jóakarátát elhiggye Kegyelmed,
hogy az én uram oly hálaadó atyafia leszön tekegyelmednek, hogy megismeri, és
megtapasztalja azt tekegyelmed, hogy nem háládatlan embörrel tött jót. Én is tel-
jes életömben Kegyelmednek meg igyekö-zöm szolgálni, s hiszöm is azt, hogy az
Kegyelmed írásának az erdélyi uraimmal fő tekinteti és böcsületi leszön tekegyel-
med ne is késsék, hanem jámbor meghitt szolgáját bocsássa be levelével hozzájuk,
miért úgy értjük, hogy azon vannak az őnagysága tanácsi egynéhányan, az kik eb-
be részösök, hogy magok közül vajdát válasszanak, kit az Úristen meg nem enged
talán nekik. Isten tartsa meg Kegyelmedet sok ideiglen jó egészségben. Datum ex
arce Varadiensis die 17. Iulii Anno 1594.

Immár ez levelet megíratam vala Kegyelmednek, hogy onnat belől egy embe-
röm érkö-zék, ki ilyen hírt hoza, hogy az urak Kolozsvárott vannak, és az nemesség
is gyűl oda, de az nemességnek nagyobb része, és az fizetött nép lovag, gyalog elő
kévánják az tanácsuraktól az én kegyelmes uramat, kik közül némelyek, jóllehet
törekedtek benne, de az gyalogot még rá nem vehették, hogy másnak kötelez-
hessék meg őnagyságán kívül. Annak okaért Kegyelmedet kéröm, hogy az mi jót
Kegyelmed az én urammal akar cselekedni, hamar cselekdöjje Kegyelmed.

Spectabilis Magnifici Vestrae

servitor paratissimus

Stephanus Bochkai

Saját kézzel: Uram most az ideje, hogy jóakarátodat megmutassa Kegyelmed az
én ártatlan uramhoz, magáért is cselekedjék Kegyelmed, de legfeljebb az egész ma-
gyari nemzetért ne viseljünk ennél nagyobb gyalázatos hírt idegen nemzetség közt.

1594. augusztus 31. Csenger
Ifjabb Báthory István Forgách Simonnak(?)

HM Hadtörténeti Intézet Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori Iratok, 1594. Nr. 48.
– eredeti

Szolgálatom ajánlása után etc. Az Kegyelmed minapi nekünk írt levelére az mi választöttem vala, minekünk méreggel fordula fel, mert az szegény öcsémet és az országbeli tanácsi rendet és fő népeket az vajda vasárnap megfogatta, vélem, hogy eddig le is vágta őket Bocskay és Geszty igazgatásából, énreám az váradi hadat bocsátá, de az Úristen engemet békével elhoza. Én őfelségét, az római császárt, az én kegyelmes uramat megkeresem, ki mind énnekem, mind az vajdának ura. Ítélje őfelsége, micsoda halhatatlan dolog esék méltatlan rajtunk, kire (az Istennél bizonyítok) okot soha nem adtunk, melyet én minden embernek megmutatok, hogy ártatlanul szenvedünk. Ezt akarnám megírnom Kegyelmednek, mint ilyen uramnak atyámfiának, most immár szabadon bankódhatik Kegyelmed az Báthory nemzeten. Ez levélvivő szolgálmtól szóval is izentem Kegyelmednek. Tartsa meg az Úristen Kegyelmedet. Írtam Csengerbe ultima Augusti 1594.

Frater suprascripto dominus
Stephanus Bathori

1594. szeptember 4. Kassa
Forgách Simon Mátyás főhercegnek

Éppen Teiffenbachnál járt, amikor egy szolga érkezett az ifjabb Báthory István levelével, amelyet csatolva küld. Ebből tájékozódhat a fenyegető erdélyi eseményekről, amelyek oda vezethetnek, hogy az egész tartomány fellázad, mivel az elfogott előkelőknek sok rokona van az országban, és a fejedelmet Kolozsváron vagy más helyen fogságba ejtik és megkötözve átadják a töröknek. Hogy ez ne történhessen meg, a fejedelem aligha fog segédcsapatokat küldeni a határon túlra, akár a generálisnak, akár neki, mert el van foglalva a lázadók elleni védekezéssel, akiket a jövőbeli bajok elkerülése érdekében valószínűleg ki fog végezni.

A generális arra kérte, hogy menjen követségbe Erdélybe, békítse meg a fejedelmet az elfogott urak iránt, ha még nem végezték ki őket, ha pedig már megtették, akkor bírja rá arra, hogy csendesítse le országát, és tudakolja meg, hogy mit akar; megmarad-e eredeti szándékánál (hogy ti. szakít a szultánnal), vagy vissza akar térni a szultán hűségére, és megindítja seregét a Tiszán túli területek ellen. Ezért akarta őt a generális Erdélybe küldeni, de visszautasította; először is már megkapta

a parancsot a táborba vonulásra, és inkább akart a segítségére lenni a Szinán ellen folytatott hadműveletekben, mint követségbe menni, mivel rokonságban áll a Báthoryakkal. Ebben a családi viszályban nem akart állást foglalni, amivel csak bajt hozna a fejére. Maga helyett Melith Pált ajánlotta, aki tapasztalt ember. Másodszor pedig nincs is alkalmas ruhája, mert azok a táborban elhasználódtak, és csak hétköznapi öltözete maradt. Szekerei és lovai is tönkrementek, székelyellne rangjának nem megfelelő módon, mint valami koldus a fejedelem elé járulni. Az erdélyi ügyet a figyelmébe ajánlja.

HM Hadtörténeti Intézet, Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori Iratok, 1594. Nr. 49
– eredeti

Serenissime princeps Domine Domine mihi semper clementissime

Post fidelium humilliumque servitiorum meorum in gratiam Serenitatis Vestrae perpetuam commendationem. Hic Cassoviae existens apud dominum generalem Clementissime Princeps supervenit ad me servitor domini Stephani Bathori de Somlio cum litteris,² quas his inclusis in specie Serenitati Vestrae transmittito. Quid monstri iterum Transylvania peperint(?) ex litteris ipsis intelliget clementer Serenitas Vestra, valde inoportuno tempore novus iste tumultus exortus illic est. Verendum enim est ne ob captivitatem tot praecipuorum virorum, quibus principaliorum in regno illo non erant consanguinei illorum, quorum magnus est numerus, totum regnum contra vaivodam concitent, et inclusus vel Kolosvarium vel alium aliquem locum advocato auxilio etiam Turcico (prout id in tali furia facile evenire poterit) ad deditionem impellant, et vinctum ad portam intromittant, se ipsos vero iterum Turcis dedant. Sed etiam si hoc non evenierit, attamen vix iam ulla auxiliares, vel ad dominum generalem vel ad Serenitatem Vestram expedire vaivoda, vel aliud quidquam movere extra regnum contra Turcam poterit, quin potius sataget se a suis, quos istorum nece sibi infensos esse novit, tuere ac defendere (non enim existimo ipsos vivere permissos esse ob initum futuri ab istis mali alicuius). Verum Clementissimus Princeps, collocuti hac de re cum domino generali placuit unum principalem virum ex fidelibus maiestatis sacrae caesareae domini nostri clementissimi intromittere in Transylvaniam ad vaivodam, ut adhortetur illum, si adhuc caesi illi non sunt, ad moderatiora consilia, et ad pacatiora tempora differere illorum supplicia, et quidem per rectam iuris revisionem. Sic melius eius celsitudini suae [serenis]simae et reputationi consulturum, nunc autem animum admittendos validas copias auxiliares Serenitati Vestrae intenderet: vel aliud aliquid se tanto principe dignum contra Turcas susciperet, si iam se ad partes eius maiestatis atque totius christianitatis tam laudabiliter declarantur. Quod si caesos iam illos retineret, regnum tamen quietum, et pacatum, ut eo etiam casu ad hoc ipsum vaivodam exhortaretur, expiscare-

² Lásd előző iratot.

turque diligenter an adhuc persisteret in illo suo priori proposito: an vero redire in gratiam cum imperatore Turcarum cogitaret: et an contra ditionem hanc eius maiestatis ultra Tibusconam(?) aliquid moliretur. Consultum enim non esse, in rebus tam dubiis exercitum hinc educere, ne illo absente, detrimenti aliquid a Transylvano accipi posset. Ad peragenda haec, Clementissime Princeps, volebat quidem dominus generalis me in Transylvaniam ingredi. Sed ego recusavi. Primo, quia intellexeram iam apertam Serenitatis Vestrae resolutionem de conserendis manibus cum Sinano, et mea etiam cum aliis dominis ad eandem Serenitatem Vestram evocatione. Malui Serenitatis Vestrae clementi mandato satisfacere, et conflictui interesse, quam ad illam legationem proficisci existimans me plus ibi Serenitati Vestrae inservire posse et unde esse alios, qui, loco meo, perfungi hac legatione possent, et Paulum Melit nominavi, hominem industrium et fidelium considerandum et hoc mihi fuit, quod cum et vaivoda, et isti duo fratres Bathorei, aequi consanguinei sint, non esse mihi integrum, ut inter ipsos me in rebus capitalibus immisceam, ne nimium indulgendo, excusandoque, et pro illis aliis intercedendo, vaivoda offendantur: vel vero commendo ei, ne istis miseris noceam, et sic in indignationem verique partis incidam. Audivi a maioribus Clementissime Princeps non esse bonum, digitum inter ianuam et pastes ponere. Evitandum id et mihi esse existimavi. Occurebat et id quod sinistri quid contingere mihi posset a populo immerso nunc in furiam acto. Verum Domine Clementissime etiamsi rationes istae, et causae maximae non obstituissent, eram vehementer imparatus ad iter istud, nam et ipsemet vestitu carebam priori in castris attrito. Ita enim sum dives, ut nullum alium, praeter quotidianum, habeam, servitores quoque erant pannosi, currus fracti equi macillenti et strigosi pudebat me, qui tam celebre apud illos nomen habeo quasi mendicum ad eos intrare. Haec de recusatione mea ad hoc iter Transylvanicum propterea Serenitati Vestrae significanda esse duxi, me aliter informata, indignationem aliquam in me pauperem suum servitorem conciperet, me totum in gratiam Serenitati Vestrae quam humillime submittens. De negotio vero Transylvanico pro sua singulari prudencia cogitet Serenitas Vestra et deliberet, quod maxime e re eiusdem maiestatis totiusque christianitatis esse videbitur. Quod sopitum(?) est. Serenitatem Vestram in Dei altissimi protectionem inire commendo. Datae Cassoviae 4. Septembris anno 1594.

Eiusdem Serenitatis Vestrae
humillimus perpetuus servitor
Simon Forgach de Gimes

Serenissimo principi domino domino Matthiae archiduci Austriae duci Burgundiae, comiti Tyrolis et domino domino mihi semper clementissimo

1594. október 16. Miechow

Báthory András bíboros Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek

Győri Egyházmegyei Levéltár, Győri Káptalan Magánlevéltára, Cimeliotheca VI.
Nr. 264.

Illustrissime princeps Domine et frater observandissime

Értettem ez napokba való nagy eseteket Nagyságod körül, értettem bátyám uramnak rabságát, mely dolgon mint afficiáltam, legyen Nagyságod gondolhatja ut vita mihi acerba sit. Nekem először volt vagyon is gondom, az után familiámra honnat kényszerítettem Nagyságod szegény bátyám felől írnom. Az dolgot nem értem, sem nem excusalom. Nagyságod tudja, mibe vagyon vétke, csak az Nagyságod ítéletire hagytam, mellyel meg is elégedtem, csak kívánom és kérem Kegyelmed elmésségét Nagyságodnak hozzája. Az fejedelmek kegyelmességgel inkább, hogy nem mint severitással, noha utrumque in republica necessarium est, szoktak élni si hostibus parcunt amplissa largiuntur prima(?) ad maximas dignitates suos malificos evehunt mit illik Nagyságodnak cselekedni rab atyjafiával. Nincsen oly delictum in republica, kit az fejedelem kegyelmessége meg ne haladjon, mind elei utólja ennek az Nagyságod kegyelmességén vagyon, ha akar, jót tehet, helyre is hozhatja és complanálhatja mindezeket, ne rontson még Nagyságod tovább hí-rünkbe, nevünkbe, tisztességünkbe, melyet az boldog emlékezetű István király, Nagyságod atya és Nagyságod is az égis felemeltek. Legyen inkább Nagyságod öregbítője, hogy nem mint rontója az után is, én csak az Nagyságod kegyelmességét kívánom, és kérem, hogy megmutassa bátyámhoz, vegye el haragját et bonis modis bocsássa el kegyelmesen, ha mit vetett, meglakolt rúla, megesmerte magát quod efficere principum est, elégedjék meg Nagyságod ennyi sanyarúságával. Én magam felől semmit nem írok, nem is excusalom magam, mert conscia mens recti est nincs is miből excusalnom magam, holott semmi gonosz tanácsba részes nem vagyok, jobb előmenetelt h[í]rét n[evét] n[em] felejtven sok fáradsággal, költséggel, gondjaimmal, kívántam Nagyságodnak sőt tanácsot jobb hasznosb, tisztességesebb magának és országának adtam mindenkor, kirül Nagyságod jó bizonyság, hogy Nagyságod énbennem semmit dolgába meg nem fogyatozott, mind ezekről jó bizonyágim öszentsége császárnál és királyunknál. Az ki mit tud, ezek ellen álljon elő, kész vagyok mindennek innocentiam szerint megfelelnem, kivel libere merek dicsekedni.

Könyörgök Nagyságodnak, ha ártatlanságomat megtapasztalja, melyet hagyok csak az Nagyságod lelkiesmeretire, reportem fructus innocentiae meae, ne opprimáltassam meg abba qua sole clarior est, Isten előtt számadással tartoznék Nagyságod és lelkébe terhes lenne. Az mi jószágomat vagy marhámat elvötte Nagyságod, mind azokhoz igazán jutottam, egyikhez per concambium Nagyságoddal,

Gyalut kérésem kívül adta Nagyságod kegyelmességéből, az mi kevés marhám ott vagyon, azokat Lengyelországba kerestem mind az Fogarasba levő marhával és ezüstömmel együtt, mindezek Nagyságodnak, kisebbik Sóvára is voltak Nagyságodé, holott el volt az nálam végezve, hogy mindenem inkább Nagyságodé, hogy nem enyim, ki nyilván vagyon Nagyságodnak is. Ezt kívánta tőlem az Nagyságod hozzám való propensioja és beneficiumja, ezt az vér és atyafiúság. Tudom, nyilván vannak Nagyságodnak, régi fejedelmek mit cselekedtek ellenségekkel, mit atyjokfiokkal. Enyhítse meg Nagyságod szüvét, és engedje Nagyságod nekünk az bátyám szabadulásának szolgálatját. Ennek s meg(?) az kegyelmes jó akaratnak deliberatioját ne halassa Nagyságod sokára(?), hanem kegyelmesen gondolkodjék felőle, és deliberáljon úgy, ne vesszen ilyen híres neves família Nagyságod idejébe Nagyságod miatt, az szerencse ezt az gonosz romlást tartsa másnak, ne legyen historiába Nagyságod familiájának magátul való romlása, de locum misericordie det clementiae mutassa meg Nagyságod azt, hogy az mit az Bathori familia másnak saepe praestalt magna cum laude Nagyságod rab atyjafiának azon kegyelmességét, ne denegálja, hanem kegyelmesen muteatur morbo szabadulhaszak én is meg, Nagyságod jóakaró atyjafia és szolgája ilyen nagy gyötrelemtől ilyen nagy bűtől-bánattól, melyek szegény bátyám rabságáért uralkodnak rajtam. Ha Nagyságod mi jót valaha velem cselekedni akart, ebbe mutassa meg Nagyságod, mint fejedelem kegyelmességét bátyámhoz, jussanak eszébe Nagyságodnak amaz én [...] akaratim [sok jó] tanácsim és nagyon sok Nagyságodért való gondjaimnak, fáradságimnak és hírének nevének öregbítésére való nagy igyekezetemnek minden hasznát bátyám szabadulását. Ne tátsa ez világ reánk száját mind ezeket Nagyságod jó módjával elvégezhet és helyére hozhatja meg etiam cum laude. Továbbá az szegény vén anyámat megnyomorodott ángyommal és béna öcsémmel együtt commendálok az Nagyságod kegyelmessége alá.

Hogy ez ideig Nagyságodat meg nem találtam oka ez, hogy azt izente vala Nagyságod Székely Miklóstól, hogy emberét küldi hozzám, kit én mindeddig vártam. Más az, hogy Nagyságod haragját nem akartam meg is irritálni, sőt most is nem engedem, hogy király fő emberét levelével bocsássa Nagyságodhoz, netalán Nagyságod megbántatott volna vele, hanem akarám az őfelségék leveleit magam szolgám által Nagyságodhoz küldeni. Mindezeket szegény bátyám rabságával együtt hagyom(?) az [Nagyságod] kegyelmességére, melyet most kell egyszer vérihez ez világnak megmutatni. Könyörgök, hogy Isten Nagyságod hosszú életűvé segélje, terjessze hírét nevét, és az kereszténységnek ilyen nagy veszedelemébe öregbítse erejét. Nagyságod adjon kegyelmes választ levelemre. Isten éltesse Nagyságodat sokáig. Mechoviae 16. Octobris 1594

Celsitudinis Vestrae

servitor et frater addictissimus
Andreas cardinalis Bathoreus

1595. január 6. Gyulafehérvár.

Arnulf Uchański sulejówi apát Cinzio Aldobrandini bíborosnepsnak Rómába

A fejedelem küldetésének valódi okait a kötelező udvariasság szabályait betartva hallgatta meg. Ez mindenekelőtt a megbízóinak szólt, mert nemcsak Malaspina nunciust, hanem magát a Szentszéket képviselte Gyulafehérváron. Először is azt hangsúlyozta, hogy az adott helyzetben a Szentszék a Báthory-család István által megalapozott nimbuszának megtartását mindennél előbbre valónak tartja, már csak azért is, mivel a két testvért a lengyel országgyűlés honosította, az ügy tehát Lengyelországot is érinti. A lengyel király István utódjaként és Jagelló Anna révén rokonaként, személyesen is érintett az ügyben. Erdélyi küldetésére sem csak III. Zsigmond lengyel király közbenjárásának eredményeként, hanem a lengyelországi pápai nuncius és Cinzio Aldobrandini államtitkár, végső soron tehát a pápa kifejezett kívánságára és utasítására került sor. A fejedelem hasonló előzékenységgel válaszolt, köszönetet mondott a király és az államtitkár aggodalmáért és kitüntető figyelméért ennek a szomorú esetnek az orvoslásában, de nem értette, hogy ebben a nyilvánvaló ügyben miért fordultak a szentatyához. Hallatlan, hogy egy olyan ügyben, amelyben uralkodóként ítéletet hozott, a pápához fellebbeznek. Ezzel az erdélyi rendek sem értenek egyet, ráadásul már kimerítően tájékoztatta az ügyben a szentatyát, aki alaposan megismerhette az egész ügyet.

Erre azt válaszolta, senki sem kételkedik abban, hogy a jognak megfelelően, igazságosan járt el, de Rómában attól félnek, hogy egyesek, akiknek érdekében áll a rokonok közti viszály elhintése, elszakíthatják a közte és unokaöccsei közt fennálló vérségi köteléket. Ami a pápa döntőbíráskodását illeti, egyáltalán nem szokatlan dolog, hogy egy uralkodó alávesse magát a szentatya ítéletének, a rendekre pedig nem tartozik ez a családi viszály. És mivel az ő megkérdésük nélkül ítélkezett, az ügyet is az ő beleegyezésük nélkül lehet a pápa elé vinni, aki különben is egyedül jogosult arra, hogy egyházi személy felett ítélkezzék. Arra, hogy már mindenről informálta őszentségét, azt felelte, még alaposabban és még körültekintőbben kell tájékoztatni, hogy minden részlet ismerve tudjon igazságot szolgáltatni. A fejedelem három nap gondolkodási időt kért a válaszádsra, amiért cserébe azt kérte, hogy elmondhassa tettének okait, időben ifjúkoráig visszamenve.

Mikor István király elhagyta az országot, azt tizenkét tanácsúrra bízta, amiről értesülvén unokaöccse, ifjabb Báthory István, hatalmas haragra gerjedt, és a tanács vezetőjét, akit ellenségének gondolt, meg akarta öletni. Ez volt az első árulása. István király e hírek hallatán három tanácsosra bízta az országot, akik közé megint nem került be ifjabb Báthory István, aki gyilkos szándékában akkor is kitartott, amikor egyetlen kormányzó maradt (azaz Ghiczy János), éppen akit kezdettől fogva halálra szánt. Ez volt a második, illetve harmadik árulása.

Báthory István után Boldizsár következett. Boldizsár hosszú külhoni peregrinációjából hazatérve rögtön szervezkedni kezdett, és mindent megtett, hogy a tanács-

urakat és a rendeket ellene, az ifjú, tapasztalatlan uralkodó ellen fordítsa. Miután igyekezete sikertelen maradt, Istvánnal együtt elhatározta, hogy megmérgezik, amire a kancellár esküvője szolgáltatott alkalmat. Törökországból hoztattak mérget, ám egy, a fejedelmet kedvelő, közelebbről meg nem nevezett csasz értesült tervükről, és mérreg helyett egyszerű gyökeret küldetett Boldizsárnak. Azután pisztollyal akarták megölni, amelyet Boldizsár állandóan a zsebében hordott, hogy a fejedelmet a hálószobájában ölhesse meg. A pisztolyt Zsigmond, állítása szerint, a saját szemével látta. Unokaöccse végül mindenkivel lepaktált, csak hogy félreállíthassa az útból; azt tervezte, hogy élve vagy halva a töröknek adja át. Erre bizonyítékul a fejedelem azokat a leveleket hozta fel, amelyeket Boldizsárnál találtak, mikor lefogták. Az apát akkor megkérdezte, honnan tudták még Boldizsár fogságba vetése előtt, hogy mit tartalmaznak azok a levelek, amire Zsigmond azt felelte, hívei hívták fel rájuk a figyelmét.

A kardinális ellen nem tudott, és nem is akart semmit felhozni. Csak azért koboztatta el birtokait, mert attól tartott, hogy a kivégzett személyek szolgálai elfoglalják a várait, és onnan árthatnak neki. Mikor azt kérte a fejedelemtől, hogy adja vissza András javait, azt a választ kapta, hogy tüstént visszaadná, ha a bíboros nem írt volna ellene olyan leveleket, amelyekben őt kegyetlen zsarnoknak festette le. Azokat az irományokat egy kedves híve (Alphonso Carrillo) küldte meg neki a császári udvarból. Kérésére Jósika kancellár előadta a leveleket, amelyeken felismerte Carrillo kézírását. Később kiderült, hogy hazugságot tartalmaznak, ezért tagadta, hogy a bíboros írta volna azokat, és kijelentette, még ha valódiak lettek volna is a levelek, akkor sem érdemelt volna Báthory András akkora büntetést, hogy megfosszák javaitól. A bíboros és testvére mindenben alávetették magukat a pápai döntésnek, ezért a fejedelemnek is követnie kellene példájukat. Erre a már említett érveket adta elő, hozzátéve, hogy unokatestvérei gyűlölik őt. Ha alávetné magát a pápa ítéletének, akkor András és István eljárását is fel kellene tární, a legapróbb részletekig. Azt válaszolta, hogy semmilyen bántódás nem fogja érni személyét, és mégiscsak más dolog önként alávetnie magát, mint ha azt más felszólítására tenné. A fejedelem azonban megmaradt előbbi elhatározásában.

A többi kérdésben, István és felesége, illetve Boldizsár özvegye vagyonát illetően, amelyek ügyében az apátot szintén megbízták, három napon belül választ ígért, amivel azonban egészen december utolsó napjáig késlekedett, noha Simone Genga közvetítésével több alkalommal is az ügy kedvező kimenetelével kecsegtették, és a bíboros javainak visszaadására biztatták. Kikérték a tanácsát, amire két dolgot javasolt: 1. mivel a törvényes eljárást mellőzve végezték ki az urakat, jobb az egész ügyet házon belül tartani, és mindent a tanácsosokra hárítani; 2. adja vissza a testvérek elkobzott javait. Úgy tűnt, hogy mindkét tanácsát megfogadják, sőt Zsigmond azt is megígérte, hogy a Báthory testvéreknek mindent visszaad, amikor két olasz, Mosto és Pompeius udvari zenészek híréül hozták, milyen beszédet tartott a bíboros a lengyel szenátus előtt. Erre a fejedelem mindent visszavont. Újabb magánkihallgatást kért, hogy választ kapjon, aláveti-e végre magát a fejedelem a pápai döntőbíráskodásnak.

Sok mellébeszélés után Báthory Zsigmond két tanácsúr társaságában december utolsó napján fogadta az apátot; a lengyel országgyűlésre Sennyei Pongrácot jelölték ki, aki mindenben az útmutatásai szerint fog eljárni. Az összes többi kérdésben nemleges választ kapott, mondván, hogy a bíborosnak veszélyes lenne várakat visszaadni, a pápát pedig megfelelően tájékoztatta a történetekről. Sennyei küldetését örömmel fogadta, és egyúttal arra kérte a fejedelmet, hogy négy szemközt mondhassa el, hogy az a sok érveléssel és magyarázattal teletűzdelt válasz, amit neki adott, a legnagyobb gyalázatára fog válni, mert félő, hogy abból a maga megmentését és saját hasznát keresését, nem pedig a megbékélés szándékát fogják kiolvasni. Nem igazságos, hogy a bíborostól mindent elvegyenek, mert semmilyen bünt nem követett el, azokat a bizonyos leveleket is ártatlanságának védelmében írta. Végezetül azt hangsúlyozta, hogy nem beszámolni kell ösztétségének, hanem a kompromisszum érdekében az ő ítéletére kell bízni az ügyet, amiről írásos nyilatkozatot kért. A fejedelemtől erre azt válaszolta, hogy Istennek ajánlja ügyét. Azt válaszolta, nehogy a másik fél is ugyanezt tegye. Az audiencia ezzel véget ért.

Egy órával később felkereste Simone Genga, és a lengyel királynak, illetve neki (Cinzio Aldobrandininek) szóló leveleket és hitlevelet adott át. Arra a kérdésre, mit mondjon a fenti személyeknek, azt a választ kapta, hogy szóban mindent hallott a fejedelemtől, külön levél nem szükséges.

Báthory Zsigmond ezután pihenés céljából elutazott Gyulafehérvárról, Simone Gengát pedig újra Uchańskihoz küldte tanácsért. Megint megpróbálta elérni, hogy a fejedelemtől adjon írásba a bíboros ártatlanságát. Genga ugyan január 1-jén a fejedelemtől ment, 5-én fel is kereste, de semmit nem végzett, mert a fejedelemtől csak a régi nótát fújta, és feledékenységre hivatkozott. Amikor visszaindult, magával vitte a fejedelemtől írt leveleket is. Ugyanakkor az apát is visszaadta a hitlevelet, mondván, addig nem veszi át, amíg nem kap egyenes választ kérdéseire a fejedelemtől. Most erre vár. Nem akart az újabb hadihírekről beszámolni, mert például a több ezer tatár levágásáról szóló hír nem bizonyult igaznak, néhány kóborlót öltek csak meg, és a törökön aratott győzelemből is csak az volt igaz, hogy a fejedelemtől katonái néhány Havasalföldön tartózkodó török kereskedőt levágtak. A fejedelemtől hadseregéről tudni kell, hogy százszokból, székelyekből és románokból áll. Ebből 5500 lovas és 10 ezer gyalogos. Az egész hadsereg Geszty Ferenc vezetésével Facsát alá vonult, de Temesvárig már nem jutott el; a vár ostromában elesett negyven veterán gyalogos, de csak 4 nemes. Ezután szégyenszemre visszavonultak Gyulafehérvárra. A nemesség fel van háborodva, árulással vádolják Gesztyt, és a fejedelemtől is elégedetlen, aki Nádasdyt kérte fel főparancsnoknak, ő azonban ezt nem vállalta. A váradi sereget törbe csalták, az előkelőbbek közül 62, a többiekből 100 esett áldozatul.

Csatolt cédulán:

Báthory István leveléből testvérének, Boldizsárnak: A pápa azt gondolja, hogy elvész a breviárium és Erdély.

Iffjú János Boldizsárnak: Óvatosan járjunk el, mert a fejünkkel játszunk.

A kancellár Boldizsárnak: Már nincs szükség vérontásra, mert úgy ráijesztettem, hogy távozni fog.

Illustrissime et Reverendissime Domine Domine
Praemissa obsequiorum meorum diligentissima commendatione

Satis abunde praecedentibus meis Illustrissimae ac Reverendissimae Dominationi Vestrae significavi, quomodo de mittendo oratore ad comitia regni Poloniae cum serenissimo principe Transylvaniae in publica audientia tractaverim: nunc quod attinet casum illum Transylvaniae funestissimum in privata audientia, quam 15 mensis Decembris habui, cum serenissimo principe diligenter egi. Et imprimis quidem ostendi; quod si omnibus iis, qui sunt bene affecti huic inclitae familiae Bathoreanae maximum dolorem peperit iste casus Transylvaniae certe in regno nostro Poloniae merito dolorem peperisse videtur, ubi tantae reliquiae restant domini regis Stephani gloria et memoria illustrium actionum illius: et dum sit familia Bathoreana una, et ii qui restant, id est illustrissimus cardinalis et illius fratres sunt adeo sanguine iuncti regi mortuo, unde dum sit haec familia notata alicuius maculae, redundat quodammodo in famam et existimationem regis mortui, cuius cum non modo affinis, sed etiam successor in regnum existat serenissimus Sigismundus III. rex noster, tum quod et illustrissimus cardinalis et Balthasar sunt indigenae regni ab eodem serenissimo rege facti, et cardinalis habeat illas dignitates ecclesiasticas, quas qui possidet, necesse est, ut sit illesae famae et existimationis, iusta quadam compassione permoti serenissimus rex noster cum illustrissimo domino nuntio apostolico diligenter casum hunc inter se examinaverunt, et pro suo erga hanc inclitam familiam et amore, quam incolumem et florentem esse semper cupiverant, rationes inire voluerunt, ut remedium, quod huic malo adhiberi possit, quo mala reliqua, quae hinc oriri possint antevergantur et facilius sopiantur; nullumque aliud remedium praestantis ab illis inveniri potuit, quam ut Serenitati Vestrae persuaderent, ut totum hoc negotium sanctissimo domino nostro committat, de illoque cognitionem sanctissimi domini nostri non detrectet, arbitrio, iudicioque ipsius hac in parte stare velit; qua de re litteras sacrae regiae maiestatis Serenitati Vestrae offero, et nomine illustrissimi domini nuntii apostolici, qui ex praescita mente sanctissimi domini nostri me ad Serenitatem Tuam misit, diligenter peto, ut Serenitas Tua id non gravatim faciat; praesertim vero dum idem iam et illustrissimus cardinalis et illustrissimus frater illius Stephanus, ad requisitionem eiusdem illustrissimi domini nuntii fecerunt, secundum submissiones manibus illorum subscriptas, quas ostendo, dum enim inter carnem et carnem, sanguinem et sanguinem causa haec agitur, non inconvenienter sanctissimo domino nostro tanquam communi omnium patri committenda videtur, multo magis cum sanctissimi domini nostri benignum et paternum plane affectum haec inclita familia semper experta fuerit. Haec et alia multa dum a me serenissimus princeps perciperet, et inprimis cum sacrae regiae maiestati, tam etiam Illustrissimae ac Reverendissimae Dominationi Vestrae gratias egit pro tanto erga suam familiam amore, quem non obscurum intelligit, dum videat in isto casu adeo acerbo fami-

liae suae cum sacram regiam maiestatem, tum etiam Dominationem Vestram Illustrissimam invigilare, remediaque oportuna quaerere unde multis nominibus obligatum se fore professus est. Verum cum iustissimas facti sui rationes haberet, dixit se non videre, cur negotium hoc sanctissimo domino committendum sit, praesertim vero dum hoc sit novum et inauditum in regno Transylvaniae, ut id quod semel est iudicatum a principe, iterum discutiendum summo pontifici tradatur; neque ordines regni Transylvaniae in id consentire aliquo modo credendum est: demum se iam informasse sanctissimum dominum nostrum de toto negotio hoc subiunxit unde non est quod amplius sanctissimus dominus a me quippiam requirat, dum ex illa mea informatione satis abunde negotium hoc sibi cognitum esse potest. Quod attinet ad iustissimas rationes sui facti, dixi, nil dubitare Dominationem Vestram Illustrissimam cum iuste fecisse, quicquid fecit; hoc unicum tamen Dominationem Vestram Illustrissimam metuere, ne suae serenitati ab aliquibus quid pro quo, ut dicitur, ostensum sit, ab iis praesertim, quibus curae est, ut discordias inter fratres seminent, et vinculum naturale, quo colligati sunt, discrum pant. Ubi vere dixit, id novum esse, ut summus pontifex discutiatur id, quod semel a principe Transylvaniae iudicatum est, dixi, novum nunquam videri debere principi christiano iudicio sanctissimi domini nostri sese submittere, illiusque sententiae stare, praesertim vero dum causa haec agitur inter fratres et unum quidem amplissima dignitate ecclesiastica decoratum. Et quod attinet ad ordines regni, id commode fieri posse respondi etiam irrequisito consensu ordinum, dum inter personam serenitatis suae tantum, et inter fratres suos, et non inter regnum haec causa intercedat: et sicut irrequisitis ordinibus illos condemnavit, ita etiam irrequisitis iisdem negotium hoc sanctissimo domino committi potest; praesertim vero dum ecclesiasticae personae nullus alius iudex, praeter summum pontificem esse potest. Quod vero dixit se iam informasse sanctissimum dixi, eo tutius et securius causam suam eidem committere debere, dum iam iudicem optime informatum de toto negotio habeat. Postea respondit, se velle hac in parte aliquantulum deliberare, et tertia die responsum mihi hac in parte se datum obtulit; interim autem pro informatione mea voluit offensas suas, et rationes facti sui breviter connumerare, adhuc quaedam ab infantia sua repetens. Et imprimis dixit, quod postquam dominus rex ille Stephanus principatum Transylvaniae reliquerit, constituit gubernatores regni istius duodecim consiliarios: quod cum Dominus Stephanus animadverteret, ira quadam permotus, quod non sibi id concredere dominus rex ille voluerit, deliberavit in animo, ut praecipuum ex illis gubernatoribus, quem sibi contrarium credebat, interimeret. Et hoc (inquit) est primum tradimentum. Quod cum postea rex Stephanus animadverterit, constituit iterum tantum tres gubernatores: verum quoniam dominus Stephanus iterum se posthabitu videret, in prima sua sententia perstitit, et eidem gubernatori insidias machinatus est: et hoc fuit secundum tradimentum. Demum rex gubernationem illam uni tantum concredendam voluit, et illi quidem, cuius dominus Stephanus vitae insidiabatur: quod cum videret dominus Stephanus, quasi in contemptum sui inimicum suum gubernatorem constitutum, omnino in sua senten-

tia persistere voluit; et ni gubernator ille circumspectus fuisset, facile intentioni et voluntati suae dominus Stephanus satisfacisset: et hoc (inquit) est tertium tradimentum. Contra illustrissimum dominum Balthasarum haec se habere dixit. Imprimis postquam ex longa peregrinatione in patriam suam rediit, et principem iam sine gubernatoribus principatum suum regere invenit, variis et minus honestis, in ea praesertim iuvenili aetate constitutum, occupationibus sua conversatione distinebat, nullam aliam ob causam, nisi ut eo ipso apud senatores et ordines regni in odium induceret, quo postea successu temporis facilius etiam de eiiciendo illo ex principatu consilium inire posset: sed quoniam id sibi nequaquam succedere potuit animi enim cum senatorum, tum etiam ordinum a principe alienari minime poterant, dixit, dominum Balthasarum tam deliberationem cum domino Stephano inivisse, ut illum veneno necarent; pro quo in Turciam miserant. Verum cum id quidam czausius, alias principis amans, intellexisset, radicem quandam simplicem loco veneni illius mitti curavit; quam etiam illi in nuptiis domini cancellarii regni Transylvaniae demortui in potu quodam propinarunt. Et cum hac via etiam intentioni suae minus satisfactum animadverteret, dicit illum habuisse cultrum quendam veneno infectum, quo principem occidere debeat: denique duas bombardas parvas illum clam gestasse dicit, quas, dum in cubiculo cum principe privatim esset, visas esse penes illum affirmat. Ad extremum dicit illum conspirasse cum iis omnibus, qui occisi sunt, in necem illius, ita quod deliberaverint, ut illum aut vivum, aut certe necatum Turcae traderent; quod etiam literis illorum comprobare se posse aiebat. Nec quaesivi ego de iis tantum, quae ad negotium praesens pertinent, quomodo literae illae, quibus se id comprobare velle dicitur ad manus suae serenitatis pervenerint: respondit quod post captivitatem et mortem illorum repertae fuerunt. Quaesim iterum, antequam literae repertae fuerant, quae causa fuit captivationis illorum, respondit se de iis rebus admonitum fuisse per quosdam suos fidelissimos [et?] salutis suae amantes. Contra illustrissimum dominum cardinalem dixit se nihil omnino habere, neque velle quicquam contra ipsum dicere. Cur autem ipsius possideret, nullam aliam causam dedit, nisi quod verebatur ne arces ipsius servitores et amici occisorum occuparent, unde postea sibi nocere plurimum possent: Et dum peterem illustrissimi domini cardinalis bona, praesertim dum nullam in eo culpam hac in parte in[venire?]t respondit sub iuramento in instanti se haec omnia restitutum, ni literarum paria, quas cardinalis [ad im]peratorem contra illum scripsit a quodam ex aula imperatoris sui amantissimo, sibi missa fuissent, igitur postea mihi per cancellarium suum orandi mandavit, et illa erant missa a patre Alphonso Carilia, (manum enim ipsius cognovi, quod et ipsi postea falsi sunt) in quibus illum cardinalis crudelem et tyrannum appellat: quas literas et si negabam esse veras, attamen dato, et non concessio, orandi serenissimum principem non habere iustam causam, cur illustrissimum cardinalem privet bonis propter enim illas literas scriptas certe non meretur tantam poenam. Verumtamen in omnibus illustrissimum dominum cardinalem se subiicere arbitrio et iudicio sanctissimi domini modo sua serenitas non detrectet, idem iudicium et similem submissionem petii qualem dederat illustrissimus car-

dinalis et fratri ipsius. Sed negavit hoc se facere posse, cum propter causas superdictas, tam quia nolle se dixit amplius diffamare fratres suos. Si enim in iudicium pontificis haec causa devenire deberet, necessario minutissimos quosque excessus illorum detegere deberem. Respondi ego, quod dum ipsi per istam suam submissionem id a serenitate sua habere volunt, nullam in posterum sua serenitas hac in parte culpam habebit. Respondi ego, aliud esse ultro facere submissionem similem, aliud facere ad requisitionem alicuius, sicut in hoc casu illustrissimus cardinalis cum fratre suo ad requisitionem illustrissimi nuntii apostolici fecerunt. Sed ille persistebat in sua sententia. Et sicut ad haec, ita et ad alia mea postulata ratione bonorum illustrissimi domini Stephani et consortis ipsius, et etiam coniugis illustrissimi domini Balthasaris, et ad alia omnia, quae in mandatis ab Illustrissima Dominatione Vestra habui, post triduum se responsurum obtulit; illi tamen tres dies prolongati fuerunt ad ultimam decembris interim autem per dominum Simonem Genga mecum agebatur, qui saepius bonam spem optimi exitus afferebat, et bona illustrissimi cardinalis reddenda fore promittebat. Sed haec omnia una dies aiebat, negabat altera, ita ut in horas fere Protheo mutabiliores viderentur. Tandem quadam die venit ad me, et nomine principis petiit, ut hac in parte consilium etiam meum dem(?), quidnam principi agendum sit, ego ad requisitionem ipsius haec duo consilia dedi. Primum fuit; dum haec omnia facta sunt sine lege, sine processu in dicta causa, contra iuramentum, et illustrissimo domino Balthasaro, et ordinibus regni praestitum, optime faceret, serenissimus princeps, ut inter privatos parietes hoc negotium componet, et totam culpam in eos coniciat, qui huius consilii autores fuerunt. Minus enim malum est fateri se fuisse ab illis dereptum, et eos qui superstites sunt fratres suos, omni amore et benevolentia prosequatur. Secundum fuit, ne illustrissimum dominum cardinalem hac privatione bonorum, dum nullam in eo culpam inveniatur, praeter illas literas, magis exacerbet, imo et redditus bonis omnibus debitam fraternitatem colat, unde facile omnia cum illustrissimo domino Stephano accomodari poterunt, praesertim cum ille id semper facturum est, quod illustrissimo domino cardinali placeret. Haec consilia mea dum discuterent, potius secundum quam primum placuit; et dum iam serenissimus princeps consentiret, et bona illustrissimo domino cardinali reddere voluit, et consorti illustrissimo domini Stephani bona ipsius restitui mandaret, et similiter bona mobilia coniugi illustrissimi domini Balthasaris promitteret, veniunt duo itali Mustus et Pompeius Cracovia, qui retulerunt principi, quomodo illustrissimus cardinalis scriptum quoddam in senatu publice coram rege contra principem protulerit, unde postea Simon Genga significavit mihi omnino mutatum fuit animum principis, ita quod nihil hac in parte amplius statuere velit. Ego tandem per eundem visi, ut serenissimus princeps audientiam mihi concedat; et si nihil harum vult facere, saltem respondeat, utrum hanc causam committere velit sanctissimo domino vel non. Post tot ambages data est mihi audientia ultima Decembris ubi expeditionem me omnino habiturum affirmabant. Ibi serenissimus princeps in praesentia duorum senatorum dixit se satisfacere velle postulatis Illustrissimam ac Reverendissimam Dominationem Vestram et oratorem suum

magnificum dominum Pancratium Zennai ad comitia regni Poloniae designasse, qui ex Illustrissima Dominatio Vestra dependere debebit. Quod vero attinet ad aliud negotium, dicitur se optime iam pridem de toto negotio sanctissimum dominum nostrum informasse, ita ut non videat hoc negotium amplius sanctissimo domino nostro committendum esse. Reliqua etiam petita se concedere non posse, dum videat adeo alienatum animum illustrissimi cardinalis unde sibi multa pericula providenda sunt, quae subsequi possent, si ille arces et possessiones in regno Transylvaniae possideret. Hoc ego responsum dum audirem, laudavi inprimis publice optime factum serenissimi principis, quod oratorem suum in Poloniam mittat, unde nil nisi laudem ac gloriam, utilitatemque patriae suae illum referre posse affirmavi. Quod vero attinet ad aliud negotium, petii, ut privatim adhuc aliqua serenitati suae dicere possem: quod dum obtinui, multis argumentis et rationibus orandi responsum mihi datum cum maximo ipsius dedecore fore, et vendum esse, ne ii qui hoc sibi responsum consuluerunt, securitatem et commodum proprium, et non illius honestatem et quietem quaerant. Nec esse conveniens ut propter hoc scriptum cardinalis omnino suum alienet animum, qui hoc protulit, non ut offendant principem, sed ut seipsum defendat, et innocentiam suam declaret. Ad ultimum dixi, non esse hoc directum responsum ad postulatum non enim ego dico, ut sanctissimus dominus de hoc negotio informetur id enim iam pridem serenitatem suam fecisse non dubito; sed ut per modum compromissi hoc negotium sanctissimo domino committat, ita ut sententiae eius stare velit: cuius cum declarationem urgerem dare, et si in favorem illorum sententia pronuntiaretur, quid facerem ego? Sed tamen petiit, ut adhuc expectem paululum: interim autem se deliberare, et Domino Deo negotium hoc commendare velle dixit. Respondi me patienter expectaturum, et libenter videre, quod Domino Deo commendet hanc causam, imo(?) caveat, ne alteri qui sua tantum quaerit, commendet. Interim accepta licentia reliqui serenissimum principem, qui post unam horam iterum misit dominum Simonem Giengam ad me, qui mihi literas ad sacram regiam maiestatem et ad Dominationem Vestram Illustrissimam datas, tulit, et eas quidem credentiales: a quo dum peterem quidnam redditis literis his dicere deberem, respondit, id quod ex ore principis accepi. Nullum enim responsum [mihi] dare potuit. Et sic serenissimus princeps eadem hora Alba discessit recreationis causa inter sa[xones?] subiunxit tamen dominus Gienga sibi mandatum esse a principe, ut mecum communicet, si ali[um] consilium hac in parte inveniri posset: dedi ego hoc aliud consilium; dum serenissimus princeps omnino alieno animo cardinalem esse existimet, det literas in quibus fateatur cardinalem nullam [...] culpam, et bona ipsius nulla alia ratione nisi ratione gubernationis possideri; ad regni sit[us] [...] ipsius omnia se restituere velle, quas literas ut Illustrissimae ac Reverendissimae Dominationis Vestrae concredat [quo?] animo illustrissimum cardinalem invenirem, quo serenissimus princeps existimat, l[iteras] illas [...] rum R[everendissima ac?] [Illustrissima] Dominatio Vestra remitteret: sin autem illustrissimum cardinalem optimo animo erga principem invenirem, illae literae illi reddi per Dominationem Vestram Illustrissimam deberent. Quod consilium

domino Simoni placuit, et serenissimum principem subsequi, ab illoque aliud responsum curare promisit. Itaque sequenti die, quae fuit prima ianuarii principem subsequutus est, nec prius quam heri rediit, sed nihil novi attulit, eandem omnino cantilenam cecinit, imo et expeditiones, quas debebat adferre, non omnes attulit, oblivionem suam accusans, ita quod iterum se ad principem ire obtulit; et ego literas ad serenitatem principem per eundem dedi, quarum exemplar Dominationi Vestrae Illustrissimae mitto; et domino Simoni illas literas credentiales reddidi, et dixi me nolle eas accipere, nisi directum prius responsum a serenissimo principe habuero. Et haec sunt, quae Illustrissimae Dominationi Vestrae significanda duxi. Ego interim expecto, ut dominus Simon aliquid boni adferat; qui quamprimum directum responsum attulerit, me itineri committam. Nova quae hic erant hisce diebus Illustrissimae Dominationi Vestrae significare nolui. Nihil enim certi fuit, quod enim aiebant de caesis quatuor millibus, et de quingentis captivis Tartarorum, ii omnino falsi rumores erant, vix enim aliquot Tartari, et ii quidem per villas vagabundi caesi sunt, et unus tantum captivus Albam ad principem missus. De caesis etiam Turcis rumor fuit, sed illi fuerunt mercatores tantum, qui in quadam civitate in Valachia mercaturam suam exercebant, et ibidem ab exercitu serenissimi principis Transylvaniae caesi sunt. Quod autem Illustrissima Dominatione Vestra scire cupit, quantus sit exercitus serenissimi principis Transylvaniae, scire debet, quod exercitus illius constet ex Saxonibus, et Siculis et ex Valachis, quorum equitatus etiam cum stipendiariis est quinque millia et quingenti citra vel ultra peditum vero numerus ad 10 millia computatur. Nunc cum iis omnibus dominus Franciscus Gesti exiverat sub arcem quandam Faciat Themesvarum autem nullus illorum vidit: Sed tamen neque arcem illam oppugnare poterant, imo ex veteranis peditibus amisit quadraginta praecipuos, nobiles vero quatuor. Unde fertur publice, quod generalis iste capitaneus Transylvaniae proditor patriae suae esse debeat, qui in die Sancti Stephani cum toto suo exercitu infectis rebus soluta obsidione illius parvae arcis Faciat Albam rediit cum mala satisfactione nobilium Transylvaniae, imo etiam et ipse princeps non est bene contentus. Sed tamen se simulare velle ad tempus dicitur. Scripsit literas ad dominum Nadazdi virum alias in arte militari peritissimum, qui est in partibus Ungariae sub imperatore cupiens illum habere pro generali militiae suae, sed ille recusavit. De alio exercitu Varadiensi principis Transylvaniae dicitur, quod in insidias pertractus ex praecipuis nobilibus amisit sexaginta duos equites, ex aliis centum. Et haec sunt quae Dominationi Vestrae Illustrissimae significanda duxi. Interim me Dominationi Vestrae Illustrissimae quam diligentissime commendo. Datum Albae 6. Ianuarii anno Domini 1595.

Illustrissimae ac Reverendissimae Dominationi Vestrae

deditissimus servitor

frater Arnolphus Uchansky de Sluss abbas Suliensis

Melléklet: Contenta in literis post demortuos repertis

In literis domini Stephani ad dominum Balthasarum fratrem suum legitur. Messer lo papa pensa che sia tutto l'uno perdere il breviario et perder la Transilvania.

In literis domini Iphii Ianos ad dominum Balthasarum scriptis legitur. Matu-remus negotium, alias enim ludimus capitibus et hoc secundum phrasim unga-ricam.

In literis domini cancellarii ad dominum Balthasarum scriptis legitur. Iam non erit necesse, ut deveniamus ad sanguinem. Iam enim ego illum bene deterrui, ita quod necesse erit illum exire.

12.

1596. Róma

Pápai államtitkárság Alfonso Visconti erdélyi pápai nunciusnak

A fejedelem győzelmeitől az egész világ visszhangzik. Dicsősége még nagyobb lenne, ha a hazai eretnekségtől is megszabadítaná az országát. Ennek érdekében küldik a Tiltott Könyvek (Index) legújabb változatát, és a pápa, illetve az Index Kongregáció nevében utasítja kihirdetésére és betartatására a fejedelemségben.

ASV Segr. Stato, Nunz. Diverse, vol. 34, fol. 5r – másolat

Nuncio apud Transilvaniam

Reverendissime Domine. Invictissime istius principis fama crebris de barbaro atque externo hoste relatis victoriis late per omnes gentes resonat. Quibus nunciis apostolica in primis sedes incredibili gaudio afficitur. Quo autem clarior eiusdem principis virtus eniteat id in optatis maxime habet, ut a domestica peste regionis iste etiam liberetur. Ea vero haereticorum praecipue fovetur insidiis dum vel per-egre illatos pravae doctrinae libros excipiunt, vel alios simili veneno infectos dis-seminant. Huic igitur malo ut obiciam eatur, prohibitorum librorum index nuper Romae iussu sanctissimi domini nostri recognitus atque editus ad Dominationem Vestram Reverendissimam mittitur a qua eiusdem sanctitatis et congregationis nostrae nomine vehementer postulatur ut eum in istis terris publicari quam dili-gentissime atque observari curet. Ad eam rem praesidio sibi invictissimum prin-cipem fore non dubitatur quoniam qui bella Domini foris tam strenue pugnat eiusdem Domini causam domi deserturum minime est credendum. Dominatio-nem Vestram Reverendissimam bene valere etiam atque etiam optamus. Datum Romae nonae Iulii anno Domini MDLXXXVI etc.

1598

Báthory András nevében Báthory Zsigmond előtt elhangzott beszéd

Talán csodálkozik, hogy olyan hosszú hallgatás után jelentkezik. Ennek oka, hogy sokan rosszindulatúan magyarázzák lépéseit, és szándékosan, gyűlöletet keltve keltenek haragot irányában. Eddig hallgatott, mert úgy vélte, ez hasznosabb a levélírásnál vagy a követségeknél, amiket szintén félremagyaráztak volna.

De most híre kelt, hogy nem tudni mi okból, azt beszélik, hogy mivel erői elégtelenek a török feltartóztatására, az egyházi rend felvételének ürügyén át akarja adni Miksa főhercegnek az országot. Nagy kárára válna, ha a saját és nem az ország érdekeit nézné; mert jó nem, csak rossz származik ebből a döntésből. A Báthory-család ősei már kétszáz évvel ezelőtt is vérüket hullatták, hogy Erdélyt maguknak és családjuknak örök időkre megtartsák. Őfelsége is az elmúlt években nagy erővel, fáradtsággal, és dicsőséggel növelte az országot és hírnevét. Nyilvánvaló, hogy mekkora veszély keletkezik abból, ha olyan idegenek kezébe adja az országot, akik nem tudnak összeférni a magyarokkal. Gondolja meg, hogy ha nem családjának adja át a kormányzást, abból micsoda zsarnokság lenne. A magyarokén túl a múlt számtalan példája, a cseheké, lengyeleké, sőt németeké bizonyítja ezt. Őfelsége a saját kárán tanulhatta meg, hogy Miksa főherceg, aki elfutott a csatából, alkalmatlan erre a feladatra. Sokak fejében megfordult, hogy döntése felingerelheti az ellenséget. De miért is adnák át Erdélyt akármelyik főhercegnek, amikor az ő örökségük nagyobb, mint Erdély, és az az sem valószínű, hogy Miksa békés és biztonságos birtokait egy olyan bizonytalan és nyugtalan országra cserélné, mint amilyen Erdély.

Nem valószínű, hogy a hadimesterség gyakorlására, vagy Erdély iránti szeretetből idejönne, az előbbi Magyarországon jobban tudná gyakorolni, az utóbbiban pedig nem tudná Őfelségét túlszárnyalni. Hát akkor miért, ha nem Erdély kifosztásáért, amit nem gyűlöletből mond, hanem a mindennapos tapasztalat mutatja, hogy a német katonák idegen országokat, mint most Magyarországot a zsákmány iránti mohóságukban romlásba döntik. A parasztokat szinte meztelenre vetkőztetik, pedig az ország védelmére jöttek. Ez történné Erdéllyel is.

Méltóságához illő egyházi birtokok nincsenek Németországban, vagy ha vannak is, foglaltak. Akik ezt javasolták neki, el akarják távolítani és nyomorúságba akarják dönteni. Láttuk, mi történt Izabella királynéval, akinek olyan hercegségeket adtak, hogy még a lovait sem tudta eltartani belőlük, ezért kénytelen volt elajándékozni őket. Maylád Istvánnak aranyhegyeket ígértek, végül még sírra is alig futotta, Bekesnek is mindent megígértek, aztán cserbenhagyták, végül István király fogadta be. Éppen ezért arra kéri, hogy senki tanácsára ne hallgasson, hanem az elődeitől törvényesen örökölt országot helyesen kormányozva, annak érdekeit tartsa szem előtt.

Ha mégis úgy dönt, hogy enged az isteni elhívásnak, a bíboros olyan birtokokat tud adni neki, amelyeknél nem találna jobbat. Nem kérhet olyat tőle, amit ne tudna és akarna teljesíteni. A warmiai püspökség évente 40 ezret jövedelmez, jogilag telje-

sen szabad, senki nem tudná elvitatni. Ott van a czerwini apátság, a miechowi prépostság, amelyek egyenként is bőségesen elegendőek lennének. Egyszóval ezek olyan gazdagok, hogy Lengyelországban a legelölkelőbb főurak se kívánhatnának különbet. Nem ítélkezik, hogy miért akarja saját birtokát, amelyet pedig az egész világ előtt bizonyított vitézségével nemcsak megőrzött, hanem még gyarapított is, idegenre cserélni.

Azt sem fogja visszautasítani, ha Itáliában akarna birtokot venni, vagy Erdély jövedelmeiből akarna általa megszabott összegű évdíjat húzni; nem tud olyat követelni, amit a bíboros annak érdekében, hogy Erdélyt, amelyet Ófelsége őseitől törvényesen megörökölt, és még kevéssel előtte is tovább gyarapított, maga és rokonai számára megtartsa. Ha nem az ő akarata lenne a lemondás, hanem azok meséje, akik az udvarokat fecsegésüikkel megtöltik, csak hogy megjutalmazzák őket, akkor esedezik, bocsásson meg, és vesse ki a haragot a szívéből – bármiképpen keletkezett is az – iránta és a családja iránt. Minden jót kíván.

ÖStA Hung. AA, fasc. 153, fol. 114r–115v; Biblioteca Marciana, Ms. It. XI. 28 [6790], fol. 313r–318v, 319v – másolatok

Serenissime Princeps ac Domine Domine clementissime

Mirabitur forte Serenissima Celsitudo Vestra, quod post tam longum ac diutinum silentium nunc demum illustrissimo cardinali subient Serenissimam Celsitudinem Vestram appellare. Id eo factum est quod cum intelligeret, non paucos esse, qui omnia sua facta longe aliter, atque a se fierent ac sinistre interpretarentur atque ideo viam omnem instarent, ut quicquid ageret, hoc apud Serenissimam Celsitudinem Vestram in calumniam et odium vocarent satius esse putavit iram atque animum Serenissimae Celsitudinis Vestrae silentio ac temporis diuturnitate mitigare, quam si aut litteris, aut legationibus rem expedire voluisset, et hoc a quibusdam aut non recte exciperetur, aut penitus impediretur. Nunc vero cum frequens, eaque sibi constans fama (vera tamen an falsa, nemo ausit affirmare) vicinas regiones pervaserit, Serenissimam Celsitudinem Vestram qua nescio de causa, opinione certe hominum ea, quod viribus suis diffusa, Turcam sustineri posse non speret, ideo sub praetextu status ecclesiastici, velle Transylvaniam Maximiliano serenissimo archiduci in permutationem nescio quorum in imperio bonorum, perpetuo iure inscribere, quod quidem sine maximo et Serenissimae Celsitudinis Vestrae in existimatione et gloria, et communis patriae detrimento futurum non est non iam sua, sed Serenissima Celsitudo Vestra patriae communis interesse putavit, maluit hic proinde suo, quoque Serenissimae Celsitudinis Vestrae honoris quam patriae saluti derogari. Atque hoc est, quod a Serenissima Celsitudine Vestra summopere petit, ut hoc suum consilium, quod per me Serenissima Celsitudo Vestra voluit significare, ab animo sincero et Serenissima Celsitudo Vestra honoris et dignitatis studiosissimo profectum in optimam partem velit interpretari. Non intelligit illustrissimus cardinalis quae inde bona, quam

utilitatem Serenissima Celsitudo Vestra aut sibi, aut patriae promittere possit, bene autem intelligit, quae incommoda, qui tumultus et damna ex ea Serenissima Celsitudo Vestra mente consequentur. Maiores familiae Bathoreae ab annis iam ferme ducentis multis laboribus exantlatis, multo et suo et suorum sanguine profuso ad id semper adnixa sunt, ut Transylvaniam sibi, suoque et familiae suae imperio in perpetuum vendicarent. Serenissima vero Vestra Celsitudo superioribus annis, magna vi, magna sua, ac suorum virtute et gloria multis partibus et nominibus auxit; quis non videt cum maximo Transylvaniae periculo futurum si modo demum in manus exterorum, atque adeo illorum quibus et Hungaris, a natura ipsa convenire hactenus non potuit, non secus atque privignus in novercae manus deveniat? Proponat sibi Serenissima Celsitudo Vestra ob oculos, quid usque adeo totam Hungariam in istam rerum atque calamitatum omnium faciem miserrimam aliud pertraxerit, quod quod suorum filiorum dominium aspernata, aliorum se hominum, non dominio sed tyrancidi manciparit; tyrannidem enim vere dixerimus eam, ex qua tot mala genti nostrae ingruerunt.

Possem hoc loco recitare multos adventitios Hungariae reges, quales sunt Poloni quales Bohemi, quales item Germani, sed super vacaneum hoc in annalibus non solum, sed in recenti hominum memoria, etiam hactenus planius est, quoque ut egeat demonstrari. Et certe parum est quod his legibus quietis et tranquillitatis, nedum dico salutis, sibi possit in Maximiliano Transylvania reponere. Ille modo aciem praepostere ordinat, modo (atque id Serenissima Celsitudo Vestra pate) segnius quam pro vi, proque re agit, modo (etiam Serenissima Celsitudine Vestra teste) aut multos suorum amittit, aut amissis multis vix in fuga salutem consequitur; cum Serenissima Celsitudo Vestra interim et in ordinando et gubernando milite, tum etiam pugnandi felicitate, dux illo longe excellentior, aut hostes premit, aut hostibus amplissima spolia, oppida, arces, adimit. Dijudicet, qui cum Mida non sentit, quanto plus illius ductu et auspiciis, quoque Serenissimae Celsitudinis Vestrae virtute Transylvania possit. Multi erunt, qui cum Serenissimam Celsitudinem Vestram ex Transylvania decessisse intellexerint, nihil aliud in causa esse existimabunt, quoque Serenissima Celsitudo Vestra, ut ducem pusillanimum, rebus suis diffidere, quique potius in patriae perniciem hostes irritare, quam cum patria, suaque utilitate et gloria bellum et suscipere, et si ita Deo visum est, etiam perficere constituerit. Permutatio sine certa spe fructus amplioris non fit; hic quid sperat sibi Serenissima Celsitudo Vestra dignum loco Transylvaniae posse a Maximiliano dari? Patrimonium si quod esset amplius, quam Transylvania, nihil in causa esset, cur aut ipsi Maximiliano aut Ernesto, aut Matthiae serenissimis archiducibus hactenus non fuisset adscriptum. Et vero nihil etiam in causa est, cur patrimonium certum, quietum et amplius quoque Transylvania, vellet Maximilianus pro Transylvania incerta et ob Turcae vicinitatem inquieta, atque instabili dare. Militiae exercendae causa non spero cum alioqui in reliqua Hungariae parte latus illi campus sit ad militiam apertus. Amore Transylvaniae conservandae non credo, si Serenissima Celsitudo Vestra dux illo bello clarior eam se defendere posse non sperat. Quid igitur? ut pro nihilo, aut saltem exiguo grandiore ditio-

nem consecutus, amplissimus Transylvaniae spoliis Germaniam suam referciat. Non temere neque odio, sed quotidiana experientia dico quid Germanus princeps in aliis regnis, quorum imperium appraehenderit, sit solitus factitare. Atque vel hodie videre est miseram Hungariam, imo reliquias Hungariae Germani militis avaritia miserrime deformatas. Seminudos prope dixerim, semicomatos ubique subditos relinquunt, ut quod immanitati barbaricae superfuit, hoc illi consumant, qui se Hungaria defensum venire profitentur. Patietur hoc et Transylvania, nisi Serenissima Celsitudo Vestra secus eo de negotio decernat. Ecclesiastica dominia in imperio aut nulla sunt, quae pro Serenissimae Celsitudinis Vestrae dignitate esse possint, aut si qua sunt, non carent suis principibus, qui nescio, quam aequo animo paterentur se suis ditionibus submoreri. Fusi sunt, et technae, quibus nihil aliud isti moliuntur, qui hoc facere Serenissimae Celsitudini Vestrae aut auctores sunt, aut consultores, quoque ut Serenissimam Celsitudinem Vestram Transylvania excludant, et in praesentissimas angustias coniiciant. Quicquid est quod ab illis in imperio Serenissimae Celsitudini Vestrae promittitur pro Transylvania, tenue admodum est, atque exile, et eiusmodi quod pro voluntate et arbitratu caesareo dari iuxta, atque adimi potest. In hoc vero quis ferret Serenissimae Celsitudinis Vestrae imagines virtutem, titulos et gloriam perpetuo consenescere? Videamus quid superioribus annis Isabella regina Hungariae pro regno Hungariae in imperio possederit: Duo ducatus illi et promissi et postea traditi fuerant, quos tamen illa maluisset sibi nunquam visos. Vix alendis eius equis sufficebant, tanti illorum reditus fuerunt, ut postea vicissim illos iis ipsis, a quibus illos in permutationem Hungariae acceperat, donare sit coacta. Michaeli Mailath aurei montes promittebantur, vix testacei obtigerunt. Gaspar Bekes postquam illos in spem Transylvaniae provexit, omnes in illum opes atque auxilia congerebant; quid tum? fuis accisisque suis rebus locum in imperio vix potuit invenire: ad eum, quem paulo ante bello lacesiverat quem Transylvania exturbare cogitaverat, nunquam satis laudatum regem dominum Stephanum Serenissimae Celsitudinis Vestrae patrum confugit. Quod si felicior his omnibus Serenissimae Celsitudini Vestrae fortuna fuerit, patriae tamen amor ac pietas mentem istam dissuadent.

Philosophi principes suarum rerumque animas esse voluerunt, et recte. Quid misera Transylvania de suis rebus constituet, cum se Serenissima Celsitudo Vestra tanquam anima sua privari et in mortem quasi resolvi videbit? Eam ob causam Serenissimam Celsitudinem Vestram summe obsecrat, ut ita omnes suas actiones disponat, ut in quorumvis consilia mentem ac voluntatem suam non praecipitet, sed regnum sibi a maioribus legitime traditum feliciter gubernare, atque moderari pergat, et in ea parte consistat, quam cognoverit et sibi et patriae saluti ante alias utilissimam. Quod si Serenissimam Celsitudinem Vestram determinatam habet sententiam vocationi divinae non refragari, ut ecclesiasticis sese functionibus immisceat, invenire potest Serenissima Celsitudo Vestra apud suos longe meliores, quam apud externos condiciones, ut nullae sint animo sub sole, quibus illustrissimus cardinalis satisfacere non possit, si ea Serenissima Celsitudo Vestra est mens, quam nos per famam accepimus. Et proponere Serenissima Celsitudo Vestra nul-

las potest, in quas illustrissimus cardinalis descendere vel nolit, vel non possit. Habet ille episcopatum Varmiensem, quemadmodum et Serenissimam Celsitudinem Vestram istud iam olim cognovisse dubium non est, quadraginta circiter millium in annuo censu ubi et ille, et omnes, qui aut praefuerunt, aut certe praeerunt illi ditioni absolutam habent dominationem, ut quicquid illi semel determinarint, id infringere salvo iure nemo possit. Habet abbatiam Czerwinensem, habet et praeposituram Miechoviensem amplam certe, quae cuius viro ecclesiastico sufficere vel sola possit. In summa tanta est eius ditio tamquam late per florentissimum Poloniae regnum diffusa, ut non possit nisi a summis et principibus viris et appeti et gubernari. Hic non iudeo, cur malit Serenissima Celsitudo Vestra divites quidem apud externos, sed pollicitis tantum, quoque certa et ampla apud suos dominia acceptare, ubi istam, quam toti terrarum orbi de se virtutem et gloriam factis suis clarissimis declaravit, non conservare modo, sed augere etiam possit. Non negabit illustrissimus cardinalis Serenissimam Celsitudinem Vestram bona vel in ipsa Italia emere, aut ex censibus Transylvaniae annuis, pecuniae summam, quam ipsa Serenissima Celsitudo Vestra praefiniverit, quotannis suppeditare; adeo nihil est, quodcunque Serenissima Celsitudo Vestra postularit, quod non illustrissimus cardinalis acceptare sit paratissimus, tantum ut Transylvaniam Bathoreae familiae quaesitam, Bathoreae familiae ad haec usque tempora conservatam, et Serenissimae Celsitudinis Vestrae a maioribus legitime traditam, a Serenissima vero Celsitudine Vestra paulo ante etiam auctam suo generi ac sanguini possit conservare. Quod si non ea est Serenissimae Celsitudinis Vestrae cogitatio, sed eorum fabulae, qui popularis aulae rumusculos aucupari, iisque victum quaeritare consueverunt, Serenissimae Celsitudini Vestrae supplicat demisse, ut omnem iram atque indignationem in se suamque familiam quomodocunque conceptam funditus ex animo eiicere, atque evellere dignetur. De se vero ita Serenissima Celsitudo Vestra pollicetur, ut expertura sit eum Serenissima Celsitudo Vestra civem, et patriae salutis, et Serenissimae Celsitudinis Vestrae existimationis, et gloriae quoque cupientissimum.

Oratio recitata nomine cardinalis Bathorei serenissimo principe Transylvaniae

14.

1598. augusztus 31. Nagyvárad

Király György váradi főkapitány Miksa főhercegnek

Megkapták levelét, amelyben a császár seregének Erdélybe vonulását tudatja, illetve figyelmezteti hűségesküjük megtartására. A török veszély miatt nem tudnak személyesen megjelenni előtte, mivel kémeik azt jelentették, hogy a szerdár 60 ezer emberével, akikhez 40 ezer tatár csatlakozott, feléjük tart. A sarkadi helyőrség a minap csatát vívott a Gyulára igyekvő tatárokkal, akik közül néhányat

levágtak, lovakat és fegyvereket zsákmányoltak, a többi megfutott. Az ellenség miatt éjjel-nappal örködni kell, mert bárhová megy, tűzzel-vassal kezdi pusztítani a környéket. Ezért ne vegye rossz néven távolmaradásukat, és arra kéri, hogy ha vétettek volna valamit a császár ellen, bocsásson meg, és tartsa meg őket vallásuk szabad gyakorlásában.

ÖStA KA, HKR Akten, 1598, Exp. Sept., Nr. 122. fol. 15r–16v – másolat

Serenissime Princeps etc.

Accepimus litteras Serenitatis Vestrae in quibus Serenitas Vestra scribit se ex mandato et voluntate sacrae caesariae regiaeque maiestatis domini nostri clementissimi exercitum suum versus Transylvaniam ducere ac benigne nos admonet, ut fidelitatem nostram ad quam observandam nos iuramento mediante maiestati suae obstrinximus, salvam conservare, et penes Serenitatem Vestram insurgere vellemus. Quare adventum Serenitatis Vestrae summopere gratulamur ac Deum Optimum Maximum, ut praeclaros Serenitas Vestra conatus secundare et felicem Serenitas Vestra in cunctis negotiis suis successum largiri dignetur, humillimis precibus oramus. Caeterum promptitudo etiam insurgendi penes Serenitas Vestra nobis adesset, nisi nos magnitudo periculi, quod cervicibus nostris a Turcis et Tartaris infensissimis hostibus nostris imminet, detineret. Exercitus namque Turcicus, quem bassa vezirius imperatoris Turcarum secum trahit sexaginta millia, ac alius exercitus Tartaricus, quem chamus Tartarorum secum eduxit, quadraginta millia hominum continere dicitur, qui (ut per exploratores cognovimus) iam pene convicti indies nobis appropinquare intendunt, imo ad quartum aut ad summum ad quintum diem magna pars eorum in istas omnino partes penetrare poterit. Iam milites in castello Sarkad constituti, cum Tartaris quorum non exiguus numerus Julam appulit, tumultuario quodam praelio hisce diebus commisso, Dei beneficio nonnullos ex eis interemerunt, ac alios equis et armis spoliarunt, ob quod illi ampliorem numerum Tartarorum expectantes, vehementer se ad bellum et ad excursiones futuras praeparant. Igitur pro ratione turbulenti huius temporis nos dies et noctes defensionis huius provinciae invigilare, paratosque et hic praesentes esse, maxime oportet, cum enim hostium oculi et aures semper in nos defixi et intentae sint, simulatque milites hinc alias in partes deducerentur, mox hostes ipsi eo maiore cum fiducia et audacia in has partes excurrerent, et igne ferroque omnia vastarent. Itaque ut Serenitas Vestra hanc excusationem nostram cum summo obsequendi studio coniunctam aequi bonique consulere dignetur eandem humillime oramus, hocque sapienti Serenitatem Vestram consilio maturaque iudicio discutiendum permittimus. Denique ubi Serenitas Vestra omnium praeteritorum, si quae contra sacram maiestatem suam et Serenitatem Vestram deliquissemus impunitatem nobis promittit, ac religionem etiam nostram, salvam et liberam se hoc in loco conservaturum forte pollicetur, de eo summas Serenitati Vestrae gratias agimus cui servitia etiam nostra humillime commendamus ac ean-

dem diu et feliciter valere desideramus. Datum Varadini die ultima Augusti anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo octavo.

Serenitatis Vestrae
humillimi servitores

Georgius Kyraly capitaneus
ac milites et cives arcis et civitatis Waradiensis

Waradiensium litterae ad serenissimum Maximilianum

15.

1594. január 12. Prága
Kopácsi Ferenc orációja II. Rudolf császár számára

Kiadva: SZILAS, *Carillo*, 131–137 (latin)

Rövid beszéd Erdélyről a mostani időben II. Rudolfnak a rómaiak legszentebb császárának, Németország, Csehország és Magyarország legkegyelmesebb urának

Erdély Magyarország egyik és legértékesebb része, amely, ha nem tévedek, hét vármegyére oszlik, és amelyet magyarok és németek, vagy ahogy magukat nevezik szászok, laknak. A magyarok egy részét székelyeknek hívják, akik jóllehet ugyanazon jogokat élveznek és ugyanazt a nyelvet beszélik (ha csak nem saját dialektust beszélnek), mégis egyes régóta érvényben lévő törvények megkülönböztetik őket. Már régóta élő szokás, hogy Erdély három nemzetének hívják magukat. Ez a szokás annyira elevenen él közöttük, hogy sem általános gyűlésen, sem részgyűlésen nem hoznak törvényt addig, amíg abban a három nemzet egyet nem ért. Ez arra az időre megy vissza, amikor Izabella és fia, János Lengyelországból visszatérve Erdélyt választotta lakóhelyéül (azelőtt ugyanis, ahogy Magyarország többi része, Erdély is a királyi akarattól függött). Miután megtörtént a Ferdinánd királytól való elszakadás, a királynő és fia Erdéllyel együtt elfogadta a török fennhatóságot, más szokásokat honosított meg a Magyarországtól való elválást fejezve ki ezzel. Izabella ebben a szellemben kormányzott életében és János is egészen haláláig. Két évvel halála előtt azonban belátván, hogy Izabella Ferdinánddal és az ő Miksával vívott harca Magyarország pusztulását okozta, saját elhatározásából alárendelte magát jámbor életű Miksa császárnak és békésen megegyezett vele. A mostani időben és különösen Erdély jelenlegi helyzete miatt úgy gondoltuk, hogy nem lesz haszontalan ezt röviden felidézniük.

János fejedelem a megegyezésről tárgyalván Miksa császárral, mielőtt a dolgot nyélbe ütötte volna, először meg akarta ismerni, amint azt fentebb már említettem, a három nemzet rendjeinek akaratát és szándékait. Ezért úgy rendezte a dol-

gokat, hogy – amint annak két uralkodó között lennie kell – egyetértésre bírja az előkelőket, az ország báróit, vagyis a nemesség vezetőit, akik az ő pártján voltak és a vármegyék élén álltak, azért hogy a szerződés pontjait esküvel is megerősítsék. Vagyis, hogy János életében nem fognak Magyarországtól elszakadni, halála esetén pedig Miksát, illetve utódait Magyarország trónján törvényes királyukként ismerik el, és a régi szokásoknak megfelelően azt fogadják el Erdély fejedelmének, akit a királyi kegy választott ki.

Erdély régi határain kívül Miksa három vármegyét engedett át Jánosnak, a biharit Váraddal, a máramarosit Husztal és a közép-szolnokit (kivéve azokat a városokat, amelyek a királynék jövedelemforrásai vagy, ahogy azt nálunk mondják, a korona birtokai). Végezetül a császár János minden birtokadományát megerősítette, amelyet a szerződés előtt tett. Mindezen felül a szerződés által meghatározott területen belül (amit a vajdának soha nem engedtek meg) jogot kapott, hogy azt és annyit adományozzon, amennyit akar.

Abban is megállapodtak, hogy azok számára, akik Ferdinánd, illetve Miksa idejében nem éppen illő módon Jánoshoz mentek Erdélybe, a császár adjon kegyelmet. Közülük az előkelőbbek Gyulaffi László, Perneszi István, Weregélyi Mihály, Pekri Gábor, Forgách Ferenc püspök, Kamuthy Balázs, Ábránfi István, Szemere Sebestyén voltak. Mégis ők Báthory István vajdasága alatt, miután az fellázadt, mindannyian elhagyták. Huszt várát, amely Oroszország irányában, a lengyel határ mellett, Máramaros vármegyében található, János fejedelem három tanácsosa, Bekes Gáspár, Csáky Mihály kancellár és Hagymásy Kristóf nevére íratta 30 ezer forint értékben, azon a jogcímen, hogy korábban is ők birtokolták, amit Miksa, vagy törvényes utódai harminc ezer forint értékben megválthatnak. A Lengyelországba távozó Báthory István azonban Bekes hűtlensége miatt a várat az akkori erdélyi vajda, Báthory Kristóf kezébe adta.

János halála után Miksa Bekes Gáspárt, aki Prágában a cleves-i hercegnő és ura házasságáról tárgyalt, Erdély vajdájává nevezte ki, amelyet azonban Báthory István még Bekes hazatérése előtt a nemesség jó része és a testőrség segítségével magához ragadott, miközben néhány tanácsost titokban Konstantinápolyba küldött, akik a szultánt tájékoztatták János haláláról, és a németek esetleges támadása ellen segítséget kérve rávették arra, hogy a fejedelemséget Bekessel szemben ráruházza. Erre Miksa, nehogy a mágnások viszálykodása miatt a Jánossal megkötött egyezség megghiúsuljon, beleegyezett abba, hogy Erdély fejedelmének tisztségébe beiktassák. Miután megkapta Báthory Istvántól az ilyenkor szokásos hitlevelet, megerősítette tisztségében. Báthory István majd két évig tartotta magát a megállapodáshoz. Bécsben állandó követet tartott. Minden birtokadományozásról, kiváltságban való megerősítésről, a vajda szolgálatában álló személyek megnevezéséről szóló oklevelet Miksa császár nevében állítottak ki. Erről egyértelműen tanúskodnak az ebből az időből származó privilégiumok. István azonban nemskára visszahívta követét az udvarból (miután a töröknél a Miksával való szövetség gyanúja alól tisztázta magát) és gögösen kezdett el viselkedni, azt követelve, hogy princepsnek titulálják, és adják meg neki azokat a jogokat is, amelyekkel azelőtt

csak a királyok rendelkeztek, hogy tudniillik mindenben saját akarata szerint jár-hasson el. Ezen mindenki megbotráncozott, különösen ellenlábasa, Bekes Gáspár. Hogy végül mekkora kár származott kettejük rút viszályából és harcából, a tovább-
biakban látni fogjuk.

Azt a kormányzási módot, amelyet István folytatott, testvére Kristóf és most annak fia Zsigmond is követi.

Bárcsak véget vetnének már a viszálykodásnak és elismernék törvényes kirá-lyukat, hogy amint illik, újra a Császári Felséget szolgálják, és amennyire rajtuk múlik, hűségesen és buzgón segítsék dicsőséges hadjáratát!

Alaposan meg kell azonban ismerni az erdélyiek szándékait, hogy most mit akarnak és milyen feltételekkel ajánlják fel szolgálataikat. Először is vajon a vajda csak a saját vagy az egész tartomány nevében beszél? Aztán feltételek nélkül vagy bizonyos feltételekkel ajánlkozik föl? Mert akár feltételek nélkül, amint az illő az alattvalókhöz (különösen akkor, ha védelmet és segítséget kér a közös ellenség el-len), akár feltételekkel teszik ezt meg, meg kell vizsgálni, hogyan teszik azt, mit és miféle feltételeket szabnak az uralkodónak? Nem látom viszont, hogy a vajda mi-féle jogon, milyen törvények alapján szabhat feltételeket a saját nevében? Erdélyt ugyanis semmilyen módon nem rendelheti alá a Császári Felségnek, sőt ha leveti a török igát, sem a tartománnyal nem rendelkezhet, sem annak lakóival szemben nem élvez előjogokat. Ő csupán egy a magyar királyság nemesei közül. Bár most Erdélyben előjogai vannak, azt nem a magyar királytól, akinek jogába áll vajdát kinevezni és hivatalából elmozdítani, hanem a töröktől kapta, akinek, ahogy előt-te apja és nagybátyja, ő is eladta magát. Bárhogyan tárgyaljon is végül a vajda (aki, ahogy alább meglátjuk, tudom jól, hogy nem fogja megtagadni magát) előtte mindezt a legalaposabban végig kell gondolni. Vajon mindhárom nemzet, ahogy ők mondják és amint azt fentebb kifejtettem, őszinte akaratáról és egyetértéséről van szó? Mert ha nem, hiábavaló minden, az ügygel kapcsolatos tanácskozás. Ha a vajda nem törődik a rendekkel, hanem a saját hasznát keresi, és csak annyit remél a Császári Felségtől, amennyi az ő javát szolgálja, félt, hogy az egész tartomány pusztulását fogja előidézni. Mert rögvest viszály, majd pártoskodás támad közöt-tük, amiből árulás származhat. Irigységből, ha megtudják, hogy a Báthoryak ügye a Császári Felségnél igen jól áll, vagy nagyravágyásból, mivel a Báthoryak uralma szerfelett gyűlöletes, egyesek megakadályozhatják az egész ügy lebonyolítását, sőt törekvéseik igen jó ürügyet szolgáltathatnak a török számára (ami bekövetkezhet, ha a dolog csakugyan így áll), hogy Erdélyt elfoglalja.

Ha bizonyossá válik, hogy őszintén és alaposan, mindenki egyetértésével tár-gyalták meg a dolgot, akkor a rendeknek nyíltan és késedelem nélkül esküvel kell kinyilvánítani engedelmességüket. Bár szinte az összes székely, a nemesség nagy része és a szász városok is önszántukból és örömmel esküdtek engedelmességet Császári Felségének, a Báthory-család (mivel úgy vélik, hogy a lengyel király nem fog visszatérni Svédországból) azokat, akik a kincstár kiterjedt birtokait bírják, el tudják téríteni esküjüktől. Ha pedig nem annyira szabad akaratukból, mint in-kább a török szultán iránti félelemből fogadnak hűséget, akkor ha Császári Felsége

dolgaiban nehézséget és késlekedést tapasztalnak (amiért a szokásos módon különböző helyeken több megbízottat is tart), úgy először a hűség és engedelmség színlelésével halogatná az esküt, végül pedig kiábrándultan el is állnának attól.

Nem könnyen engedik ki a Báthoryak a töröktől kapott hatalmat kezükből, ha csak erővel el nem veszik tőlük, ezért gyanítom, hogy a vajda súlyos feltételeket fog szabni a hosszú ideig tartó békéért és a tartomány kincseiből felhalmozott igen nagy vagyonért cserébe. Azt fogja követelni, hogy ismerjék el princepsnek, mivel örül ennek az üres címnek, és hogy a tartományt, miután a török gyámság kötelékeit elszakította, inkább saját belátása, mint az ősi törvények alapján kormányozhassa. A kincstár birtokait tetszése szerint akarja majd elosztogatni, kiváltságok adományozásával együtt. És bár tisztában van azzal, hogy nincs joga hozzá, tetszése szerint osztogatja a nemességet. Végso soron mindazon jogokat gyakorolja, amelyek kizárólag a magyar királyokat illetik meg. Ezért viselkedik gőgösen, különösen a külföldiek előtt fényűző pompával hivalkodva. Ezért verseng évek óta nyíltan is a lengyel trónért (amire most, mivel úgy vélik, hogy a király nem fog visszatérni Svédországból, ő és unokaöccse Báthory András is pályázik). Ez az oka annak a becsváagnak, amelyet ő és családja táplálnak titokban és csendben a magyar királlyal kapcsolatban. Emiatt indít az idegen nemzetekhez, különösen Itália és Németország fejedelmeihez házassági célból hiábavaló és haszontalan követségeket. A vajda ragaszkodik azokhoz az előjogokhoz, amelyek alapján a hatalmat saját érdekeinek megfelelően, pusztán a szokásra hivatkozva joggal és hivalkodva gyakorol a tartomány fölött, és ameddig reményt lát a török védnökségben, mint már említettem, nem fog róluk lemondani, sőt arra fog törekedni, hogy azokat, akik szerinte Ócsászári Felsége pártján állnak, a török megbékítésének reményével, illetve a császári segítség elnyerésének kilátástalanságát hangoztatva féken tartsa.

Csak az előjogai megtartásához szükséges eszközöktől megfosztva fog a vajda engedelmeskedni és bármilyen neki ajánlott feltételt elfogadni. Bárhogyan egyezzenek is meg, a szerződést elsősorban a király köti egy alattvalójával, mint egykor János herceggel, a magyar király fiával, illetve most Báthory Zsigmonddal, aki a magyar királyság egyszerű nemese és a vajdaságot mostanáig atyai, vagyis nem ősi jogon birtokolja: az előzőekben bőven szoltam erről, így ezt könnyen és egyszerűen meg lehet érteni. A vajda azt is kérni fogja (talán az egész Báthory-család számára), hogy Erdélyt a János herceg idejében hozzácsatolt vármegyékkel együtt örökjogon engedjék át utódainak, hogy a fejedelemséget saját birtokaként mint valami hűbért birtokolhassa, hogy a tartomány jövedelmeivel ő rendelkezhesen, apjának és nagybátyjának birtokadományait, a kincstári javak szétoztását és az általuk adott összes mentességet, nemesítést, kiváltságot pedig ismerjék el.

Mindez nem történhet meg, mert sem az ország törvényei, sem a Legszentebb Korona méltósága nem engedi, de a rendek sem túrnék el, hogy ezt a rút szokást az ország és egykori királyai gyalázatára bevezessék. A birtokok kezelésében a Báthoryaknak a királyság és a királyság koronájának méltóságával szembeni gyalázatos, kegyetlen és önkényes szokását, amelyet Báthory István vezetett be,

igen határozottan el kell ítélni, mivel azokat, akik hűségesekek maradtak Császári Felségéhez, mint törvényes uralkodójukhoz, Erdélyben hűtlennek és árulóknak nyilvánították, birtokaikat pedig a Báthoryak a hűtlenség vádjá alapján másoknak adományozták, akik erről kiváltságlevelet is kaptak. Én és András Péter most arra kérjük Császári Felségét erdélyi hívei nevében (ezt a legtöbbet magyarországi támogatóikon keresztül tették meg), hogy ne erősítse meg ezeket az utálatos kiváltságleveleket, ami ellen már négy évvel ezelőtt is tiltakoztunk itt Prágában. Báthory Kristóf, a jelenlegi vajda apja, habár testvérét követte Erdély kormányzásában, azt akarta, hogy István király (azelőtt soha nem hallott) jogcímen neki és fiának adományozza a fentebb említett hatalmas birtokokat Huszt és Kővár várával együtt. A vajda ezeket most atyai örökségként bírja egyéb erdélyi javakkal együtt, amelyekről abban az esetben is végrendelkezett, ha örökös nélkül halna meg, elérvén, hogy a szokásoknak megfelelően ezt a káptalani jegyzőkönyvbe is felvegyék.

Azonkívül megegyeztek, hogy nagybátyja birtokai egyedül Istvánt, a legidősebb unokatestvért illessék, míg Báthory Boldizsár a kincstári birtokok közül Fogaras várát és a hozzá tartozó vármegyét, a bíboros pedig Gyalu és Bethlen várait kapta. Milyen jogon adta azonban István, Lengyelország királya a magyar királyság birtokait testvérének? Milyen jogon osztják szét a Báthoryak maguk között a kincstári birtokokat? Mindezt már előadtam, minthogy úgy gondolom, hogy a vajda is érinteni fogja ezeket a kérdéseket, és ha Császári Felségével megkezdí a tárgyalásokat, azt fogja követelni, hogy ezek birtokában erősítsék meg őt és családját.

Abban az esetben, ha a vajda ezt megteszi, alaposan meg kell fontolni, hogy kit küldenek el tárgyalni, mivel Magyarországon a Báthoryaknak sok támogatója és titkos híve van. Ezért alaposan meg kell vizsgálni a követek megbízhatóságát, hogy őszintén és ne kétszínűen viselkedjenek, hogy az állam érdekeit szolgálják, és ne áltassák a vajdát a régi haszontalan kiváltságok megtartásának hiú reményével. Őcsászári Felsége ügyének (ahogy egykor Paczót János tette, mikor Miksa főherceg a Bekes és a Báthory István közti viszály idején Erdélybe küldte) elárulását vagy akadályozzák meg, vagy különféle egyéb módokon és kevésbé kedvező feltételek felvetésével zavarják, vagy késleltessék.

Lehetséges persze (amit alig hiszek), hogy a vajda elvet minden megfontolást követeléseit illetően, és a császár igaz hívének (ami jog szerint kötelessége volna) fog mutatkozni, lemondva a lázadásról, hogy a régi szokásoknak megfelelően alávesse magát a királyi parancsoknak. Ebben az esetben óvakodni kell attól, hogy másokat megsértsenek. Őcsászári Felsége (különösen a törökkel kapcsolatos nézetek miatt) látni fogja majd, hogy a Báthoryak ügyében hogyan járjon el, mert csak úgy szűnhet meg a jövőben a magyar királyság elleni lázadás és szervezkedés minden reménye és lehetősége, ha annak gyökerét kiirtják és felperzselik, sőt még az ágacskákat is folyton égetik, amelyek a gyökereken kívül vannak. Őcsászári Felségének mindenben megfontoltan és körültekintően kell irányítania és kormányoznia, Erdély ügyét illetően azonban szem előtt kell tartania az elmúlt időszak tapasztalatait, és okulnia kell belőlük, hisz Lajos király idejében a pártoskodás

pusztulást, Báthory István lázadása pedig kárt okozott Ausztria urának. István ugyanis fellázította Erdélyt, és elragadta Miksa császártól, ahogy később az ő fiától István unokaöccsei a lengyel királyságot. Erdélyt illetően, főként amíg a dolgok mozgásban vannak, körültekintően járjanak el mindenben, ahogy a helyzet megköveteli, hogy a tartomány lakói önként vessék alá magukat Őcsászári Felségének, és a vajda ne tudja ettől eltántorítani őket.

Másképpen kell azonban eljárni abban az esetben, ha a vajda csak tettet magát, és semmilyen módon nem akar szolgálni és engedelmességet fogadni.

Ökirályi és Legszenőbb Császári Felségének
alázatos hű szolgája
Kopácsi Ferenc

16.

Fabio Genga Úr beszéde, amelyet VIII. Kelemen pápa előtt mondott Erdély ügyében 1595-ben

Kiadva: Giacomo BASCAPÉ, *Le relazioni fra l'Italia e Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti*, pref. di Arrigo SOLMI, Roma, 1931, 173–176 (olasz)

Mivel Szentséged írásban is látni kívánta, miként munkálkodik Őfensége Erdély fejedelme a kereszténység ügyében a török ellen, hogy közreműködhesen a Szentszék és a keresztény fejedelmek segítségével eme szent cél megvalósítása érdekében, és mivel úgy tudom, hogy Eminenciád nagyon jól informált a fejedelem vallásos buzgalmáról, bölcsességéről, bátorságáról és arról, hogy milyen engedelmes fia az egyháznak és jámbor szolgája Szentségednek, (úgy döntöttünk, hogy) röviden előadjuk a fő pontokat az egyik és a másik ügyben is.

Először is, Erdély fejedelmének van 20 ezer lovasa és 12 ezer gyalogosa, ha pedig lenne rá pénze, még nagyobb hadsereget toborozhatna, akinek kivételes bölcsességét legutóbbi intézkedései is megmutatták, amikor is úgy rendezte el dolgait, hogy ne kelljen többet félnie alattvalói hűtlenségétől, tehát ennek a fejedelemnek egy olyan kiváló hadserege lenne, amilyen nagybátyjának, István királynak is volt. Hadvezéreivel együtt ez a bátor, nemes lelkű és bölcs fejedelem isten segítségével csodálatos sikereket érhetne el ebben a háborúban.

Sőt Moldva és Havasalföld fejedelmével együtt 30 ezer lovast állíthatnának ki a gyalogságon felül; Moldva fejedelme már többször jelét adta törökellenességének, a másik pedig titokban tárgyalt és megegyezett hasonló értelemben, ezért hihető, hogy a két ország, mivel a török mindig is igen rosszul bánt velük, minden lehetséges erővel küzdeni fog, hogy ne dőljenek végső romlásba és hogy szabadok legyenek.

Ezen felül a fejedelem kérésére fellázkodtak a rácok, vad és harcias nép, akik fegyvereiket a földbe ásták, és az elmúlt napokban a fejedelem jeladására, aki azt

akarta, hogy vonuljanak hadba az ő megsegítésére, sok törököt megöltek, elfoglaltak egy várat, körülvették Temesvárt, és ha a fejedelmet nem akadályozták volna meg a lázadók abban, hogy elinduljon, a háború ügye most egészen másként állna, mivel a szerencsétlen rácokat a törökök közt végzett nagy mészárlás után újra álvették, de látván, hogy a baj csak az említett árulók miatt következett be, megőrizték jó akaratukat a fejedelem iránt, újra felajánlották szolgálataikat és készek a lázadásra, és hiszem, hogy részesei a legutóbbi győzelemnek is, amelynek következtében a tudósítások szerint az Erdélyi 4 ezer törököt levágott, és elsüllyesztett negyven lőszerral és ágyúkkal megrakott hajót.

A fejedelem hasonlóképpen tárgyalásokat folytat a rácokkal, akik kitűnő katonák és sokan vannak, higgye el Szentséged, hogy ebben az országban egy törökre száz keresztény esik, akik mihelyt látják a háború parázsát fellobbanni, és biztos segítséget kapnak az Erdélyitől, akinek nagy a híre köztük és nagyra becsülik, jelentős segítséget fognak adni a kereszténység céljának sikeres eléréséhez.

Ami a lengyeleket illeti, amennyire különböznek a németektől már pólyás korrúktól kezdve, amint az Szentséged előtt is ismeretes, hisz ezt tapasztalta az egyik és a másik esetben is, annyira hasonlítanak az erdélyiekhez, ami megmutatkozik abban, hogy István király alatt hosszú időn keresztül harcoltak együtt, és most is sok lengyel áll az Erdélyi szolgálatában, amit viszont elég nehéz elképzelni a németekkel kapcsolatban, de ezt Szentséged nagyon is jól tudja, így nem is beszélek többet erről.

Erdély fejedelme engedelmes országot kormányoz, amelyet a természet erőddé tett, ahol egy hatalmas hadsereg is áttelelhetne, mint egy erődben, a törökök így télen is támadni tudná, megakadályozván mindenkor a Dunához vezető utat, tavasszal pedig friss lovassággal és kipihent gyalogsággal háborút tud indítani Konstantinápoly irányában, és Havasalföldön és Moldván keresztül a szultán ellen vonulva minden ellenállás nélkül és a török hazájában harcolva, miközben Németország és Magyarország nagy része felszabadul az ostromtól, megszabadulnának a kételyektől a német és olasz fejedelmek, és megragadva a kínálókozó lehetőséget a saját érdekükben is, segítő kezet nyújtanának Ófenségének. Ez a hadsereg védené az országot is, amely Magyarország egyik kulcsa, amelynek elvesztése a másik kulcs, Győr után azt jelentené, hogy minden remény elveszett Magyarország visszafoglalásával kapcsolatban.

Javasoljuk még Szentségednek, hogy Ófelsége a császár adja az összes magyar vezetésének tisztségét Erdély fejedelmének, mert azok szívesebben harcolnak egy közülük való parancsnoksága alatt, aki igen jól tudja azt is, hogy Szinán pasa több magyar főurat próbált felbujtani, akik, higgye el Szentséged, nem követnének el árulást a fejedelem szolgálatában, mert hasonlóképpen feltűzelve őket, személyesen vonulna háborúba, amelyben tiszta vallásos buzgalomból harcolna, halhatatlan dicsőségre vágyva, amiért kockára tenné országát és saját életét is, ezért nem valószínű, hogy eltűrné az efféle elvetemült tetteket, amelyek most sem keltenek jó benyomást azoknál a császári tanácsosoknál, akiktől büntetést kellene kapniuk, bár nem valószínű, hogy a magyarok nagy részben a hűtlenség példáját követnék, annak ellenére, hogy kevésbé engedelmesek uraik iránt, és természetüknél fogva

kapzsik, a németekkel semmilyen hasonlóságot nem mutatnak és nem is szeretik uralmukat, ezért sem az egyik, sem a másik nem megy háborúba olyan lelkesedéssel, mint kellene.

Igaz, hogy az állam érdekeit tekintve a császár gyanakvó, látván magyar alattvalói szeretetét a kiváló fejedelem iránt, a Császári Felségnek azonban több okból is félre kellene tennie gyanakvását: először is a fejedelemnek a Ausztriai Ház iránt kimutatott jóakarata és készséges szolgálatai miatt, amellyel magát és országát nagy veszélybe sodorta. Másodszor Szentséged tekintélye és közbenjárása miatt, amit a Szentszék engedelmes fia mindig is elismert, ráadásul a megkötött szerződés is biztosítja a császárt, ami az érvek között a leghatásosabbnak tűnik. Látható, hogy háború ügye ebben a pillanatban, mind a császárt, mind Magyarországot illetően elveszett, hogy valójában sokkal kevesebb maradt, amiből látszik, hogy nem azt kell eldönteni, hogy vajon az a jobb, hogy a császár magát védje és közben biztos kézzel tartsa Magyarországot, vagy inkább bízson a fejedelemben, hanem azt kell megfontolni, hogy nem jobb-e a jelenlegi helyzetben megbízni a már említett biztosítékokkal a fejedelemben, ahelyett, hogy az állam érdekében a töröknek prédául vessék, aki egy ilyen gazdag országot hatalmas alá vonva folyamatos támadásokkal fogja zaklatni Németországot és az egész kereszténységet.

Most láthatja Szentséged, miként segítheti a kereszténységet a Felséges Fejedelem saját képességein túl mindenféle módon, azaz saját országa erejével, a havasalföldiek, moldvaiak csatlakozásával és a rácok fellázításával, a kozákokkal, szerbekkel és hasonló népekkel kötött szövetséggel, amelyet a magyarok vezetnének (a fejedelem ugyanis oly vitéz), a lengyelek és az erdélyiek közti barátság által, egy nagy hadsereg áttelelésével Erdélyben, amely olyan, mint egy erőd, a dunai hajózás megakadályozásával, a török megtámadásával friss gyalogságával és lovasságával, a Konstantinápoly elleni háborúval, amelynek irányát eltérítve tőlünk (ti. Itáliától) több oldalról lehetne megindítani.

Ezek az igen nyomós érvek remélhetőleg meggyőzik Szentségedet, hogy nyújtson segítséget ennek a jó fejedelemnek, amit nemcsak saját érdekei, hanem az egész kereszténység java is diktál.

Most azt, amire szükség volna a fejedelem megsegítéséhez, három pontba össze lehet foglalni: katonákra, pénzre és szövetségesekre. Ami a katonaságot illeti, Szentséged óhaját nehéz teljesíteni, mert nem lenne helyes egy olaszokból álló nagy létszámú hadsereget egy idegen vezetésére bízni, ha viszont kevesen vannak, más vezérek alatt kellene szolgálniuk. Jobb lenne, ha az Erdélyi vezetné őket a németek és olaszok eltérő természete miatt, akikkel a legutóbbi harcokban igen rosszul bántak, és emiatt méltatlannak is találnák ezt, amiből sem haszon nem lenne, sem előny nem származna.

A fejedelem annyira szereti az olaszokat, és azok igen elégedettek lennének, mivel mindegyiküket lóra ültetné, és jobb ellátást is kapnának az ország javaiból, tanácsaikat és véleményüket meghallgatná, követné és becsülné.

Ami a pénzt illeti, nem kétséges, hogy ez a katonák szíve és lelke, ami nélkül nincs háború, Szentséged azonban jobban tud segíteni, mint gondolja, mivel a fe-

jedelem csak 3 forintot ad lovanként, a császár ellenben hetet vagy nyolcat, amiből nyilvánvalóan nagyobb haszna származik a kereszténységnek, ugyanannyi pénzből ugyanis nagyobb létszámú sereget lehet kiállítani, amely végső soron a császár számára is előnyös.

Ami a szövetségeseket illeti, Szentséged bizonyára nem tud magára vállalni ekkora terhet, ezért kívánatos lenne, hogy atyai gondoskodásával rávegye a spanyol és a lengyel királyt, a nagyherceget és a többi fejedelmet arra, hogy használják ki a lehetőséget és segítsenek egy ilyen fontos ügyben, nehogy a sereg feloszlására kényszerüljön, amely a fejedelem számára igazi csapás lenne.

Irodalomjegyzék

Levéltári és kéziratári források

Ausztria

Bécs (Wien)

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv (Wien)

HHStA=Haus-, Hof-, und Staatsarchiv

Hungarica

AA=Allgemeine Akten

fasc. 153

Kriegsarchiv

Hofkriegsarchiv Akten

Exp.= Expedit 1594, 1598

Itália

ASV = Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano)

Arm. = Armadio XLIV

vol. 39

Fondo Borghese

I, 926

II, vol. 158, 494

III, vol. 84D, 109BC, 120

Segr. Stato = Segreteria di Stato

Polonia, vol. 26, 29, 31, 35

Germania, vol. 94

ASVe = Archivio di Stato di Venezia (Venezia)

Senato, Dispacci, Constantinopoli
filza 19, 20

Magyarország

EK = Egyetemi Könyvtár (Budapest)

Kézirattár (EKK)
G 708 Szamosközy–hagyaték

HM = Hadügyminisztérium Hadtörténeti Intézet, Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

Törökkori Iratok 1594.

MOL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

E = Magyar Kincstári Levéltárak

E 149 = Magyar Kamara Archivuma Acta Transylvanica
8. köt.

MTAK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (Budapest)
Veress–hagyaték
Ms 468, 469

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

Duod. Lat.
Nr. 295

Fol. Hung.
Nr. 934

Quart. Lat.
Nr. 2372

Források

- 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562*, I–II, kiad. ÖZE Sándor, Bp., 1996
- A Báthoriak kora*, vál. sajtó alá rend., utószó SEBES Katalin, Bp., 1982.
- A magyar középkor irodalma*, vál. szöveggond., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1984 (Magyar Remekírók)
- A magyarok története (Tarihi Üngürüsz)*, ford. BLASKOVICS József, Bp., 1982
- A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*, gyűjt. VERESS Endre, Bp., 1915
- Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. Báthory Kristóf királyi könyve 1580–1581*, jegyz., regeszt. FEJÉR Tamás, RÁCZ Etelka, SZÁSZ Anikó, Kolozsvár, 2003 (Erdélyi Történelmi Adatok VII/2)
- Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I/2. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602*, jegyz., regeszt. FEJÉR Tamás, RÁCZ Etelka, SZÁSZ Anikó, Kolozsvár, 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII/3)
- ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, bev., jegyz. SIMON Endre, Bp., 1984. (Politikai gondolkodók)
- A Néma Barát megszólal*, vál. MADAS Edit, Bp., 1985 (Magyar Hírmondó)
- BADEN, Sebastian, *Geistliche Kriegsrüstung...* Bruck an der Taya, 1595
- BALASSI Bálint–DOBOKAY Sándor, *Campianus Edmondnak tíz okai*, tanulm. BÁRCZI Ildikó, CSONKA Ferenc, HARGITTAY Emil, KRUPPA Tamás, Bp., 1994
- Balassi Bálint minden munkái*, I–II, DÉZSI Lajos, Bp., 1923
- BALÁZS Mihály, *Ecsedi Báthory István levele Báthory Andráshoz*, in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 253–257 (Adattár XVII–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10)
- BALÁZS Mihály–MONOK István; TAR Ibolya (ford.), *Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaelé Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)*, Lymbus. Művelődéstörténeti Tár IV, Szeged, 1992, 37–101.
- BALÁZS Mihály–MONOK István–VARGA András; TAR Ibolya (ford.), *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*, Lymbus. Művelődéstörténeti tár II, Szeged, 1990, 37–100.
- BÁNFFY György, *Második János... török császárhoz menetele*, vál., bev., jegyz. BESSENYEI József, Bp., 1993 (Régi Magyar Könyvtár. Források 5)

- BARANYAI Decsi János, *Az Caius Crispus Salvstiusnac ket Historiaia*, Szeben 1596
- BARANYAI Decsi János, *Magyar históriája (1592–1598)*, ford. és bev. KULCSÁR Péter, Bp., 1982
- BAROVII, Decii Johanni *Syntagma institutionum iuris imperialis ac ungarici...*, Claudiopoli, 1593
- Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585), közrebo-csájtja VERESS Endre, Bp., 1948 (MHHD XLII)
- Báthory István emlékezete, szerk. NAGY László, Bp., 1994
- Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, I–II (1556–1586), VE-RESS Endre, Kolozsvár, 1944
- Báthory István lengyel király udvari számadáskönyvének magyar- és erdélyországi adalékai, kiad. VERESS Endre, Bp., 1918 (Fontes Rerum Hungaricarum III)
- BETHLEN, Wolffgangi, de, *Historia de rebus Transsylvanicis* I–V, Cibinii, 1783
- BETHLEN Farkas, *Erdély története* II–IV, szerk. JANKOVICS József, ford. KASZA Pé-ter, jegyz. KRUPPA Tamás Bp., 2002–2010
- BOCATIUS, Ioannes, *Opera quae exstant omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Bp., 1992
- BOCSKAI István, *Levelek*, vál. BENDA Kálmán, Budapest–Bukarest, 1992
- BODIN, Jean, *Az államról*, vál. SZ. JÓNÁS Ilona, ford. MÁTÉ Györgyi, Csűrös Klára, Bp., 1987
- BOISSARD, Jacques, Jean, *Pannoniae Historia Chronologica...* 1596
- BONFINIS, Antonis, de, *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. I. FÓGEL et B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ, Lipsiae, 1936 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum)
- BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995
- Breviarium strigoniense*, I–II, 1502
- BRY, Theodor et Israel, de, *Acta Mehmeti I. Saracenorum principis natales, vi-tam, victorias... eius complectentia, geneologia successorum eiusdem. Vaticanina*, Frankfurt am Main, 1597
- BUSBECQUIUS, Gislenius, *Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium*, Antverpiae, 1595
- Carrillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése és iratai, I–II (1591–1618), kiad. VERESS Endre, Bp., 1906–1935
- Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici...*, I–II, ed. Jose-phus TRAUSCH, Coronae, 1847

- CHYTRAEUS, David, *Oratio de statu ecclesiae in Graecia, Asia, Africa, Bohemia etc.*, Strassburg, 1575
- Correspondance de Théodore de Bèze*, XIV, publ. Par Alain DUFOUR et al., Genève 1990
- CRUSIUS, Martin, *Diarium*, in *Annales Suevici, I–III*, hrsg. v. W. GÖZ, E. CONRAD, Tübingen, 1927–1931
- Czech kódex. 1513*, közzéteszi N. ABÁFFY Csilla, Bp., 1990 (Régi magyar kódexek 4)
- CSONKA Ferenc és SZAKÁLY Ferenc, *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn*, Bp., 1988
- Csíki Székely Krónika*, szerk. GYÖRGY Attila, Csíkszereda, 2000
- De eversione Europae prognosticon Antonij Torquati...*, H.n. 1538
- DEIDRICIUS, Georgius, *D. Sigismundo Bathoreo...*, Cibinii, 1591
- DEIDRICIUS, Georgius, *In admirandam conservationem...*, Cibinii, 1593
- Del giardino de'poeti in lode del Serenissimo re di Polonia*, in Venetia, 1583
- Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, ed. Eugen TRAUSCHENFELS, Klausenburg, 1860, 91–116
- DILBAUM, Samuel, *Bericht und kurtze Erzählung dess heroischen gemuets...*, Augsburg, 1596
- Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540*, szerk., C. TÓTH Norbert, Nyíregyháza, 2011 (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 67)
- Documenta ex archivio cardinalis Ioannis Morone ad Poloniam spectantia quae in archivio secreto vaticano asservantur I (1561–1580)*, ed. Carolina LANCOK-ROŃSKA, Romae, 1984
- Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si țării-românești*, III–V, pub. Andrei VERESS, București, 1932
- Ecsedi Báthory István meditációi*, sajtó alá rend. ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin, Szeged, 1984 (Adattár 8)
- Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*, bev., jegyz. VADÁSZ Veronika, Szeged, 2002 (Fiatal Filológusok Füzetei. Kora újkor 1)
- Elementa ad fontium editiones. Documenta Polonica ex Archivio Hispaniae in Simancas*, II/12, ed. Valerianus MEYSZTOWICZ, Romae, 1964
- Enyedi György válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály és KÁLDOS János, Bp.–Kölcsvár, 1997

- EOE *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II–IV, szerk., SZILÁGYI Sándor, Bp., 1876–1878 (Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae)
- Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok*, kiad. KRUPPA Tamás, Szeged, 2004 (Adattár 37)
- Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában. Okmánytár*, II, kiad. KRUPPA Tamás, Bp.–Róma–Szeged, 2009 (Collectanea Vaticana Hungariae 5. – Adattár 38)
- Erdély öröksége: erdélyi emlékirók Erdélyről*. II. *Sárkányfogak 1572–1602*, bev., RAVASZ László, szerk. MAKKAI László, közrem. Cs. SZABÓ LÁSZLÓ, Bp., 1941 (1993)
- Erdélyi magyar emlékirók*, vál. VERESS Dániel, Kolozsvár–Napoca, 1983
- Erdélyi Egyháztörténelmi Adatok I*, szerk. VESZELY Károly, Kolozsvár, 1860
- Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*, I/1–2, összeáll. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, MONOK István, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/1–2)
- Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)*, gyűjt. VERESS Endre, Bp., 1909 (Monumenta Poloniae Vaticana II/III)
- ERDŐSI Péter, *Giorgio Tomasi és műve*, A Dunánál 1 (2002. május), 47–63.
- Festetics-kódex. 1494 előtt*, közléteszi N. ABAFFY Csilla, Bp., 1996 (Régi magyar kódexek 20)
- FRACHETTA, Girolamo, *Oratione prima al re cattolico*, Roma, 1597
- FRACHETTA, Girolamo, *Oratione prima al Serenissimo Prencipe...*, Roma, 1595
- FRACHETTA, Girolamo, *Oratione seconda...*, Roma, 1595
- FRACHETTA, Girolamo, *Oratione terza al Serenissimo Prencipe di Transsylvania*, Roma, 1596
- FRACHETTA, Girolamo, *Il primo libro delle orationi...*, Roma, 1598
- GEORGIEVIC, Bartholomaeus, *Prophetia de Maometani et altre cose turchesche*, Firenze, 1548
- GIANOTTI, Donato, *Libro della repubblica de'viniziani*, in *Opere politiche*, a cura di Furio DIAZ, Milano 1974, 29–151.
- Gratulatio in laudem Serenissimi Sigismundi Bathory Dei Gratia Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae, Transalpiniae, Sacri Romani Imperii Principis, Ungariae Partium Domini, Siculorum Comititis, etc...* Autore Francisco KATHAY De Lugos... Olomutii, 1597
- Grazer Nuntiatur 5. Band. Die Nunziatur des Girolamo Portia 1599–1602*, bearb. Elisabeth ZINGERLE, Wien, 2012

- Gyulafy Lestár följegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból I, közli SZABÓ Károly, SZOPORI NAGY Imre, Bp., 1881 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 31)
- HEIDENSTEIN, Reinold, *De bello moscovitico*, Cracoviae 1584
- HERMANN, Daniel, *De rana et lacerta*, Cracoviae, 1583
- HORSTIUS, JACOBUS, *De aureo dente maxillari pueri Silesii...*, Lipsiae, 1595
- Humanista történetírók*, vál., szöv. gond., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., 1977 (Magyar Remekírók)
- HURMUZAKI, Eudoxiu, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, III/1, Bucuresci, 1880; III/2, 1888; XII, 1903
- Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613, BIRÓ Sámuel folytatásával kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, 1863 (Monumenta Hungariae Historica Scriptores 7)
- ISTVÁNFFY Miklós, *Magyarok krónikája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, sajtó alá rend. BENITS Péter, Bp., 2001
- ISTVÁNFFY Miklós, *Magyarország története: 1490–1606*, ford., előszó VIDOVICH György, Debreczen, 1867
- Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, vál., szöveggond., jegyz. KLANICZAY Tibor, ford. KARDOS Tibor et al., Bp., 1982 (Magyar remekírók)
- Jézus Társasága Évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről 1579–1613, gyűjt. VERESS Endre, Bp., 1921 (Fontes rerum Transylvanicarum 5)
- JO Jezsuita Okmánytár, I/1–2, *Magyarországot érintő iratok*, sajtó alá rend. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, Szeged 1995 (Adattár 34)
- Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, közreadja SZABÓ András, Szeged, 1989 (Adattár 22)
- Julianus barát és napkelet fölfedezése*, vál., GYÖRFFY György, Bp., 1986
- KÁROLYI Árpád, *Okiratok a Balassa–Dobó-féle összeesküvés történetéhez (1569–1572)*, TT 1879, 672–695.
- KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór, *Rudolf uralkodásának első tíz éve: 1576–1586*, Bp., 1933
- KEMÉNY József, *Erdélyország történetei' tára*, Kolozsvár, 1837

- KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története* I, sajtó alá rend. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1)
- Képes krónika, ford. BOLLÓK János, in *A magyar középkor irodalma*
- KLARWILL, Victor (hrsg.), *Fugger Zeitungen. Ungedruckte Briefe an das Haus Fugger aus den Jahren 1568–1605*, Wien–Leipzig–München, 1923
- KOVACSÓCZY Farkas, *Dialógus Erdély igazgatásáról 1584*, in *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták, 1225–1255*
- KULTSÁR István, *Krónika a' mohátsi veszedelemtől a' bétsi békülésig Magyar Országban, Erdélyben, Havasalföldön és Moldovában történt dolgokról*, Pesten, 1805
- KÜKÜLLEI János, *Lajos király krónikája* – NÉVTELEN SZERZŐ, *Geszta Lajos királyról*, Bp., 2000
- LACZHÁZI Gyula, *Augerius Gisleinius Busbequius szózata, avagy gondolatok a török ellen felállítandó hadseregről*, Irodalomismeret 10(1999), 113–131.
- LACTANTIUS, Lucius Celius Firmianus, *Isteni tanítások*, ford. DÉR Katalin, Bp., 2012
- Laskai János válogatott művei, bev. jegyz. TARNÓC Márton, Bp., 1970
- LASKO, Osvald de, *Quadragesimales Bigae salutis*, Hagenau, 1498
- LASKO, Osvald de–HUNGARIA, Michael de, *Sermones de sanctis... biga salutis*, 1502
- Legende sanctorum regni Hungariae in Lombardica non contente*, Venetiis, 1512
- Ludus de Antichristo – Das Spiel vom Antichrist*, übers. v. Rolf ENGELSING, Stuttgart, 1968
- Niccoló Machiavelli művei I, ford. IVÁNYI Norbert et al., Bp., 1978
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata*, kiad. E. ABAFFY Erzsébet, KOZOCSA Sándor, SIMON Györgyi, Bp., 1991
- Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból* II. Gyulafy Lestár följegyzései, közli SZILÁGYI Sándor et al., Bp., 1894 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 33)
- Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból* III, összeszedte és lemásolta HATVANI Mihály, Pest, 1859 (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 3)
- MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, sajtó alá rendezte KATONA Tamás, Bp., 1979

- MAH = *Monumenta Antiquae Hungariae I–III*, ed. Ladislaus LUKÁCS S.J., Romae, 1969–1987
- MARCHTALERUS, Vitus, *Rerum a Sigismundo Bathori... gestarum...*, h.n. 1595
- MARZIO, Galeotto, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, összeáll. KARDOS Tibor, Bp., 1979
- Matricula at acta alumnorum Collegii Germanici et Hungarici ex regno Hungariae oriendorum, pars 1. Matricula: 1559–1917*, ed. Andreas VERESS, Bp., 1917
- MPV = *I. A. Caligarii nuntii apost. epistulae et acta 1578–1581* (Monumenta Poloniae Vaticana IV), ed. Ludovicus BORATYŃSKI, Cracoviae 1915; *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1582*, coll. a Ludovico BORATYŃSKI, ed. Edward KUNTZE et Czeslaw NANKE, Cracoviae, 1923–1933 (Monumenta Poloniae Vaticana V)
- Oratio de constituendo iudice controversiarum religionis pontificiae atque reformatae*, Basileae, 1591
- Oratione del Serenissimo Sigismondo Battori Prencipe di Transilvania, etc.*, Verona 1595
- PARUTA, Paolo, *Discorsi politici*, Venezia, 1599
- PARUTA, Paolo, *Della perfettione della vita politica*, Venetia, 1599
- PELLÉRDI Péter, *Bathori Sigmondnak Erdely orzagh feiedelmenek gyözhetetlen nyeresegeröl...*, Németújvár 1596
- PIECZKONIUS, Michael, A SMRZICZKY, *Classicum Adversus Bellum Turcicum Divo Rvdolpho II.*, Fribergae 1597
- PUTANICZ, Joannes, *Vita Sancti Sigismundi*, Tyrnaviae, 1711
- RANSANUS, Petrus, *A magyarok történetének rövid foglalata*, közreadja BLAZOVICH László, GALÁNTAI Erzsébet, Bp., 1985
- Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus*, szerk., Ács Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Bp., 1998
- Rimay János összes művei*, összeáll., ECKHARDT Sándor, Bp., 1955
- RMKT = *Régi Magyar Költők Tára. XVI. század*, I, kiad. HORVÁTH Cyrill. Bp., 1921; II, 1527–1546, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1880; VII, összeáll. SZILÁDY Áron, Bp., 1912; *Régi Magyar Költők Tára XVI/11*, sajtó alá rend. Ács Pál, Bp., 1999; *Régi Magyar Költők Tára XVII. század I.*, sajtó alá rend. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, Bp., 1959
- RMNY = *Régi Magyarországi Nyomtatványok I, 1473–1600*, Összeáll. BORSA Geodeon et al., Bp., 1971

- Roevid magyar kronika sok rend-béli fő históriás koenyvekből...* Irattatott Petthoe Gergelytüel, Bp., 1993 (reprint)
- RULAND, Martinus, *Demonstratio iudicii de dente aureo pueri Silesii, adversus responsionem Johannis Ingolsteteri*, Francofurti, 1597
- Selectissimarum orationum...* ed. Nicolaus REUSNER, Frankfurt, 1597
- Joannis Demetrii SOLIKOVII *Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti Poloniae Regis anno 1572. mense Julio Knisini mortui*, Dan-tisci, sumptibus Georgii Försteri Bibliopolae Regii. Anno 1647
- SOMOGYI Ambrus, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól*, I–II, ford. BUZO-GÁNY Dezső et al., Máriabesnyő, 2013
- SORANZO, Lazaro, *L'Ottomano*, Ferrara, 1597
- Scriptores rerum hungaricarum minores*, ed. Martinus Georgius KOVACHICH, tom. I–II, Budae, 1798
- Scriptores Rerum Polonicarum XXI. Diaria et acta comitiorum Poloniae anni 1592–1592*, Eugeniusz BARWIŃSKI, Krakow, 1911
- Scriptores rerum Transsilvanicarum. Ambrosii Simigiani historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum...* I–II, ed. Iosephus Carolus EDER, Joseph Heinrich BENIGNI VON MILDENBERG, Cibinii, 1800–1840
- SEBESTYÉN József, Báthori András czimerlevelei. II. és befejező közlemény, Genea-lógiai Füzetek 5(1907), 73–74.
- SZABÓ Károly, XVI. századi tudósok levelei, Történelmi Tár 1881, 470–493
- SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, Báthory István lengyel királylyá választása 1574–1576, Bp., 1887
- SZÁDECZKY Lajos, Kovacsóczi Farkas levelei, I–II, Történelmi Tár 1892, 684–699; 1893, 33–51.
- SZAMOSKÖZY István, *Erdély története*, ford., BORZSÁK István, vál. bev. jegyz. SIN-KOVICS István, Bp., 1981
- Szamosközy István történeti maradványai, IV, összeáll. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1880 (MHHS XXX)
- SZÁNTÓ (ARATOR) István S.J., *Confutatio Alcorani*, kiad. LÁZÁR István Dávid, Sze-ged 1990 (Adattár 27)
- SZILÁGYI Sándor, Gyulaffy Lestár történelmi maradványai, Történelmi Tár 1893, 33–51, 109–145, 193–231.
- SZILÁGYI Sándor, *Okmányok és levelek az 1595–1598. prágai alkudozások történe-téhez*, Történelmi Tár 1877, 149–241.

- SZILVÁSI János, *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae*, Claudiopoli, 1597
- TARDUCCI, Achille, *Il Turco vincibile*, Ferrara, 1597
- Temesvári Pelbárt válogatott írásai, vál., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1982
- TEMESWAR, Pelbartus de, *Pomerium*, Hagenau, 1499
- TOMASI, Giorgio, *Delle guerra et rivolgimenti...* Venezia, 1621
- TOMASI, Giorgio, *La Batorea*, Conegliano, 1609
- TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája*, Bp., 2001
- Török–magyar oklevéltár 1533–1789, kiad. FRAKNÓI Vilmos, Bp., 1914
- Török történetírók, III, ford. KARÁCSON Imre, Bp., 1916
- VARSEVICI, Christophori, *Ad Serenissimum Principem et Dominum, Dominum Matthiam Archiducam Austriae Oratio*, Viennae, 1602
- VARSEVICII, Christophori, *Oratio ad Rudolphum II. Romanorum Imperatorem Augustum*, Pragae, 1588
- VÁSÁRHELYI GERGELY, *Világ kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái*, Kolozsvár, 1622
- VERANCSICS Faustus, *Machinae novae és más művei*, vál. S. VARGA KATALIN, Bp., 1985 (Műszaki nagyjaink 4)
- Viridarium poetarum... in laudes... Stephani regis Poloniae... in duos libros divisum*, ed. Ippolito ZUCCONELLO, Venetia, 1583
- VORAGINE, Jacobus de, *Legenda Aurea. Szentek csodái és szenvedései*, Bp., 1990
- Vörösmarty Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája, sajtó alá rend., JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., 1992
- WEINRICH, Lorenz, *Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi Heremitae de urbe Roma instrumenta et priorum registra*, Roma–Budapest, 1999 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2)

Az ecsedi Báthoryak a XV–XVIII. században, szerk. SZABÓ Sarolta, C. TÓTH Norbert, Nyírbátor, 2012

Ács Pál, *Átszitált idő*. Tinóditól Tandoriig, Bp., 2014

Ács Pál, *Attila-kultusz a Báthory-korban*, in *A neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 113–121.

Ács Pál, *Az idő ósága – Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001

Ács Pál, „Isten haragja – magyarnak példája”. *A hun történet kétféle értelmezése*, in *Átszitált idő*. Tinóditól Tandoriig, Bp., 2014, 149–172.

Ács Pál, *Iter persicum*. Kakas István utolsó követútja a Kaszpi-tenger mellé (1603), in *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk., CSÖRSZ RUMEN István, Bp., 2010, 577–583.

Ács Pál, *Nagy Sándor kaukázusi kapuja. Góg és Magóg legendája a magyar történeti irodalomban*, www.academia.edu (2015. 01.29.)

Ács Pál, „Pro Turcis” és „contra Turcos”. *Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török históriájában*, in „Ez világ, mint egy kert.” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., 2010, 79–94.

ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András és Zsámboky János (1531–1584)*, II. közl., *Századok* 139(2005), 35–71.

ALMÁSI Gábor, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, *Századok* 140(2006), 1405–1440.

Allgemeine Deutsche Biographie, XII, Leipzig, 1880

ALPHANDÉRY, Paul–DUPRONT, Alphonse, *La cristianità e l'idea di crociata*, a cura di Alba MARIA ORSELLI, Bologna, 1974

AMBROSINI, Federica, *Profilo ideologico di un patrizio veneziano del '500*, *Studi Veneziani* 8(1984), 77–107.

ANDRETTA, Stefano, *La repubblica inquieta. Venezia nel Seicento tra Italia ed Europa*, Roma, 2000

ÁRVAI Tünde, *Vallásos áhítat és hatalmi reprezentáció a Garai családban*, in *Mesetek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről*, szerk. BÖHM Gábor, FEDELES Tamás, Pécs, 2014, 81–105.

- ASZTALOS Miklós, *Szerdahelyi Mihály históriás éneknek vélt politikai éneke 1595–ből*, Pécs, 1925
- Athleta patriae: tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk., MEZEY László, Bp., 1980
- BAGI Zoltán, *Báthory Zsigmond a magyar történetírásban (Rövid áttekintés)*, in *A Báthoryak kora (A Báthoryak és Európa)*, szerk. ULRICH Attila, Nyírbátor, 2008, 113–125.
- BAIOCCHI, Angelo, *Paolo Paruta: ideologia e politica nel Cinquecento veneziano*, Studi Veneziani 17–18(1975–1976), 157–233.
- BALÁZS Mihály, „A hit... hallomásból leszön”. *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben*, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002, 51–74.
- BALÁZS Mihály, *Andrzej Frycz-Modrzewski*, Szeged, 1973 (Irodalomtörténeti dolgozatok 97)
- BALÁZS Mihály, *Az új ország és a katolikusok*, in „...éltünk mi sokáig két... hazában...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*, szerk. DÁNÉ Veronika et al., Debrecen, 2012, 37–54.
- BALÁZS Mihály, *János Zsigmond és a cenzúra*, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András et al., Kolozsvár, 1996, 21–30.
- BALÁZS Mihály, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*, Credo. Evangélikus Műhely, 14(2008), 67–94.
- BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom*, Bp., 1998 (Humanizmus és reformáció 25)
- BALÁZS Mihály, *Trauzner Lukács megtérése*, Keresztény Magvető 107(1997), 11–18.
- BALÁZS Mihály–MONOK István, *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai*, Szeged, 1990 (Peregrinatio Hungarorum 7)
- BALÁZS Mihály–MONOK István, *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 135–158, 249–263.
- BALDINI, ENZO, *Girolamo Frachetta riformatore politico al servizio della Spagna*, in *Repubblica e virtù. Pensiero politico e Monarchia Cattolica fra XVI. e XVII. secolo*, a cura di Chiare CONTINISIO, Cesare MOZZARELLI, Roma, 1995, 465–482.
- BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, I–II, Bp., 1966
- BALOGH Jolán, *Mátyás király és a művészet*, Bp., 1985

- BALOGH Jolán, *Varadinum – Várad vára*, I–II, Bp., 1982 (Művészettörténeti Füzetek 13/1–2)
- BÁN Imre, *A karthauzi Névtelen műveltsége*, Bp., 1976 (Irodalomtörténeti Füzetek 88)
- BARABÁS Samu, *A Székely Krónika*, TT 1880, 633–648.
- BARÁTH Béla Levente, *Adalékok az Ecsedi Báthoriak patrónusi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához*, Egyháztörténeti Közlemények 9 (2008/2), 26–52.
- BARANYAI Béla, *Zsigmond király ú.n. Sárkány-rendje: adalék a magyar trónöröklési kérdés történetéhez*, Századok 60(1926), 561–591, 681–719.
- BARTA Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése*, Bp., 1979
- BARTA Gábor–FODOR Pál, *Két tárgyalás Sztambulban*, Bp., 1996 (Régi Magyar Könyvtár. Források 5)
- BARTÓK István, *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 135–157.
- BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI.–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975
- BENDA Kálmán, *A törökör német újságírodalma: a XVI–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*, Bp., 1942
- BENDA Kálmán, *Báthory István tervei Magyarország egységének helyreállítására*, in *A nemzeti hivatástudat nyomában*, összeáll., szerk., utószó LUKÁTS Sándor, Bp., 2004
- BENDA Kálmán, *Erdély végzetes asszonya*, Bp., 1986
- BENE Sándor, *Ratio temporum. Dániel próféta és a magyar történetírás*, in *Clio inter arma*, 87–115.
- BERTÉNYI Iván, *Báthory Miklós címerének néhány problémája*, in *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. HORVÁTH Alice, Vác, 2007, 59–61.
- BINDER Pál, *Közös múltunk*, Bukarest, 1982
- Biografia universale antica e moderna* XXII, Venezia, 1825
- BITSKEY István, *A Warszewiczki-testvérek és Magyarország*, in *Lengyelek és magyarok Európában. Nyelv, irodalom, kultúra, párhuzamok és kapcsolatok*, Debrecen, 2001, 116–122.
- BITSKEY István, *História és politika. Leonhardus Uncius verseskötete a magyar történelemről*. http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Bitskey_Istvan.pdf.

- BITSKEY István, *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., 1996
- BITSKEY István, *Il collegio Germanico-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Roma, 1996
- BITSKEY István, *Religió, stúdium, irodalom: tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről*, Debrecen, 2013, 245–253.
- BLACKSTEIN, Erdmann, *Der venezianische Staatsgedanke im 16. Jahrhundert und das zeitgenössische Venedig-Bild in der Staatstheorie der republikanischen Florenz*, Frankfurt am Main, 1972
- BLÜCHER, Gebhardt, *Ein unbekannter Hermannstädter Druck aus dem Jahre 1593*, *Revue roumaine d'histoire* 9(1970), 237–242.
- BODOR András, *Újabb adatok egy négyszáz éves perről*, *Korunk* 27(1968), 1208–1216.
- Boldog Várad*, szerk. BÁLINT István János, Bp., 1992
- BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., 1981
- BORRELLI, Gianfranco, *Ragion di stato e Leviatano. Conservazione a scambio alle origini della modernità politica*, Bologna, 1993
- BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon: akadémiai székfoglaló 1983. január 24*, Bp., 1984
- BOUWSMA, William J., *Venice and the Defense of the Republican Liberty: Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*, Berkeley–Los Angeles, 1968
- BRZEZIŃSKI, Szymon, *Tanulmányok a 16–17. századi lengyel–erdélyi–magyar kapcsolattörténetéről*, Bp., 2014
- B. SZABÓ János–SOMOGYI Győző, *Az erdélyi fejedelemség hadserege*, Bp., 1996
- CANNING, Joseph, *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*, Bp., 2002, 80–90.
- CATTO, Michela, *La Compagnia divisa. Il dissenso nell'ordine gesuitico tra '500 e '600*, Brescia, 2009
- CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratának grafikus képei*, *Folia Historica* 2(1973), 57–65.
- Clio inter arma. Tanulmányok a XVI–XVIII. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., 2014
- Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. KESERŰ Bálint et al., Szeged, 1990

- COZZI, Gaetano, *Ambiente veneziano, ambiente veneto. Saggi su politica, società, cultura nella Repubblica di Venezia in età moderna*, Venezia, 1997
- CSERNUS Sándor, *Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban*, Századok 132(1998), 47–127.
- CSORBA Tibor, *A humanista Báthory István*, Bp., 1943
- DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., 1987 (Humanizmus és reformáció 13)
- DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, 1974
- DANTI, Angiolo, *L'aspetto „utopico” della letteratura antiturca in Italia e in Polonia alla metà del XVI. secolo*, in *Italia, Venezia e Polonia. Tra medioevo e età moderna*, a cura di Vittore BRANCA e Sante GRACIOTTI, Firenze, 1980, 551–570.
- Das Ungarbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, hrsg. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, Bern, 2005
- DÁVID Géza, *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*, Bp., 2005
- DEÁK Farkas, *Báthory Istvánról szóló hősköltemény*, Magyar Könyvszemle 2(1877/2), 73–77.
- DEMÉNY István Pál, *Hősi epika*, Bp., 2002
- Dizionario biografico degli italiani* 49, ed. Fiorella BARTOCCINI–Mario CARVALE, Roma, 1997
- DOBROVITS Aladár–ÖZE Sándor, *A Korán-cáfolat műfaja a közép-kelet-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában*, Egyháztörténelmi Szemle 10 (2009/2), 19–33.
- DUBY, Georges, *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420*, Bp., 1984
- DOMOKOS Pál Péter, *A moldvai magyarság*, Bp., 2001
- ECKHARDT Ferenc, *A szentkorona-eszme története*, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003
- ECKHARDT Sándor, *Attila a mondában*, in *Attila és hunjai*, szerk., NÉMET Gyula, Bp., 1986, 143–216 (reprint)
- ENDES Miklós, *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*, Bp., 1935
- ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Bp., 1958
- Erdély története*, I–III, főszerk. KÖPECZI Béla, Bp., 1986
- ERDŐSI Péter, *A vesztes magasztalása*, in *R. Várkonyi Emlékkönyv*, szerk., TUSOR Péter, Bp., 1998

- ERDŐSI Péter, *Az itáliai erényekben vétkesnek mondott fejedelem (Az olasz udvari emberek helyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben Báthory Zsigmond uralkodása idején)*, Sic itur ad astra 1996/1–3, 12–48.
- ERDŐSI Péter, *Báthory Zsigmond ünnepi arcma. A fejedelem és a ceremóniák*, Aetas 11(1995/1–2), 24–68.
- ERDŐSI Péter, *Uralkodók, sajtimesterek és történetírók. Egy Szamosközy-hely előzménye*, in *Portré és imázs: politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Bp., 2009, 173–185.
- Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, I–II, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, 2011
- Europa und die Türken in der Renaissance*, hg. Bodo GUTHMÜHLER, Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000
- Étienne Bathory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Kraków, 1935
- FABRITIUS Károly, *Brutus János Mihály életéhez*, Történelmi Tár 1879, 337–352.
- FARKAS Gábor Farkas, *Régi könyvek, új csillagok*, Bp., 2011 (Humanizmus és reformáció 32)
- FEDELES Tamás, „*Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai*.” Várad kegyhelye a késő középkorban, in „*Köztes Európa*” vonzásában. *Tanulmányok Font Márta tiszteletére*, szerk., BAGI Dániel, FEDELES Tamás, KISS Gergely, Pécs, 2012, 163–182.
- FEDELES Tamás, *Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája*, Századok 145(2011), 377–418.
- FEDELES Tamás, *Mennyei és földi kommunikáció. A késő középkori főúri nemesi devóció, mint az információáramlás csatornája*, Világtörténet 36(2014), 67–102.
- FEDELES Tamás, „*Medicina contra peccata mundana*”. Késő középkori főúri misetalapítványok, Századok 148(2014), 443–469.
- FEDELES Tamás–PRAJDA Katalin, „*Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt*”. Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához, Történelmi Szemle 56(2014), 357–382.
- FODOR Pál, *A szultán és az aranyalma*, Bp., 2000.
- FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája*, Történelmi Szemle 39(1997), 21–48.
- FODOR Pál, *Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában egy XVI. századi török elbeszélő forrás tükrében*, Keletkutatás 1987, 20–38.

- FRAKNÓI Vilmos, *Egy magyar jezsuita a XVI. században*, Katolikus Szemle 1(1887), 385–433
- GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen*, Bp., 1986
- GEBEI Sándor, *Tanulmányok az erdélyi–lengyel kapcsolatok történetéből (16–17. század)*, Eger, 2001
- GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962
- GIEYSZTOR, Aleksander, *Politische Heilige im hochmittelalterlichen Polen und Böhmen*, in *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, hrsg. Jürgen PETER-SOHN, Sigmaringen, 1994, 325–341.
- GOEZ, Werner, *Translatio imperii*, Tübingen, 1958
- GÖLLNER, Karl, *Michael der Tapfere im Lichte des Abendlandes*, Hermannstadt, 1943
- GÖLLNER, Karl, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I–III, Bukarest–Berlin, 1961
- GÖMÖRI György, *Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében*, in *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára*, Bp., 1986, 44–55.
- GÖMÖRI György, *David Chytraeus magyar és lengyel kapcsolatairól*, Irodalomtörténeti Közlemények 116(2012), 508–517.
- GROMELSKI, Tomasz W., *The Commonwealth and Monarchia Mixta in Polish and English Political Thought in the Later Sixteenth Century. Britain and Poland-Lithuania, Compact and Comparison from the Middle Ages to 1795*, ed. R. UNGER–J. BASISTA, Vancouver, 2008, 167–181.
- GROSZMANN Zsigmond, *Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei*, Bp., 1904
- GÜNDISCH, Gustav, *Der Bibliothek Albert Huets (1537–1607)*, Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde 4(1974), 32–51.
- HENRICH, Daniel, *Erinnerungen an Albrecht Huett*, Hermannstadt, 1847
- HOLL Béla, *Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 18(1981), 55–63.
- HOLLER László, *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből*, Magyar Könyvszemle 117(2001), 101–117.
- HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, III, Bp., 1935

- HOPP Lajos, *Antemurale és a conformitas humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., 1992 (Humanizmus és reformáció 19)
- HORN Ildikó, *A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei*, in *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk., G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., 2005, 259–275.
- HORN Ildikó, *A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága*, Bp., 2007
- HORN Ildikó, *Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585)*, Századok 140(2006), 883–924.
- HORN Ildikó, *Báthory András*, Bp., 2002
- HORN Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius elit története a 16. században*, Bp., 2009
- HORN Ildikó, *Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból*, Irodalomtörténeti Közlemények 102(1998), 760–761.
- HORN Ildikó, *Tündérország útvesztői: tanulmányok Erdély történelméhez*, Bp., 2005
- HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, Bp., 1988 (reprint)
- HORVÁTH Magda, *A törökveszedelem a német közvéleményben*, Bp., 1937
- HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*, Bp., 2012
- HOUSLEY, Norman, *The later crusades (1274–1580)*, Oxford, 1985
- HÓVÁRI János, *A hűtlen Dobó*, Bp., 1987, 104–105
- HÖBLING Tamás, *A honfoglalás forráskritikája. A hazai kútfők 2*, Bp., 2010
- Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk., ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Bp., 2012
- Igniculi sapientiae. János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek 1998*, szerk. BARNÁ GÁBOR, STEMLER ÁGNES, VOIGT VILMOS, Bp., 2004
- IVANICS Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Bp., 1994 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22)
- IVANICS Mária, *Gázi Giráj kán és Báthory Zsigmond szövetségének terve 1598-ból*, Keletkutatás 1989, 27–59.
- JABLONOWSKI, Horst, *Die Aussenpolitik Stephan Báthorys*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 2(1937), 11–80.

- JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája – olasz szemmel: olasz kortárs írók a 15–18. századi Magyarországról*, Bp., 1996
- KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*, Keresztény Magvető 114(2008), 477–482.
- KALMÁR JÁNOS–SZALONTAI Barnabás, *A Báthoriak címeres köemlékei*, Nyíregyháza, 1963, 5–8. (Különnyomat a nyíregyházi Józsa András Múzeum második könyvéből)
- KAPOSI Márton, *A machiavellizmus jelenléte és Machiavelli hatása a magyar reneszánsz eszmevilágában*, in *Uő, Élő középkor és halhatatlan reneszánsz*, Bp., 2006
- KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Bp., 1923
- KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., 1955
- KARDOS Tibor, *Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrezonjáról*, Bp., 1931, 43–65.
- KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór, *Rudolf uralkodásának első tíz éve*, Bp., 1933
- KÁROLYI Árpád, *A Dobó–Balassa-féle összeesküvés történetéhez: 1569–1572*, Bp., 1879
- KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974 (Humanizmus és reformáció 4)
- KEISZ Ágoston, *Pázmány és Magyarai vitája*, in *Pázmány Péter és kora*, szerk., HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 219–250.
- KEMÉNY József, *Báthori István erdélyi vajda s lengyel király mint a katolicismus pártolója s a jezsuitáknak egy eddig ismeretlen nyomdájok*, Új Magyar Múzeum, 1855/I, 380–382.
- KERNY Terézia, *Királyi temetkezések a váradi székesegyházban*, in *Váradi kötöredékek*, Bp., 1989, 159–167.
- KIRÁLY György, *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban*, Irodalomtörténeti Közlemények 28(1918), 129–142, 241–253.
- KISPÁL László, *Erdély fejedelmi korszaka*, Kolozsvár, 1940
- KISS Farkas Gábor, *Politikai retorika a törökellenes irodalomban. 1523: Nagyszombati Márton: A magyar királyság előkelőihez*, in *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., 2008
- KLANICZAY GÁBOR, *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., 2000

- KLANICZAY Tibor, *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz*, in *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 166–191.
- KLANICZAY Tibor, *A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius*, in *Uő., Stílus, nemzet és civilizáció*, Bp., 2001, 225–229.
- KLANICZAY Tibor, *A nagy személyek humanista kultusza a XVI. században*, in *Uő., Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 41–57.
- KLANICZAY Tibor, *A valódi és ál Piso-versek*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1993), 52–56.
- KLANICZAY TIBOR, *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)* in *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 104–123.
- KOLBERG, Joseph, *Beiträge zur Geschichte des Kardinals und Bishops von Ermland Andreas Bathory*, Braunsberg, 1910
- KÖPECZI Béla, *A magyar politikai irodalom kezdeteihez*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74(1970), 577–588.
- KÖSZEGHY Péter, Balassi Bálint. *Magyar Amphión*, Bp., 2014
- KRAVJÁNSZKY Miksa Mór, *Tanulmányok a zsarnokölés tanának történetéhez*, Nagyvárad, 1914
- KRUPPA Tamás, *A jezsuiták és az őshaza*, in *De la umanism la luminism*, sub. red. Ioan CHIOREAN, Targu Mures, 1994, 43–46.
- KRUPPA Tamás, *A kereszt, a sas és a sárkányfog. Törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory korszakban*, Bp.–Róma, 2014 (Collectanea Vaticana Hungariae I/5)
- KRUPPA Tamás, *A Sas és a Sárkányfog. Báthory Zsigmond dicsőítése*, in *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk., JANKOVITS László és KECSKE-MÉTI Gábor, Pécs, 1996, 121–127.
- KRUPPA Tamás, *Adalékok Verancsics Faustus csanádi püspök életrajzához. Verancsics Faustus 1551–1607*, Vár ucca tizenhét, negyedévkönyv, 1994/3, Veszprém, 153–158.
- KRUPPA Tamás, *Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Fracchetta alkalmi műveinek tükrében*, Lymbus. Művelődéstörténeti Tár VII, Bp., 2004, 19–49.
- KRUPPA Tamás, *Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez*, *Századok* 137(2003), 603–651.
- KRUPPA Tamás, *Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez (Fabio Genga római tárgyalásai 1594 és 1596-ban)*, *Hadtörténelmi Közlemények* 117(2004/4), 1166–1193.

- KRUPPA Tamás, *Ferencesek vagy jezsuiták? Tervek az erdélyi katolicizmus feltámasztására*, in *Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65. éves Szegfű László tiszteletére*, Szeged, 2007, 177–190.
- KRUPPA Tamás, *Fiktion und Wirklichkeit. Der Feldzug in die Walachei (1595) und die fürstliche Propaganda*, Ungarn Jahrbuch 30(2009–2010). Regensburg, 2010, 43–55.
- KRUPPA Tamás, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében*, Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 5(2002/1–4), 39–74.
- KRUPPA Tamás, *Magyarország és a magyarok a 16–17. századi itáliai közvéleményben (A tizenöt éves háború hatása a magyarság-toposzokra és sztereotípiákra)*, Obeliscus. A koraújkor folyóirata 1(2014), 65–80.
- KRUPPA Tamás, *Marciare verso Constantinopoli*, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, 307–327 (Adattár 35)
- KRUPPA Tamás, *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években. Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)*, Keresztény Magvető 118(2012), 229–244.
- KRUPPA Tamás, *Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés és valláspolitikájában*, Századok 139(2005), 945–968.
- KRUPPA Tamás, *A Tíz Okok megjelenésének hátteréről*, in BALASSI Bálint–DOBOKAY Sándor, *Campianus Edmondnak tíz okai*, Bp., 1994 (reprint)
- KRUPPA Tamás, *Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból (Adalékok az oszmán tervekhez a tizenöt éves háború kezdetén)*, Aetas 17(2002/1), 154–155.
- KRUPPA Tamás, *Respublica vagy egyeduralom? Viták Erdély kormányzásának módjáról és formájáról*, Erdélyi Múzeum 73(2011/3–4), 82–92.
- KUBINYI András, *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez*, Településtudományi Közlemények 23(1971), 39–52.
- KURZ, Anton, *Nachlese aus dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte*, Kronstadt 1840
- LÁSZLÓ Gyula, *A Szent László-legenda középkori falképei*, Bp., 1993
- LAVISSE, Ernest, *Histoire de France depuis les origines jusqu' à la révolution*, VI, Paris, 1911
- LÉNÁRT József, *Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem élete, jelleme és politikája*, Erdélyi Múzeum 7(1880), 217–248, 249–278.

- LEPSZY, Casimir, *Gdańsk et la Pologne à l'époque d'Étienne Báthory*, in *Étienne Báthory roi de Pologne, prince de Transsylvanie*, Cracovie, 1935, 212–242.
- LEWANSKI, Julian, *A lengyel színház Báthory István idején*, Bp., 1962 (Színháztörténeti könyvtár 5)
- LOVAS Borbála, *Erkölc és identitás. Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban*, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, 298–310.
- LUKINICH Imre, *Baranyai Decsi János ismeretlen históriás éneke*, Kalazantinum 5(1899), 4–6.
- LUKINICH Imre, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*, Bp., 1918
- MADAS Edit, *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról*, Debrecen, 2004
- Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985
- MAGYAR Kálmán, *A Báthoriak sárkányölő hagyománya*, Somogyi Múzeumok Közleményei 1(1973), 117–131.
- MAGYAR Zoltán, *Szent László a népi hagyományban*, Bp., 1999
- MAGYAR Zoltán, „Keresztény lovagoknak oszlopa”. *Szent László a magyar kultúrtörténetben*, Bp., 1996
- Magyarország műemlékei*, I, szerk. FORSTER Gyula, Bp., 1905
- Magyarország története 1526–1686*, I–II, főszerk. PACH Zsigmond Pál, Bp., 1985
- Magyarországi művészet 1330–1470 körül*, I–II, szerk. MAROSI Ernő, Bp., 1987
- MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Bp., 1984
- MATTEI, Rodolfo de, *Il pensiero politico italiano nell'età della controriforma* I, Milano–Napoli, 1983
- MATUZ József, *Az oszmán birodalom története*, Bp., 1990
- MAU, Rudolf, *Luthers Stellung zu den Türken*, in *Leben und Werke Martin Luthers von 1526 bis 1546. Festgabe zu seinem 500. Geburtstag*, I–II, Göttingen, 1983
- MCGINN, Bernard, *Antikrisztus*, Bp., 1995
- MESNARD, Pierre, *Il pensiero politico rinascimentale*, I–II, trad. Francesco TRANIELLO, Bari, 1963
- MEZEI Zsolt, *A pápai ferencesek története a XV–XVIII. században*, in *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történelmére és kultúrájára*, I/1, szerk., ÖZE Sándor, MEDGYESSY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., 2005, 216–226.

- MIHALIK, Alessandro, *Tesori ungheresi smarriti della Santa Casa di Loreto*, Corvina 19–20(1930), 108–118.
- MIKÓ Árpád, *Báthori András Madonnája*, Művészettörténeti Értesítő 47(1998), 167–174.
- MIKÓ Árpád, *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586)*, Művészettörténeti Értesítő, 36(1988), 109–135.
- MIKÓ Árpád, *Bornemissza (Abstemius) Pál püspök végrendelete 1577-ből*, Művészettörténeti Értesítő 44(1996), 203–221.
- MIKÓ Árpád, *Valkai András (1540–1586) Báthori-genealógiája: Báthory István király mint az Árpádok leszármazottja*, Irodalomtörténeti Közlemények 115(2013), 583–599.
- MOLNÁR Antal–SIPTÁR Dániel, *Egyetem volt-e a „Kolozsvári Báthory-egyetem”?*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXX, Szeged, 2011, 345–363.
- NAGY László, *A rossz hírű Báthoryak*, Bp., 1984
- NAGY Levente, *A holló és a gyűrű jegyében. (A Corvinus-legenda a 16–17. századi román és lengyel krónikailrodalomban)*, Irodalomtörténeti Közlemények 115(2011/6), 623–658.
- NÉMETH S. Katalin, *Erdélyi fejedelmi udvar Marchtaler útleírásában*, in „Idővel paloták...” *Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., 2005, 331–339.
- NÉMETH Péter–BALÁZSIK Tamás, *A nyírbátori ferences kolostor*, in *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*, szerk. HARIS Andrea, Bp., 1994, 377–391. (Művészettörténet–Műemlékvédelem VII)
- NÉMETH S. Katalin, *Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchtaler: Ungarische Sachen)*, Irodalomtörténeti Közlemények 106(2002), 3–23.
- NEUMANN Tibor, *Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1493)*, Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle 43(2009), 83–127.
- NIEDERKORN, Paul Jan, *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien 1993
- NUSSBÄCHER, Gernot, *Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája”*, Magyar Könyvszemle 86(1970), 387–394.
- OBORNI Teréz, *Erdély fejedelmei*, Bp., 2002
- OESTRICH, Gerhard, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606)*, Göttingen, 1989

- OLÁH Szabolcs, *A reprezentáció kerülőútja – A Habsburg-kép a humanista nyilvánosságban*, in *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére II*, Debrecen, 2011, 677–686.
- OLIVEIRE MARQUES, A. H. DE, *Geschichte Portugals und des portugiesische Weltreichs*, Stuttgart, 2001
- OSZKÁR Elek, *Attila az olasz hagyományban*, Budapesti Szemle 156 (1913), 81–111.
- ÖTVÖS Péter, *Illésházy István följegyzései. Acta bellica Anno 1604 et 1605*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXV, Szeged, 1998, 165–177.
- PAP Balázs, *A Tintinnabulum tripudantium szerzőségéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 110(2006), 585–590.
- PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, 2014
- PAPP Mária, *Brutus János Mihály és Báthory István magyar humanistái*, Bp., 1940
- PAPP Sándor, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen*, Wien 2003 (Österreichische Akademie für Wissenschaften: philosophisch-historische Klasse Schriften der Balkankommission 42)
- PAPP Sándor, *From a Transylvanian principality to an Ottomansanjak. The life of Pál Márkházi, a Hungarian renegade*, Chronicon. Annual of the Institute of History University of Szeged 4 (2004), 57–67.
- PAPP Szilárd, *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*, Bp., 2005
- PASTOR, Ludwig, *Geschichte des Pápste im Zeitalter der katolischen Reformation und Restauration*, X, Freiburg, 1926
- PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., 2000
- PÉTER Katalin, *Báthori István, a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben*, in *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*, szerk. DÁM László, Nyírbátor, 1986, 17–23 (Folia Historica et Ethnographica)
- PETNEHÁZI Gábor, *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán. Kovácsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott Dialógusa*, Szeged, 2012 (PhD disszertáció)
- PIEROZZI, Letizia, *La vittoria di Lepanto nell'escatologia e nella profezia*, Rinascimento 34(1994), 317–363.
- PIPPIDI, Andrei, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București–Paris 1980

- POCOCK, John G. A., *Il momento machiavelliano. Il pensiero politico fiorentino e la tradizione repubblicana anglosassone I. Il pensiero politico fiorentino*, trad. Alfonso PRANDI, Bologna, 1980
- POLGÁR Vilmos, *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben*, Pannonhalma, 1942 (Pannonhalmi füzetek 31)
- Portré és imázs: politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Bp., 2009
- POUMARÈDE, Géraud, *Il Mediterraneo oltre le crociate. La guerra turca nel cinquecento e nel Seicento tra leggende e realtà*, a cura di Frédéric IEVA, Milano, 2011
- PÖLTNER, Regina, *The Counter-Reformation in Central Europe. Styria 1580–1630*, Oxford, 2001
- PRETO, Paolo, *Venezia e i Turchi*, Firenze, 1975
- RÁCZ Lajos, *Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben*, Bp., 1992
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits*, in *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok*, szerk. VUJICSICS D. Sztoján, Bp., 1972, 53–70.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei*, in *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, Bp., 2000, 297–299 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2000/3)
- ROKAY Zoltán, *Die Synopsis des János Baranyai Decsi*, in „*Igniculi sapientiae*.” János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek 1998, szerk. BARNÁ GÁBOR, STEMLER Ágnes, VOIGT Vilmos, Bp., 2004, 95–103.
- R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ magyar külpolitika*, Bp., 1975
- R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv születésének 70. évfordulójára*, szerk. TUSOR Péter, Bp., 1998
- SCHLETT István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon I*, Bp., 2009
- SEBŐK Marcell, *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története*, Bp., 2007
- SETTON, Kenneth M., *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*, Philadelphia, 1994
- SKINNER, Quentin, *Le origini del pensiero politico moderna II. L'età della Riforma*, a cura di Maurizio VIROLI, Bologna, 1989

- SKINNER, Quentin, *Machiavelli*, Bp., 1996
- SÓLYMOS Szilveszter, *Szent Zoerard (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*, Bp., 1996
- Storia della cultura veneta. Dal primo quattrocento al concilio di Trento*, III/2, ed. Girolamo ARNALDI, Manlio Pastore STOCCHI, Vicenza, 1981
- SZABÓ András, *David Chytraeus és Magyarország*, in *Megújulás és megmaradás. Fabiny Tibor-émlékkönyv*, Bp., 2009, 107–112.
- SZABÓ András, *Laskai János debreceni tanár és Aesopus életéről szóló munkája*, in *Az irodalomoktatás új kihívásai*, szerk. ERDÉLYI Margit, Bp., 2014, 225–253.
- SZABÓ György, *Abafáji Gyulay Pál*, Bp., 1974 (Humanizmus és reformáció 3)
- SZABÓ Péter, *Az erdélyi fejedelemség*, Bp., 1997
- SZABÓ Péter, *Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban*, *Ars Hungarica*. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténelmi Kutatóintézetének Közleményei. Tanulmányok Szabolcsi Hedvig 80. születésnapjára, 34(2006), 19–28.
- SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István és egy magyarországi összeesküvés*, *Századok* 22(1886), 851–866.
- SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István lengyel király titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetőleg*, *Századok* 16(1882), 497–498.
- SZÁDECZKY Lajos, *Bekes Gáspár*, Bp., 1887
- Székelv felkelés 1595–1596*, szerk. BENKŐ Samu, DEMÉNY Lajos, VEKOV Károly, Bukarest, 1979
- SZÉLES Ágnes, *Andekdota és referencialitás Kemény János Önéletírásában*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, tom. XXX. Balázs Mihály köszöntése, összeáll. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, 2011 (*Acta Universitatis Szegediensis XXX*)
- SZILÁGYI Csaba, *Szántó Arator István mint a Missio Transylvanica szervezője*, in *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig (Művelődéstörténelmi műhely. Rendtörténelmi konferenciák)*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, 2006, 131–141.
- SZILÁGYI Csaba, *Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588)*, *Történelmi Szemle* 44(2002), 255–292.
- SZILÁGYI Sándor, *Carrillo Alfonz diplomáciai működése (1594–1598)*, Bp., 1877
- SZILÁGYI Sándor, *Egy nő a trónon*, in *Rajzok és tanulmányok*, Bp., 1875, 95–124.
- SZILAS László, *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*, Bp., 2001 (ME-TEM könyvek 34)

- SZILAS, László, *Der Jesuit Alfonso Carrillo in Siebenbürgen 1591–1599*, Roma, 1966
- SZITTYAI Dénes, *A nagyváradi disputa*, Magyar Kultúra 10(1923), 723–728.
- SZITTYAI Dénes, Szántó (Arator) István SJ (1540–1612) élete és munkássága, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 6(1994/3–4), 5–35.
- SZÖRÉNYI László, *Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról*, Bp., 2009
- SZÜCS Jenő, *Nemzet és történelem*, Bp., 1984
- SZVORÉNYI Róbert, A Báthory Zsigmondnak ajánlott történeti művek előszavai, in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, LENGYEL Réka, Bp., 2015, 74–83 (Convivia Neolatina Hungarica 1)
- SZVORÉNYI Róbert, *Jacobinus János szöveghelyei Baranyai Decsi Jánosnál*, in *Források és hagyományképek*, szerk. STEMLER Ágnes, Bp., 2014, 40–52.
- SZVORÉNYI Róbert, *Jacobinus János és históriája*, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László, SIRATÓ Ildikó, Bp., 2010, 181–187.
- TAKÁCS Imre, Bátori András „második temploma.” A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei, in *Váradai költőredek*, szerk. KERNY Terézia, Bp., 1989, 39–52.
- TAKÁTS Sándor, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, Bp., é. n.
- TAMBORRA, Angelo, *Krzysztof Warszawicki e la diplomazia del rinascimento in Polonia*, Roma, 1965
- Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*, szerk. DÁM László, Nyírbátor, 1986 (Folia historica et ethnographia I.)
- TARDY Lajos, *Régi magyar követjárások Keleten*, Bp., 1983 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11)
- TARNAI Andor, *A magyar nyelvet írni kezdik*, Bp., 1984
- TEPLY, Karl, *Kizil elma: die grösse türkische Geschichtsage im Licht der Geschichte und der Volkskunde*, Südost-Forschungen 36(1977), 78–108.
- TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*, Egyetemes Filológiai Közlöny 60(1936), 297–350.
- TEUTSCH, Georg, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, I–II, Leipzig 1874
- TÍMÁR Kálmán, Szántó Arator István irodalmi tervei, Irodalomtörténeti Közlemények 40(1930), 34–42, 161–174.
- TOMIĆ, N. Jovan, *Gradja za isztoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka*, Beograd, 1933

- TÓTH Gergely, *Révay Péter Monarchiája*, in *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk., TÓTH Gergely, Bp., 2014, 117–146.
- TÓTH, István, *A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonásai*, Irodalomtörténeti Közlemények 105(2001), 3–28.
- TÓTH Péter, „Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté”. *Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi dinasztikus szentkultusz*, Századok 139(2005), 367–383.
- TÖPFER, Bernard, *Die Entwicklung chiliastischer Zukunftserwartungen im Hochmittelalter*, Berlin, 1960
- TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*, Bp., 1976 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 76)
- TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormánya*, Bp., 1980 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6)
- TUSOR Péter, *Forgách Zsigmond katolizálása. (Egy római misszilis [irodalomtörténeti] forrásértéke)*, in *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, II, Debrecen, 2011, 640–645.
- TUSOR Péter, *Purpura panonica. Az esztergomi „bíborosi” szék kialakulásának előzményei a 17. században* (Collectanea Vaticana Hungariae vol. 3)
- TUSOR Péter, *Verancsics Faustus emlékiratai? Nunciatúrai tervezetek a trienti katolicizmus hazai bevezetésére*, in *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., 2007, 443–453. (elektronikus dokumentum)
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Magyarország Mária országa. Egyháztörténeti toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények 104(2000), 573–602.
- VADÁSZ Veronika, *Ecsedi Báthory István bibliájáról*, Magyar Könyvszemle 119(2003/1), 211–217.
- VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982
- VÁSÁRHELYI Judit, *Néhány adat Szeczi Molnár Albert munkásságához*, in *Collectanea Tiburtiana*, 263–269 (Adattár 10)
- VÉGH János, *Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól*, in *Művészet Zsigmond király korában (1387–1437)*, I–II, Bp., 1987
- VERESS Endre, *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*, Kolozsvár, 1906
- VERESS Endre, *A történetíró Báthory István király*, Cluj–Kolozsvár, 1933 (Erdélyi Tudományok Füzetek 60)

- VERESS Endre, *Báthory István király (Terror hostium)*, Bp., 1937
- VERESS Endre, *Zalánkeményi Kakas István*, Bp., 1905 (Magyar Történeti Életrajzok)
- VOCELKA, Karl, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II.*, Wien, 1981
- WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, Köln–Weimar–Wien, 1998
- WANG, Andreas, *Der miles christianus im 16–17. Jahrhundert und seine mitteralterliche Tradition*, Frankfurt am Main, 1975
- WENTLAFF-EGGEBERT, Friedrich-Wilhelm, *Kreuzzugsdichtung des Mittelalters*, Berlin, 1960.
- WERBŐCZY István, *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*, Bp., 1990 (Reprint)
- WOŚ, Jan Wladyslaw, *La nonciature en Pologne de l'archevêque Hannibal de Capoue (1586–1591)*, Trento, 1995
- ZLINSZKY János, *Baranyai Decsi János*, in *Magyar jogtudósok*, I, szerk. HAMZA Gábor, Bp., 1999, 327–336.
- ZLINSZKY János, *Legal Studies and Works of János Baranyai Decsi*, in „*Igniculi sapientiae.*” *János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek* 1998, szerk. BARNA Gábor, STEMLER Ágnes, VOIGT Vilmos, Bp., 2004, 104–118.

Abstract

The present volume approaches the controversial reign of Sigismund Báthory, Prince of Transylvania, from the joint perspective of cultural history and the history of ideas. It examines both Latin and Hungarian contemporary texts related to the House of Báthory, which are either historical or propagandistic in nature. The first section of the book discusses the question of how the propagandist efforts of the princely court influenced the nature and tone of the occasional writings aimed at popularising the dynasty. Mention must be made of the fact that these texts have been preserved in fragmentary form; therefore, all conclusions pertaining to their message are obviously limited in range to the available textual versions. It is for this reason that the present volume endeavours to give as thorough an introduction to their historical background as possible. The second section of the book focusses on the legitimising efforts of the House of Báthory: it scrutinises the debates on the government and form of the new state under their rule, and the issue of religious practices.

The Báthory family relied on three principles to support their claim to the thrones of Transylvania and Hungary: a genealogical or dynastic principle, a religious principle, and the idea of the “national kingdom.” These were best suited – apart from the traditions of the kings of the Árpád dynasty – by the family traditions of the Báthorys and the idea of *propugnaculum*. At the level of propaganda, the best possible means of expression for these aims was the crusaders’ ideology of *miles christianus* and the very idea of the crusade, which was going through a revival from the beginning of the 1580s. The House of Báthory represented a link between a Hungarian past revered as sacred, and the present: it was symbolic of a continuity between the state of Transylvania and the Hungarian Kingdom which commenced with the family’s fictional royal genealogy of descent from Batho, King of Pannonia – who is mentioned by Bonfini – continued with its legendary hero Vitus the dragon slayer and its time-honoured fights in the crusades, and culminated in its numerous victories over the Ottomans.

The Báthorys’ anti-Ottoman policy was a natural consequence of the constant Ottoman threat under which they lived and their life-and-death struggle against it. To this the Catholic dynasty added an anti-heretic policy as an organic component, though the country which they governed was Protestant.

Significantly, Stephen Báthory – Sigismund’s uncle – recognised an inherent potential in Jesuitic militant Catholicism. Namely, the fact that Jesuits can be used not only in the interests of re-catholisation, but the Hungarian members of the order are also well-suited to connecting the Hungarian valiant tradition, Hungarian national saints and the cult of the Hunyadis with the cult of the Báthorys, on the one hand, and the re-catholisation of Transylvania, on the other. Their task was to utilise these components in forming a program for the sovereign, which was aimed at raising the heir to the throne in the Catholic spirit and leading Transylvania back into the community of Catholic states. Furthermore, this policy ultimately also included the patriotic program of reuniting Transylvania with Hungary, and therefore implied anti-Habsburg tendencies by necessity. Its propaganda did not focus on Erasmian ideals: the figure of the Humanistic culture hero well-known from the poetry volumes published in Italy in Latin or Italian at the time only brought into relief the figures of *athleta patriae* and *terror hostium*.

Added to this policy was the family’s traditionally deeply personal and lived experience of devotion, which is clearly palpable in the primary sources. Rooted in late-medieval times, this devotion was successfully transmitted to the heir – Sigismund Báthory – through a Jesuitic program of education, which endeavoured to link it to anti-heretic and anti-Ottoman fights.

Nonetheless, in 1588 the young ruler was forced to expel Jesuits from the principedom due to the united action of the Transylvanian orders, though those belonged to various Protestant denominations. Understandably, this Protestant consensus broke up almost immediately afterwards; so much so, that Protestant ethnic Saxons went over to the Prince’s side in 1590. Thus, Georg Deidrich’s brief tracts and pamphlet-like texts popularise the traditional form of sovereign power – as long as it is not to be identified with the Polish system of government. Consequently, the first to write works supporting the Prince’s policy were none other but the Saxons. Besides them, the Prince’s supporters at that time were limited to Jesuits, Báthory’s former soldiers, and a handful of Hungarian and non-Hungarian (chiefly Italian) courtiers. The sole cohesive force within this heterogeneous group is to be found in their antipathy towards power groups in favour of a traditionally pro-Ottoman policy and a limited sovereign power. For this reason the situation is most adequately described not in terms of vaguely delineated “parties” or groupings, but rather of division lines marked out by different views on government, since bonds of family attachments connected the whole political elite.

These tensions reached their climax at the outbreak of the Long Turkish War: the conflict between the anti-war and pro-Ottoman groupings concluded with the execution of the latter in 1594 – including the Prince’s cousin, Balthasar Báthory. Getting rid of his opposition opened the way for Báthory to enter the war: the Transylvanian army defeated Grand Vizier Sinan Pasha in Wallachia in the autumn of 1595 – although this was a valuable victory more from a psychological than from a military perspective. Nevertheless, the war was not over and the Prince did not receive the promised military assistance from Holy Roman Emper-

or Rudolf II. This explains why both prophecies about the fall of the Ottoman Empire and an anti-German ideology surface in the Prince's post-1595 propaganda.

Papal and Habsburg propaganda also strengthened after 1595, that is, following the campaign directed against Wallachia. Papal and Habsburg diplomacy took major efforts to prevent Sigismund Báthory's abdication, which was motivated by two conspicuous failures: that of his marriage to Archduchess Maria Christina of Austria and that of the Emperor to provide the military assistance promised in their treaty. In addition, the war did not proceed as expected. In areas under papal jurisdiction one publication praising and popularising the Principdom of Transylvania and its ruler followed another. These – just like texts from Hungary – operated with devices which were easy to understand and interpret for all: the figure of the Christian knight raised by God, who will deliver Christians, capture Constantinople, even the Holy Land, and lead heretics back to the bosom of the Church. These targets corresponded to the vision of *marciare verso Constantino-poli* propagated by Pope Clement VIII and to the ideals which the young Transylvanian ruler interiorised in the course of his Jesuitic education.

As to the publications of the Habsburg propaganda machinery about Sigismund Báthory, one can find there the same *topoi* of the crusaders' ideology and the same commonplaces of the chivalric ideal as in the above rhetoric of Rome. Uniquely, epitaphs – which were very popular in the literature of the Hungarian Kingdom – played a significant role in these texts: they include *epitheton ornans*, like for example *terror hostium* and *fulmen Getarum*. These writings shed new light on the little known relations – associated with the figure of Sigismund Báthory – which the Protestant intelligentsia of the Habsburg Empire and humanists in Poland maintained with those in Transylvania. The cult of the Hunyadi featured predominantly in these, since it could be used not only in the interests of the Transylvanian Prince but also those of the Habsburg dynasty.

Up to date, there is only one known surviving print text in Latin which was published in Transylvania with the above purpose: *Brevis enarratio* by János Jacobinus. The other document of this type – *Oratio*, a text allegedly written by János Baranyai Decsi – survived in manuscript form. Other publications in Transylvania were addressed to various layers of Transylvanian society; that is, they were not written with the intent to convince international public opinion. These texts in verse were based on contemporary letters, reports, etc. – accordingly, their publishers were motivated purely by an intention to manipulate public opinion with their propaganda. Upon closer scrutiny the content and motifs of these works seem to reflect a characteristic feature of Transylvanian – and Hungarian – public opinion. Namely, the tastes of the target audience were primarily determined by conventional components with strongly medieval overtones. These suggest that the prince of peace cannot be expected to defeat the Ottomans and reunite Hungary – what is needed is a warrior saint. In the West, the medieval cult of saints was revived by counter-reformation. The case is totally different here, however, since the Prince's propaganda machinery simply turned as a last resort to the late

medieval religious feelings which survived the Reformation in Transylvania. Regardless of their denomination, it tried to address various social layers which were still open towards that experience. Thus, it turned for instance to the partly still Catholic Székely ethnic group of the borderlands, to the also borderland population of the Báthory estates in the Bihar region or its vicinity (Várad, today Oradea in Romania), and to the soldiers of border fortresses who kept alive valiant traditions.

The way propaganda publications in Transylvania and abroad “share the work” with each other sheds light on a fundamental feature of Sigismund Báthory’s legitimising efforts: its simultaneous insecurity and extraordinary, solid strength. This two-faced, paradoxical phenomenon is rooted in one single factor – the Prince’s Catholicism. This, on the one hand, was a constant neuralgic point of the ruler’s relations both with the Transylvanian orders and his own court. On the other hand, it resulted in a definite support both on the part of the Ottoman Empire and of the two universal powers of the Papacy and the Habsburg Empire, which was unprecedented among Transylvanian princes both before and after Sigismund Báthory. His Catholicism was the price of his unanimous international appreciation, so to say.

Névmutató

- Aachen, Hans von 106
Ábel (bibliai) 137
Ábrahám (bibliai) 22, 23, 55
Ábrahám szombatos 151, 241
Ábránfi István 279
Acquaviva, Claudio 33, 91, 97, 104, 177, 229
Ács Pál 55–57, 163, 164, 166
Ádám (bibliai) 176
Aesopus 182
Agamemnón 207, 208
Ágoston, Szent 86
Ahmed csausz 212
Aietész 67
Aladár 7
Alarik 51, 61
Albert, I. 40
Ál Dmitrij 33
Aldobrandini, Cinzio 72, 108, 130, 262, 264–266, 268–270
Alexandrosz lásd Nagy Sándor
Ali csausz 189
Almási Gábor 60, 195
Ambrosini, Federica 218
Ambrosius, Sebastian 191
Amurát 167
András, II., Jeruzsálemi 37, 39, 92
Andrásy Péter 96
Andretta, Stefano 78
Anna, Jagelló 38
Anna, Vasa 204
Antigeorgos 23, 24
Antiochus 104
Antistratio 23, 24
Apaffy Mihály, II. 225
Apolló 63
Arisztotelész 201
Árvai Tünde 24
Ascanio, Centorio 76
Asztalos Miklós 121–123, 140, 142
Attila 7, 51, 55–60, 72, 75–77
Autophradatész 201
Baden, Sebastian 107, 112
Bagi Zoltán 7
Baiocchi, Angelo 218
Bajazid 167
Bakfark János 182
Balassa János 154
Balassi Bálint 103
Balassi Ferenc 102
Balázs Mihály 13, 14, 47, 52, 61, 70, 81, 101, 160, 170–172, 175, 177, 180, 185–187, 189, 190, 212, 214, 221, 223
Balázsik Tamás 39
Baldini, Enzo 79
Balduin 78
Balogh Jolán 36, 109, 147
Baltha 51
Balthák 51
Bán Imre 32
Bánffy Dénes 159
Barabás Samu 144
Baranyai Decsi János 8, 71, 81, 97, 98, 106, 111, 147, 159, 160–163, 170, 178, 180–187, 189–191, 239, 240, 242
Baráth Béla Levente 24
Barta Gábor 166, 212

- Barton, Edward 189
 Bartoniek Emma 9, 82
 Bartók István 12–14, 19, 34
 Bartoniek Emma 9
 Batho 51, 52, 71, 242
 Báthory 51
 Báthory András 14, 21, 43, 68, 72, 77, 92, 96, 129, 131, 132, 134, 141, 151, 155, 183, 184, 186, 191, 199, 202, 216, 226, 229, 230, 231, 233, 234, 250–254, 260, 261, 263, 264, 268, 272, 273, 276, 281
 Báthory Bertalan 40
 Báthory Boldizsár 89–92, 95, 96, 99, 121, 123–128, 130, 132, 133, 137, 148, 195, 202, 215–217, 220, 226, 254, 255, 262, 263, 267, 268, 271, 282
 Báthory Gábor 72, 144, 148
 Báthory Grizeldisz 131
 Báthory István 37
 Báthory István, ecsedi, országbíró 40, 43, 44, 47, 152
 Báthory István, ecsedi, vajda 38, 39, 76, 109, 148, 191, 237
 Báthory István, somlyói, ifjabb 37, 59, 92, 94, 95, 96, 131–134, 140, 151, 152, 202, 216, 225, 226, 229, 230, 254, 255, 257, 258, 260, 262, 263, 268, 271
 Báthory István, somlyói 10, 19, 21, 22, 24, 25, 29, 32, 33, 37, 38, 41, 47, 48, 51, 58, 66, 76–78, 83, 85–87, 90, 92, 94, 112, 114, 144, 153–155, 157, 158, 191, 195, 197–199, 201, 202, 209, 210–212, 221, 222, 224, 225, 233, 235, 237–239, 245, 247, 248, 253, 260, 262, 265–267, 272, 275, 282, 283
 Báthory Kristóf 19, 34, 40–48, 50, 51, 64, 65, 66, 73, 74, 88, 136, 182, 184, 196, 197, 200, 202, 213, 224, 243, 244, 245, 279, 280, 282
 Báthory Miklós, ecsedi, püspök 36, 52
 Báthory Miklós, ecsedi 203
 Báthory Zsigmond 7–15, 19–21, 34, 36, 40, 42, 44, 46, 48–50, 52–54, 59–68, 70–72, 77, 79–82, 85–89, 94–96, 99, 101, 103–110, 112–114, 116, 121–123, 125–130, 132–137, 139, 140, 143–149, 151, 152, 155–159, 166, 168–170, 177, 180–182, 189, 190, 195, 200, 204, 213–216, 220, 221, 223, 226, 235, 236, 240–242, 253, 255, 256, 260–264, 266, 270, 272, 274–276, 280, 281, 283, 284–286
 Báthoryak 20, 24, 25, 36–39, 44, 50, 59, 65, 67, 72, 75, 77, 81–83, 91–93, 96, 99, 116, 148, 149, 155, 161, 195, 198, 202, 224, 225, 229, 231, 238, 242, 245, 254, 262, 265, 272, 274, 280–282
 Bátor Opos 36, 38, 52, 73, 148
 Batu kán 71, 72
 Batthyányi Boldizsár 154
 Bebek Anna 59
 Bebek testvérek 212
 Bekes Gáspár 23, 58, 60, 90, 149, 155, 275, 279, 280, 282
 Béla, IV. 33
 Benda Kálmán 12, 19, 31, 154, 156, 161
 Bendegúz 76
 Bene Sándor 163
 Benedek, Szent 26
 Benkő József 9
 Bernádfy János 183, 189
 Bertényi Iván 52
 Berzeviczy Márton 183
 Bethlen Elek 9
 Bethlen Farkas 8, 9, 37, 40, 41, 42, 44, 46, 51, 52, 84, 85, 89, 92, 95, 96, 127, 131, 142, 201, 213
 Bethlen Gábor 11, 144, 236, 237
 Bèze, Theodore 63
 Biandrata, Giorgio 62
 Bitskey István 23, 26, 45, 56, 75, 166
 Blackstein, Erdmann 217
 Blancuss, Johannes lásd Hunyadi János
 Blücher, Gebhard 142
 Bocskai Erzsébet 46, 48, 67
 Bocskai István 8, 67, 72, 85, 115, 118, 140, 144, 150, 156, 186, 197, 236, 239, 241, 255, 256, 257
 Bodin, Jean 219
 Bodoni István 85
 Bodor András 43
 Boemund 78
 Boissard, Jean Jacques 164, 168

- Bolognetti, Alberto 22, 23, 37
 Bonfini, Antonio 27, 39, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 109, 148, 191
 Bongars, Jacques 82
 Bónis György 76
 Borbély György 109, 143, 144
 Borelli, Gianfranco 79
 Bornemissza János 125
 Bornemissza Pál 26, 80
 Bors János, csíkszentkirályi 145
 Borzsák István 77, 115
 Bouillon, Gottfried 79
 Bouwsma, William 217
 Bruto, Gianmichele 38, 86, 87, 183
 Brzerzinski, Szymon 10, 23, 61
 Bruti, Bartholomeo 225
 Busbecq, Ogier 160, 170

 Caesar, Julius 116
 Calepinus 167
 Caligari, Giovanni Andrea 209, 231, 232, 251, 252
 Campianus, Edmond 79, 102, 103
 Campano, Joannes Paulus 229
 Canning, Joseph 22
 Capua, Annibale di 225, 226, 228, 231
 Carpini, Plano 34
 Carrillo, Alfonso 84, 91, 96, 97, 102, 104, 105, 108, 123–125, 132–135, 184, 185, 234, 254, 263, 267, 278
 Castaldo, Giovanni Giacomo 76
 Cato 245
 Catto, Michela 228
 Cennerné Wilhelmb Gizella 53, 113, 115
 Chába 7
 Chytraeus, David 76, 203, 204
 Cirisbekus 167
 Contarini, Caspare 217, 219
 Cozzi, Caetano 218
 Crato, Henrich 88
 Cromer, Marcin 250, 251
 Crusius, Martin 70, 71
 Czegő Bálint 145

 Csáki Gergely 87
 Csáky Mihály 279

 Csányi Ákos 55
 Csernus Sándor 53, 163
 Csorba Tibor 10, 23, 45, 60, 61, 62, 63, 64, 81

 Damoklész 96, 98
 Dán Róbert 67, 151
 Dandolo 218, 219
 Dániel (bibliai) 69, 163, 167, 171
 Danti, Angiolo 165
 Dáriusz (Dáriusz) 117
 Dávid 46, 79, 103, 104
 Dávid Ferenc 59, 86, 178, 183
 Dávid Géza 154
 Deák Farkas 202
 De Bry, Theodore 163, 164
 Deidrich, Georgius 42, 66, 67, 82, 88, 89–93, 97, 98–101, 142, 181, 185, 186, 239, 242
 De Mattei, Rodolfo 218
 Demény István Pál 36
 D'Esték 79
 Dilbaum, Samuel 110
 Dionüsziosz 98
 Dobó Ferenc 152
 Dobó István 154
 Dobokai Sándor 103, 177, 185
 Dobrovits Aladár 167
 Domokos Pál Péter 225
 Draskovich György 26
 Duby, Georges 64
 Dudith András 60
 Dzsáfer 134, 151

 El Cid 31
 Eder, Joseph 9
 Eginhart 64
 Endes Miklós 233
 Enyedi György 178, 179, 180, 186
 Eössy István 151
 Erasmus, Rotterdami 61, 182, 210
 Erdősi Péter 13, 21, 71
 Ernő, Habsburg, főherceg 274
 Erzsébet, I., 102
 Eubulus 201, 202, 205, 207, 223
 Euripheus 244
 Ezékiel (bibliai) 172

Fabritius Károly 87
 Farkas András 28, 76
 Farkas Gábor Farkas 106
 Farkas Katalin 91
 Faunteus, Arturus 20
 Fedeles Tamás 24, 147
 Fehér János lásd Hunyadi János
 Fejérkövy István 43
 Ferdinánd, I., Habsburg 32, 76, 82, 153, 173, 178, 220, 278
 Ferdinánd, Habsburg, főherceg 228
 Ferdinand, de'Medici 87
 Ferreri, Giovanni 234
 Ferricelli, Hieronimo 229
 Filarete (Antonio di Pietro Averlino) 49
 Firlej, Mikołaj 222, 223
 Fischer, John 43
 Florianus, Marcus Annus 169
 Fodor Pál 161, 162, 165, 166, 170
 Foglietta, Uberto 219
 Forgách Ferenc 61, 63, 205, 279
 Forgách Simon 255, 256, 257, 259
 Forgách Zsigmond 103
 Fornari, Sebastiano Lambero 32
 Forró György 177
 Forró János 96
 Frachetta, Girolamo 79, 80, 81, 106, 115–118, 168, 169
 Fraknói Vilmos 35
 Frangepán Ferenc 187
 Fráter György 197, 205, 212
 Frycz-Modrzewski, Andrzej 221–223
 Frigyes, I., Barbarossa 163
 Frigyes, II. 163
 Frigyes, III. 55
 Frigyes, IV., pfalzi választófejedelem 87

 Gál, Szent 49
 Galavics Géza 77, 106, 163
 Gálffy János 46, 48, 65, 89, 92–94, 96, 98, 185, 215, 216
 Gamaliel 184
 Gatti, Altenius 53
 Gebei Sándor 63
 Genga, Fabio 102, 129–131, 133, 283
 Genga (Gienga), Simone 129, 263, 264, 268–270
 Georgievics, Bartholomaeus 165, 166
 Gerendi János 96
 Gerendi Pál 65
 Gerézdi Rabán 53, 74, 75, 78
 Gergely, XIII. 77, 112
 Gergely, XIV., 231
 Gergely deák 135, 136
 Gervasus, Gervasius 73
 Geszti Ferenc 94, 140, 197, 201, 257, 264, 270
 Géza, magyar fejedelem 60
 Ghiczy János 43, 94, 95, 198–200, 215, 262
 Ghiczy Katalin 198
 Gianotti, Donato 217
 Gienga lásd Genga
 Gieysztor, Aleksander 48
 Goez, Werner 163
 Góg 163, 170, 172
 Góliát (bibliai) 104
 Gonçalves, Luís 208
 Göllner, Karl 104, 161, 167
 Gömöry György 14, 71, 76
 Gromelski, Tomasz 222
 Grynæus, Johann Jacob 71, 183, 184, 191
 Guillén, Don 124
 Guise, Henry de 228
 Gundobadus 48
 Gut-Keled 36, 39
 Gündisch, Gustav 83

 Gyarmati Imre 175
 György, Szent 24, 36, 39, 113
 Gyulai Pál 20, 48, 89, 92–94, 96, 98, 196–198, 207, 215
 Gyulaffy László 279
 Gyulaffy Lestár 8, 54, 183

 Habsburgok 25, 40, 76, 131, 212, 226, 230, 240
 Hagymásy Kristóf 279
 Haszán, szerdár 188
 Heidenstein, Reinold 20
 Henrich, Daniel 83
 Henrik, Valois 222, 229

- Herberstein, Sigmund 82
Herkules 115
Herman, Daniel 202
Herman, Lukás 100
Hildegard, Szent 167
Hiltenius, Johannes 171, 173
Hirschler, Lukács 20
Holl Béla 12, 76
Holler László 162, 170
Hóman Bálint 10
Homonnay Fruzsina 47
Hopp Lajos 14, 31, 53, 60, 61
Horatius, Quintus Flaccus 205
Horn Ildikó 14, 38, 42, 46, 59, 61, 130, 131, 185, 196, 210, 213, 214, 220
Horstius, Jacobus 68–70
Horstius, Johann 68
Horváth György 232
Horváth János 35
Horváth Magda 161
Horváth Richárd 38
Housley, Norman 209
Hóvári János 154
Hölbling Tamás 145
Huet, Albert 20, 82, 84–86, 88–90, 99, 100, 123, 125, 126, 134, 142, 203
Hunyadi Ferenc 54, 55, 63, 77, 106
Hunyadi János 7, 22, 36, 52–55, 76, 78, 109, 172, 211, 237
Hunyadi László 54
Hunyadiak 73, 75, 80, 81, 147, 163
Hurmuzaki, Eudoxiu 106–109, 130, 152, 153
Hutter lásd Huet
Husz János 184
- Ibrahim lásd Márkházi Pál
Iffjú (Iphii) János 128, 135, 264, 271
Illésházy István 8, 9, 105, 107, 111
Imecs András 145
Imre, Szent 30
Imreffy János 121
Iphii lásd Iffjú
István, Szent 22, 30, 36, 52, 60, 169
Istvánffy Miklós 8, 9, 181
Iván, Rettenetes 10, 20
- Ivanics Mária 104, 180, 189
Izabella 86, 153, 197, 212, 272, 275, 278
Izsák (bibliai) 55
- Jacobinus János 9, 105, 111, 143, 146, 148, 160, 183, 241, 242
Jákob (bibliai) 55
János, III. 209
János, Szent 167, 172
János, Szapolyai 32, 77, 152, 173, 220
János Zsigmond 31, 47, 56, 58, 60, 61, 86, 153, 201, 209, 211, 212, 231, 233, 235, 278, 279, 281
Janus Pannonius, 76
Jászay Magda 31, 71
Jászón 67
Jeremiás (bibliai) 45
Jeremia, moldvai vajda 145
Joachim 179
Joscha Andreas 134
Jósika István 85, 87, 132, 189, 232, 233, 263
József (bibliai) 55
Józsué (bibliai) 79
Júdás (bibliai) 135, 136, 137
Júdás Makkabeus 79, 103, 104, 110
Julianus 33
Juppiter 63, 205
- Káin (bibliai) 137
Kakas István 166, 181–183, 185, 187, 189
Káldos János 179
Kallimakhosz, Experiens 55
Kalmár János 76
Kamuthy Balázs 279
Kaposi Márton 201
Karácsonyi János 27, 225
Kardos Tibor 55
Karnkowski, Stanisław 62
Károly, I., Nagy 64
Károly, V., 116, 163, 173, 178, 218
Károly, Habsburg 226, 227
Károly Róbert 36
Károlyi Péter 184
Kárpáthy-Kravjanszky Mór 154
Károlyi Árpád 154
Karthauzi Névtelen 32, 50

- Kassai Dávid Zsigmond 202, 204–206, 207, 211
 Katalin, Szent 167
 Káthay Ferenc 67, 101, 177, 242
 Kathona Géza 182, 183, 185
 Kázmér, I., lengyel király 30, 33
 Kázmér, János herceg 87
 Kelemen, VIII. 105, 109, 112, 132, 134, 157, 240, 254, 262, 267–269, 271, 283–286
 Kemény János 85, 159
 Kemény József 10, 62, 126, 145
 Kendi Ferenc 136, 139, 212
 Kendi Sándor 95–97, 99, 125, 127–130, 134, 135, 137, 139, 182–185, 196, 207, 215, 216, 223
 Kénosi Tözsér János 43, 178, 183
 Keppeler, Bartholomaeus 113, 115
 Kerny Terézia 48
 Keresztúry Kristóf 140, 197
 Keserű Bálint 12, 13
 Kézai Simon 49, 51, 75
 Kinizsi Pálné lásd Magyar Benigna
 Király György 115, 276, 278
 Királyfalvi János 183, 185
 Kispál László 11
 Kiss Farkas Gábor 76
 Klaniczay Tibor 12, 13, 48, 56, 61, 76, 78
 Knapp Éva 36
 Kochanowski, Jan 77
 Kolberg, Joseph 131
 Konstantin, Nagy 80
 Kopácsi Ferenc 60, 87, 155, 158, 213, 278, 283
 Kornis Gáspár 127, 135, 140, 150
 Kornis Zsigmond 7
 Kovacsóczy Farkas 15, 20, 59, 64, 65, 85, 86, 90, 91, 97, 99, 121, 125, 127, 132, 135–137, 150, 184, 185, 195–197, 201, 203, 204, 206, 207, 209–212, 218, 219, 222, 264, 271
 Kozárvári Mátyás 56, 57, 58, 59, 65
 Köpeczi Béla 201
 Kőszeghy Péter 63
 Kravjánszky Mór 222
 Kristóf, Szent 45
 Kruppa Tamás 25, 33, 47, 48, 56, 66, 68, 87, 89, 102, 103, 125, 129, 130, 149, 152, 153, 188, 189, 195, 197, 198, 205, 213, 224, 233, 234, 154, 156, 161, 166, 177
 Kultsár István 9, 144, 145, 195
 Kutassy János 31, 32
 Küküllei János 64
 Kürillosz, alexandriai pátriárka 167
 Lactantius, Firmianus 164, 171
 Laczházi Gyula 160
 Ladó Bálint 84, 86, 102, 106, 108, 112, 130
 Lajos, I., Nagy 31, 64, 109
 Lajos, II. 109, 173
 Lanskoronska, Carolina 32
 Laskai János 182–187, 191
 Laskai Osvát 27, 28, 30, 50, 75
 László, Szent 22, 28, 30, 36, 60, 74, 78, 147, 149, 163
 Laureo, Vincenzo 209
 Lavissee, Ernest 229
 Lázár András 145
 Leleszi János 34, 35, 41, 43, 46, 86, 87, 230
 Lénárt József 10
 Leó, VI. Bölcs 164
 Leó, Nagy, pápa 56
 Lepszy, Casimir 90
 Lewanski, Julius 23, 24
 Liechtenstein, Karl 181
 Lipsius, Justus 207
 Lónyay Albert 136
 Lovas Borbála 28, 179
 Lukács László 12, 29, 102, 123, 203
 Lukinich Imre 11, 161, 162
 Luther Márton 163, 184
 Machiavelli, Nicolo 208, 210, 211, 218
 Madas Edit 27
 Mágóchy Gáspár 154
 Mágóchy János 203
 Magóg 163, 170, 172
 Magyar Benigna 43
 Magyar István 38, 39
 Magyar Zoltán 147
 Mailath lásd Maylád
 Mair Alexander 115

- Maiorius, Petrus 177, 178, 185, 188
 Makkai László 13
 Malaspina, Germanico 50, 89, 124, 130, 231, 232
 Malvetius, Emilius 248, 250
 Mályusz Elemér 36
 Manuzio, Aldo 73
 Manuzio, Paolo 63, 64
 Mária Krisztierna 102, 146, 166, 162, 177, 187, 226
 Mária, Szűz 24, 30, 65
 Mariani, Giovanni 153
 Mariani, Pietro 151
 Márkházi Pál 125, 128, 197, 199, 213
 Marques, Oliveira 209
 Mars 63, 67, 103
 Marthaler, Veit 53, 54, 78, 81, 116
 Marzio, Galeotto 39
 Matuz József 166
 Matteucci, Hieronimo 225
 Mátyás, Habsburg, főherceg 76, 158, 159, 257, 258, 259, 274
 Mátyás, I., magyar király 7, 30, 33, 36, 39, 55, 75, 76, 109, 164, 169, 172, 236
 Mau, Rudolf 163
 Maylád (Mailath) István 272, 275
 McGinn, Bernard 164
 Mehmed, III. 145, 150, 163, 284
 Melanchton, Philipp 69
 Melith Pál 258
 Melkizedek 22, 23
 Meneses, Aleixo de 208
 Mercurian, Everard 31, 34
 Mesnard, Pierre 211, 221, 222
 Mezei Zsolt 27
 Michele, Melchiorre 225, 226, 229
 Midasz 274
 Mihalik Sándor 24
 Mihály, Szent 69
 Mihály, Vitéz 104, 283
 Mikó Árpád 20, 24, 56, 81, 202
 Miksa, Habsburg, főherceg 101, 157, 159, 204, 272–275, 277, 278, 283
 Miksa, I., 163, 173, 178
 Miksa, II., 32, 82, 90, 153, 178, 278, 279, 282
 Mildener, Joseph 9
 Minucci, Minuzio 229
 Mironith, Szava Velii 144
 Modrevius lásd Frycz-Modrzewski
 Mohamed 164, 167, 172, 180
 Molnár Antal 238
 Monok István 13, 14, 52, 81, 160, 170–172, 175, 177, 180, 187–190
 Montalto, Alessandro 253
 Móric, Szent 48
 Morone, Giovanni 32
 Mosto, Giovanni Battista 263, 269
 Murád, III., 163, 257
 Müller (Myllerus), Christophorus 69, 70
 Mylonius, Nicolaus lásd Possevino
 Nabukadnezár, Nabokodonozor 69, 179
 Nádasdy Ferenc 55, 152, 154, 156, 264
 Nagy László 13
 Nagy Levente 77
 Nagy Sándor 7, 77, 115–118, 165, 166
 Nagyszombati János 76
 Náprági Demeter 185
 Németh Péter 39
 Németh s. Katalin 54
 Néró 131
 Neumann Tibor 38, 53
 Niederkorn, Jan Paul 114, 166, 189
 Nikolsburgi Névtelen 113
 Nimród (Nemroth) 76
 Nogarolla, Ferdinand 94, 204
 Nussbacher, Gernot 171
 Oborni Teréz 7
 Oestrich, Gerhard 207
 Oláh Miklós 56
 Oláh Szabolcs 163
 Orhán 167
 Orsini család 87
 Orzechowski, Stanisław 221
 Oszkár Elek 56
 Oszmán 167
 Ötvös Péter 9
 Őze Sándor 167
 Paczót János 282
 Paksi Mihály 63

Palatich György 197
 Pálffy Miklós 156
 Pallas Athéné 67
 Pap Balázs 7, 28
 Papp Sándor 197, 213
 Papp Szilárd 39
 Parmenión 116, 117
 Parthenus, Bernardius 45
 Paruta, Paolo 218, 219
 Pásztor Lajos 147
 Patrizi, Francesco 219 79
 Pavese, Cesare 73, 74
 Pázmány Péter 185
 Pekri Gábor 279
 Pellérdi Péter 101, 110, 111, 139, 141, 142,
 145, 149, 150, 159, 160, 241
 Perneszi István 279
 Péter, I., 49
 Péter vajda 225
 Péter diák 85
 Péter Katalin 213
 Pethő Gergely 8
 Petkowski, Kaspar 23
 Petneházi Gábor 201, 202, 211
 Petraskó, moldvai vajda 39
 Petrovics Péter 197,
 Philodacus 201, 202, 205, 207, 209
 Piccolomini, Aeneas Silvius 27
 Piccolomini, Silvio 54
 Pieczkonius, Michael 52, 53, 77, 81
 Pigafetta, Antonio 82
 Pippidi, Andrei 220
 Piso, Jacobus 75
 Platón 20, 21
 Pocock, John 217
 Polgár Vilmos 56
 Pollardt (Pollarde), Marcellus 102, 103,
 105–108
 Pompeius, udvari zenész 263, 268
 Possevino, Antonio 3, 41, 62, 199, 203,
 204, 211, 230, 237
 Poumarède, Géraud 164
 Pöltner, Regina 226
 Prajda Katalin 24
 Pratelius, Octavius 74
 Prépostváry Zsigmond 131
 Preto, Paolo 78, 164
 Protheusz 268
 Pseudo Methodius 167
 Putanicz Joannes 49
 Rácz Lajos 99, 100, 195, 201
 Radziwiłł, Jerzy 231
 Rákócziak 62, 225
 Ransanus, Petrus 53
 Ravazdy György 197
 Remus 66
 Reszka, Stanisław 250, 251
 Reusner, Nicolaus 180
 Révay Péter 76
 Ricardus 33
 Richárd, III. 211
 Rimay János 112
 Ritoókné Szalay Ágnes 165
 Romulus 66, 88
 Rubruk, Wilhelmus 34
 Rudolf, II. 60, 68, 77, 80, 106, 121, 145,
 150, 154–156, 159, 163, 166, 177,
 181, 199, 213, 248, 277, 278, 280, 282,
 284–286
 Rueber, Johann 153
 Rulad, Martinus 68
 Rumpff, Sixt, Paul 107
 Salamon 7, 165
 Salm, Eck von 204
 Sándor István 145
 Sardanapal 244
 Sárközi Máté 175
 Savonarola, Girolamo 217
 Schlett István 28, 201
 Schwendi, Lázár 204
 Scipio, Africanus 115, 116, 118
 Sebestyén, portugál király 204, 208–211
 Sebestyén József 186
 Sebők Marcell 191
 Sennyei (Zennai) Pongrácz 145, 264, 269
 Serveto, Miguel 31
 Setton, Kenneth 165, 171
 Sforza, Lodovico 211
 Sibrik György 197
 Siptár Dániel 238

- Sixtus, V., 224, 226, 227, 229, 250, 251, 253
 Skarga, Piotr 23
 Skinner, Quentin 211
 Sokolowski, Stanisław 203, 204
 Solikowski, Dmitr 62
 Sombori Antal 196
 Somogyi Ambrus 8, 139
 Somogyi Győző 146
 Soranzo, Lazaro 78, 79, 81, 103, 169
 Speciano, Cesare 105, 108, 156, 157, 159
 Sqarcialupi, Marcello 54, 55
 Statileo János 53
 Stefan, Razvan 283
 Süveg lásd Huet
- Szabó András 182–184, 191, 204
 B. Szabó János 146
 Szabó Károly 206
 Szabó Péter 7
 Szádeczky Lajos 23, 62, 154, 202
 Szalánczi László 122, 136
 Szalontai Barnabás 76
 Szamosközy István 8, 19, 20, 41, 42,
 52, 54, 55, 65, 72, 80–82, 87, 89,
 94, 95, 101, 104, 125, 136, 139,
 140, 144, 147, 156, 182, 183, 198,
 214–217, 220
 Szaniszló, Szent 30, 33
 Szántó (Arator) István 11, 25–27, 29–36,
 43, 49, 59, 74, 81, 91, 96, 114, 123–125,
 127, 128, 167, 168, 229, 230, 248
 Szapolyai János 53
 Széchényi Ferenc 44
 Székely Miklós 261
 Székely Mózes 144, 149
 Szelim 166, 167, 173
 Szemere Sebestyén 279
 Szekfű Gyula 10
 Szerdahelyi Mihály 121, 139, 142, 182
 Szilágyi Csaba 35
 Szilágyi Sándor 10, 12, 82, 83, 85, 123, 124,
 144, 177, 197, 198, 200
 Szilas László 12, 60, 155, 177, 213, 224,
 225, 278
 Szilvási János 178, 185, 186, 187
 Szilvássy János 186
- Szinán 80, 105, 106, 108, 110, 111, 139,
 145, 151, 152, 198, 258, 259, 284
 Szittyai Dénes 11, 35
 Szórád, Szent 26
 Szörényi László 55
 Sztrabón 52
 Szulejmán (Szolimán) 90, 153, 166, 167
 Szűcs Jenő 27, 28, 35, 36, 58
 Szvorényi Norbert 147
- Takács Imre 147
 Takáts Sándor 131
 Tamborra, Angelo 23
 Tar Ibolya 14, 52, 81, 160, 170–172, 175,
 180, 187–190
 Tarducci, Achille 169, 170
 Tardy Lajos 165
 Tarnai Andor 26, 28, 34, 35
 Teiffenbach, Christoph 157, 257
 Telegdi Miklós 63
 Temesvári István 27, 39, 148
 Temesvári Pelbárt 50
 Teply, Karl 165
 Terbe Lajos 31
 Teutsch, Georg 89
 Thamaszp, perzsa sah 166
 Theodosius 244
 Thodor, Vladika 144
 Thuróczy János 58
 Thúry György 31
 Tímár Kálmán 35
 Tinódi Lantos Sebestyén 161
 Tomasi Giorgio 20, 21, 38, 60, 65, 72
 Tomić, Jovan N. 78
 Torquatus, Antonius 68, 164, 167
 Töpfer, Bernard 163
 Török Bálint 27
 Török János 27
 Tóth Gergely 76
 Tóth István 205, 207
 C. Tóth Norbert 40
 Tóth Péter 48
 Trausch, Josephus 54
 Trauschenfels, Eugen 122, 126
 Trauzner Lukács 101, 185
 Trócsányi Zsolt 214, 215

Tusor Péter 32, 73, 81, 103, 234
 Tüskés Gábor 36

 Uchański, Arnulf 123, 124, 131, 133, 262, 264, 270
 Ulászló, I., 30, 31, 33, 37, 172
 Ulászló, II., 49, 172, 173
 Ulysses 244
 Uncius, Leonard 56, 61, 76
 Undó Márton 230
 Ungler, Lucas 92
 Ungnad, David 197
 Uzoni Fosztó István 43, 178, 183

 Vadász Veronika 44
 Valkai András 56
 Varga András 160, 170–172, 175, 180, 187–190
 Varjas Béla 154, 241
 R. Várkonyi Ágnes 160
 Vásárhelyi Gergely 47
 Vega, Emilio 229
 Vencel, II., 49
 Vencellinus 52
 Verancsics Faustus 234
 Veres Dávid 140, 151
 Veresmarti Mihály 103
 Veress Endre 11, 12, 63, 123, 124, 181, 198, 235, 238
 Viadana, Cesare 115
 Vid 36, 39, 52, 113, 148, 242

 Vilmos 49
 Vilmos, herceg 228, 229
 Vitus, Szent 49, 50
 Visconti, Alphonso 50, 104, 106–108, 112, 134, 156, 157, 177, 185, 271
 Vobiscus, Flavius 169
 Vocelka, Karl 77, 163
 Voragine, Jacobus 28

 Wang, Andreas 22
 Warszewiczki, Krzysztof 23, 64, 76, 166, 167
 Weinrich, Lorenz 25
 Wentlaff-Eggebert, Friedrich-Wilhelm 74
 Werbőczy István 28, 58, 182, 232
 Weregélyi Mihály 279
 Wujek, Jacobus 33

 Zabarella, Giacomo 63
 Zamoyski, Jan 131, 226, 231, 237
 Zennai lásd Sennyei
 Zlinszky János 97
 Zrínyi Miklós 170

 Zsigmond, I., lengyel király 173
 Zsigmond, I., magyar király 31, 49, 50, 169, 172
 Zsigmond, III. 49, 222, 232, 237
 Zsigmond, Szent 23, 48–50, 61, 106, 113, 163

A Humanizmus és Reformáció sorozat eddig megjelent kötetei

1. KULCSÁR PÉTER: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése
2. DÁN RÓBERT: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon
3. SZABÓ GYÖRGY: Abafáji Gyulai Pál
4. KATHONA GÉZA: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből
5. BÁLINT SÁNDOR: Szeged reneszánsz kori műveltsége
6. ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig
7. BOTTA ISTVÁN: Melius Péter ifjúsága (A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete)
8. BITSKEY ISTVÁN: Humanista erudíció és barokk világkép (Pázmány Péter prédikációi)
9. LECH SZCZUCKI: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)
10. CSAPODI CSABA: A Janus Pannonius-szöveg hagyomány
11. MÉSZÁROS ISTVÁN: XVI. századi városi iskoláink és a „Studia Humanitatis”
12. VÁSÁRHELYI JUDIT: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében
13. DÁN RÓBERT: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon
14. BALÁZS MIHÁLY: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén
15. TÉGLÁSY IMRE: A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)
16. KIRÁLY ERZSÉBET: Tasso és Zrínyi
17. FODOR ISTVÁN: Oláh Miklós Hungariája (Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai)
18. BOTTA ISTVÁN: Huszár Gál élete, művei és kora
19. HOPP LAJOS: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban
20. KLANICZAY TIBOR: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete
21. HELTAI JÁNOS: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok
22. KIRÁLY PÉTER: A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig

23. SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)
24. PIRNÁT ANTAL: Balassi Bálint poétikája
25. BALÁZS MIHÁLY: Teológia és irodalom (Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei)
26. MOLNÁR ANTAL: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)
27. JANKOVITS LÁSZLÓ: Accessus ad Janum (A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében)
28. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „Nympha super ripam Danubii” (Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből)
29. SUDÁR BALÁZS: A Palatics-kódex török versgyűjteményei (Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban)
30. SZILASI LÁSZLÓ: A sas és az apró madarak (Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában)
31. IMRE MIHÁLY: „Úton járásnak megírása” (Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben)
32. FARKAS GÁBOR FARKAS: Régi könyvek, új csillagok
33. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Kutak (Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből)
34. CSEPREGI ZOLTÁN: A reformáció nyelve (Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján)
35. BÉKÉS ENIKŐ: Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben